

Havrefolket

Avhandling från
Institutionen för historiska studier
vid Göteborgs Universitet 2013

Havrefolket

Studier i befolknings- och
marknadsutveckling på Dalboslätten
1770-1930 av Erik Hallberg

Omfattande förord samt fjorton kapitel
With an English summary

Havrefolket – studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslätten 1770–1930 av Erik Hallberg
Avhandling för filosofie doktorsexamen i historia, Göteborgs universitet 25 oktober 2013

Erik Hallberg
Institutionen för historiska studier
Göteborgs universitet
Box 200
405 30 Göteborg

ISBN 978-91-628-8781-0
e-publikation: <http://hdl.handle.net/2077/33705>

Tryckningsbidrag har erhållits från:
Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur

Avhandlingsarbetet har fått ekonomiskt stöd från:
Adlerbertska Stipendiestiftelsen
Helge Ax:son Johnsons stiftelse
Kungl. och Hvitfeldtska Stiftelsen
Stiftelsen Per Lindecrantz fond
Stiftelsen Henrik Ahrenbergs studiefond
Stiftelsen Paul och Marie Berghaus donationsfond

© Erik Hallberg 2013
Grafisk form av Erik Hallberg och Jens Klaiwe
Tryckt hos Ineko, Göteborg

Abstract

The Oats People – Studies in Population and Market Development in the Dalbo plain, 1770–1930
ISBN 978-91-628-8781-0

Author: Erik Hallberg
Dissertation at the Department of Historical Studies, University of Gothenburg, 2013
Distribution: The Department of Historical Studies, University of Gothenburg, Box 200, SE-405 30 Göteborg, Sweden

In this thesis the relationship between the rapid demographic and economic development of agrarian Sweden during the 19th century is investigated. The area in focus is the Dalbo plain in the province of Dal in western Sweden.

In the 19th century, land was reclaimed to a great extent in the area. Soon it emerged as a centre of Swedish grain production, mainly of oats. At the same time, population growth was one of the highest in Sweden. Furthermore, an ever more stratified society emerged.

In an effort to explain this transformation, this thesis examines institutional changes regarding land holding, viz. the enclosure of land held in common for grazing, as well as the organisation of labour, particularly the creation of crofts and cottages. It is argued that these new institutions of property and new class relations were of great importance for population growth and land reclamation.

However, from around 1880 oats from the Dalbo plain was no longer competitive in the European market. Even more devastating, many of the landless and the young moved to emerging opportunities in America or urban Sweden. Labour shortages seem to have contributed heavily to mechanisation and an increased production of livestock.

To further examine the relationship between production and reproduction a family reconstruction is carried out. The results reveal that population growth in the early 19th century mainly was due to a rise in marriage frequency. In this respect, enclosure of the commons seems to have led to a pull-effect. In-migration was substantial, an increasing number of couples could marry and at a rather young age (e.g. 23 years for peasant wives), in spite of an ever lower mortality rate.

However, population growth was halted in the 1860s and from around 1880 depopulation followed. This, in turn, was due to a significant drop in the marriage rate and a substantial rise in the marriage age. Only later, at the start of the 20th century, marriage fertility began to fall, more distinctly among the landless and, quite interestingly, also among secularised peasants. Thus, some demographic variables – migration, marriage rate and marriage age – seem to be quite heavily influenced by the economic and social development, while marriage fertility seems to be more loosely bound and also open to influence from cultural factors.

Keywords: modern history, Dalsland, Sweden, north-western Europe, agricultural revolution, demographic transition, population growth, enclosure, market, long depression, depopulation, land reclamation, capital accumulation, fertility, proletarianisation, migration, religion

Förord

DET ÄR NÅGONTING MÄRKLIGT MED TID. För att tala med Einar Már Guðmundsson är den alltid knapp samtidigt som det finns lika mycket av den varan som erfarenheten ger vid handen. Tidsförloppet för en avhandling tänker jag mig så. Under arbetet rinner tiden snabbt mellan fingrarna. Men väl färdig blickar man tillbaka över en ocean av tid som förflutit sedan den första skissen. Särskilt tydligt framstår detta när man tänker på svunna samtal och sammankomster med alla som på olika sätt berördes av arbetet. Här är några av dem.

Christer Winberg sjösatte och handledde. Lennart Palm och Lars Nyström handledde och lotsade i hamn. Christer Ahlberger, Carl-Johan Gadd och Gudrun Rydberg läste kritiskt. Adam von Schéele läste korrektur. Gudrun Rydberg hjälpte även till med bildurvalet. Pär Connelid tydde landskap och bearbetade kartor. Caroline bistod och stod ut.

Tack alla, nämnda som onämnda.

Kvarvarande brister faller på undertecknad.

Boken tillägnas Christer Winbergs minne.

Förf.

Innehållsförteckning

Dalbosläätten som historiskt problem 1

Till ämnets fixering 2

Frågeställning och upplägg 4

Undersökningsområdet 6

Källor och metod 8

HAVRERUSCHEN 11

Att dela mark 13

Jordskiftet och skapandet av nya sociala relationer 14

Jordskiftet och bönders håg att byta, växla och skifta 18

Olika definitioner av skifte 21

Jordskiftet och den svenske bonden 23

Sammanfattande anmärkningar 31

Marknad och herravälde 33

Landskapet på Dalbosläätten under 1700-talet 41

Oredan i landskapet 45

Hur skiftades skog? 50

Vilka ville skifte? 59

Bete som sedvana 61

Reaktioner på skiftet 63

Efter storskiftet 69

Sammanfattning 70

Havreruschen 73

Åker, äng och utmark 73

Nyodling 80

Från smör, ost och kött till havre och åter havre 88

Byn Bergane 92

Fem vägar till havreruschen på Dal 94

Sammanfattning 104

Havrepatroner och potatisfolk 107

Havrepatroner 110

Bönder 120

Torpare 125

Potatisfolk 135

Sammanfattning 142

HAVREKRASCHEN 145

Kris, avfolkning & familj jordbrukets framväxt 147

»Boom» & »Bust» 150

Agrarkrisen och avfolkningen i svensk forskning 153

Bönder och familj jordbrukare 156

Frågor 160

Havrekraschen 161

Jordens skötsel 163

Små gårdar? 168

Prisfallet på havre åren 1877–1887 173

- Konkursvågen omkring år 1880* 175
- Mekaniseringen* 182
- Från havre till smör, ost och kött* 185
- Mejerinäringen* 190
- Smör eller havre?* 193
- Sammanfattning* 198
- Folkminskning och avproletarisering 199
 - Sinande arbetskraftsreserver på Dalbosläppen* 201
 - Folk på väg* 206
 - Kvinnorna och urbaniseringen* 216
 - Tjänstefolksinstitutionen* 220
 - Sammanfattning* 224
- HAVREFOLKET 227
- Spöken och utopister i befolkningsfrågan 229
 - Moderniseringsteorin* 233
 - Den socioekonomiska teorin* 238
 - Den kulturella teorin* 243
 - Schema över teorierna* 248
- Folk och familjer 253
 - Demografiska brytpunkter* 254
 - Den demografiska transitionen i Grinstad* 256
 - Köns- och åldersfördelning* 257
 - Hushållsstorlek* 260
 - Sammanfattning* 264
- Döden på Dal 265
 - Ett förändrat mortalitetspanorama* 267
 - Dödlighetsnedgången* 274
 - Åldersspecifik dödlighet* 277
 - Sammanfattning* 286
- Kärlek och spannmål 287
 - Det gamla samhällets återhämtningsförmåga* 288
 - Källor, metod och frågor samt begrepp* 291
 - Fruksamhet – några svenska exempel* 294
 - Giftras i Grinstad* 297
 - Fruksamheten i Grinstad* 304
 - Födelsekontroll?* 311
 - Fruksamheten – några avslutande kommentarer* 317
 - Sammanfattning* 320
- Tacksägelse och lycka 321
 - Familjen, arbetet och kallelsen* 325
 - Fruksamhetsnedgången och kyrkan* 328
 - Diskussion av fruktamhetens bakomliggande faktorer* 335
 - Sammanfattning* 340
- AVSLUTNING 341
- Jordbruk och befolkning 343
 - Tiden före 1860* 346
 - Tiden efter 1860* 351
 - Jordbruk och befolkning – ett samlat grepp* 356
- Summary 361
- Bilaga. Förekomsten av amning i Grinstad 365
- Referenser 367

Dalbosläppen som historiskt problem

MED INGÅNGEN TILL 1800-TALET började barkbrödstiderna att gå mot sitt slut på Slättdal¹ i sydöstra Dalsland. Nedstämnda rapporter – om boskap som led under vintern av foderbrist, om folk som under sommaren levde på renlav, tallbark och torkad harsyra, om folk som dog och om folk som skulle komma att dö när effekten av en sådan föda senare skulle ge sig tillkänna i form av magsjukdomar – kom att bli allt mer sällsynta.² Längre fram på 1800-talet var de ett minne. Dödligheten hade då trätt tillbaka.

I skildringar av Dalbosläppen under 1800-talets första hälft sjuder det av liv och rörelse. Folkökningen är mycket stark. Varje år mellan 1805 och 1865 växer befolkningen i Sundals härad med 1,3 procent i snitt. På landsbygden i riket som helhet är motsvarande siffra 0,8 procent.³ Samtidigt blomstrar jordbruket. »Man ser skogsmarker, kärr och ljunghäcker med förvånande hastighet förvandlade till fruktbärande åkrar», skriver Paul Sandelhjelm, landshövding i Älvsborgs län, år 1832. Den obesuttna klassens tillväxt och skiktningen bland bönderna ingjöt visserligen viss oro hos de styrande. Hemmanen delades upp på fler enheter och på utmarken sattes upp torp och backstugor. Äktenskap ingicks så snart man fått en stuga och ett potatisland, anmärker landshövdingen bekymrat.⁴ Men i övrigt dominerar knappast svartsynthet tidens rapporter.

Vid 1800-talets mitt framhåller den dalsländske prästen och riksdagsmannen Anders Lignell att den allmänna välmågan på trettio år »märkeligen tilltagit» bland landskapets bönder. Bondstugan har givits övervakning, väggarna tapeter, fasaden oljefärg och gårdsplanen ett målat staket. Också vanorna har blivit andra. Det äts på porslin. Främmande bjuds på ett par koppar kaffe med småbröd, och så inte sällan även i torp och stugor. Mången bondedotter strosar på helgdagarna under slöja och parasoll och männen klär sig i långbyxor, ytterstövlar och kort rock, vilket får sägas anknyta till en borgerlig profil och

¹ »Dalbosläppen», »Slättdal» och »Dal» kommer i detta arbete att användas synonymt. Det senare kan numera syfta på hela landskapet »Dalsland» (och därmed täcka även det historiska »Markerna» i norra delen av landskapet). Eftersom det därför kan missuppfattas används det sparsamt.

² Se ex. Robert Malthus reseskildring genom norra Västsverige år 1799, R Malthus 1803, II.11.27. Kring nödföda vid missväxter på Dal, se E Bergman 1924 s. 35ff.

³ Söder om Dalälven är endast en handfull kringliggande härad i norra Västsverige i nivå med Sundals härad. Siffrorna är beräknade efter Sundbärg 1910.

⁴ refererad efter A Brusewitz 1909 s. 19f och 28 (cit.)

på ett subtilt sätt understryka prydningen och handlingskraften hos en ny eras kvinnor och män på landsbygden.¹

Men folkökningen och nyodlingen skulle komma till ett slut, såväl på Slättdal som på landsbygden i stort. Axel Brusewitz, som sommaren 1907 gjorde en specialundersökning av södra Dal för Emigrationsutredningens räkning, beskriver ett område som ekonomiskt och befolkningsmässigt gått tillbaka. Den utbredda havreodlingen skulle enligt Brusewitz ha sugit ut jorden i sådan grad att den till slut inte längre förräntade sig. Den följande utvandringen markerade för honom »hela det dalsländska jord-brukets bankruttförklaring». Vid tiden för hans besök rådde Amerikafeber. En resa till Amerika, heter det, har för ynglingarna på Dalbosläätten blivit »något så alldagligt, att den knappast anses märkligare än en torgresa till Uddevalla eller Vänersborg.»²

Ytterligare ett par årtionden senare kom Ludvig Nordström i radioserien *Lort-Sverige* att dra sina egna slutsatser av denna utveckling. Kommen till Dalsland och norra Bohuslän tyckte han sig mötas av en besynnerlig stämning i luften. Han menade ingenting positivt med detta. Visserligen verkar han ha varit lätt nedslagen under större delen av resan – detta var själva poängen med programserien – men intensiteten varierade och just i norra Västsverige tycks reporterns munterhet ha närmat sig en nollpunkt.

Landsdelen väckte till livs »en historisk spöksyn». Nativiteten var hastigt sjunkande och dessutom pågick en konstant utflyttning. Årligen avfolkades Sundals härad med 0,7 procent i snitt mellan åren 1865 och 1940. Också på landsbygden i riket hade folkmängden börjat gå tillbaka, men processen var här senare och långsammare.³ Orsaken till avfolkningen i norra Västsverige skulle vara att folket ingenting hade att leva av. Landsdelen, som en gång blomstrat genom handeln, tycktes honom vissnad. Havreexporten var förgången, utskepningen av virke obetydlig. Sålunda konkluderar han: »Det var kort sagt ett Sverige, som *hade varit*».⁴

Till ämnets fixering

Dalbosläätten kan sägas fånga allmänna drag i den svenska landsbygdens utveckling. Barkbrödstider ger plats åt välståndsutveckling och folkökning. Senare följer utvandring och avfolkning. Men även om utvecklingen på Slättdal ger uttryck för någonting gängse är förloppet samtidigt enastående i ett

¹ A Lignell 1851–52 del I, särskilt s. 90–92, 275–279, 288f och 292 (citatt).

² A Brusewitz 1909 s. 84 resp. 86 (citatt).

³ Avfolkningen är såpass mer beskedlig på rikets landsbygd i stort, så att befolkningen där år 1940 alltså är något större än år 1865. En årlig procentuell tillväxt mellan åren ger därför ett positivt tal om 0,1 %. Mönstret med väsentligt kraftigare avfolkning är återkommande i kringliggande härad i norra Västsverige. Siffrorna är beräknade efter G Sundbärg 1910.

⁴ L Nordström 1938 kap. VIII och IX §1 Programserien för radio hette egentligen *Med Ludvig Nordström på husesyn. Föredrag med gramfonintervjuer*.

svenskt perspektiv. Demografien på Dalbosläppen präglas av ett mer tvärt kast mellan uppgång och nedgång.¹

Därmed skulle man onekligen kunna hävda att området är mindre representativt för att belysa mekanismerna i detta demografiska brytningsskede. Men man kan också vända på perspektivet. Just genom att svängningarna är så markerade framträder de övergripande utvecklingstendenserna på Dalbosläppen i en koncentrerad, närmast idealtypisk form, vilket faktiskt kan vara en fördel om man vill komma åt demografins bakomliggande mekanismer.

Inom tidigare historiedemografisk forskning har flera studier berört det *tidigare skedet* i förloppet – folkökningsfasen – ofta med en socialhistorisk ingång. På svensk botten sökte Christer Winberg i boken *Folkökning och proletarisering* klarlägga sambanden mellan social struktur och demografiskt beteende genom en undersökning av Dala pastorat på Falbygden åren 1750–1850.² Ett liknande perspektiv återfinns i Christer Ahlbergers studie av Mark i Sjuhärad under samma tidsperiod, ett område som framför allt präglades av hemindustrins snabba expansion.³ Vidare har Inger Eriksson och John Rogers belyst den sociala och demografiska utvecklingen i godsbygderna i Åsunda härad i Mälardalen under första halvan av 1800-talet.⁴

Men inte något av dessa områden kan sägas vara särskilt representativt för 1800-talets folkökning, som främst bars upp av jordbrukarbygder som socialt dominerades av bönder.⁵ I Dala präglades den sociala strukturen av ett stort godscomplex som under undersökningsperioden gick mot sin upplösning, i Mark av bomullsvävningen, i Åsunda av statarsystemets snabba expansion – ett system som i det västsvenska hemmansägar- och folkökningsbältet knappast ens förekom.⁶

Vidare saknas studier som följer utvecklingen över längre tid och inte endast behandlar folkökningsfasen, utan också avfolkningseran som följer därefter. Trots att den historiedemografiska forskningen har några decennier på nacken fattas ännu undersökningar som tillgodogör sig det befolkningshistoriska källmaterialet för att med moderna undersökningsmetoder ta sig an den period när nyodlarsamhället stagnerade.

¹ Statistikern Gustaf Sundbärg framhöll i Emigrationsutredningen att ingenstans annars än Sundals härad »är inom ett så pass stort gebit omkastningarna [i befolkningsutvecklingen] så våldsamma», se G Sundbärg 1910 s. 144.

² C Winberg 1975.

³ C Ahlberger 1988.

⁴ I Eriksson & J Rogers 1977. En senare befolkningshistorisk undersökning av en godsekonomi i samma region är G Samuelsson 2004.

⁵ C Winberg 2000 s. 132. Folkökningen i Västsverige under 1800-talet var störst i norr, runt Väneren och i norra Bohuslän, vilket i huvudsak var ett råvaruproducerande område, se U Herlitz 1988 s. 102–5. Kring temat, se också C Persson 2003.

⁶ Christer Winberg själv anmärkte f.ö. att de båda djupstuderade västsvenska områdena »på olika sätt [är] ganska speciella», se C Winberg 2000 s. 196f.

En studie av Dalboslättan kan fylla båda dessa luckor. Området har en av de kraftigaste folkökningarna i landet under den aktuella tiden. Det är vidare dominerat av självägande bönder och blev under 1800-talet ett centrum för havreodling – epokens gröda framför andra. Såväl slättens exceptionella befolkningsutveckling, dess sociala struktur samt dess produktionsinriktning¹ gör således området lämpligt som ett laboratorium för en historiedemografisk studie.

Härutöver har jag i denna studie funnit det angeläget att vidga perspektivet från enbart en socioekonomisk tolkning av demografin, för att även anknyta till senare forskning som lägger vikt vid kulturella och religiösa faktorer i studiet av befolkningsrörelser. Också i detta avseende är Dalboslättan intressant, inte minst som här fanns ett distinkt inslag av intensiv kyrksamhet som tillåter jämförelser med icke-kyrksamma grupper i samma område.

Frågeställning och upplägg

Avhandlingen vill undersöka villkor och förutsättningar för befolkningsutvecklingen – för folkökningen och den senare avfolkningen – i ett idealtypiskt lokalsamhälle från sent 1700-talet till tidigt 1900-tal. Frågan som undersökningen tar sitt avstamp i kan utan krusiduller formuleras: *Varför svängde demografin så kraftigt på Dalboslättan?*

En lämplig början på en sådan studie är att ställa sig frågan hur befolkning och samhälle hänger samman. Här finns två huvudsakliga svar:

Ett är att demografin i allt väsentligt råder över sig själv. Folk gifter sig och skaffar barn närmast vanemässigt. Hälsoläget i samhället avgör därför om folket blir fler eller färre. Befolkningsutvecklingen äger enligt denna uppfattning rum förhållandevis självständigt från den sociala och ekonomiska utvecklingen.

Ett annat svar är att demografin äger rum mot en social och ekonomisk bakgrund. Vissa levnadsvillkor ger upphov till en viss demografisk ordning, alltså om få eller många gifter sig, om de gifter sig tidigt eller sent och hur många barn som föds inom äktenskapet. Först om de samhällseliga villkoren omdanas av en eller annan orsak förändras folks demografiska beteende.

Frågeställningen om förhållandet mellan samhälle och befolkning fordrar en bred undersökning. Såväl det sociala och ekonomiska som det demografiska förloppet måste rekonstrueras. Detta kommer att ske med utgångspunkt i tre delstudier som belyser var sin del av detta större problemkomplex:

¹ Faktiskt saknas i svensk historiografi en undersökning av befolkningen i en mer renodlad havreekonomi. Närmast kommer kanske U Herlitz 1988. Skogsnäringen är dock i undersökningsområdet fortfarande betydelsefull år 1860, då studien i praktiken slutar, och vidare genomförs inte någon familjerekonstruktion.

Första delstudien, *Havreruschen*, behandlar nyodlar- och havreekonomins framväxt omkring 1750–1870 och härmed förbundna ekonomiska och sociala processer. Särskild tonvikt läggs i detta sammanhang vid storskiftet av utmarken på slätten som skapade en helt ny rådighetsregim, ungefär förfoganderätt, både vad gäller mark och arbetskraft. Tidsmässigt sammanfaller detta skifte med det första brottet i den demografiska utvecklingen, runt sekelskiftet 1800 när befolkningen hastigt börjar öka.

Nästa delstudie, *Havrekraschen*, behandlar jordbrukets och den sociala strukturens utveckling kring och efter den andra demografiska brytpunkten cirka 1880, när befolkningen kraftigt började falla tillbaka. Agrarhistoriskt var detta en epok som präglades av emigrationen, prisfallet på spannmål, en begynnande mekanisering, samt en övergång från vegetabilier till animalieproduktion. Hur ägde dessa processer rum? Vad drev på dem? Vad betydde de för försörjning och social struktur?

I den tredje delstudien, *Havrefolket*, fästs sedan uppmärksamheten på demografin. Uppgiften är att nysta i vilka inomdemografiska faktorer som spelade störst roll för folkökningen respektive avfolkningen. Berodde exempelvis folkökningen på att fler gifte sig, att folk gifte sig yngre och kanske också att de gifta fick fler barn? Eller var den en följd av att människors demografiska beteende i huvudsak förblev sig likt, men att hälsoläget förbättrades så att allt fler barn överlevde? Genom att bringa klarhet i detta kan frågan i vilken grad förändrade sociala och ekonomiska villkor i lokalsamhället påverkade demografin enklare avgöras.

Den övergripande frågeställningen behandlas alltså i tre block. Var för sig fungerar de närmast som studier i egen rätt och de inleds också med större forskningsöversikter som på ett annat sätt än vad som varit möjligt inom ramen för denna korta inledning kan gå på djupet i för undersökningen centrala forskningsfrågor. I fallet *Havreruschen* handlar det om skiftesrörelsens sociala betydelse, samt roll i marknadsekonomins framväxt. I inledningen till *Havrekraschen* diskuteras 1880-talets agrarkris samt framväxten av familj jordbruket som produktionsform. Därefter följer i inledningen till *Havrefolket* det för avhandlingen mest centrala forskningsläget, nämligen det om förhållandet mellan samhällsutveckling och demografi.

I ett sista kapitel får därför resultaten från undersökningarna av jordbruket och befolkningen sammanstråla och belysa varandra. Här kan förhoppningsvis svaret på frågan hur produktion och reproduktion förhöll sig till varandra i samhällsutvecklingen besvaras, alltså frågan huruvida någonting låg bakom de kraftiga svängningarna i Dalboslättens befolkningshistoria eller om detta märkliga förlopp så att säga får förklara sig självt.

Undersökningsområdet

Dalsland är gränsbygd, se karta 1. (Kartorna finns samlade i mitten av boken.) Ett norskt inflytande märks över former och måleri inom allmogekonsten. Bybebyggelsen var liksom i Norge, Värmland och norra Bohuslän mindre utvecklade. Redan före skiftena låg gårdarna förhållandevis utspridda.¹ Också kriget och härjningarnas följder påminner om landskapets läge. Plundring, durchmarscher och utskrivningar innebar svåra prövningar för ortsbefolkningen, men samtidigt innebar kriget också samarbete över gränsen när exempelvis folk på Dal bebrejade juten, som anklagelsen löd från officiellt svenskt håll.²

Slättbygd möter skogsbygd vid foten av Kroppefjäll. Genom en förkastning längs efter fjället sänktes berggrunden och slätten kom så att slutta svagt ned från bergskusten vid Väneren till fjällets östbrant. För tio tusen år sedan härjades branten av havets bränningar. Slätten tunga lerjord är alltså gammal sjöbotten. Slättlandskapet bryts i norr av en sandhaltig ändmorän som från Hjortens udde vid Väneren löper i öst-västlig riktning. I nutiden bär den mest skog.³

På slätten böljar i dag fälten i en brokig blandning av nyanser i gult och grönt. Men helåkerslandskapet är ungt. I de tidiga jordeböckerna från 1540-talet utgår räntan i smör. Markutnyttjandet var mer inriktat mot djurhållning.⁴ Uppteckningar och reseskildringar beskriver ännu in på 1700-talet ett pastoralt landskap. Brålanda hed och Bolstad ängar omtalas av Linné. Dahlstierna skriver om sin hembygds ängar i Ör.

Storskiftet drevs igenom sent, laga skifte tidigt. Hart när all jord skiftades. Äng och betesmark kom att plöjas upp. Havre och potatis ersatte smör, kött och fläsk. Havren gick på export. Magasinsbyggnaden från 1874 vid Sikhalls hamn kan ses som ett monument över havreepoken, men är med årtalsinskriften över porten också ett minne över alltings förgänglighet. Bara några år efter uppförandet började krisen för spannmålen. Att nyodlingen samtidigt gått in i ett mer avancerat skede vittnar spektakulära sjösänkingsföretag och utdikningar av mossar om. Med början under 1860-talet sänktes Hästefjorden, Kolungen och Bollungen och Ekenäs mosse torrlades. Så småningom kom täckdikningen under 1920-talet.⁵

Industri och hantverk har varit begränsade på Dalboslätten. Fortfarande år 1929 arbetade nio av tio inom jordbruket, vilket gör området, tillsammans

¹ C Aarsrud 2004.

² A Lignell 1851–2 del 1, s. 152; P Hultqvist 1981.

³ M Sjöbeck 1953; P Hultqvist 1981; O Ljung 1980.

⁴ P Hultqvist 2001, särskilt s. 89f.

⁵ P Noreen 1987; P Hultqvist 1981.

med Sörbygdén i det inre Bohuslän, till det mest agrara i Sverige vid tiden.¹ Mer betydande tätortsbildningar uppstod i Brålanda och Mellerud. Någon stad blev det aldrig av marknadsplatsen vid Dalbergså, även om planer en gång fanns.² Slättens städer kan därför sägas ha legat utanför densamma, Uddevalla vid Bohuskusten och Vänersborg vid Vänerens sydspets.

Kommunikationer skedde längs landsvägen från Vänersborg till Bergslagen med större gästgiverier i Frändefors, Brålanda och Holm socknar. Än bättre som kommunikationsled var Väneren. Genom kanalbyggen, bättre farttyg, sjömärken, fyrar och detaljerade sjökort fick fraktfarten på Väneren ett uppsving runt år 1800. Området kring Hjortens Udde, som tidigare var ett kärnområde för flottning av timmer, växte nu fram som slättens maritima centrum. Senare kom järnvägen med Göteborgshandlarnas försök att bryta in i Stockholms ekonomiska uppmråde, nämligen Bergslagsbanan Göteborg–Gävle, som stod färdig år 1879. Vänersjöfarten konkurrensutsattes, men förblev någorlunda livskraftig fram till 1940-talet.³

Artonhundratalets folkrörelser fick mindre genomslag på slätten. En västsvenskt färgad fromhet förblev starkt gällande ännu på 1900-talet. Beryktad på rikspanet blev kyrkoherden i Bolstad, Lars Magnus Engström, för sin strid mot katekesens utmönstrande ur skolan under 1920-talet.⁴ Ändmoränen på Dal markerar här ett slags mental gräns.⁵ Det är illustrativt att jämföra den bekännelsetrogne Engström eller hans efterträdare, Henning Boström, med präster norrut, vilka kunde ha en mer radikal samhällsåskådning, såsom Ture Hagström, kyrkoherde i Fröskog, som anslöt sig till arbetarrörelsen.⁶

Men fromhetens genomslag på slätten var förstås inte fullständigt. Gestadsonen Per Olof Ekström skrev om isolering bland landsbygden unga och utmanade med sin skildring av ung kärlek i romanen *Sommardansen* många av de ideal som kyrkan i Västsverige kommit att stå för. Under namnet *Hon dansade en sommar* gjorde den skandalartad succé på vita duken världen över. Visserligen filmades den inte på plats av rädsla för sabotage och svårigheter att rekrytera statister⁷, men som en historiens ironi stod likväl just på

¹ K Sanne 1929 s. 40–76. Även lite senare, år 1940, visar SOS Yrkesstatistik fortsatt förhållandevis kraftig dominans för jordbruket inom Sundals härad jämfört med rikets landsbygd i stort. Jordbruket sysselsätter då tre av fyra i nämnda härad mot två av fyra på landsbygden som helhet. I vissa socknar (Grinstad, Bolstad, Gestad och Sundals-Ryr) är dominansen än kraftigare, med mer än fyra av fem inom moderneringen.

² Kring detta, se G Rydberg 2010.

³ Kring Vänersjöfarten, se P Hultqvist 2001 s. 175–183; C Westerdahl 2003. Kring Bergslagens järnväg, se N Elander 1949.

⁴ Kring detta samt skolans innehåll och förutsättningar i området, se M Sjöberg 1996.

⁵ Dalsland söder om moränen räknas till det västsvenska Bibelbältet, den norra delen till »det kulturella Norrland», med svag kyrklighet, politisk radikalism, hög andel av utomäktenskapliga barn m.m., se C Winberg 1997 s. 133.

⁶ A Edestam 1973 s. 73 (Hagström), 226 (Engström) & 227 (Boström).

⁷ I Norlén 1993. Kring Ekströms författarskap se också F Hale 2001.

den evangelisk-lutherska Dalbosläkten, närmare bestämt vid det av handlanden Johannes Larsson uppförda spannmålmagasinet i Sikkhall, den svenska syndens vagga.

Källor och metod

Dalbosläktens ekonomi studeras huvudsakligen genom två materialgrupper, bouppteckningar och historiska kartor. De förra ger en inblick i hushållens ekonomiska resurser och ambitioner. Med de senare kan åkerns expansion mätas. Kartmaterialet visade sig också användbart för att söka reda ut förhållandena i landskapet före storskiftet. Potentialen i detta material för vidare forskning kring denna aspekt överstiger vida vad det kom att användas för här.

Marskkoetseln före skifteskartornas tid spåras också genom rättegångsprotokoll. För Sundals härads domböcker finns tryckta sammandrag för åren 1613–1750.

Etnologiskt källmaterial, främst bandinspelade intervjuer från 1950-talet med personer födda mellan åren 1860 och 1900, innehållande uppgifter om arbetets former, hjälpmedel och innehåll, är också nyttjat. Upppteckningar från Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv används också för att försöka ringa in den kyrkliga miljön i området¹, tillsammans med uppgifter om nattvardsbegäendet från kommunionlängder.

Befolkningen studeras både på tvären och på längden med hjälp av kyrkans olika befolkningsböcker samt skatteväsendets mantalslängder. Tvärsnitt görs av befolkningen för att lättare greppa den sociala strukturomvandlingen samt hushållets storlek och struktur i Grinstad socken, den församling som uppvisar de allra mest dramatiska kasten mellan folkökning och avfolkning i Sundals härad. Sådana fångar tillståndet vid olika brytpunkter i utvecklingen, ett slags frusna blad i befolkningshistorien. Åren 1780, 1810, 1835, 1860, 1880, 1900 och 1930 undersöks.

Ett längdsnitt görs dessutom av befolkningen i Grinstad socken. I studien undersöks olika familjers demografiska beteende. Detta kräver att varje enskild familjs levnadshistoria rekonstrueras. Metoden går tillbaka på fransmannen Louis Henrys studier och anpassades till svenska källförhållanden av Christer Winberg på 1970-talet, låt vara att Nils Wohlin, Karl Arvid Edin och

¹ Samtliga intervjuer från Bolstad pastorat samt Sundals-Ryr sn och Ör sn, inalles 23 st., bearbetas.

Hannes Hyrenius faktiskt föregick dem båda.¹ Sådan så kallad longitudinell kohortanalys har visat sig vara ett kraftfullt verktyg för att bryta ned befolkningsutvecklingen i dess beståndsdelar. Flera annars svårtillgängliga men värdefulla demografiska mått blir åtkomliga, däribland vigselålder och äktenskaplig fruktsamhet. Genom att korsbefrukta familjerekonstruktionen med uppgifter från andra materialgrupper såsom mantalslängder och kommunionlängder kan dessutom studeras huruvida demografiskt beteende varierade med social tillhörighet respektive kyrksamhet. Personer som gifter sig eller familjer som flyttar in i socknen mellan åren 1768 och 1925 ingår i studien. Sammanlagt undersöktes drygt 1500 familjer.

I den här undersökningen används sålunda inte teleskopet så mycket som mikroskopet i utblicken mot landsbygden. Undersökningens yttre ram utgörs av Sundals härad. I vissa kapitel undersöks endast enskilda socknar, ofta Grinstad socken. Undersökningarna skulle ha blivit alltför omfattande om de sökt greppa större områden än så.

En rolig karakterisering av olika traditioner inom historieforskningen är den som ställer fallskärmshopparen mot tryffelsökaren. Den förre är teoretikern som står för överblicken och söker mönster och sammanhang i landskapet nedanför. Den senare är den tålmodige empirikern som med nosen mot marken bökar fram nya matnyttigheter. Tvingas jag in i något av de två facken är jag mer av den senare typen.

Men kanske är karakteriseringen lite orättvis mot tidigare tryffelsökare inom vårt problemområde. Det är inte för mycket sagt att angreppsmetoden nära marken visat sig fruktbar för att visa på just större sammanhang och mönster när landsbygden omvandlades under 1800-talet. Snarare än tryffelsökare är kanske forskartypen åtminstone i detta fall mer att likna vid ett slags studsmattehoppare som söker kombinera den empiriska marknivån med försök till överblick. Skillnaden mot fallskärmshopparen är visserligen den lägre höjden för utblick. En ytterligare olikhet är å andra sidan att markkontakten för studsmattehopparen innebär själva lyftet mot högre höjder medan den för fallskärmshopparen riskerar att betyda slutet på äventyret.

¹ N Wohlin 1915, K A Edin 1915 och H Hyrenius 1942. Anledningen till att dessa studier hamnat i skymundan är möjligen att de knappast gav upphov till någon skolbildning i ämnet såsom Henrys respektive Winbergs. Möjligen bidrog till detta att vare sig Wohlin, Edin eller Hyrenius egentligen knappast tolkade sina resultat, varför deras arbeten svårare har kunnat integreras i den vetenskapliga diskussionen.

HAVRERUSCHEN

Att dela mark

ÅR 1765 ÄSKADE GREVINNAN ANNA MARGARETA CRONHIELM på säteriet Kambol storskiftesdelning av Kärrgatuskogen i Bolstad socken.¹ På order av landshövdingen infann sig så året därpå lantmätare Magnus Beckeman för att på lantmätares vis mäta, värdera och dela mark, sysslor som skulle komma att prägla tiden.

Kärrgatuskogen var förhållandevis omfattande, drygt 250 hektar. Västerut skilde sockengränsen mellan Bolstad och Grinstad den från Koppeskogen på Grinstadsidan. Någon hägnad löpte inte här. Bara en tjällra – ett av några stenar bildat råmärke – markerade utgångspunkten för gränsdragningens riktning norrut mot Ödetorpets fågatugrind respektive söderut mot Lånstorps fåbro. Mer påtaglig än så var inte skillnaden skogarna emellan. I öster markerades skogsgränsen av gårdsgårdar till hemmanen Klövan och Slottsbacken. Dessa gårdar ägde inte delaktighet i Kärrgatuskogen, utan hade utmark österut mot Vänern till. Endast hemmanen söder och norr om Kärrgatuskogen var intressenter i den.

Nordan låg fjärdingshemmanen Norra och Södra Ödetorp, sunnan säteriet Kambol och de fem frälsehemmanen Nygården, Bredgården, Espesäter, Tormansbol och Lånstorp, de flesta av dem helgärdeshemman. Hart när allt ägdes av grevinnan. Undantaget var Södra Ödetorp, vilket var skattefrälse. Cronhielm ägde rätt att beskatta det, men besittningsrätten tillkom hemmanets brukare, Erik Gunnarsson och Anders Andersson. Som Kärrgatuskogen var samägd innebar detta att grevinnans förfoganderätt över skogen inte var fullständig. Som hon hade planer för skogen var därför förhållandet med nämnda bönder tvunget att regleras.

Cronhielm menade att det gemensamma nyttjandet av skogen lett till att den hade blivit illa medfaren. Lösningen såg hon i ett samlat ägande för vart och ett av de delaktiga hemmanen. På så vis skulle en bättre hushållning befrämjas. Men Gunnarsson och Andersson ställde sig en smula tveksamma. De ansåg skogen bättre – mer växtlig, som det sades – söderut än norrut, där deras kommande lott skulle bli belägen. De föreslog därför en delning som gav varje hemman två skiften, ett i norr och ett i söder. Men efter att grevinnan sockrat

¹ Bolstad sn, Qvantenburg, Laga delning, 1766 (LSA).

budet och erbjudit dem dubbelt upp mot vad de enligt delningsgrunden hade rätt till lät de sig nöja.¹ Varje part fick därför ett skifte av skogen.

Med mätkedja, dioppterlinjal och mätbord skred så Beckeman till verket. En gräns mellan Södra Ödetorp och säteriet med underlydande hemman kom till. Skillnaden höggs upp och dess ändpunkter rösades. Dessutom uppgicks gränsen mot Koppeskogen i väster såsom en gång sockengränsen fastslagits vid häradsrätten.² Någon hägnad kom visserligen inte till stånd vare sig längs gränsen mot Södra Ödetorp eller mot Koppeskogen. Den uppgiften skulle falla på nästkommande ägare av säteriet och kom att ske omkring tio år senare.³ Men Beckemans förrättning utgjorde ändå början på en förändring av Kärrgatuskogen. Något gemensamt nyttjat började att utmanas av det privata ägandeskapet.

Skiftena av jorden innebar en mer skarpt formulerad äganderätt och kom att bidra till en ny infrastruktur på landsbygden. Bybebyggelsen splittrades, hägnadslagen bröts upp. I tid sammanfaller skiftesverket med den agrara revolutionen. Vad skiftena spelade för roll i den processen har därför varit en naturlig utgångspunkt för historisk forskning.

Följande frågor har varit centrala i den diskussionen: För det första, vem drev på skiftesverket – staten eller lokalsamhället? För det andra, väckte jordskiftet till liv konflikter eller genomfördes det i samförstånd? För det tredje, hur dramatisk var egentligen reformen? Bröt den med en gammal ordning på landsbygden? Och, som en fjärde punkt, hur samvarierade skiftena av jorden med proletariseringen, den process när allt större skaror på landsbygden inte kom att äga något annat än behovet av att arbeta åt andra. Frågorna hänger samman, men det är egentligen den sistnämnda som är mest intressant för en befolkningshistorisk studie som föreliggande avhandling.

Följande kapitel är en forskningsöversikt kring jordskiftet. Inledningsvis presenteras två slags idealtyper. Lite förenklat kan den första betecknas som en vedersakares och den senare en förespråkares bild av jordskiftet. Därefter behandlas den svenska diskussionen om skiftena och hur den rört sig mellan nämnda idealtypiska positioner.

Jordskiftet och skapandet av nya sociala relationer

På senare tid har jordskiftet fått förnyad uppmärksamhet i ett oväntat sammanhang. Det beskrivs som någonting nutida och pågående istället för någon-

¹ Skogen var 255 hektar stor. Intressenternas sammanlagda hemmantal var 5 3/4 mantal. Södra Ödetorp om 1/4 mantal stod för fyra procent av detta. Skiftet gav hemmanet drygt 20 hektar skog, alltså åtta procent.

² HT1665, Sundals häradsrätt. I kartakten står felaktigt år 1656

³ Bolstad sn, Qvantenburg, Rågångsbestämning, 1776 (LSA)

ting avslutat och i gången tid placerat. Geografen David Harvey hävdar att skiften är en upprepad företeelse i dagens marknadshushållning. De sker genom en process han benämner »ackumulering genom berövande». Kort sagt innebär den att »allmänna» resurser öppnas för privata aktörer till förlust för den berörda allmänheten och/eller att privata skulder, direkt eller indirekt, skrivs över på det allmänna. En synlig hand bereder vägen för den osynliga att verka.¹

Skiftet blir därmed inte begränsat till historien, eller ens till landsbygden. Som ett slags skiftesverk skulle så vara att betrakta exempelvis genomförandet av Göteborgs nya stadsplan år 1866 då staden »byggdes ut» på den gamla donationsjorden söder om den gamla befästningens yttervallar och undan för undan trängde bort gytret av trähus och kåkbebyggelse i Flygarns Haga och Skojarbacken. Här eller i senare stadsplanering skulle det så vara fråga om samma mekanismer som bakom skiftena av den engelska landsbygden, nämligen en process, inbegripande staten eller annan makt, som på bekostnad av en äldre kultur söker göra mark eller andra resurser så attraktiva (läs: vinstinbringande) för ägare (läs: investerare) som möjligt så att kapitalackumulatio- nen inte tappar fart.

I detta perspektiv framstår skiftena som betydelsefulla brott i utvecklingen (också kanske i bokstavlig mening!). En sådan uppfattning har djupa rötter i historieskrivningen. En ballad från tiden för de engelska skiftena sammanfattar på fyra rader denna negativa bild av processen.²

»Lagen låser in den man eller kvinna
som låter en gås från allmänningen försvinna.
Men den större tjuven hamnar ej bakom lås
som stjal allmänningen från en gås.»³

Skiftena är i denna historieskrivning en orättfärdighet som påtvingades ett lokalsamhälle av mäktiga särintressen med ödesdigra följder för »folket». Ett inflytelserikt verk som beskriver processen utifrån detta perspektiv är Barbara och John Lawrence Hammonds bok *The Village Labourer*, publicerad år 1911.

Deras utgångspunkt är godsägararistokratins starka position i England, vilken skilde det från länder som Frankrike och Danmark i vilka de menar bönderna kom bättre ut ur processen. Skiftena sammanbinds med klassmakt. Det var godsägararistokratins som initierade dem. Ofta skuldsatta sökte någon av

¹ D Harvey 2005; se också diskussionen mellan Harvey och andra i tidskriften *Historical Materialism* 2007 nr 15. Först att diskutera en kapitalistisk utveckling i termer av upprepande skiftesrörelser är, enligt uppgift, G Caffentzis m. fl. 1990, se härvidlag också I Boal 2006

² En god hjälp i följande forskningsöversikt har varit R Pettersson 1987. F.ö. uppträder också här balladen, men i en annan version, se s. 218

³ i org.: »The law locks up the man or woman / Who steals the goose from off the common / But leaves the greater villain loose / Who steals the common from the goose», om ursprunget se J Boyle 2002

dem hos parlamentet att få lägga under sig den allmänna betesmarken för några byar. Genom att samma klass också dominerade de parlamentsutskott vilka beredde ärendena klubbades besluten att lösa in någon jämlike (och inte sällan gäldenär) som regel igenom. Efter år 1774 var en ansökan tvungen att anslås på kyrkporten. Men innan dess blev byborna ofta varse förändringen först när de fann mark, som de tidigare hade utnyttjat, stängslad. Även om mindre jordägare faktiskt vann rätt till en del av allmanningen var kostnaderna för rättsprocessen och de kommande utgifterna för inhägnader så betungande att de kunde tvingas sälja sin jord. Småbönder, torpare och andra som inte kunde föda sin boskap utan tillgång till allmän betesmark drevs från jorden. Över huvud inskräps i *The Village Labourer* att skiftena i England medförde stärkta klasskonflikter.¹

När Karl Polanyi kallade skiftena »de rikas revolution mot de fattiga»² är det denna tradition han skriver in sig i. Kärnan i hans uppfattning är att ett traditionellt samhälls sociala ordning vid någon tidpunkt utmanas av marknadssamhället. Skiftena innebar våld på föreställningen att människor ägde tillträde till grundläggande försörjningsresurser som säkrade nödtorften. Nyttjanderätten med rot i sedvanan gjordes kriminell.³

Fler än Polanyi har talat om en äldre sorts ekonomisk logik som strängt taget inte graviterade kring ett expansionsbegär så mycket som olika sociala mål. Den ryske bondeekonomen Tjajanov fann i sina studier av det ryska bondehushållet just inte någon böjelse att i alla lägen söka utöka produktionen. Istället för att producera mer när priset på en vara gick upp kunde hushållet istället välja att arbeta mindre. Samma konsumtionsnivå uppnåddes, men till en lägre arbetsinsats.⁴ Max Weber tillskriver en »traditionell», förkapitalistisk arbetare samma sorts logik.⁵ I detta sammanhang kan också nämnas den tyska sociologen Maria Mies' term livshushållning – jag översätter »subsistence production» så eftersom ordet självhushållning tenderar att utesluta förekomsten av handel – i vilken människan och hennes dagliga bröd var själva

¹ J L & B Hammond (1911) 1966 s. 37 (om framställningen på kyrkporten efter 1774), 42f, 74 & 94 (om allmanningens betydelse för bönder och torpare), 44 (om hur skiftena slog olika inom byn), 55 (om beslutsgången), 63f (skuldsättningen som motor i processen), 173f (kostnaderna för småbrukaren) & 202ff (de stärkta klasskonflikterna, bl.a. uttryckt i en förändrad straffrätt).

² K Polanyi 2002 s. 45 Omdömet gäller skiftena från 1490-talet till 1640-talet. Skiftesreformer ägde rum i England under flera hundratals år, med olika mål och medel och varierande grad av statlig inblandning, se J Yelling 1977.

³ Om detta, se E P Thompson 1983 & P Linebaugh 1993.

⁴ Det har invänts mot Tjajanovs tes att den främst kanske gäller en rysk bondeekonomi där en arbetsmarknad liknande den i Västeuropa saknades och där tillgången på jord reglerades av miren, ett system som var helt frånvarande i väst. För denna kritik, se *Peasants into Farmers* och där anförd litteratur.

⁵ M Weber 1995 s. 28.

målet med verksamheten.¹ Motsatsen är marknadsekonomins varuproduktion, som i Polanyis mening alltså innebär att människan själv, liksom naturen, är ett bland andra medel och där vinstmotivet hålls som enda måttstock på framgång. Med skiftena skulle alltså produktionen och reproduktionen (och konsumtionen) alltmer ha börjat att bli åtskilda. Liksom paret Hammond menar Polanyi att de berövade de mindre bemedlade deras existensmedel. Därmed drevs de från jorden i jakt på en utkomst.²

Robert Brenner har dragit vittgående slutsatser av ett sådant resonemang. Han menar att den dynamik som gav upphov till marknadshushållningen knappast kan ha skapats genom en kvantitativ expansion inom handeln eller folkmängden så mycket som ett kvalitativt moment där människans själva utbyte med varandra och naturen omstöptes. Ett marknadssamhälle skulle inte ha kunnat uppstå så länge bönder såväl som herrar hade direkt tillgång till sina existensmedel. Bönderna förfogade över jord vilket garanterade dem nödortften (i frånvaron av missväxt). Herrarna förfogade över jordbrukets överskott genom ett herravälde, alltså de olika tvångsmässiga arrangemang som fanns kring sådant som jordräntan och andra deras inkomstkällor. Därmed tvingades varken bönder eller ränteägare att möta marknadens krav för sin reproduktion. Den var tryggad genom lag, ordning, sedvana, hävd, och så vidare. Så länge såväl räntebetalande bönder som räntetagande herrar har direkt tillgång till medel för sin reproduktion arbetar folk endast tillräckligt mycket. En press att arbeta mer och bättre saknas. Skiftena innebar att människor vilka tidigare varit oberoende av en arbetsmarknad för sin överlevnad tvingades till lönearbete och köpande av dagligvaror samtidigt som jordägarna blev allt mer beroende av att kunna köpa arbetskraft för sin företagsamhet. Ett ekonomiskt värdeskapande vävdes på detta sätt in i själva produktionens natur.³

Med skiftena försvinner ett sätt att leva.

Sammanfattningsvis kan följande poänger kring skiftesverket enligt denna uppfattning lyftas fram. Alla nämnda forskare behöver inte nödvändigtvis omhulda samtliga av dem. Tillsammans erbjuder de en sorts idealtyp av skifteprocessen ur ett »negativt» perspektiv:

- I. Skiftena bidrog till en tillväxt på landsbygden av en klass utan andra produktionsmedel än sin arbetskraft

¹ M Mies & V Bennholdt-Thompson 2000. Kring detta, se också P Linebaugh 2008 och C Hill 1990 s. 41–45 & 102–104.

² Själva innebörden av marknadsbildningen är alltså enligt Polanyi inte ökad produktion eller handel så mycket som att människan, jorden och bytesmedel (pengar) görs till vad han kallar »fiktiva» varor (eftersom de tre produktionsfaktorerna inte framställts för att säljas eller köpas) i själva produktionsledet, se K Polanyi 2002 s. 87.

³ R Brenner 1977 Brenner menar alltså i Marx efterföljd att den ursprungliga ackumuleringen inte bestod i samlandet av rikedomar så mycket som den process genom vilket lönearbetet uppstod. E M Wood 1999 bygger på samma resonemang.

- II. Skiftena drevs fram av staten och ledande ekonomiska kretsar
- III. Skiftena gynnade privata intressen på bekostnad av rådande allmänna intressen
- IV. Skiftena markerar ett brott i utvecklingen: En »traditionell ekonomi» löstes upp i en marknadsekonomi

Jordskiftet och bönders håg att byta, växla och skifta

En mer positiv syn på skiftet kan inhämtas från Joseph Schumpeter. För honom är jordskiftet ett exempel på hur, under en marknadshushållning, gamla ineffektiva strukturer och olönsamma sysslor röjs undan genom en så kallad »kreativ förstörelse» vilken bereder vägen för innovation. Så här beskriver han samma skifte av den engelska landsbygden som upphettade paret Hammond till sådan vrede:

»Individer, helt på egen hand eller inspirerade av lärosatser från förespråkare av förbättring, gick före och upprättade nya sätt att producera, vars framgång manade andra till efterföljd – först några, sedan många. Detta var först fallet i fråga om skiftena, som i sig själva inte innebar någon annan innovation än organisationsmässigt – såsom det enkla utbytet av olämpligt spridda remsor av mark – men ledde snabbt vidare till andra.»

De återkommande kriser inom marknadsekonomin som Harvey uppmärksammar ska inom ramen för Schumpeters uppfattning inte beklagas så mycket som prisas. De kännetecknar styrkan i systemet. Hotet att gå under har en sedesam verkan på det ekonomiska livet. Krismedvetandet innebär en ständig press att hålla sig i framkant med den allmänna utvecklingsgången. Kriser i sig erbjuder möjligheter till koncentration och utvecklandet av kapital. En viktig skillnad gentemot Harvey är att Schumpeter menar att kriserna löses inom produktionsledet. Marknadshushållningen finner alltså självt utvägar. Någon statlig intervention behövs inte. Kapitalister i egentlig mening (ägare av kapital) är knappast drivande i Schumpeters modell. De är endast ett slags leverantörer av medel. Istället för han fram den roll entreprenörer spelar för nämnda kreativa förstörelse.¹

Enligt denna mer uppskattande syn på skiftena framstår balladens, Hammonds och Polanyis uppfattning som ett uttryck för ett slags förfelad nostalgibildning. Livet före skiftena var knappast någon idyll som kunde tjäna som underlag för en kritik av reformerna. Tvärtom var skiftena nödvändiga för att vrida samhället ur nödens grepp. Om detta skedde på bekostnad av tidigare moral- och rättsuppfattningar så var den förlusten något gott.

En måhända något tillspetsad version av detta försvar av skiftesreformerna återfinns hos Murray Rothbard, knuten till den österrikiska skolan inom na-

¹ *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics* fr.a.. s. 167–183, citatet s. 172.

tionalekonomin, vilken förespråkar marknadslösningar på basis av en långt driven individualism. Rothbard bygger sin argumentation på i huvudsak tre påståenden. För det första gav traditionella samhällen knappast människorna trygghet. Snarare präglades livet av Thomas Hobbes' karakterisering av naturtillståndet: »otrevligt, brutalt och kort». Jämlikt, lägger Rothbard till, var det endast i betydelsen att »alla svalt tillsammans». Om skiftena markerade slutet för detta bör det inte beklagas. För det andra drev inte skiftena folk från jorden. Fattigdomen på landsbygden var istället ett resultat av en okontrollerad fortplantning:

»Det var folkökningen på landsbygden som drev dessa desperata människor till städerna i jakt på arbete.»¹

Påståendet är färgat av Malthus. Rikedomen har vissa orsaker, flit och skötsamhet, fattigdomen andra, främst sänghalmen. För det tredje kan skiftena enligt Rothbard inte betecknas som orättfärdiga. Ett traditionellt samhälle frustrerar den enskildes ansats att producera eller tjäna mer än någon annan. Avsaknaden av privat ägandeskap tvingar varje mer talangfull eller driftig samhällsmedlem att dela med sig så fort han eller hon får mer än någon annan. Skiftena gjorde därmed snarare slut på den orättfärdighet som tidigare härskat genom att skapa ramar inom vilka flit lönade sig (och, törs man tillägga, »slöhet» bestraffade sig).²

Efter zoologen Garrett Hardin talas om skiftena som en väg ut ur »allmänningens dilemma».³ Tidigare dåligt utnyttjad eller överutnyttjad mark blev bättre nyttjad när den hamnat i privata händer. I ekonomiska modeller är ett ofta förekommande antagande att privat ägandeskap skapar incitament för ägaren att använda resurserna mer ändamålsenligt, jämfört med samägande. Först när jordbrukaren kan känna sig rimligt förvissad om att kunna dra fördelar av investeringar äger de rum.⁴ I det fall ägandekoncentration följde i spåren av skiftena är det helt enkelt ett pris värt att betala. Skiftena gav upphov till ett investeringsdrivet jordbruk som i slutändan ledde till att färre människor behövde svälta.

Skiftena räddar liv.

Alan Macfarlanes tankar kring marknadsekonomis framväxt i England har en del väsentliga beröringspunkter med ovanstående och bör nämnas här. I boken *The Origins of English Individualism* förnekar han förekomsten av en annan sorts ekonomi före skiftena. Någon övergång från ett stadium till ett annat – från en traditionell bondeekonomi till en modern kapitalistisk ekonomi

¹ M N Rothbard 1961

² M N Rothbard 1961.

³ G Hardin 1968. Hardins tes engagerar fortsatt politiska debattörer. Ex. N Ekdahl 2008 omhuldar den, D Hedlund 2012 bestrider den.

⁴ H Demsetz 1967.

– var det knappast tal om. Bönderna i England har inte varit något annat än konkurrerande, marknadsorienterade småkapitalister sedan mycket, mycket länge. Marknadshushållningen är i Macfarlanes version en naturlig utsträckning av en urgammal individualism bland bönderna och man kan med Ellen Wood tala om att historien i Macfarlanes version är konfliktfri och utan några egentliga brott.¹

Det är därför följdriktigt att Macfarlane i sitt arbete knappt nämner skiftena av mark. Utifrån hans syn kan de inte ha utgjort någon revolution. Detta går väl ihop med vissa senare ekonomisk-historiska studier som tonat ned skiftesverkets roll. Totalt ska det ha givit ganska liten nyttoförtjänst. Något startskott för den agrara omvandlingen var det inte. Denna framstår i dessa studier istället som en mer evolutionär process än vad som tidigare antagits.²

Skiftena var en teknikalitet.

Staten skapar alltså varken egendomsrätt eller andra förutsättningar för ett förbättrat jordbruk. Allt finns redan på plats. Som Ellen Wood inskräpt så inrättas inte marknadshushållningen så mycket som bryter fram när inte längre yttre hinder föreligger enligt denna förklaringsmodell. Staten får sin roll i sammanhanget främst genom att den drar sig undan. Benägenheten till en marknadshushållning har hela tiden funnits.³ För att ta några exempel som för över diskussionen till en svensk botten skulle sådant som tidigare begränsat marknadshushållningen vara exempelvis ett feodalt arrangemangs hårda beskattning av bönderna, förbud för kronobönder att skaffa besittningsrätt till sina hemman och för bönder i gemen att äga frälsejord. När denna typ av hinder väl avlägsnats följer marknadshushållningen mer eller mindre som en följd av en naturlig håg hos människan att förbättra sina livsvillkor genom att »byta, växla och skifta», för att låna några ord av Adam Smith.⁴

Söker man löda samman de trådar vilka löper till skiftesprocessens försvar uppstår visserligen en motstridig bild. Å ena sidan hade skiftena positiva effekter, å andra sidan har de knappt ägt rum. Men gemensamt för dem är att skiftesverket knappast hade särskilt mycket med proletariseringen att göra. Nya sociala relationer låg därmed knappast bakom den agrara revolutionen, såsom Brenner tänkte sig det. Istället betonas entreprenörers roll för jordbrukets förbättring, vilket i sin tur ledde till att fler människor kunde näras och

¹ A Macfarlane 1978. Min läsning av Macfarlane har tagit intryck av E M Wood 1992 s. 145–160.

² Robert C. Allen 1992, som dock framhåller omfördelade effekter av jordskiftet. För en traditionell uppfattning där skiftena ges stor ekonomisk verkan, se Donald N McCloskey 1972.

³ E M Wood 1992 s. 156–7.

⁴ A Smith 1994 s. 28 och 32. På originalspråk: »truck, barter and exchange».

att en folkökning därigenom blev möjlig. Nedanstående punkter kan sägas sammanfatta en idealtypisk positiv uppfattning om jordskiftet.

- I. Skiftena bidrog inte nämnvärt till en tillväxt på landsbygden av den obesuttna klassen, vilken istället är ett resultat av folkökning.
- II. Skiftena drevs fram av entreprenörer
- III. Skiftena gynnade privatintressen, vilket ledde till någonting bättre för alla
- IV. Skiftena markerar ett steg i marknadsekonomins kontinuerliga utveckling

Olika definitioner av skifte

Ovanstående uppfattningar är i grunden två vitt skilda verklighetsbeskrivningar av jordskiftet. Det ses som bidragande till att en historisk fas (marknadsekonomi) ersätter en tidigare (den feodala ekonomin) å ena, kännetecknar ett slags marknadsekonomins mognad å andra sidan. Den förra uppmärksammar följaktligen skiftena som ett statligt ingrepp och som en del av de lagändringar som krävdes för att få marknadssamhället till stånd. Huruvida den fria marknaden är spontant uppkommen eller, tvärtom, krävde omfattande statliga ingrepp för att komma till stånd är en viktig skiljelinje mellan de två här skisserade uppfattningarna. För den senare är skiftena närmast spontant framvuxna som »den frie bonden» är en tillräcklig faktor för marknadssamhällets tillkomst. Den förra är mer benägen att argumentera i termer av intresekonflikter kring skiftesprocessen, den senare i termer av konsensus.¹

Skillnaderna mellan huvuduppfattningarna av skiftets betydelse märks också i hur de definierar skiftet. Göran Hoppe, som nedtonar skiftesverkets roll, hävdar att ägandeförhållanden inom befolkningen knappast förändrades med det. Ett mer samlat ägande medförde att markresurser kunde utnyttjas bättre, men privatägandet som sådant fanns redan före skiftet. Skiftena berörde därmed knappast några andra grupper än ägarna (eller brukarna) av jorden.²

En alternativ syn förstår ägande mer i termer av egendomsrelationer. Jordskiftet innebar någonting mer än en omfördelning av marklotter. Ronny Pettersson för in begreppet *rådighet* i diskussionen.³ Med det menar han ägande i en mer vid mening, synonymt med det engelska *property rights*. Det rymmer alltså ett bredare knippe av rättigheter att mer varaktigt besluta och för-

¹ J Robinson 1957 s. 1.

² G Hoppe 1991 s. 46 Definitionen av skifte: »...en omläggning av jorden under reglerade former i en eller flera byar med vardera två eller flera ägare och/eller brukare så att ägorna till respektive gård på ett eller annat sätt lokaliseras och/eller allokeras annorlunda utan att ägandeförhållandena förändras.»

³ R Pettersson 1983 s. 43 Definitionen av skifte: »...för det första en omvandling av kollektiva rådigheter till individuella och för det andra en utvidgning av enskilda individers rådighetssamlingar över bestämda markområden.»

foga över jord och dess avkastning.¹ Orden makt och rådighet ligger nära varandra i betydelse. Som Dag Østerberg skriver är »vem som äger eller inte äger ... i första hand en fråga om vem som faktiskt råår över, använder och utnyttjar detta till sin fördel».² Ägande av egendom är här alltså inte en relation mellan en människa och ett markstycke så mycket som det historiskt föränderliga maktförhållandet mellan grupper i samhället uttryckt i graden av deras respektive tillgång på (mark-)resurser. Definitionen innebär att skiftena av marken utgjorde något mer än att ett utspritt ägande blev mer samlat. Före skiftena kunde nämligen också icke-jordägare uppbära förfoganderätter till mark.³

Sådana informella tillträdesrätter försvann när de gemensamt nyttjade utmarkerna delades upp på byar och byenheter och de »nya» ägarna efter skiftena medgavs makt att stänga ute grannar och obesuttna. Innebörden av skiftena är alltså inte bara en omfördelning ägare sinsemellan, utan innebär också skapandet av ett mer exklusivt ägande, det vill säga en privatisering. Skiftet inte bara ledde till, utan innebar i sig en ägokoncentration. Poängen är att skifte av mark enligt denna definition innebär en kränkning av tidigare förfoganderätt. Bakom hela processen skymtar sålunda en ironi om hur staten söker inskräpa respekt för privategendom samtidigt som dessa egendomar skapas genom att den tidigare egendomsrätten körs över.

En alternativ definition av skifte kan alltså sägas innefatta tre moment vilka inte behöver sammanfalla i tid och där vart och ett av dem vidare kan äga rum gradvis:

- I. En koncentration av rådighetsknippet över mark till den fastighetsägande kategorin av enskilda (inklusive juridiska) personer
- II. En övergång från en bruten till en ordnad och enhetlig ägostruktur genom fastighetsbildning på bekostnad av tidigare markindelning
- III. En manifestering av dessa förändringar i landskapet

Skillnaderna mellan uppfattningarna har avsiktligt hårddragits. Uppfattningar som bygger på andra kombinationer av poängerna i ovanstående avsnitt är

¹ R Pettersson 1983 s. 14ff; se också M Widgren 1995 s. 6f.

² D Østerberg 1981 s. 105.

³ Exempelvis en definition från den engelska skifteslitteraturen inkluderar detta som ett av tre moment i skiftet: a) hopsamlade av spridda ägor och ett konsekvent avskaffande av ägoblandning; b) upphävandet av sedvanerätt [common rights]; samt c) inhägnandet av de separata enheterna, se Yelling s. 5. För svensk del, se R Pettersson 1987 s. 228 och där refererad litteratur.

förstås möjliga. Exempelvis kan modern institutionsteori¹ sägas driva en konsensuslinje kring skiftesverk, gamla som nya, samtidigt som statens inblandning framhävs.² En framgångsrik marknadsekonomi, skulle den hävda, kan inte fungera utan att staten söker begränsa skadeverkningarna från ett ekonomiskt risktagande genom en aktiv politik. På annat sätt kan inte en utdelning av innovation och investeringar försäkras. Uppfattningar som integrerar andra punkter än de ovanstående är självklart också tänkbara. Resonemanget har tjänat till att presentera två slags idealtyper vilka kan användas för att tydliggöra linjer i den svenska diskussionen om skiftena.

Jordskiftet och den svenske bonden

Lite överdrivet kan den svenska diskussionen om jordskiftet sägas vara en inverterad variant på ovanstående översikt. En kritisk uppfattning av skiftesprocessen, som paret Hammond och Polanyi ovan fick utgöra exempel på, finns visserligen, men representeras här inte av »vänstern»³ så mycket som av en konservativ historieskrivning. Den positiva syn på skiftena, som bland annat Schumpeter ger uttryck för, kom istället att bli ett resultat av den nytolkning av agrarsamhället som mer eller mindre marxistiskt färgade historiker förde fram från 1970-talet och framåt.

Helt riktigt är nu inte detta. Det bröt också i Sverige fram en kritik av skiftesreformerna från »vänster». Exempelvis Stefan Bohman med flera uppmärksammade bönders skiftesmotstånd i *Oss arma folk att plåga*, en bok som talar i stort samma språk om skiftet som paret Hammond och Polanyi ovan.⁴ Också Kent Sivesand *Befolkning och skifte* slår an samma ton. Här leder skiftet till ägokoncentration och på sikt avfolkning när de lottlösa drog till staden.⁵ Men dessa arbeten kom att betyda rätt lite för den bredare nyorientering inom den agrarhistoriska forskningen som just var i stöpsleven.

¹ Framför allt Douglas North är förknippad med skolbildningen. I *Peasants into farmers* s. 16 not 6 beskrivs institutioner i sådan teori vara ett slags sociala regler vilka starkt bestämmer det ekonomiska utfallet genom att påverka kostnader samt val och motiv hos individerna. Dessa regler kan vara formella – konstitutionella, lagliga rättigheter med hänsyn till egendom, avtalsrätt och liknande – eller informella regler – normer eller sedvänjor. De mest väsentliga kostnaderna är sociala kostnader, eller transaktionskostnader, med vilket framför allt avses kostnaderna att definiera och hävda egendomsrättigheter, att mäta värdet av varan i försäljningen och att övervaka utbytesprocessen som sådan.

² På svensk botten, se R Pettersson 2003. Också nationalekonomen Jonas Myhrman 1994 arbetar efter denna hypotes. Hans arbete kommer dock att spela mindre roll i den fortsatta framställningen eftersom han resonerar kring det äldre agrarsamhället på basis av ett forskningsläge som var aktuellt omkring 1950-talet.

³ Barbara och John L Hammond var liberaler (och visar därmed på bredden inom denna idériktning), Karl Polanyi kristen socialist medan David Harvey och Robert Brenner bygger på det marxiska tankegodset.

⁴ S Bohman m fl 1976. Titeln anspelar på samtida diktning i Kungslena och utgör därmed en svensk motsvarighet till den engelska balladen ovan.

⁵ K Sivesand 1979.

Så gäller också om senare studier som uppmärksammat konflikter i samband med skiftesverket. Ulf Sporrang och Elisabeth Wennersten menar att storskiftet av två byar i Leksand fick oönskade konsekvenser i form av en marksplittning och fragmentisering av de tidigare fungerande gårdarna.¹ Men som studien svårligen kan fogas in i rådande forskningsläge spelar knappast heller den någon tongivande roll för synen på skiftet i stort. Ett uppmärksammat arbete av sociologen Johan Asplund, vilket betonar skiftet som ett brott i utvecklingen, har också visat sig vara svårt att integrera i dagens forskningsläge.² Anledningen kommer att framgå av det följande.

Vad den konservativa uppfattningen baserades på var att skiftesreformerna från 1700-talets sekelmitt till laga skiftesstadgan år 1827 ansågs upplösa en traditionell bondekultur. Den på en och samma gång tränga som trygga bondbyns värld gav vika för ett mer individualistiskt samhälle i stånd att förbättra jordbruket. Ett splittrat markägande och tröga samverkansformer hade tidigare lagt band på den enskildes driftighet.³ Skiftena utgjorde därmed själva utgångspunkten för den agrara revolutionen. Till skiftenas negativa konsekvenser hörde att en sammanhållning och gemenskap försvann när kollektivets roll fick ge tappt för individen.⁴ De innebar slutet på en social ordning när marker nyttjades gemensamt och bönderna med varandra delade ljuvt och lett.

Grunden för denna syn var att bondesamhället vid mitten av 1700-talet kännetecknades av något statiskt och stabilt – ett självhushållningens samhälle fastlåst inom rigida strukturer. Skiftet var tvunget att ske för att individen skulle kunna frigöra sig från bytvånget. För den mindre jordägaren var det svårt att bryta sig loss från byns system av hägnader. De enda som förmådde dra sig ur organisationen var ägare till större driftsenheter. Drivande i den agrara revolutionen blev med denna syn inte landets bondebefolkning så mycket som dess ledande kretsar. Moderniseringen skedde ovanifrån.

Till delar fanns rottrådarna till denna uppfattning i en nostalgibildning vilken sökte rekonstruera en utopisk traditionell bondevärld av stillsamhet och frid i kontrast till den samtida industrialismens ekonomiska changemang och

¹ U Sporrang & E Wennersten 1995 Den lokala arvsedvänjan påbjöd så kallat realarv. Alla barn ärvde jord, bröder dubbelt mot systrar. För att förhindra en oönskat stor ägosplittning vid giftermål och arv sämjedelades marken. Systemet byggde på ett gytter av små åkerlappar som byttes eller lades samman. Men när markindelningen irriterades permanent på kartor gick den inte längre att sämjedela och byta. Arvskiftet kom i fortsättningen att leda till mindre och mindre jordlotter.

² J Asplund 1983.

³ Man minns Grimbergs ord om hur tegskiftet där sådd och skörd skedde gemensamt skulle ha lett till »att flitiga bönder ständigt hindrades av de lata, och så kom hela byns jordbruk på efterkälken», se C Grimberg 1920 s. 211.

⁴ S Erixon 1929 s. 95–107 illustrerar uppfattningen väl.

klasskamp.¹ Men uppfattningen talade knappast mot bättre vetande. Dåtida forskare trodde verkligen att de hade att göra med en stabil bondevärld före skiftena. Synen har kastat sin skugga in i vår tid. Exempelvis Karl-Erik Frandsen menar att gärdes- och hägnadssystemet varit detsamma sedan 1000-talet i Danmark och Sverige fram till jordskiftena på 1700- och 1800-talen. Om byarna en gång förbundits i hägnader kring ett visst trädes- och gärdssystem hade de också mer eller mindre blivit det en gång för alla.²

En konservativ syn på bonden kom att bevara sin makt över sinnen också efter att den statsidealistiska historieskrivningen, som just framhöll ledande mäns inom staten betydelse för utvecklingen, fallit ur modet. Inte heller liberalen Eli F Heckscher erkände bönderna någon större förmåga att förbättra jordbruket. Initiativkraften var att finna bland ägare av större jordegendomar. Visserligen bröt bönderna upp ny mark till åker, men som deras teknik var begränsad innebar detta att deras små kapitalresurser spreds ut över ett större område. Detta fördröjde framväxten av ett mer intensivt jordbruk. Impulsgivarna till jordbrukets fanns istället utanför bondesamhället, bland storgodsens föregångsmän, omvärldens ökade efterfrågan och annat.

Som han var malthusian var Heckschers syn på det äldre svenska agrarsamhället till delar moralistisk. Här spelade säkerligen mellankrigstidens debatt om befolkningsproblemet in, en fråga i vilken Heckscher var engagerad.³ Länge var jordens fruktsamhet också böndernas, varför de förblev fattiga. Att bönderna inte längre lät ett ökat näringsutrymme ätas upp av för många munnar vid början av 1800-talet såg han orsakad av en »andlig strömkantring [från] konservatism och oföränderlighet [till] utvecklingsoptimism» hos dem. Med detta steg välståndet. Befolkningen växte förvisso fortsatt för snabbt. Inte så fort att det längre orsakade svält och fattigdom, men likväl med en hastighet att hemmansklyvningen inte kunde hålla jämna steg med den på grund av olika institutionella hinder – bybebyggelse, lagstiftning och arvssedvänjor med mera – varför delar av befolkningen blev proletärer.⁴

Som Heckscher också var ekonomiskt liberal är hans konservativa syn på bonden kanske ändå lite överraskande. Jag tänker i det sammanhanget på Adam Smiths ord:

¹ För denna tolkning av den äldre tolkningens bevekelsegrunder, se J Frykman & O Lövgren 1979 s. 57.

² K E Frandsen 1988.

³ E Heckscher 1924 s. XXXVif. Det kan inte undgå läsaren att föreställa sig att den spridning av födelsekontroll från de mer »förtänksamma och socialt värdefulla» klasserna av befolkningen till de »ansvarslösa» som han efterlyser är just det slags upplysning bland folket han tänker sig ägde rum kring sekelskiftet 1800.

⁴ E Heckscher 1957 s. 141ff, 184f och 251f.

»En liten jordägare, som känner varje del av sitt lilla territorium, som betraktar det med all den kärlek som naturligt väcks av ett jordinnehav, i synnerhet om egendomen är liten, och som därför finner nöje inte bara i att odla sitt område utan också i att försköna det, [brukar] vara den mest trägne, rationelle och framgångsrike av alla förbättrare.»¹

Kanske är det en olycka för Heckscher att han anammar en mer negativ syn på bonden. Han tvingas därigenom tillgripa faktorer som »sinnesförfattning» i sin förklaringsmodell. Hade han istället stått närmare Adam Smith hade han möjligen blivit förmögen att erbjuda en enklare och mer slagkraftig modell. Istället kom det att bli sjuttioalets agrarhistoriska våg, inte sällan präglad av en historiematerialistisk grundsyn, som kom att sluta upp bakom Smiths ord ovan. Genom de för tidevarvets så typiska kvantitativa metoderna blev uppfattningen om bondesamhällets stillastående grundligt kritiserad.

Den uppfattning som vann inflytande går tillbaka på bland andra Lars Herlitz' *Jordegendom och ränta*. En ny politisk giv satte gränser för den gamla militariserade plundrarstaten, låt vara inte så mycket för att göra slut på den som för att bevara den. Rädslan för att skatteunderlaget skulle urholkas till förfång för indelningsverket gav upphov till ett vad som i dag skulle kallas transparent skattesystem där skatteuttaget fixerades. Bönderna sägs med detta ha fått motiv till en ökad ekonomisk aktivitet genom att den relativa skattebelastningen minskade ju mer produktionen ökade.²

Över huvud gav ny forskning skäl att tvivla på den konservativa historie-skrivningens betoning av stordrift som förklaring till den agrara revolutionen. Genom inte minst säsongvariationen inom jordbruket och de administrativa kostnader som godsdriften för med sig satt snarare de mindre jordbruken på de komparativa fördelarna. Utslagsgivande var de senares större flexibilitet jämfört med de mer tungrodda godsens. När priset på spannmål ökade kontinuerligt under perioden 1770–1815, såväl absolut som relativt andra varor³ var det bondejordbruket, hävdas det, som lättare kunde anpassa driften till denna efterfrågan.⁴ Sverige drogs alltså enligt uppfattningen knappast in i en marknadsekonomi av landets ledande skikt.

Ur resonemanget följer att de ekonomiska språng som kom att leda fram till det moderna Sverige framför allt togs på landsbygden. Landet skulle inte ha kunnat efterkomma den utländska efterfrågan på spannmål under 1800-talet

¹ A Smith 1994 s. 169.

² L Herlitz 1974. Tolkningen har blivit allmän inom svensk agrarhistoria, se M Olsson 2005 s. 102. Förbigångna är Brenner med flera som menar att först ett ökat marknadsberoende och en i grunden ökad osäkerhet i samhället om nödortfrens tryggande för såväl egendomsägare som egendomslösa stimulerade till produktionsökningen inom jordbruket. Istället hävdas (efter Herlitz) att en säkrare besittning innebar detta.

³ G Fridlitzius 1979 s. 7f.

⁴ C-J Gadd 1991 särskilt s. 347f.

om redskap, vägar och fordon varit av samma standard som under slutet av sjuttonhundratalet.¹

Med uppvärderingen av bondejordbruket kom jordskiftet allmänt att tonas ned. Det framstod snarare som ett naturligt led i en större jordbruksomvandling. Nödvärdigt för att »väcka» en slumrande landsbygd var det inte. Bönderna var redan aktiva när reformerna kom.²

Detta gick hand i hand med forskning som ifrågasatte tesen om ägosplittningens fasor före skiftena. Byorganisationen och de små och uppsplittrade åkerlapparna verkade tvärtom ha tjänat bönderna väl. Genom att bybebyggelsen var samlad hade alla bönder ungefär lika långt till åkrarna. Tegskiftet innebar att de hade mark av olika slag, i den låglänta tunga leran såväl som i höglänta, lättare partier. Därmed klarade vissa av deras åkerlappar torkan bättre, andra var mindre känsliga för vätan. Ägoblandningen i byns alla gårdar innebar därmed ett slags suboptimal lösning. Under de bästa av betingelser medgav systemet kanske inte mesta möjliga utfall. Men under de omväxlande klimat- och nederbördsförhållanden som faktiskt rådde erbjöd det en viss försäkring mot total missväxt. Dessutom spreds arbetet mer jämnt över året. De olika jordarna var inte klara för sådd och skörd samtidigt.

Carl-Johan Gadd gav förlusten av tegskiftet – och över huvud taget att balansen mellan åker, äng och utmark kunde rubbas – framför allt en teknisk orsak. De enklare träredskapen var lätta att flytta på, men krävde många dragare. Detta tarvade omfattande foder- och betesmarker. Men efter introduktionen av de större och tyngre redskapen av järn behövdes inte lika många djur och därmed inte heller lika stora marker för djurens underhåll. Ängar kunde därmed odlas upp. På åkermarken framstod samtidigt grannens tegar som i vägen för plogarna och harvarna av järn. Tegskiftet fyllde inte längre samma praktiska funktion.³

Till skillnad från en konservativ tradition inskräptes att bönderna själva drev på skiftesprocessen. Birgitta Olais studie av storskiftets genomförande i en östgötsk socken visade att bönderna i överraskande stor utsträckning ansökte om skifte.⁴ Kalle Bäck kunde konstatera att bönderna i riksdagen inte tog strid mot storskiftet, utan deras kritik rörde enskilda delar av reformen.⁵ Studier av enskiftet i Skåne visade att det snabbare drevs igenom i bonderegioner än i områden dominerade av gods, vilket väl stämde in i det nya forskningsläge som växte fram.⁶

¹ G Fridlitzius 1990 speciellt s. 119.

² Ex. Hoppe menar att skiftena bara var en bekräftelse på en pågående process, se G Hoppe 1983 s. 32f.

³ C-J Gadd 1983.

⁴ B Olai 1983 s. 58f.

⁵ K Bäck 1984.

⁶ G Fridlitzius 1979; H Svensson 2005 s. 213ff.

Mest inflytelserik för denna tes är sannolikt Ronny Petterssons studie av laga skifte i Halland. Kanske beror detta på att han tidigt gav en för den nya riktningen mer passande förklaring till böndernas skiftesoptimism än Olai. Medan hon såg den yttersta drivkraften till skiftena i en oberoende befolkningsutveckling¹ diskuterade Pettersson frågan i termer av transaktionskostnader. Visserligen var laga skifte dyrt för den enskilde.² Men på sikt blev det mer ekonomiskt att hävda en samlad marklott och en ytterligare vinst var den större lätthet med vilken nya brukningsmetoder och grödor kunde införas. Följaktligen visade bönderna stort intresse för reformen.³

Det är inte någon överdrift att påstå att dagens forskningsläge betonar den nyttomaximerande rationelle bonden. Till genomslaget hör säkerligen att tesen kan attrahera brett. Historiematerialister fann i den ett framgångsrikt nedrivande av den konservativa myten om folket som dumt och i behov av en överhet. Liberaler som hos, låt oss säga, Milton Friedman läst om det privata ägandets betydelse och att folk måste vara »fria att välja», titeln på en av hans böcker, kunde se just detta i verket under 1800-talet. Spannmålen betalade sig bättre visavi animalier från andra halvan av 1700-talet samtidigt som priset på järn sjönk.⁴ Eftersom marknaden var »fri» kunde resurserna flöda dit bönderna fann dem mest vinstgivande. Tidigare när statsmakten stört denna marknadsbildning med bland annat påbud om vad marknadsaktörerna fick och inte fick göra hade motiven att investera och uppfinna gått om intet.

Forskningsläget kring agrarsamhället har så kommit att drivas ganska långt åt den idealtypiska bilden av reformens förespråkare som tidigare skisserats. Exempelvis Patrick Svensson studerar bonden på Söderslätt i Skåne som agrara entreprenörer. Nära kontakter till spannmålshandlare i kombinationen med stora ekonomiska resurser innebar en större benägenhet till skifte.⁵ Ett perspektiv som koncentrerar sig kring framstående hemmansägare på landsbygden har blivit vanligare. Utslagsgivande för en lyckad karriär är inte exploateringen av den obesuttna arbetskraften så mycket som personliga kvalitéer, förmågan till nätverksbyggande med mera.⁶ De obesuttnas roll för marknadsbildningen inom jordbruket faller bort. Utvecklingen springer inte ur förändrade sociala relationer så mycket som böndernas mer kvalitativa ägandeskap

¹ Olais uppfattning är den traditionella, som före hennes bok hade utmanats av framför allt C Winberg 1975.

² En studie har beräknat kostnaden till motsvarande fjorton kor, se P Wiking Faria 2009 s. 249 (beräkningen gjord på basis av K Sivesand 1979).

³ R Pettersson 1983 s. 186f; P Wiking-Faria 2009 s.268ff.

⁴ C-J Gadd 1983.

⁵ P Svensson 2001.

⁶ S Olofsson 2011.

av jorden. Följaktligen kan ett senare arbete om den agrara revolutionen beskriva den i allt väsentligt som ett bondeverk.¹

Betoningen av bonden som framstegsvänlig och rationell är också anledningen till att Bohmans, Sivesands, Asplunds med flera arbeten har svårt att läggas till pusslet. Deras bitar passar inte. Inte heller det böndernas skiftesmotstånd som Lars Nyström nyligen givit ett exempel på från Västergötland kan särskilt väl förklaras inom ramen för nyorienteringen.² I ett senare arbete av Ronny Pettersson om laga skifte, där statens betydelse för skiftets genomförande ges en framskjuten plats, framstår den typen av problematik sist och slutligen fråga om en skicklig statlig ingenjörskonst som i samarbete med lokalsamhället lyckas hantera osäkerheten i byarna när tegskifte utmanas av storskifte och storskifte senare av enskifte och laga skifte.³ Som såväl bonde som stat visste bondens bästa kom statens reformiver och böndernas nyttosträvan att giftas samman i jordskiftet.

Kort sagt saknade jordskiftet förlorare. Genom att jorden mättes och värderades försäkrades att var och en bonde fick samma kvalitativa innehåll före som efter skifte av lantmätaren. Ägograderingens betydelse kan knappast överskattas för möjligheten till skiftesverkets genomförande. Ett effektivt hinder för samlande av jorden till större enheter hade varit principen att alla deltagare skulle ha del i såväl bättre som sämre jord i proportion mot hemmanets andel i byn. Varje bondes ägande var därför rumsligt utspritt. Fortfarande vid mitten av 1700-talet skiftades som regel mark utifrån en sådan princip, eller som det heter i ett skiftesprotokoll från mitten av 1700-talet: Skogsdelning sker så att »vart och ett hemman efter öre och örtug, i ljuvt och lett [av led, som i orden »ledsen» eller »lede fi» med flera], sin del njuta bör»⁴. När systemet ersattes av principen om ett mer hopsamlat ägande kunde av praktiska orsaker ägöterna inte längre inkludera delar av såväl den bättre som sämre marken. De som fick »led» jord fick därför mer jord och vice versa. Sådana komensationer förhandlades vid storskiftets början fram i stunden av deltagarna själva (som för Gunnarsson och Andersson ovan).⁵ Senare fördes ägograderingen upp en nivå och blev ett av lantmätarnas centrala medel för att göra dem alla till vinnare, om vi ska tro en viss historietradition.

Möjligen finns en rädsla för att studier som uppmärksammar konflikter kring skiftena riskerar att föra tillbaka till den sekelgamla konservativa uppfattningen om det »sega fasthängande vid gamla invanda förhållanden och en motvilja mot allt nytt som utmärkt våra bönder», för att begagna några rader

¹ P Wiking-Faria 2009.

² L Nyström 2007 s. 177–193.

³ R Pettersson 2003.

⁴ Gestad sn, Lövås nr 1, *Laga delning*, 1749 (LSA).

⁵ För lagstiftningen kring skifte hänvisas till kapitlet *Marknad och herravälde*.

som visar på hur den tidens historieskrivning tolkade bondebråk kring skiften.¹

Man kan mot bakgrund av dagens forskningsläge fråga sig om någon egentligen kan sägas vara emot skiftet. Såväl stat och överhet som folket ska ha anammade reformerna. Forskningsläget tycks därmed ha öppnat för möjligheten att betrakta motståndare till skiftet som inte begripande sitt eget bästa och därför just tröga och konservativa, alltså just den dörr som sjuttioalets nya våg av agrarhistorisk forskning än gång sökte stänga igen. Tesen att också de obesuttna skulle vara för reformen väntar visserligen fortfarande på att drivas. Istället är tendensen i historieskrivningen att denna grupp hamnar i bakgrunden. Undersökningar som ger de obesuttna en stor plats som förutsättning för utvecklingen måste sägas hamna i utkanten av dagens forskningsläge.

Närmare centrum befinner sig otvivelaktigt arbeten som betonar bönderna själva som drivande i den agrara omvandlingen. Större genomslag törs man tillskriva arbeten av Göran Hoppe, Staffan Granér och andra forskare som har funnit ett slags omarronderingar av mark i Mälardalen, Värmland och på andra håll redan före storskiftet.² Detta kan mycket lättare införlivas i nuvarande forskningsläge genom att de statliga skiftesreformerna därigenom snarast kan beskrivas som fullföljande en av bönderna själva redan påbörjad utveckling. Med framhävandet av bonden inte som kollektivist så mycket som individualist tillsammans med ambitionen att skriva ut staten ur sin egen reform kan forskningsläget sägas ha vridits 180 grader på hundra år.

För att sammanfatta: Dagens svenska diskussion om skiftenas betydelse för den agrara revolutionen syns ligga väsentligt närmare idealtypen för en skiftets förespråkare än dess vedersakare. Den svenska staten får å ena sidan, så som den var utformad och inriktad på 1600-talet, mest en roll som ett hinder för en kapitalistisk utveckling. Lämnade i fred förbättrar bönderna ihärdigt jordbruket, vilket blev fallet under 1700-talet. Visserligen befrämjar staten då jordbrukets uppräckning genom skiftesreformen, men få menar längre att den initierade den agrara revolutionen. Det moderna marknadsinriktade jordbruket framstår därmed närmast som spontant uppkommet och resultatet av en längre utveckling av gradvisa framsteg. Allmänt sett tycks det avgörande vara en större rättsäkerhet kring ägande. Tryggt förvissade om att framtidens större skördar inte skulle komma att konfiskeras av överheten ökade bönderna sin arbetsinsats. Dynamiken är ett kraftspel som uteslutande involverar bonden och jorden. Forskningsläget har kommit att ge väldigt liten roll åt förändrade

¹ J Sandström 1909 s. 222, där också några exempel på motstånd mot laga skifte nämns.

² G Hoppe 1997 s. 254ff; S Granér 2002 s. 256–285; B Olai 1983 s. 225; M Olsson 2005 s. 109–125.

sociala relationer i samhället. I dagens forskning verkar de obesuttna knappast utgöra någon förutsättning alls för den agrara revolutionen. Konfliktperspektivet är överlag nedtonat. Sverige, konkluderar Christer Winberg i en uppsats med sammanfattande ambitioner av det nya forskningsläget, tog en böndernas väg till det moderna samhället.¹

Sammanfattande anmärkningar

En smula motvalls dagens forskningsläge i Sverige framhäver Martti Rantanen skiftets betydelse som förutsättning för folkökningen och uppsvinget för jordbruket efter omkring år 1750, framför allt eftersom det möjliggjorde en annan mobilisering av arbetskraften. Storskiftet av utmarker i södra Österbotten innebar slutet för ett mer extensivt markutnyttjande med boskapsskötsel och skogsbruk och början på en expansion för det mer intensiva åkerbruket. Arbetsstyrkan utöver familjen bestod allt mindre av tjänstefolk, utan istället av torpare och daglönare.²

En sådan tolkning öppnar för att lyfta fram de obesuttnas roll för omvandlingen av jordbruket. Brenners framhävande av att olika sociala relationer ger upphov till olika stark ekonomisk dynamik framstår som aktuell. Finns inte någon »fri» arbetskraft att utnyttja för bönderna kan ett aldrig så säkert band mellan dem och jorden knappast resultera i något annat än självhushållning.

I nyare internationell litteratur saknas inte ett sådant perspektiv. I en antologi om det (småskaliga) holländska jordbruket hävdas att det egentligen inte led brist på teknologi förmögen nog att öka produktiviteten i form av bättre plogar, effektivare harvar eller annat. Problemet var snarare att nivån på investeringarna var alldeles för låg beroende på ett otillräckligt marknadsberoende. Någon regelbunden teknisk innovation och genomgripande specialisering av produktionen uppträdde därför inte. Detta kan sägas vara en av institutionsteori lätt uppdaterad version av Brenners tankar.³

Men modellen tycks förutsätta att ett moment av dynamik saknades bondesamhället, varför en förbättring av jordbruket förutsatte statliga insatser. Först nya institutioner förändrade utgångspunkterna för såväl den demografiska och agrara utvecklingen. Skiftesverket kan då beskrivas som en reform som ryckte upp landsbygden ur äldre former och möjligen kan ha vållat konflikt. Men det är en tolkning som inte enkelt låter sig införlivas i rådande forskningsläge.

Att välja mellan de två huvudtolkningar som presenterats ovan bör inte vara självklart för svenskt vidkommande. Hur innehållsdigert Cronhielms och

¹ C Winberg 1996.

² M Rantanen 1997.

³ *Peasants into Farmers* 2004 s. 19–40 och där anförd litteratur.

Beckemans förehavanden år 1765 i Kärrgatuskogen var och vilka följder det fick vet vi nämligen ganska lite om. Anledningen är att vi ännu saknar tillräckligt med kunskap om skiftet av utmarkerna.

Vill man hårdra så grundar sig vår kunskap om storskiftet (av inägomarken) på förhållanden i Östergötland mot slutet av 1700-talet; om laga skifte på tillståndet i Halland runt mitten av 1800-talet. Dessutom finns kunskap kring omarronderingar av mark före storskiftet från ett par håll i landet. Storskiftet av utmarken har knappast studerats alls.

Studierna av skiftena täcker vidare inte in hela landet, vilket inte saknar betydelse då det gamla agrara Sverige just inte var särskilt enhetligt. Som Wennerstens och Sporrongs undersökning av storskiftet i Dalarna ger vid handen kan samma reform få olika konsekvenser i olika områden av landet. Också paret Hammond hävdade som sagt att skiftesverket fick olika resultat beroende på vilka (sociala) omständigheter som rådde där det genomfördes. Fler undersökningar måste alltså till.

Skogsskiftets betydelse för folkökning, nyodling och proletarisering på Dalbosläppen kan alltså knappast bedömas på grundval av det befintliga forskningsunderlaget kring skiftena. I nästa kapitel studeras därför detta skifte för områdets del.

Marknad och herravälde

DET VAR SKILLNAD PÅ SKOG OCH SKOG I SVERIGE. Skog som av hävd nyttjades av byar räknades som byallmänningar. Över dem rådde ursprungligen byarna själva. Däremot var rättsläget oklart över skog som låg lite mer avsides från bebyggelse. Med skogsregalet gjorde kronan under Gustav Vasa anspråk på all sådan »obygd».¹ Statens motiv var att söka stimulera till en upptagning av nya gårdar för att bredda skatteunderlaget. Gränsdragningen mellan vad som kunde räknas om obygd och byskog kunde ge upphov till en intressekonflikt mellan stat och bönder. De senare riskerade att få sina resurser inskränkta, utan att kompenseras. Kronan förbehöll sig nämligen beskattningsrätten över nybyggena.²

Kring mitten av 1600-talet förändras statens skogspolitik i grunden. Rätten till nybyggen försvårades.³ I fortsättningen krävdes samtycke bland skogslagens intressenter för att sådana skulle komma till stånd. Olagliga nybyggen skulle rivas, ännu upprepat i 1734 års lag. Motivet har tolkats som ett värnande av landets timmerbestånd, bland annat till fromma för bergsnärningen i riket.⁴

Ett annat spår i denna skogsbevarande politik var att staten skaffade sig en sorts tillsynsrätt över landets alla skogar. Böndernas förfoganderätt begränsades, även på byallmanningen. Bönderna medgavs rätt endast till hygge för husbehov. Avverkning för avsalu förbjöds.⁵ Vidare kom friska träd endast att få huggas efter utsyning. Bönderna hänvisades till vindfällan, torra träd och ris.⁶ Ännu i 1734 års lag var avverkning på allmänningarna för avsalu en privilegierad verksamhet. Först 1789 års Förenings- och säkerhetsakt återgav skattebönderna rätt till skogen (förutom ek-, bok- och storverksträd, det senare tallar för skeppsbyggnad).⁷

En tredje linje var att fortsätta söka inskränka böndernas skogar. För att komma till rätta med den ofta oklara gränsdragningen mellan enskilda och

¹ Skogsregalet går tillbaka på ett kungligt brev den 20 april 1542. Datum för senare kungliga brev, förordningar o. dyl. ges i noter.

² S Granér 2002 s. 74, 84.

³ 22 mars 1647.

⁴ S Granér 2002 s. 78–80.

⁵ 22 mars 1647. Kring denna skogsordning, se S Granér 2002 s. 65 & H Juhlin Dannfelt 1925 s. 420f.

⁶ 14 maj 1694.

⁷ H Juhlin Dannfelt 1925 s. 421 & 423 Lokala föreskrifter kunde förstås förekomma. Ex. 1729 års Kungl. förordning om sågtimmershandeln på Dal och Värmland där allmogen fick rätt att handla med mindre timmer [»mindre mottiga»], se A Mörner tr. 1888–99 s. 39.

kronans skog skulle mätningar göras mellan enskilda och statlig skog om tidigare rågångar saknades. Samtidigt skulle bedömas om befintliga rågångar var rimliga i förhållande till den enskildes inägor.¹ Lantmätare hade från början inte någonting att skaffa med gränser mellan olika byalag, utan hade endast rätt att uppteckna skillnader i åker och äng mellan bybor. Men mandatet kom att utvidgas. Lantmätare stadgades från år 1688 att närvara och »underrätta» [här sannolikt i den äldre betydelsen »undervisa» eller rent av »tillrättavisa»] när nya rågångar skulle utmärkas i skog mellan byar.³ Tidigare hade detta kunnat skötas lokalt, bland annat genom så kallade rågångsbrev som stundom, men långt i från alltid, anmäldes vid häradsrätten. Någon lag som påbjöd bönderna att fastställa rågångar vid rätten kom först med 1725 års lantmäteri-instruktion.⁴

Över huvud tycks kronan ha sett lokala samfälligheter som ödesdigert för skogsbeståndet. Samskötseln ansågs leda till skövling alla restriktioner om husbehovshygge till trots. Därför uppmuntrades till skifte av byallmänningarna. Som Staffan Granér har poängterat infördes faktiskt vitsord för den som önskade delning av oskiftad mark redan i 1647 års skogsordning⁵. Detta innebär att skifte kom till stånd om någon markägare begärde detta. I praktiken kunde en ensam delägars önskan därmed sättas framför de en samlad åsikt hos de övriga i byn. Skogsordningen 1734⁶ gav dessutom landshövdingen och häradsrätten uppgiften att söka pådriva byskogarnas delning.⁷

Att samfälligheter bestod ännu vid storskiftets införande vid mitten av 1700-talet berodde således inte på att lagstiftning som gav enskild rätt till delning av oskiftad skog saknades. En sådan rätt hade funnits i ett sekel.

Vid skiften efter 1647 och före 1749 lades byskogarna i solskifte så att varje hemman efter taxering eller annan lagligen fastställd proportion fick sin tillbörliga andel över allt, både i ljuvt och lett. Principen att delägarna skulle ha del i såväl sämre som bättre mark gällde. Att ett vidare innehåll kunde gå i utbyte mot ett godare och vice versa var ännu inte etablerad.⁸ Inte heller innefattades några bestämmelser om vilka skogsresurser som skiftades. Den oklarheten bestod ännu under 1700-talets senare del. Ett skifte kunde innebära att virkestillgångarna delades upp, medan mulbetet förblev gemensamt. Träden och marken där de stod kunde alltså efter ett skifte tillhöra två olika äganderättskategorier.⁹ Detta kan tyckas märkligt, men dagens minerallag får i

¹ 19 dec. 1683, kring detta se H Juhlin Dannfelt 1925 s. 396.

² *Svensk etymologisk ordbok*, uppslagsord »underrätta».

³ 19 maj 1688.

⁴ E J Schütz 1890 s. 49 & 100.

⁵ 22 mars 1647, upprepat i 1725 års lantmäteriinstruktion.

⁶ 12 december 1734 med förklaring 5 april 1739.

⁷ S Granér 2002 s. 64–68; H Juhlin Dannfelt 1925 s. 396.

⁸ E J Schütz 1890 s. 88.

⁹ R Petterson 2003 s. 29 (gäller enkät-uppgift från Gävleborg).

praktiken samma följer. Marken och vad som finns därunder är två skilda resurser som kan ägas av två olika personer.

Ett solskifte av utmarken hotade därför näppeligen byn som sådan. Hägnadslaget och den samfällda betesgången utmanades inte. Delningen innebar sannolikt mest en inskränkning av vem som fick hugga var på allmänningen. Däremot ökade staten sitt mandat på byns bekostnad. Ingen enskild bonde kunde gå emot skogslaget utan att staten fick träda in och mäta, kartera och definiera gränser. Förrättningen krävde en statlig inblandning i sysslor som tidigare skötts lokalt. Därmed började byns oavhängighet att urholkas. Den enskildes större rådighet över byskogen går således hand i hand med en ökad statlig makt över jorden, över hur den värderades, sköttes och fördelades.

När populationistiska tankegångar gjorde sig gällande under 1700-talet kom den statliga skogspolitiken att påverkas. En följd var en uppmuntran till nybyggen. Skogsordningen 1734 påbjöd sådana endast efter granskning och beslut av landshövdingen.¹ På oskiftad mark krävde ett torp samtliga skogsintressenters samtycke, vilket säkerligen starkt bidrog till att bromsa deras tillväxt. Det tidiga 1600-talets lagstiftning hade snarast uppmuntrat torpen, men innebörden av dem var att de samtidigt på sikt skulle mantalsättas eller att bondgården skulle få sin skatt höjd, varför bönder knappast kunde se något utbyte av dem. Vid mitten av 1700-talet sker en strömkantring i frågan.

I kölvattnet av det kuvade Dalupproret 1743 kunde bönderna flytta fram sina positioner – som ofta bär skenbara nederlag ändå kampen för frihet och rättigheter framåt. Ett av kraven som vann gehör, redan vid riksdagen samma år, var att torp på enskild mark gjordes skattefria, något som dessutom landshövdingen senare fick i uppdrag att söka uppmuntra. Torp blev med detta ett frälse och bonden en räntetagare. Enskilda jordägare fick rätt att beskatta andra brukare på sin mark genom ett arrende, torpskatten. Detta går på tvärs mot den äldre, »feodala» inställning som utmärkte Gustav Vasas och senare regeringar. Kort och enkelt sammanfattat menade en äldre doktrin att en bonde som uppbar ränta gjorde sig själv till en herreman. Därför kunde bönder inte tillskrivas detta privilegium eftersom de inte var herremän. Torplagstiftningen av år 1743 kan alltså knappast ses som annat än radikal. Efter den följer fler liberaliseringar. År 1762 tillåts uppförande av backstugor på enskild mark och år 1770 upphävs vetorätten mot torp på allmän mark. Samma år förklarades också backstugor och liknande innebära laga försvar för innehavaren, alltså att denne inte kunde tvingas ta laga eller krigstjänst. Grunden för en torp- och

¹ Exempelvis befalls ett olagligt nybygge att rivas på hemmanet Näs ägor, se ST 1742 § 56.

daglönardrift var därmed lagd och systemet kom senare att bekräftas och garanteras genom 1789 års förenings- och säkerhetsakt.¹

En annan utgångspunkt för staten var att stimulera till ett mer rationellt jordbruk genom att samla vars och ens jord i större skiften. Sådana så kallade storskiften inbegrep också skogen åtminstone efter år 1752.² Några år senare infördes ett ovillkorligt skiftesvitsord.³

Vad gäller skogen innebar inte detta samma dramatik som för inägorna. Enmansregeln fanns, som sagt, sedan tidigare på oskiftad mark. Att däremot riva upp ett laga kraft vunnet solskifte på skog hade krävt samtycke. Här infördes nu skiftesvitsord, men det är oklart vad detta betydde i praktiken. Till synes motstridigt finns fortfarande i 1762 års stadga en tveksamhet om sådana skiften egentligen borde äga rum.⁴ För skogens del låg kanske det nya i förstone mer i att den statliga myndigheten växte, något som i sig ter sig som en förutsättning för att få skiften till stånd.⁵ Några exempel:

I 1725 års lantmäteri-instruktion och ännu i 1766 års stadga tillåts faktiskt annan person än lantmätare att förrätta skiftet, såvida alla deltagare var överens om detta. Men var de oense eller om det fanns kronojord i byn skulle lantmätare alltid förrätta skiftet. Med 1783 års förordning skulle alltid lantmätare förrätta skiftet.⁶

Enligt 1734 års lag skulle den som ville dela oskiftad mark vända sig till häradsrätten, enligt storskiftesreformerna till landshövdingen.⁷ Ett skifte blev alltså något som utgick som order från landshövdingen till lantmätaren och därmed blev mindre av en lokal angelägenhet.

Kostnaderna för skiftet spreds över samtliga skiftesdeltagare. Fram till 1731 års skogsordning hade de hamnat på initiativtagaren till skiftet, såvida inte samtycke hade uppnåtts. Efter nämnda år skulle skiftet bekostas av alla delägarna.⁸ Detta skärptes med 1757 års storskiftesförordning. Skifteskostna-

¹ N Wohlin s. 7–14 & Kalle Bäck 1992 s. 40–44. Datum för nämnda resolutioner, förordningar o dyl.: 10 sep 1743 (skattefrihet för torp), 18 feb. 1757 (cirkulärbrev till landshövdingar), 20 juli 1762 (skattefrihet för stugor) & 8 mars 1770 (upphävd vetorätt mot upplåtelse på »oskift byemark»).

² 15 juli 1752, kring detta se E J Schütz 1890 s. 95.

³ Förordningen är 5 april 1757. Det tidigare gällande regelverket, 1752 års Kungl. Brev ang. storskiften, medgav vitsord endast för den som kunde visa de för skifte aktuella ägornas likartade godhet.

⁴ Stadgan av år 1762 säger att skifte på lagligen delad mark inte borde ske, se E J Schütz 1890 s. 95.

⁵ Frågan är om några skiften ens var möjliga med tidigare metoder att mäta och beräkna jordvidder innan kartor blivit upprättade, se E J Schütz 1890 s. 100.

⁶ E J Schütz 1890 s. 94f.

⁷ E J Schütz 1890 s. 94. Visserligen står i 1725 års lantmäteriinstruktion att skifte ska sökas hos domaren (om inte samtycke till skifte förelåg), men att ansökan också »borde» gå till landshövdingen för denne att beordra lantmätare till förrättningen, se E J Schütz 1890 s. 88.

⁸ S Granér 2002 s. 67.

derna skulle fördelas på alla deltagarna efter hemmanets storlek och grannarna hotades dessutom med böter om de inte deltog.¹

Med 1734 års lag hade ett skifte av mark gjorts orubbligt. Hade fel begåtts revs inte skiftet upp, utan jämkning ägde rum. Fram till 1749 sköttes detta på lokal nivå. Men med förordningen detta år stadgades att lantmätare skulle närvara också efter klander för att övervaka jämkning. Vid tvister mellan parter skulle lantmätare upprätta karta över området med parternas påståenden för tvistens vidare slitning vid domstolen.² Statens inblandning i slitandet av tvister ökade på lokalsamhällets bekostnad.³

Vad gäller delningsgrunden i storskifte skulle den i princip vara öre- och örtugatalet, alltså hemmanets del i byn. Enligt 1752 års kungliga brev i saken samt 1757 års storskiftesförordning fick delning inte ske förrän grannarna var ense om samma delningsprincip. Vid tvister skulle den avgöras lokalt, av häradsrätten. Senare bestämmelser tycks mindre rigida vad gäller delningsgrunden. I 1762 års stadga öppnas för sådana som av tradition funnits på orten och i 1783 års förordning påbjuds den delningsgrund som »särskilt stadgat är eller vidare förordas kan». Men som regel innebar detta att makten över delningsgrunden hade förts från lokalsamhället till länsstyrelserna.⁴ I slutändan hade också delningsgrunden blivit en fråga där staten utövade en allt starkare myndighet.

I 1783 års förordning infördes vidare rätten att flytta gården från bytomten. Vanligen bestod en by under 1700-talet av en samlad bykärna (med stor regional variation i storlek och struktur) med hus och omgivande åkermark. En given fördel inom åkerbruket var förstas närhet till inägor. En mer koncentrerad bebyggelse försvagade begäret efter åkermark längre från byn. Storskiftet hade en sorts rumsligt problem. Rätten till utflyttning av gårdar från bytomten kan på så vis ha ökat pressen på byallmanningen. Under storskiftesepoken har utflyttningen av gårdar till utkanten av inägorna eller annorstädes antagits varit begränsad till ett fåtal större jordägare.⁵ Men saken i fråga är knappast undersökt.

En kommentar kan här vara på sin plats. I dag finns forskning som tyder på att någon sedan sekler fast bykärna är myt. Kulturgeografisk forskning ger vid handen ett väsentligt mindre linjärt utvecklingsscenario. Pär Connelid och Catharina Mascher har i studier av Halland och Falbygden i Västergötland kunnat återskapa ett landskap av instabilitet och stark närvaro av ständig, dynamisk förändring. Mellan bandparcelleringen och bybildningen på 1000- och

¹ H Juhlin Dannfelt 1925 s. 393.

² 20 nov. 1766 resp. 12 aug. 1783.

³ E J Schütz 1890 s. 89f.

⁴ E J Schütz 1890 s. 98 & 99 (citat).

⁵ U Sporrang 1979 s. 38.

1100-talen och skiftesepoken från och med 1700-talet präglas utvecklingen av en serie rubbningar av markplaneringen. Nya strukturer inrättas som tränger ut de gamla. Hela bebyggelsestrukturen och odlingssystemet omdanas. Efteråt samspelar landskapet och människan under andra former än vad de tidigare gjort.¹ Men poängen är att denna starka förändringskraft äger rum utan att principen om en samägd resurs för betet och hygget försvinner. Allmänningen var kvar. Dessutom kvarstod fortfarande principen om allas delaktighet överallt, i ljuvt och lett.

Faktiskt kan man fråga sig i vilken grad även storskiftet i förstone egentligen utmanade detta. Här kan nämnas att reformen faktiskt inte entydigt påbjöd just storskifte från början. I praktiken kunde mark fortfarande solskiftas. Först med 1783 års lantmäteriordning förbjöds domstolarna att fastställa några andra skiften än storskiften. Givetvis var tanken bakom storskiftesreformen ett mer koncentrerat markägande på så vis att tegarna hopsamlades och skogen uppsplittrades. Men också en (på pappret) storskiftesförrättning kunde frångå principen om storskifte eftersom dels någon minimigräns för antalet skiften från början inte fanns och dels eftersom någon fast princip efter vilken skogen skulle graderas från början inte var etablerad. Verkliga storskiften, alltså skiften som frångick principen om allas delaktighet i bättre och sämre jord, krävde någon form av ägo graderingsprincip där de som fick sin lott i sämre mark kompenserades med mer mark och vice versa. Men upplysningen över hur en sådan värdering skulle gå till var från början inte särskilt tydlig.

Skogen skulle enligt 1757 års förordning prövas »till dess växt».² Detta öppnade för skiftesdeltagarna själva att komma överens om hur en sådan uppdelning skulle gå till (som i exemplet med Kärrgatuskogen ovan). Mer strukturerat blev deras inflytande genom två till tre gode män som enligt 1757 års förordning skulle bevista överläggningen och graderingen. Men även i lagstiftningen anas en försiktighet att faktiskt tillämpa principen. Fortfarande 1762 års stadga är uppenbart tveksam till att kompensera vad någon förlorade i godhet med större vidd.³ Eftersom lagstiftningen knappast var särskilt entydig och böndernas inflytande alltjämt av betydelse kan man med en 1800-talets lantmätare E. J. Schütz fråga sig om bönderna verkligen hade något emot

¹ Ett exempel är att gårdar som flyttades från bykärnan till den gamla inägo gränsen tycks ha varit vanligt i Halland från senmedeltid till tidigt 1500-tal. Ett annat exempel är hur tresådetts gärdesstruktur på Falbygden kom att dras tvärs över de äldre bandparcellerna, den så att säga »klipper av» de långsmala remsorna, se C Mascher 2005 & P Connelid 1997.

² E J Schütz 1890 s. 97 Även för åker och äng saknades en fast graderingsprincip före 1783. Därefter gällde att åker och äng delades var för sig. Åkern kategoriserades efter dess korntal: 6, 5, 4 (osv.), ängen efter lass hö per tunnland: 6, 5, 4 (osv.). Arealinnehållet skulle sedan multipliceras med dess gradsiffra och produkten divideras med sex. Kvoten var det uppskattade innehållet, vilket låg till grund för skiftet.

³ Uttryckligen skrevs att detta borde undvikas, se E J Schütz 1890 s. 97. S Granér å sin sida menar att förordningen av år 1757 innebar ett definitivt brott i frågan.

att få flera skiften eftersom detta snarast ska ha varit regel i storskiften till en början.¹ Men staten tog ett fastare grepp över processen även i detta avseende.

Ett avgörande steg för att upphäva den gamla ägoblandningen i de olika markslagen togs år 1783. Visserligen infördes inte en fast graderingsskala för skog, såsom introducerades för åker och äng i denna förordning. Men skiftesdeltagarnas inflytande minskades på så vis att de gode männen fick en mer undanskymd roll. Hädanefter skulle de bara överse ståndsskogen, alltså timmerbeståndet, på skogsmarken efter verkställt skifte. Dessutom var försiktigheten från år 1762 som bortblåst. Nu stadgas uttryckligen att ägoblandning ska undvikas. Faktiskt går förordningen så långt som att stadga att var och en skulle kunna få sina ägor, såsom åker, äng, skog och mark i ett enda skifte, men med villkoret att storskiftet för de övriga inte fick göras »obekvämt» och »oredigt». Den gamla satsen om delaktighet i ljuvt och lett som funnits alltsedan landskapslagarnas tid kan med detta definitivt sägas ha försvunnit i lagstiftningen.²

Ett kvarstående hinder för ett enhetligt ägande under storskiftet som undanröjdes med de senare enskifte och laga skifte var att skog, åker och äng ännu kunde delas för sig. Detta motverkade ett hopsamlade av ägor. Lagstiftningen blev visserligen mer restriktiv i frågan. Efter 1762 och 1783 kunde inägor skiftas före utägor bara om tvist kring rågång i skog och utmark rådde emellan byar så att annars skiftet över huvud taget hotade att fördröjas. Att sådana så kallade tvisteparker knappast var ovanliga tyder på att skiftena före enskiftet näppeligen förmådde åstadkomma ett särskilt enhetligt ägande.³ Var och ens del i skogens ljuva såväl som leda partier kunde därmed överleva ännu en tid i strid mot lagstiftningens intentioner.

Under 1800-talets första hälft innebär så höjdpunkten för en statlig politik som sökte uppmuntra ett hopsamlade av enskildas ägoinnehav. Med enskiftet avskaffas markslagen åker, äng och skog/utmark.⁴ Istället införs begreppen inrösnings- och avrösningsjord. Med dessa avsågs odlingsbar respektive inte odlingsbar mark. Skogsmark som befanns odlingsbar kunde alltså gå i utbyte mot åker och äng och vice versa. Reformen gav rätt till att få sin del av inrösningsjorden samlad. Avrösningsjorden kunde däremot lämnas utanför. Graderingen var gemensam för odlingsbar jord (en fallande halvtalsskala från 6 och nedåt) medan avrösningsjorden (tänkt för skogshushållning och bete) gavs en

¹ E J Schütz 1890 s. 98 Vidare kan nämnas att redan skiften efter 1734 års lag i praktiken kunde innebära storskiften eftersom jordägarna själva fick bestämma antalet skiften vid jorddelning. Dessa kunde bli få till antalet och därmed i praktiken ett storskifte. Så ska dock sällan ha blivit fallet.

² E J Schütz 1890 s. 100.

³ E J Schütz 1890 s. 96.

⁴ 31 mars 1803 (Skåne), 25 juli 1804 (Skaraborg) respektive 2 feb. 1807 (övriga riket).

stigande åttondelsskala från 1 och uppåt. Arrangemanget anses ha omöjliggjort ett utbyte eller jämkning mellan de två skilda ägoklasserna.¹ Skog som en gång skiftats som inrösningsjord kunde sedan inte bytas mot avrösningsjord. Den var en gång för alla odlingsmark. Man har här skäl att fråga sig om lagstiftarna med detta verkligen var övertygade om att reformerna tillgodosåg skogens bästa.

Det fanns ett par begränsningar med enskiftet. Det ersatte inte tidigare skiftestador (som senare laga skifte kom att göra), utan storskifte var fortfarande en möjlighet. En ansökan om enskifte var därför inte riskfri. Om lantmätaren fann att det inte kunde genomföras avslogs den. Så gjordes om någon befanns lida skada av skiftet. Den sökande fick då stå för kostnaderna. En annan begränsning var att storskiftad skog inte fick rivas upp utan samtycke mellan deltagarna.

Först med laga skifte gällde skiftesvitsord även för skogsmark i storskifte.² Reformen medgav också fler lotter för att möjliggöra skiften. Dessutom infördes ett mer generöst ersättningssystem. I enskiftet hade ersättningar till de som flyttade ut från bytomten till vilka också allmänna medel bidrog endast utgått för Skånes och Skaraborgs del, däremot inte i övriga län som berördes av reformen. Nu upphörde den geografiska begränsningen. Tillkom gjorde dessutom kompensation till deltagare som förlorade skogsbestånd, vilka skulle utgå från dem som tvärtom erhöll timmervirke genom skiftet. Båda dessa reformer kan alltså ha bidragit till en starkare press mot skogsbeståndet. Flyttningens effekt har ovan berörts och ersättningssystemet innebar sannolikt att både en och annan skog snabbt skövlades för att den till betalning ålagda skulle få medel till ersättningen.³

Mot slutet av den här refererade perioden sker en strömkantring. De privatiseringar som genomförts för att i princip skydda skog hade i praktiken visat sig ha haft förödande följder för beståndet. Samskötseln återkom därför som omhuldad princip. Men endast på vissa domäner kunde den genomföras. Återstående häradsallmänningar och kronoskogar skulle bevaras som statens egendom och under dess omsorg.⁴ Så småningom påverkades också enskilds markinnehav av kursändringen. Strax efter sekelskiftet 1900 var återväxten tvungen att garanteras vid avverkning av skog⁵, vilket kan sägas markera skogens återkomst som markslag i lagstiftningen. Till kursomläggningen hör också att den uppmuntran till gårdars, torps och stugors anläggning som varit ett

¹ E J Schütz 1890 s. 115 och där refererad litteratur.

² 4 maj 1827.

³ Detta och andra skäl till skogsavverkning i samband med skifte diskuteras i R Pettersson 2003 s. 197–206.

⁴ 29 juni 1866 respektive 26 jan. 1894. Dessa hade tidigare under århundradet annars beslutats privatiseras, 4 maj 1827.

⁵ 24 juli 1903.

faktum sedan 1700-talets mitt kommer att bytas ut mot en mer restriktiv hållning genom införandet av 1940- och 1950-talets lantbruksnämnder och jordförvärvslag. Men det är en annan historia.

Som framgått av ovanstående kännetecknas skogslagstiftningen av såväl brott som kontinuitet. Brotten består i vad staten vid olika tillfällen söker befrämja med lagstiftning. Här växlar den mellan nyodling och skogsbevarande åtgärder; mellan aktiv nybyggarpolitik och restriktion mot torp eller småbruk över huvud taget. Kontinuiteten utgörs av ökad statlig förmåga att hävda sina intressen över jorden. Dess närvaro, makt och styrning över markresurser ökar. Paradoxalt nog sker så även när staten under 1700-talet börjar att överge sin roll som räntetagare, eller feodal exploatör om man så vill, till förmån för en institutionell social ingenjörskonst i syfte att uppmuntra en marknadsekonomisk utveckling. Någon utveckling där staten helt drar sig tillbaka och låter bönderna ta för sig på egen hand går inte att följa i vår rättshistoria. Ett stärkande av enskildas rådighet över jorden skedde istället genom att staten tog såväl ett kliv tillbaka från sina tidigare krav på jorden som ett steg fram och genomträngde allt djupare i sådant som tidigare förbehållits lokalsamhället. Marknadsekonomin tycks ha krävt detta slags dubbelhet i statens agerande.

Hur avspeglades då skogslagstiftningen på Dalbosläätten?

Landskapet på Dalbosläätten under 1700-talet

En kartering av hemmanet Åsnebyn med flera omkringliggande hemman i Holms socken i Nordals härad år 1729 belyser några särpräglade drag för landskapet på Dalbosläätten, se karta 2.

Byarna är små och utspridda. Emellan dem är skogar vilka som regel är vidsträckta och gemensamt nyttjade av ett stort antal byar.

Skogarna var i hävd. Liksom för Åsnebyn är karteringarna över Dalbosläättens skogar fulla av anteckningar om en knaper tillgång på timmer och virke. Som markhistorikern Mårten Sjöbeck inskärper gav skogen visserligen ved, byggnadsvirke, gagnvirke och annat. Men detta var endast en av skogens många egenskaper.

Skog var fångstplatser för vilt och forsar för kvarnfall och fiske. Skog var olika vegetabiliska produkter: mossor och torv till bränsle och gödseltäckning; honung, bär och frukter till näring.¹ Skog var en möjlighet till slätter av gräs-bördiga ytor samt intagor för sådd av någon gröda i några år. Skog var dess-

¹ Kring utmarkens resurser, se *Tjära, barkbröd och vildhonung*.

utom frihet. Den var rätten för alla, också främlingar, att röra sig fritt.¹ Skog var alltså en mångfald livsuppehållande resurser och ett offentligt rum.²

Men den kanske viktigaste funktionen av skog var någonting som numera mer eller mindre har gått förlorad. En förutsättning för växtkraften på åkern var att den tillfördes näringsämnen. Detta tillgodosågs av gödselgivor från djuren. Men dessa krävde i sin tur energi, varför boskapen släpptes på åkern mellan skörd och sådd och på ängen efter slåttern, som i sin tur gav foder inför vinterns stallning. Men därutöver krävdes också en mer eller mindre permanent betesmark. Sålunda nyttjades skogen med dess färska blad, ungsnitt, buskar, ollon och annat. Skogar förr liknade därför inte skogar idag. Man försökte hålla glest mellan träden så att solljuset kunde stimulera till ett frodigare bete.³

Till skogs skickade alltså skogslagen på Slättdal sin boskap från början av våren till slutet av hösten. Horderna av djur levde sålunda förhållandevis långt fram i tid nästan i ett slags naturtillstånd.⁴

Djurhållningen krävde en kollektiv organisation. Sådant som det samfällda betet, sädesgången, hägnadsskötseln, förbudet mot intagor på utmarken och annat reglerades av byn. Kanske ska inte en alltför skarp gräns dras mellan kollektivt och privat i äldre tiders jordbruk. Marc Bloch inskräper att den »privata äganderätten» i Västeuropa haft som förutsättning sådana kollektiva resurser som betesmarker. Har han rätt var bondgårdars frihet före den agrara revolutionen endast möjlig genom förekomsten av allmänningen.⁵

Att djuren strövade fritt får inte ses som att det inte rådde ordning i skogarna. Dessa marker var samskötta inom skoglaget. Med tiden finner man i domböckerna ett ökat intresse att söka få en vis sedvana kring skogsanvändning bekräftad genom lagvunnen dom. Rättsfallen tecknar som regel den lokala samskötselns två hörnstenar. Dels reglerades tillträdet till skogen. Endast de som ingick i skoglaget hade rätt att nyttja den. Dels sträckte sig vars och ens rätt inte längre än vad det allmänna omdömet påbjöd att marken tålde. Man så att säga knusslade med resurserna. Skogar kunde fridlysas mot vite för en period så att de skulle kunna återhämta sig. Det är informella normer mot ett överutnyttjande som dessa som brukar användas som invändning mot reso-

¹ L A Palm har givit prov på den roll »skogsting» kunde spela för att mobilisera motstånd mot statsmakten, se L A Palm 1991.

² M Sjöbeck 1953 s. 73–77.

³ P Warde 2006 s. 35.

⁴ En lite lustig notis från Sundals häradsrätt kan få styrka påståendet. Komministern Olof Wikner på kronohemmanet Berg i Bolstad begärde på sommaringet 1710 att få inta »en liten hed kallad Bergs gata» bredvid hemmanet till hästhage. Syftet var »för att där kunna ha en häst till hands vid hastigt påkomna sockenbud och ej behöva söka i vida och öppna utmarken efter sina hästar».

⁵ M Bloch (1931) 1966 s. 6f (skogen), 24f (byn), 167f (gårdsgrennar), 176f (sedvänjor) & 180f (allmänningen som det privata ägandeskapets förutsättning). Kring privat och kollektivt ägande som missvisande motsattpar, se M Widgren 1995 s. 12.

nemang om en allmänningens dilemma. Där fanns en ordning som sökte slå vakt om resurserna på längre sikt.¹

Landsbygdsbefolkningen hade alltså sedan urminnes tider begagnat olika sätt att reglera markanvändningen i byns intresse. Vissa nyttjanden begränsades. Andra beviljades. Syftet var knappast att öka rikedomerna för dem själva, utan för att bevara gemenskapen och markresurserna som sådana.

Fattigvården, om detta är rätt uttryck, torde ha förutsatt »allmänna» betesmarker.² En notis i domboken vittnar om böter för den som släppte in boskap på en samskött äng vid Bolstad kyrka till beloppet om ett kreatur för varje tillfälle. Djuren skulle, heter det vidare, tillfalla »de fattiga».³ Möjligen kan detta tolkas som att där fanns ett slags fattigfond av boskap vilken fordrade betesmarker. Att där gavs tillträde till betesmarker för boskap som tillhörde de obesuttnas skikt är vidare troligt. Av bouppteckningar att döma var deras boskap av det antalet att de krävde tillgång till större betesmarker.⁴ Det efterkommande 1800-talets fattigvård med sina magasinerade medel, givna av socknens bönder efter gårdsstorlek och utdelade i proportion mot behovet hos de sökande hade säkerligen sin bakgrund i förlusten av allmänningen.⁵

Den lokala samskötslen som reglerade samlandet av resurser och vallningen av djuren på den gemensamma utmarken innebar någonting som sträckte sig längre än bara en organisatorisk princip. Kort sagt tycks allmänningen innebära ett sätt att leva. Det finns ingen anledning att här idyllisera. Säkerligen förekom gräl och bråk inom skoglaget. Men samtidigt bör man skilja på olika slags konflikter. De som härrör från allmänningen hade inte sin grund i ett exploateringsförhållande mellan människor, alltså att någon tillgodogjorde sig frukterna av andras arbete. Konflikterna rörde exploateringen av en gemensam naturresurs. För att tala med Peter Linebaugh saknade grälen på allmänningen en klassdimension.⁶

¹ Ett exempel från vintertinget år 1724 illustrerar väl den lokala samskötsel som präglade görandet och låtandet i dessa marker. Ärendet gällde skogen Breviken, längs kusten i Bolstad och Gestad socknar. På »samtliga intressenters» begäran utsattes ett förbud att »ingen [av] dem må fördrista sig att på 10 års tid göra någon åverkan därstädes genom hygge av fur, gran eller al, utan bör sådan skog till allas deras nytta frodas och lämnas orörd, och skall de till bränsle allenast betjäna sig av stubbar och nedhuggen kvist, vid vite av 10 daler silvermynt», se *Ur Sundals domböcker*, del 2, s. 331 (år 1724). Fridlysningen av resurser kunde vidare vara mer sofistikerade där hygget förbjöds endast till avsalu, men i övrigt var tillåtet.

² Peter Linebaugh har i detta sammanhang lyft fram Charter of the Forest (syskonfördraget med Magna Charta) och de olika skydd för de fattiga som där garanterades av att marken inte var privatiserad. Två av dessa framstår som huvudsakliga: Ånkor hade rätt till estovers, ung. vedbränsle, fattiga rätt till pannage, bete i skogar för sina svin, se P Linebaugh 2008.

³ *Ur Sundals härads domböcker*, del 2, s. 404 (år 1726).

⁴ Ett obesuttet hushåll i Grinstad och Bolstad socknar kring år 1790 hade en ko, fem får och ett par grisar, se kap. *Havreruschen*. Att de obesuttna hade tillträde till »åtminstone vissa av allmänningens resurser» antas vidare av C-J Gadd 2000 s. 140.

⁵ Fattigordningen för Bolstad pastorat återfinns i Sockenstämmoprotokoll, Bolstad socken, 15 januari 1828 (Bolstad kyrkoarkiv).

⁶ P Linebaugh 2010.

Åsnebyn ingår i ett skogslag om flera hemman. Ett hemman är vid den här tiden som regel detsamma som by, alltså bestående av minst två bondgårdar. Hemman är jordregisterfastigheten, vad lantmäteriet i dag kallar trakt. Dessa kunde vara olika taxerade beroende på deras produktionsförmåga. De huvudsakliga kategorierna var helgärdshemman (eller helgårdar), halvgärdshemman (halvgårdar), fjärdingshemman respektive åttingshemman för att använda de äldre begreppen. Byns/hemmanets (eller »gårdens» i en ursprunglig mening!) enskilda brukningsenheter benämns vanligen hemmansbruk, gårdsbruk eller bondgård.

Skogslaget utgörs av sju byar, några år före år 1729 av sex. Anledningen till karteringen är nämligen att förarbostället Skogsbol (B på kartan) på tinget begärt att få erhålla en skogslott vilket skattehemmanen (alla övriga) efter en tur i domstolen tvingats att gå med på. Vitsord, alltså enmansregel, gällde. Tävlingsbols (C) marker låg hindrande för Skogsbol, men detta har, som framgår av kartan, lösts med servitutsrätten som grund genom en sex meter bred fägata över Tävlingsbols äng. Skogen kunde därefter delas i sju lotter.

TABELL 3.1 *Intressenterna i utmarken till bl.a. Åsnebyn, år 1729*

LITTRA	HEMMAN	TAXERING, MTL	INÄGOR, HA	INFÖRD I JORDEBOKEN ÅR	INFÖRD I JORDEBOKEN SOM
A	Kambol	1	100,2	urspr.	skattehemman
B	Skogsbol	1/4	51,3	1551	kyrkotomt
C	Tävlingsbol	1/4	24,7	1589	skattetomt
D	Läperud	1/8	17,8	1632	skattetomt
E	Hökerud	1/8	16,8	1640	skattenybygge
F	Åsnebyn	1	63,2	urspr.	skattehemman
G	Elovskärr	1/4	28,6	1621	skattetorp
H	Gärdsrud	1	105,6	urspr.	skattehemman
	S:a	4	408,1		

Källa: Laga delning, Åsnebyn, Holms sn, 1729 (LSA). Anm.: »Urspr.» avser att hemmanet fanns med i den första jordeboken

I kartakten dröjer lantmätaren Wilhelm Kruse vid förhållandet att: »...hela skogen inte innehåller mer än 300 tunnland [148 hektar] och att inägorna sammanräknade stiger till 827 tunnland [408 hektar]...».¹ Skogen får i det här fallet anses liten i förhållande till byarnas inägor. Kruse antar att detta kommer sig av att byarna undan för undan utökat sina inägor genom intagor på utmarken. Jordinnehavet är också skevt i förhållande till gårdarnas kamerala storlek, vilket tabellen visar.

¹ Laga delning, Åsnebyn, Holms sn, 1729 (LSA).

Skogsbol taxeras liksom Tävlingsbol och Elovskärr (C respektive G på kartan) som ett fjärdingshemman, men förfogar över dubbelt så mycket mark som de senare. Dess innehav är faktiskt nästan i storlek med Åsnebyns (F), vilket är ett helgärdeshemman. Åsnebyn, i sin tur, är avsevärt mindre de lika högt taxerade Kambol (A) och Gärdsrud (H). Visserligen utgick också annan typ av beskattning, men inte sällan utgjorde även då mantalet bestämning också för dessa avgifters storlek.

En brist på överensstämmelse mellan ett hemmans kamerala status och dess faktiska jordinnehav inom hank och stör verkar vara utmärkande för Dalbosläkten. Som framgår av tablån över Grinstad socken ger den grova taxeringsindelningen i hel-, halv-, fjärdings- och åttingsgårdar knappast rättvisa åt hemmanens verkliga produktionsförmåga. Lars Herlitz' resonemang om en statlig förmåga att beskatta gårdar ner till den rena självhushållningens nivå har att brottas med en sådan faktisk diskrepans. I tabell 3.2 observeras inägovidden för de olika hemmanen i Grinstad vid tidpunkten för storskiftet av inägorna.

TABELL 3.2 *Inägovidd vid storskifte, Grinstad. Uppdelat efter hemmanens förmedlade mantalsstorlek*

	N SOM STOR- SKIFTAS	INÄGOR, HA, M	INÄGOR, HA, MAX-MIN	<20 HA	20-40 HA	40-60 HA	60-80 HA	>80 HA
Helgårdar	16	79,8	103,1-40,3			4	3	9
Halvgårdar	7	55,4	84,4-29,6		1	3	2	1
Fjärdingsgårdar	14	39,6	52,7-25,7		6	8		
Åttingsgårdar	9	29,2	38,5-11,9	3	6			

Källa: *Grinstad sn, Storskifteskartor (LSA) och (LMA)*

Som framgår av tabellen är överensstämmelsen endast grov. Det är inte ovanligt att ett hemman hade lika mycket åker och äng som ett annat, men betalade endast hälften så mycket i ränta. Eva Österberg har observerat en brist på överensstämmelse mellan taxering och jordinnehav i femtonhundralets Värmland.¹ Det finns skäl att tro att fenomenet för Dalbosläktens del är av samma höga ålder.

Oredan i landskapet

Geografen Pär Connelid, som studerat Åsnebyn i samband med att gården gjordes till kulturresevat, menar att skillnaden mellan hemmanens inägovidd och deras taxering inte bara har sin grund i att de tagit för sig av utmarken,

¹ E Österberg 1977 s. 259.

utan dessutom – och knappast mindre betydelsefullt i sammanhanget – verkar hemman ha lagt under sig ödegårdar.

Med ödeläggelse avses att en gård lämnats obebodd en längre tid. Däremot behöver begreppet inte utesluta att ödegårdens produktionsmark fortsätter att nyttjas av andra brukare, som Mats Widgren visat exempel på från Bohuslän.¹ I de historiska kartorna kan man komma sådana tidigare bebyggelseetableringar och investeringar i mark på spåren. Widgren talar om historien i landskapet. Landskapet är ett resultat av att folk under långliga tider sökt omforma det efter sina syften. Spår av en äldre tids markanvändning kan ofta finnas kvar även om landskapet nyttjas på ett nytt sätt. En kartering vid en viss tidpunkt fångar därmed inte bara tillståndet just där och då, utan kan dessutom ge information om en äldre tids bruk och bebyggelse.

På kartan över Åsnebyn med flera hemman upptas ett långsmalt ägoområde söder om Kolungen, alltså i grannsocknen Ör. Detta gårde kallas på storskifteskartan och än i dag för »ödegården». År 1729 är det obebott och har så troligen varit sedan länge. Istället hävdas det som äng. Under 1800-talet kommer ett gårdsbruk från Åsnebyn att flytta ned till detta område. Ytterligare ett särhägnat markstycke ett stycke bort från Åsnebyns »egentliga» inägor syns på kartan. Det rör sig här om en äng kallad »Hökeruds hage», belägen omedelbart väster om hemmanet Hökerud.

Sådana från bebyggelseläget avskilda och förhållandevis avlägsna inägostrycken, så kallade »utängar», är legio inte bara runt Åsnebyn, utan tycks vanliga över hela Slättdal.²

Connelids tolkning av »utängarna» är att ett äldre hemman, såsom Åsnebyn, som omnämns i dokument redan under 1300-talet, vid någon tidpunkt kommit i besittning av andelar från närliggande ödegårdar. I Åsnebyns närhet finns två tänkbara fall. På ett av dessa har en senare bebyggelse tillkommit i gården Böstebol, ett hemman som dyker upp som ett skattetorp i jordeboken år 1572. På det andra senare bosättning kommit till år 1640, då Hökerud förs in som skattenybygge i jordeboken. Men som framgår av kartan har Åsnebyn lyckats hävda rätten till delar av dessa båda presumtiva ödegårdar. Vad som ägt rum är alltså ett slags styckning av övergiven produktionsmark där delarna lagts under olika fastighetsenheter. Sådana huggsexor tycks även övriga hemman i skoglaget varit inblandade i och verkar överlag inte ha varit ett ovanligt tema på Slättdal under 1500- och 1600-talen.³

¹ M Widgren 1997. Också C-J Gadd tar upp ämnet hur hemman lade under sig granngårdar och hur det vållade problem vid beskattningen, se C-J Gadd 2000 s. 270.

² Ex. i Grinstad: Östebyn, Svalhede, Hede, Ekebro, Ugglom, Stommen och Häljerud hemman.

³ Läperud, Tävlingsbol, Skogsbol har alla ett ursprung som tomter; Elovskärr som torp. Kambol har uppenbarligen lagt under sig en Ödegården av kartan att döma. Intelligande hemman öster om Kambol och Gårdserud är upptagna som torp resp. tomt (Rearsbyn resp. Svecklungerud).

Situationen vid Åsnebyn kan sägas känneteckna hur många av ödegårdarna uppträder i kartmaterialet: Särhågnade, topografiskt avskilda områden med namn som indikerar tidigare bruk eller bebyggelse och vilka i regel under 1700-talet hävdas som äng. Ödeläggelsen i landskapet innebar en tillgång på högavkastande gräspartier som bönderna kunde dra nytta av genom att hävda dem under den egna gården eller genom att släktingar bebyggde dem som en lösning vid arvsskifte. Inte heller att utomstående slog sig ner på någon av dem, kanske i utbyte mot någon liten ersättning i pengar till den skattegård, som annars gjorde anspråk på dem, behövde nödvändigtvis möta protester.¹ Men helt friktionsfritt är det förstås svårt att tänka sig den senare processen.

Allmogen i Järns socken klagade år 1646 vid häradsrätten över att »det bygges en hop onyttiga back- och skogsstuvor . . . och sätta sig där uti elake parti som gör skada både på fågel, djur och skogar, hysa ibland ock hemmatjuvar och skälmar, som i skogarna driva.»² Detta gällde nybyggen i Sjöskogen ut mot Väneren och är i tid ungefär när Läperud, Hökerud och Elovskärr fördes in i jordeboken (se ovan). I grannsocknen Grinstad återklingar protesterna. Bebyggelsen dömdes till att rivas, om de inte kunde tas upp till minst ett åttingshemman enligt 1638 års skogsförordning. Men rivna blev de inte. I Grinstad delen av det aktuella skogsområdet, den så kallade Klöveskog, anlades hela femton nybyggen som senare kom att skattläggas vid tiden.³ Den rättsliga grunden för denna åtkomst till jord, skriver Adolf Åström, är att den som lagt ner arbete på att förädla en råvara också äger rätt till den.⁴ Inte någonting talar emot att bakgrunden till dessa nybyggen var att staten med regalrätten⁵ som verktyg sökte uppmuntra tillkomsten av nya skatteobjekt i skogarna. Som visas av nedanstående tabell kröntes den politiken med framgång på Slättdal.

TABELL 3.3 *Ursprung för hemman i Grinstad*

HEMMAN, N	VARAV TAGITS UPP SOM »TOMT»	VARAV TAGITS UPP SOM TORP EL. DYL.
57	25	8

Källa: Ortnamnen i Älvsborgs län (red. Ortnamnskommissionen) Stockholm 1906–1948

¹ Saken diskuteras av S Granér s. 78–9.

² P Hultqvist 2001 s. 62.

³ Detta är samtliga gårdar utom Östra Järn, Näs och Kleven. Siffran är beroende av var man drar gränsen mellan Flåmosseskogen och Klöveskog, ett ämne för en utdragen tvist under 1700-talet. Här har Råskog, Finnetorp, Tjärngraven, Långerud och Hultet räknats in. Detta kan förstås diskuteras. Också i socknens västra del togs ett antal s.k. stubbhemman upp.

⁴ A Åström 1897 s. 156.

⁵ I Dalsland, liksom i Värmland, menade staten att bönderna hävdade synnerligen vidsträckt utmarker. Detta försvårade tillkomsten av nybyggen, se S Granér 2002 s. 78. Med stöd i ideologin om regalrätten tycks vissa byskogar i Sundals härad att kallas »kronans allmänningar» i trots mot deras ursprung. Exempelvis år 1666 vittnas inför häradsrätten att Klöveskog varit byallmänning till bolbyarna Järn, Näs och Kleven trots att den i jordeboken står som krono, »ingen vet av vad skäl», *Ur Sundals härads domböcker 1613–1699* s. 178. Kring Klöveskogs ursprung, se P Hultqvist 2001 s. 61.

I Grinstad socken är nästan hälften av hemmanen upptagna som kameral »tomt» första gången de införs i jordeböckerna. Först i ett senare skede omvandlas de till hemman. Begreppets betydelse är osäker, men i skenet av de i kartmaterialet så tydliga beläggen på ödegårdar är en inte orimlig tanke att tomterna som regel är tecken på ett varaktigt övergivande av bebyggelse. En vågad slutsats skulle därmed vara att den hop av skogsstugor i vilka »elakt folk» besatt sig inte skulle röra sig om en kolonisation så mycket som en återetablering.

Det finns åtskilliga tecken på att en ödeläggelse har varit omfattande på Dalbosläätten. Frågan är om det finns något annat landskap där gårdsnamnet Ödegården lever kvar i samma utsträckning i det moderna kartmaterialet.¹ Connelid konstaterar vid en kartgenomgång i Holms socken att var och varannan gård under 1700-talet verkar ha en eller fler ödegårdar på sina ägor. En liknande studie av storskifteskartorna i Grinstad socken ger vid handen flera fall.²

Ett skolboksexempel erbjuder hemmanet Rud med dess särhägnade, topografiskt avskilda ängsgärde »Ödegården», se karta 3. På en tidigare karta från år 1722 är motsvarande markavsnitt använt som beteshage.³ Det är beläget i ett område där flera strider vid denna tid råder mellan hemman om rätten till ofta namngivna utjordar, hagar och andra markstycken vilka häradsrätten har att slita.⁴

Ödeläggelsen syns inte handla om hemman som i samband med gränskrigen ligger öde ett antal år, även om den företeelsen inte var ovanlig.⁵ I avsaknad av närmare studier bör man i nuläget tänka sig att det istället rör sig om en medeltida ödeläggelse under den »senmedeltida agrarkrisen».

Slätten kan alltså i ett tidigare skede, där tyngdpunkten möjligen ligger på 1200-talet, varit förhållandevis tätbefolkad, möjligen till och med mer tätbefolkad än vid början av 1700-talet. Lennart Palm håller inte för osannolikt att

¹ På ex. kartbladet till den ekonomiska kartan där Åsnebyn finns med finns tre gårdar »Ödegården».

² Följande hemman i Grinstad socken har ett gärde benämnt »ödegården»: Ekebro och Svalhede (gärde G); Norra Hamrane (gärde g-k); Näs (gärde N); Söbyn (gärde G) samt Rud (gärde E). Poängteras bör att inte alla hemman genomgick storskifte, att somliga kartor saknar redovisning av namnbruk och att hemman med bebyggelseklingande gärdesnamn inte är medtagna.

³ Grinstad sn, Åsebrorud nr 1–2, Geometrisk delination, 1722 (LSA).

⁴ Ex. strider om »Kvarntorpet», »Stjärneruds dal» och »Botulfshagen», se *Ur Sundals härads domböcker*, del 2, s. 299, 308, 315, 326, 352, 363, 383, 392f, 401, 408, 483, 533 & 356.

⁵ Se ex. *Ur Sundals härads domböcker*, del 1, s. 150 anger hemman som legat öde under 1658 och 1659. I Bolstad pastorat är nitton hemman helt eller delvis ödelagda under dessa år, men är senare åter i bruk. För ödeläggelsen på Dalbosläätten under 1611–13 års krig, se G Rydberg 2010 bil. 4.

stora döden och följande epidemier på 1300-talet kanske tog livet av upp till två av tre människor i Vedbo härad nordost om Dalbosläätten.¹

I spåren av den medeltida agrarkrisen omformades landskapet. Markerna kom att användas mer extensivt.² Samtidigt med folkminskningen går boskapsskötseln fram på bekostnad av åkerbruket. Behovet av foder- och betesmarker ökade. Ödegårdarna i landskapet kom att nyttjas för slätter eller bete. Boskapsskötseln utgör en bakgrund till varför bönderna över huvud kunde hålla sig med inägor långt ifrån sina hustomter. En äng kräver väsentligt mindre arbete än åkern samtidigt som högavkastande gräsområden vilka slogs en gång om året var synnerligen värdefulla markresurser.³ Det är denna långsiktiga utveckling mot boskapsskötsel som bryts under den agrara revolutionen.

Sammanfattningsvis framträder alltså bilden av en omfattande ödeläggelse. Här ovan har jag bara skummat ytan. Misstänkta ödegårdar skulle fylla en diger katalog, men kan här förstås inte upprättas.⁴ Om de många spåren efter ödegårdar på Dal beror på att denna landsdel drabbades värre av den medeltida agrarkrisen än landet som helhet eller att utvecklingen därefter har inneburit att ödeläggelsen levde kvar längre i landskapet kan man bara spekulera om i dagsläget. Men att en tidigare sannolikt omfattande ödeläggelse dröjt sig kvar och utgjort ett grundläggande tema i det slättdalska landskapet är troligt och viktigt att lyfta fram. Mycket tyder på att gårdsbebyggelser har försvunnit, men att så småningom produktionsmarken har tagits upp på nytt som gård och/eller delats mellan befintliga gårdar.⁵

För utvecklingen på Dalbosläätten under 1700- och 1800-talets har detta framför allt två betydelser. För det första har allt bruk av jord en »investerande» biverkan.⁶ Mark som en gång varit uppodlad återgår inte till något slags kargt naturtillstånd. Så länge den inte försuras bevarar den en värdefull mull-

¹ Befolkningen i Vedbo härad i norra Dalsland uppskattas ha minskat med 65 % under den senmedeltida agrarkrisen. Siffran är förstas mycket osäker, men går igen i uppskattningar av andra svenska områden. L A Palm 2001 s. 18, 21 och 29.

² L A Palm 1997 s. 91–105, särskilt s. 92–94; notera diagram 1 s. 93.

³ Ex. de två gårdarna Östebyn fick nästan hälften av sin totala ängsavkastning från utängen, 40 av totalt 85 parmar (äldre volymmått för hö), se Grinstad sn, Östebyn nr 1–2, Geometrisk avmätning, 1694 (LSA).

⁴ Genom att kombinera olika typer av källor, fr.a. lantmäterikartor, domstolsprotokoll och kameerala uppgifter, kan Dalsland erbjuda goda möjligheter att analysera den medeltida ödeläggelsen och säkerligen kan ett antal ödegårdar identifieras konkret i fält. För närvarande har Pär Connelid och Ulf Jansson planer på att genomföra en kartläggning i Dalsland.

⁵ I de av Anders Edestam renskrivna domböckerna för Sundals härad mellan åren 1613 och 1730 återfinns exempelvis i Grinstad sn flera ödegårdar, sammanlagt sex stycken, vid namn nämmande: Basebol, Oxeberg, Högkasan, Råssängen, Storsbol och Björnebyn, se A Edestam *Ur Sundals domböcker 1613–1699*, Del I, s. 51 (Basebol); 83 (Storsbol); 123 (Oxeberg); 146 (Högkasan); 249 (Råssängen) samt 333 (Björnebyn). Dessa blir heller inte senare i bruk som enskilda enheter.

⁶ Ruth Cohen refererad i L Herlitz 1974 s. 354, not 11.

halt. Detta underlättar väsentligt en återuppodling, även i ett långt senare skede. Jag följer upp detta spår i nästa kapitel.

För det andra bidrog ödeläggelsen till oklarheter om vem som egentligen ägde vad i landskapet när markanvändningen blev mer extensiv och foder- och betesmarker blev mer omhuldade. Ofta kan hävd av övergiven produktionsmark under denna tid ha ägt rum under mer eller mindre informella former. När äganderätter i landskapet skulle sättas på papper och samtidigt en återgång till ett mer intensivt bruk av marken ägde rum riskerade därmed sekelgamla, lågintensiva konflikter att komma till ytan och skärpas.

Hur skiftades skog?

Ett grannliga exempel på hur invecklade tvister kring gränsdragning i skog och mark kunde bli är en tvist i Grinstad socken mellan Flåmossen skogslag om 24 byar och hemmanen Östra Järn och Näs. I stort kan den sägas gå tillbaka på oklarheten över tre markområden vilka finns med på lantmätare Israel Renius' »Tvisteparkskarta» från år 1761¹ (se karta 4): »Järns äng» (färglagt på kartan), gårdet Hålluckyan norr om denna äng, beläget mellan hemmanen Östra Järn och Näs (till höger på kartans övre del) samt hemmanet Finnetorp österut från ängen. (Kompassrosen på kartan pekar inte mot norr utan mot väster!). Det finns skäl att anta att dessa områden går tillbaka på ödegårdar. Ägoförhållandena skulle därmed varken vid tidpunkten för karteringen eller tidigare ha varit självklara.

På »Järns ängar» beskrivs i kartakten »rudera [ruiner] efter hus och tomtställe samt gamla faror efter åker i forna tider». Enligt skogslaget skulle Finnetorp ha varit beläget här tidigare. Ett domboksprotokoll från år 1666 skriver att Finnetorp varit upptaget från sockenallmänningsen.² Därmed ansåg skogslaget att detta område borde tillfalla dem.

Hålluckyan, i sin tur, har ödegårdens alla kännetecken: ett särhägnat, topografiskt avskilt område med ett bebyggelseindikerande namn. Det skulle i så fall vara ett område som bönderna i området gått och sneglat på och inpå vilket skogslaget tagit sig rätten att hugga eftersom det formellt inte legat under någon fastighet och/eller genom att besittare av Näs under en kortare eller längre tid inte förmått hävda sina anspråk på det (under 1600-talet brukades Östra Järn och Näs som en gård³, i sig säkerligen ett vittne om omfattningen av ödeläggelsen). Också Hålluckyan gör skogslaget anspråk på.

Slutligen så Finnetorp som togs upp som skattetomt år 1618, vilket, som nämnts, indikerar att det rör sig om en återetablering. (Detta gäller samtliga

¹ Grinstad sn, Långerud, Geometrisk karta över en tvistig rågång, 1761 (LSA).

² Termen införs f.ö. först med skogsordningen år 1647.

³ Av hemmanen i Grinstad har följande brukats som en enhet: Ekebro och Svalhede; Östra och Västra Östebyn; Häljerud och Kleven; samt Södra Hamrane och Bön (i Erikstad sn).

hemman som ligger i närheten av gränsdragningarna: Råskog, Tjärngraven, Hultet och Långerud.) Östra Järn och Näs menar att Finnetorp tagits upp på Näs fåmark. I denna version går hemmanet i fråga tillbaka på torpet »Slätterna». Detta har en historia som äng hävdad av en Jöns i Näs, vilket med hänsyn till läget långt från Näs övriga inägor, antyder ett ursprung som ödegård. Jöns svåger Håkon Finne ska sedan ha bebyggt och upplöjt markstycket. Senare kom det att skattläggas till ett fjärdedels mantal, trots protester från de dåvarande bönderna på Näs. Gränsdragningen mellan Östra Järn och Näs å ena, Flåmossen- och Koppeskogen (i fortsättningen kallad Flåmosseskogen) å andra sidan, bör därmed, enligt Östra Järn och Näs, dras söder om Finnetorp. Parternas respektive gränsdragning är markerade på kartan.

Flåmosseskogens norra gräns mot hemmanen Östra Järn och Näs prövas vid flera tillfällen i en rad instanser från landshövdingens resolution år 1759 om karteringen av tvisteparken till år 1798, då den sista delen av gränsen utstakas.¹ Här kan inte alla turer och alternativa gränsdragningar redogöras för. Göta Hovrätt kommer, hur som helst, slutligen att fastställa gränsen i en linje söder om »Järns ängar» och Finnetorp, men betrakta det senare som ett så kallat urminnes hävd.² I praktiken innebar detta att Finnetorp fick behålla sina inägor samtidigt som deras rättigheter i utmarken Flåmosseskogen slogs fast (trots att det, enligt hovrätten själv, en gång tagits upp i Näs fåmark och därmed egentligen borde dela utmark med Näs).

Av särskilt intresse är en dom i häradsrätten år 1777 river upp en förening inom skoglaget som vunnit laga kraft vid häradsrätten år 1752.³ Föreningen hade delat upp hygget av skogen på så sätt att hälften av laget fick hugga norr om och hälften söder om en viss av laget självt bestämd gräns genom skogen. Däremot skulle betet förbli gemensamt. Någon inhägnad sattes därför inte upp. Men skoglagets motpart, vilken vid rättegången involverar landshövdingen, hävdar år 1777 att en sådan förening är rättsvidrig eftersom den inte först gillats av ränteägaren, alltså staten i detta fall. Uppfattningen stöds av häradsrätten. Eftersom »ingen annan grund uti föreningen vid detta skogskifte tagen blivit, än ett godtycke ... hemmansborna emellan, utan föregående mätning gradering och prövning av skogens bättre eller sämre halt, varigenom

¹ Följande katalog avser inte att vara fullständig, men är de huvudsakliga tillfällen då gränsdragningar och frågan vilka hemman som egentligen är intressenter i skoglaget behandlas: Sundals häradsrätt 13 feb. 1765, Göta hovrätt 15 maj 1775, Sundals häradsrätt ST 1777, Sundals häradsrätt 27 feb. 1779, Göta hovrätt 21 nov. 1783, Göta hovrätt 16 juli, 21 sep, 6 okt. 1787, Sundals häradsrätt 18, 26 och 28 mars, samt 27 och 30 maj 1788, Sundals härads synerätt 15–16 sep 1789, Göta hovrätt 20 aug. 1790, Sundals härads lagmansrätt 4 okt. 1791 & Göta hovrätt 21 juni 1791 (samt Sundals häradsrätt 12 juni 1801, då delningen vinner laga kraft).

² Maria Ågren har iakttagit hur begreppet urminnes hävd kunde användas för att legitimera mer eller mindre nyupptagna enheter på utmarker, se M Ågren 1997, särskilt s. 168f & 264ff.

³ VT 1752 § 89. Föreningen följer på en fridlysning av skogen år 1744, se VT 1744 § 42.

skattskyldig jord lätteligen kunnat blivit minskad på olagligt sätt».¹ Föreningen skulle försvåra ett kommande storskifte av skogen eftersom skogslagets uppdelning av utmarken äventyrade den uppmätning av mark enligt mantalsstorlek som ett storskifte krävde. Staten använder alltså sin gamla feodala rätt som räntetagare för att främja en nyordning mot privatiserat ägande genom att riva upp laga kraft vunna domar sprungna ur lokalsamhället.

När skogar skulle skiftas kunde konflikter som i fallet med Flåmosseskogen aktualiseras lite varstans på Slättdal. Inte sällan kunde de böttna i att äldre gårdar eller nya enheter tillägnat sig ödelagd jord. Detta skapade särskild osäkerhet för rättsinstanserna hur gränser skulle dras. I exempelvis Grinstad kan man misstänka ödeläggelsen som underliggande konfliktbotten även vid delningen av socknens andra stora skog, i väster mot Erikstad socken.² En närmare granskning av skogsskiften i kartmaterialet kan avslöja vidden av denna problematik.

I ett landskap med spridd bebyggelse och stora gemensamma skogar blev skiftena problematiska eftersom vilka hemman som ingick i vilka skogslag samt omfattningen av utmarken som respektive skogslag rådde över knappast tidigare var särskilt tydligt reglerat. När detta väl var klarlagt var ett senare tvistämne efter vilken princip som skogen därefter skulle delas upp mellan de olika byarna. Inte heller detta kunde göras på ett självklart sätt. Vi kan här fördjupa oss i skiftet av skogen kring Åsnebyn eftersom den delningsgrund efter mantal som blev princip där i väsentliga stycken också kom att gälla för Dalboslätten i övrigt.

När skogen vid Åsnebyn skulle delas på 1730-talet hade synerätten förordat en delningsprincip som lantmätare Kruse snart fann problematisk. Rätten avsåg att ytvidden av inägomarken skulle räknas samman med skogens och därefter skulle denna totala ytvidd fördelas mellan byarna efter deras mantal. Den ytvidd som överskred byarnas innevarande inägovidd skulle de alltså få sig tilldelade av skogen.³ Detta var en princip där den by som under långliga tider intagit mer av skogen än grannbyarna skulle få mindre av densamma i skiftet och vice versa. De saktmodiga skola ärva skogen – så kanske rättvisan i

¹ ST 1777 § 58 & 60.

² Även om det var fråga om ett sammanhängande område så delades marken upp på två skogslag: Åsebrorud om 15 hemman) samt Grinstad (om tre hemman). Någon skillnad i praktiken vad gäller betet hade detta knappast haft. När en uppdelning av området skulle till måste dock skogarna skiljas från varandra. Gränsen dem emellan skulle gå i ett område mellan Killingeruds och Klättens ångar, kallat »Esbjörns slätt/Åsbjörns slott». En annan problematik uppstod i form en tidigare omtvistad skogshage som hemmanet Hultane hade tilldömts av synerätten år 1764 som ett urminnes hävd. Utöver detta fanns frågan var egentligen gränsen mellan Erikstad och Grinstad socken gick och om hemman i Erikstad kunde få mark på Grinstadsidan eller inte, se Grinstad sn, Berga nr 1, Laga delning, 1785 (LSA).

³ Varje bys skogstilldelning= $(408,2+148,1 \text{ ha}) \cdot (\text{byns mantal/skogslagets mantal})$ – byns inägovidd).

denna delningsprincip kan översättas, vilken alltså söker använda ett föreställt ursprungligt inägo innehav som delningsgrund.

Men Kruse finner att denna delningsprincip får orimliga konsekvenser. Bristen på överensstämmelse mellan hemmantalet och det faktiska jordinnehavet och skogens litenhet i förhållande till den sammanlagda inägovidden innebär att synerättens förslag kraftigt skulle gynna dem med små inägor i förhållande till sin taxering, i synnerhet Åsnebyn, och vice versa. Åsnebyn skulle erhålla 76 hektar skog, Kambol 39 hektar, Tävlingbol 10, Elofskärr 6, Hökerud knappt någonting alls medan Läperud, Gärdserud Skogsbol skulle bli tvunget att minska sina inägor, det sistnämnda med drygt 16 hektar. Detta förfelade hela tanken med skiftet, vilket tvärtom syftat till att Skogsbol skulle få del av skogen.¹

Kruse presenterar istället ett enklare förslag där varje by får en skogslott som står i proportion mot hemmantalet utan att söka justera för tidigare intagor (och ej heller för skogens kvalitativa innehåll, vilket, som sagt, först blir fallet med storskiftet). Helgården Gärdserud skrivs ned med ett fjärdedels mantal eftersom detta hemman också har tillgång på skog västerut.² Ett hemman kunde inte få mer skog än det så att säga skattade för. Det sammanlagda mantalet för skogslaget nedsätts därmed till $3 \frac{3}{4}$, eller $30/8$. Som skogen mäter 148 hektar utdelas knappt 5 hektar skog per åttondels mantal. Fem hektar blir följaktligen lotten för åttingshemmanen Läperud och Hökerud, medan fjärdingshemmanen Tävlingbol, Skogsbol och Elofskärr får omkring 10 hektar, helgårdarna Åsnebyn och Kambol närmare 40 hektar och, slutligen, Gärdserud, om $3/4$ mantal, knappt 30 hektar. Åt den som skattar skall varda givet, således.

Efter remiss godkänner domstolen Kruses förslag till delning varpå han kan skrida till skiftets genomförande. Stridigheter följer visserligen, bland annat i form av protester från Åsnebyborna, men år 1736 får varje hemman en ägolott i utmarken beräknad efter Kruses delningsgrund.

Principen från Åsnebyns skog kommer i huvudsak att användas vid skiften av skog på Dalbosläätten. Skogsskifte sker med hemmantalet som grund, men så att det befintliga inägo innehavet garanteras. Det kan alltså poängteras att Kruses princip faktiskt skyddar det innehav av inägomark byarna av ålder skaffat sig. Synerättens princip med ett ursprungligt innehav som grund hade kränkt byarnas besittning inom »hank och stör» och sannolikt så inte bara i fallet Skogsbol, utan också i de fall byn fick mycket liten tilldelning av skog, vilka då hade behövt tillgodose sitt behov av skog på befintliga inägor. I praktiken torde detta ha inneburit att mindre av deras mark kunnat hävdas som

¹ Kruse presenterar också en annan variant där Skogsbol undantas från justeringen och där Gärdseruds mantal dras ned, men också dessa får orimliga konsekvenser.

² Denna nedskrivning ska inte förväxlas med 1600-talets grundskattenedsättningar, så kallade förmedlingar.

åker eller äng. Med Kruses förslag tillkommer däremot inte några ytterligare snedfördelningar mellan byar av samma kamerala storlek när skogsmarken skiftas såsom hade gjorts om inägoinnehavet som sådant och utan justeringar hade legat till grund för uppdelningen av utmarken. En sådan delningsgrund utesluter förstås inte att det vid ett visst skogsskifte tvistades kring enskilda intagor, vilka innehavaren sökte få räknade som enskild inägomark medan skogslaget i övrigt ansåg att det borde läggas tillbaka under skogen och räknas med i skiftet.¹ Problematiken torde vara speciell för skiften av utmark. Vid skifte av inägor fördelades befintlig ingärdad mark, och frågan vad som var enskild och vad som var samfälld mark ställdes förstås inte. Möjligen var denna problematik värre i Västsverige (och norra Sverige) där markutnyttjandet kännetecknades av stor flexibilitet. Med en överdrift kan man kanske säga att åker och äng flöt omkring inom ett större område och ibland delvis utanför den egentliga inägomarken. Så länge inte någon gjorde permanent anspråk på mark medförde detta mindre problem. Vid skiftet ställdes däremot saken på sin spets.

Ibland har principen att dela efter innehav beskrivits som en följd av en mer individualistisk grundsyn, medan en uppdelning efter skattläggning mer speglar en kollektivistisk dito, där i sista hand byn framstår som ägare av jord. Eftersom innehavet var delningsgrund i Västsverige och skattläggning i Östsverige skulle så Västsverige kännetecknas mer av individualism än regionen österut. I detta sammanhang brukar också nämnas att östsvenska byar var mer nogsamt reglerade i solskifte än de västsvenska, vilka framstår som vildvuxna.²

Men själva orsaken till att skog på Dalboslätten inte skiftades efter innehav är, som sagt, de orimliga konsekvenser detta skulle ha fått, vilket i sin tur kan sägas bero på *frånvaron* av ett starkt äldre kollektivt system. Genom ödeläggelsen och statens mindre närvaro i uppbyggnaden av strukturer blev utvecklingen mindre reglerad, vilket bland annat kommer till uttryck i att hemman kunnat lägga under sig ödegårdar eller på andra sätt utökat sitt innehav inom hank och stör. Jag återkommer något till denna fråga nedan.

En betydande skillnad mellan tidiga skiften av skog (som i fallet Åsnebyn på 1730-talet) och senare storskiften är att de sistnämnda också sökte ta hänsyn till skogens kvalitativa innehåll. Vissa byar kunde få mindre skog, men i så fall bättre skog, »mer växtelig», som det uttrycktes i fallet med delningen av Kärrgatuskogen, och vice versa. I exempelvis den av lantmätare Hans Lindskog år 1797 skiftade Flåmosseskogen var detta satt i verket (alltså efter

¹ I exempelvis skiftet av Flåmosseskogen är detta aktuellt kring några områden som Norra Rådane med Ödegården intagit, en tvist mellan skogslaget och nämnda hemman vilken löstes i Sundals häradsrätt den 27 maj 1788.

² C Winberg 2000 s. 113–115. Den karta 4.4 på s. 114 över delningsgrund vid storskifte gäller inägorna och inte utmarken.

att gränsen mot Näs och Järn respektive säteriet Qvantenburg blivit fastställd), se karta 5 och tabell 3.4.

TABELL 3.4 *Delningen av Flåmosseskogen på byarna i skoglaget år 1797*

	HEMMAN	INFÖRD I JORDE- BOKEN SOM	OFÖRM. MTL	FÖRM. MTL	INÄGO- VIDD, HA	SKOGS- LOTT, HA	»HEL- GOD» SKOG, HA	SKIF- TEN, N
A	N Rådane m. Ödegården	skattehemman resp. skattetorp	1 1/4	1 1/4	98,3	50,0	32,7	1
B	S Rådane	skattehemman	1	1	91,0	32,7	26,1	1
C	Berg	skattetomt	1/4	1/4	52,7	9,0	6,6	1
D	Sävarebol	frälsehemman	1	1/2	35,3	45,4	26,2	2
E	Krynebol	kyrkohegman	1	1/2	52,1	47,9	26,1	2
F	Högen	frälsehemman	1/2	1/4	29,6	17,6	13,1	1
G	Karihagen	skattetomt	1/4	1/4	26,4	9,2	6,5	1
H	N Hagen	skattehemman	1 1/2	1 1/2	114,0	51,1	39,1	2
I	Famsbol	skattetomt	1/8	1/8	19,3	4,0	3,3	2
K	S Hagen	skattehemman	1	1	86,2	38,4	26,1	3
L	Grinstad stom	kyrkohegman	1	1	52,0	37,1	26,1	3
M	Östebyn	frälsehemman	2	2	110,0	72,3	52,6	1
N	Hede	skattehemman	1	1	93,5	38,1	26,1	3
O	Ugglom	skattehemman	1	1	40,4	37,9	26,1	3
P	N Mossen	skattehemman	1/4	1/4	32,4	8,6	6,5	2
Q	S Mossen	frälsehemman	1	1	58,2	34,6	26,1	2
R	Svalhede	skattehemman	1	1	86,5	33,8	26,1	1
S	Ekebro	skattehemman	1	1	59,6	33,6	26,1	1
T	Bäckehagen	skattetomt	1/8	1/8	11,9	5,5	3,3	2
U	Hultet	skattetomt	1/8	1/8	29,2	7,0	3,3	1
W	Tjäregraven	skattetomt	1/4	1/4	39,6	11,5	6,9	1
X	Långerud	skattetomt	1/8	1/8	37,2	6,2	3,3	1
Y	Finnertorpet	skattetomt	1/4	1/4	49,8	14,5	6,5	2
Z	Råskog	skattetomt	1/4	1/4	41,8	7,1	6,5	1
			17 1/4	16	1347,0	653,1	451,3	40

Källa: *Grinstad sn, Rådane nr 1-3, Laga delning, 1787 (LSA)*

Skogen fördelades mellan skoglagets byar efter hemmantal där ett fjärdedels hemman får omkring 6,5 hektar så kallat helgott innehåll. Här har alltså en värdering av skogens kvalitet ägt rum. Som framgår av tabellen kunde därmed den faktiska skogstilldelningen i areal räknat variera mellan byar av samma kamerala storlek. Säkerligen är det så att mark som ger »växtlig» skog också ger mer fruktbarande åkrar, båda företeelserna påverkas av jordmånen, men man bör ändå påminna om att skogen delas efter virkes- och timmertillgången

på 1700-talet, men att marken huvudsakligen används som åker under 1800-talet. Frågan huruvida lantmätarens värdering av marken i efterhand visade sig vara rättvis när skogen bränts ned och marken odlats upp kan kanske hållas öppen i väntan på en undersökning av kartmaterialets uppgifter om bonitet (jordens godhetsgrad) för olika markavsnitt.

Det kan här tilläggas att delningsprincipen också i fallet Flåmosseskogen skyddade vissa hemmans besittning. Hade synerättens nämnda princip från 1730-talet fått råda, så hade sju hemman inom Flåmosse skogslag inte tilldelats någon skog, utan istället blivit av med åker eller ängsmark, och ytterligare tre hade knappt fått någon skog alls. Helgårdar med förhållandevis små inägor (såsom Åsnebyn) skulle däremot ha tjänat på en sådan princip: fem hemman skulle ha fått ungefär dubbelt upp mot vad de kom att få.¹ Anledningarna är densamma: brist på överensstämmelse mellan hemmanens jordinnehav inom hank och stör och deras kamerala status samt skogens litenhet i förhållande till skogslagets sammanlagda inägovidd. I fallet Flåmosse skogslag är inägorna lite mer än två gånger större än skogen. (Kring Åsnebyn var inägorna drygt 2 1/2 gånger mer omfattande än skogen.)

Betydelsen av ett slags ursprungligt innehav kom ändå inte helt att övergivas. Delning äger rum, som framgår av tabellen, efter det oförmedlade mantalet. Hemman hade under tidens gång av olika skäl kunnat få sin taxering nedsatt, så kallade förmedlingar. I skogslaget har Sävarebol, Krynebol och Högen blivit »förmedlade» till hälften av deras ursprungliga kamerala storlek. Men i tilldelningen av skog erhåller de en ytvidd av skogen efter deras gamla taxering. Någon skillnad mellan hemman som togs in i jordeboken förhållandevis sent (i tabellen och på kartan: C, G, I respektive T–Z) och äldre hemman görs heller inte. Dessa två förhållanden bör kommenteras.

Lars Herlitz visade att man inledningsvis skiftade med oförmedlat mantal som delningsgrund i Skaraborg.² Men den resolution som gjorde detta möjligt upphävdes i 1762 års storskiftesförordning (§ 14).³ Anledningen var bland annat att mantalet ansågs vara en osäker grund för skifte och medförde rubbning av indelningsverket samt tråtor och konflikter. Herlitz visar att skattebönderna, vilka varit mer ivriga nyodlare, kraftigt missgynnades visavi frälsebönder av att det oförmedlade mantalet användes som grund.

Istället träffades en förening om principen för delning mellan Skaraborgs läns riksdagsdeputerade (!), som sade att »klanderlös besittning av den jord, som

¹ Ugglom, Östebyn, Stommen, Ekebro och Södra Mossen hade kraftigt gynnats på detta sätt. Berg, Famsbol, Norra Mossen, Hultet, Långerud, Finnetorp och Råskog hade blivit av med mark inom hank och stör. Högen, Karihagen och Bäcke-hagen hade knappt fått någon skog.

² L Herlitz 1974 s. 196–204. För Dalsland utfärdades uppenbarligen inte någon särskild bestäm-melse om delningsgrund, se G Thulin 1911.

³ L Herlitz 1974 s. 201f.

vart hemman i åker och äng okvalt [oklandrat] innehade, då skiftet skedde» skulle vara delningsgrunden i länet. Istället för mantalet, förmedlat eller inte, skulle alltså varje bonde garanteras samma jordinnehav i skiftet. (Däremot kunde förstås innehavet till omfånget i skifte justeras beroende på jordens olika kvalitativa halt. Ägo graderingsprincipen är en annan sak.)

Men detta gäller inägor. På skogen rådde oförmedlat mantal som delningsgrund. Regeln går tillbaka på ett kungligt brev den 2 september 1689 till Göta hovrätt om »stridigheter om skogen emellan förmedlade och oförmedlade hemman». Här stadgas att de förmedlade bör ha lika del i skog och mark (»som de av ålder njutit hava, då de för fullt varit beräknade»). De oförmedlade (»de fullsuttne») skulle annars få allt för stor nytta och fördel av skogen utan att de för den skull beskattats hårdare (»utan utlagornas förhöjning»). Även senare förordningar stämmer in i detta. Indirekt skrevs detta in även i 1827 års stadga. De oförmedlade skulle otillbörligt profitera på skifte efter förmedlat mantal på de förmedlade hemmanens bekostnad. Anders Botin, antikvarie och historiker, kommenterar år 1755 att förmedling inte hade skett för att ge fördelar åt vissa hemman framför andra. Skattelättnaden hade tillkommit för att hålla gårdarna vid bruk. Att minska deras rättighet till skogen var inte förmedlingens syfte. Om så gjordes i ett senare skede skulle de oförmedlade hemmanen få en större del av skogen än de nyttjat och skattat för och skulle vidare ske på de förmedlade hemmanens bekostnad.¹ Delningsgrunden för skogsskifte var alltså till syvende og sidst baserad på byns nyttjanderätt. En bys nyttjanderätt till skog hade inte minskat genom skattelättnaden (förmedlingen). Därav följde att den ursprungliga taxeringen måste utgöra delningsgrund. Gabriel Thulin kommenterar att den avgörande skillnaden in- och utägor emellan var att hemmanen aldrig ägt eller hävdat ett visst stycke jord i skogen, utan endast haft en rättighet i helheten. Därigenom kunde varje hemmans rättighet endast bedömas efter de förhållanden som i övrigt rådde mellan hemmanen.²

Likadelningsprincipen mellan »äldre» och »yngre» hemman är däremot oklar. De förra benämndes rättsligt bolbyar, eller odalbyar. De »yngre» hemmanen kallas avgärda byar, vilket betecknar byar som genom stängsel »avgärdats» från bolbyn och alltså tagits upp inom bolbyns rågång. Eftersom de hade tagits upp på ett annat hemmans mark innebar detta en annan belägenhet än vad gäller förmedlingar. Avgärda byar saknade fram till år 1810 rätt till vitsord för skifte av skog och hade dessutom mindre rättigheter i skogen än

¹ A Botin 1755–6 s. 88f.

² G Thulin 1911 s. 202f.

bolbyarna.¹ Ursprungligen ägde avgärda by endast rätt till skog för husbehov och inte till avsalu. Sådana skillnader kunde visserligen luckras upp med tiden, särskilt som också bolbyar kunde förbjudas hugga till avsalu. Men skillnaden mellan bolby och avgärda by upprätthölls. Vid skifte av skogsmarken slog lagen alltsedan 1734 fast att avgärda by endast skulle erhålla hälften av bolbys tilldelning.²

Men så blev alltså inte fallet på Dalbosläppen. Istället kom en lika-delningssprincip att gälla. I de skogsskiften som har genomgått för denna undersökning har vid endast ett tillfälle hänsyn tagits till denna lagstiftning.³ I alla övriga fall gavs avgärda by samma del som bolby.

I brist på fler undersökningar kan här skissas följande två tolkningar: Antingen förekom ett spelrum för lokal praxis där man frångick de särskilda bestämmelserna för avgärda byar och delade efter mantal och en lika-delningssprincip. Eller så räknades i praktiken nybyggena från 1500- och 1600-talen inte som avgärda byar. Det senare vore förstås ett fullkommande av Gustav Vasas offensiva politik att med regalrätten som verktyg söka inskränka böndernas skog till deras husbehov. Som vi sett kunde nyupptagna hemman sanktioneras genom skogsregalet.⁴ Om de många nybyggena på Dalbosläppen i skiftet räknades som upptagna på kronans mark utgjorde de i praktiken inte avgärda byar och hade därmed samma rätt till utmarken som de gamla bolbyarna.⁵

Oavsett vilken orsak som ligger bakom likadelningsprincipen för äldre och yngre hemman kan den ha utgjort ytterligare en konfliktyta i skiftets tid och också här kan en tidigare ödeläggelse (indirekt) sägas ha gäckat reformivrarna. Vad gäller problematiken kring skogsskiften framstår över huvud delningsgrunden som en springande punkt. Utvecklingen i Blekinge illustrerar detta. Här tilläts allmogon att vid häradsrätten överenskomma om delningsgrund (efter 1766). Därigenom, skriver E. J. Schütz, »uppkom så många olika stridiga tänkesätt och tvistigheter att huvudämnet förlorades ur sikte och storskiftesdelningarna avstannade».⁶ Skulle skifte kunna genomföras fick delningsgrunden helt enkelt dikteras ovanifrån.

¹ G Thulin 1911 s. 216ff & 222 (kring avgärda by).

² *Lantmannens uppslagsbok* s. 59; Granér s. 68ff & A Botin 1756–7 s. 88.

³ Detta sker vid skiftet av Sjöskogen mellan Kleven (bolby) och Slottsbacken (avgärda by), se Bolstad sn, Kleven nr 1, Delning av skog, 1756 (LSA).

⁴ Sådana nybyggen kunde betecknas som stubbehemman, vilket från början täckte in »all, oavhängigt av gamla hemman, nyodlad jord». Men begreppet är snårigt. Stubberätt kom senare att utgöra ett samlat namn för nybyggen av flera slag, oavsett om de tagits upp på kronans jord eller skattejord, se P E Bergfalk 1832 s. 19 (citat) & M Ågren 1997 s. 236f.

⁵ Ex. avgärda byar på Klöveskog skrevs som kronohemman i jordeboken se *Ur Sundals domböcker*, del 1, s. 178.

⁶ E J Schütz s. 92f.

Vilka ville skifte?

Kartakterna innehåller beskrivningar över skiftesprocessen. Ofta framgår det här vem det är som drivit på skiftet av skogen. Jag har gått igenom handlingar från skiften av utmark i lantmäteriets kartarkiv för socknarna Bolstad, Brålanda, Erikstad, Gestad, Grinstad och Järn före år 1800. Som regel har jag intresserat mig för första gången skogen skiftas.

TABELL 3.5 *Skogsskiften i fem socknar på Slättdal under 1700-talet*

	OFÖRMEDL. MTL, S:A	HEKTAR, S:A	INITIATIV- TAGARE	SKIFTES- ÅR
Aneskogen, Bo. sn	14 1/4	–	–	1742
	2 1/2	141,5	Bönder	1769
	4	169,7	Ståndsperson	1781
Brevikeskogen, Bo. sn	14	799,4	Ståndsperson	1750
Brevikeskogen, Bo. sn	3	66,5	Bönder	1764
Brevikeskogen, Bo. sn	3 1/2	92,6	Bönder	1786
Brevike skogshedar, Bo. sn	14	149,5	Ståndsperson	1789
Kärrgatuskogen, Bo. sn	5 3/4	255,2	Ståndsperson	1765
	5 3/4	259,5	Ståndsperson	1781
Sjöskogen, Bo. sn	1 1/8	158,8	Ståndsperson	1756
	8 1/4	–	Ståndsperson	1743
Åhråsskogen, Bo. sn	3	159,8	*	1790
	4 1/8	81,4	Ståndsperson	1791
S & N hamnen m. Skee mosse, Br. sn	19 5/8	1128,0	Ståndsperson	1784
Västheden, Br. & Bo. sn	7	276,5	Bönder	1778
Västra klandret, Br. sn	10	425,4	Ståndsperson	1760
Östra klandret, Br. sn	7 3/8	374,0	Ståndsperson	1772
Åckeruds slätter, Er. sn	13 1/2	658,4	Ståndsperson	1759
Berg m fl hemmans skog, Ge. sn	3 1/8	500,2	Bönder	1784
Gestad hed, Ge. sn	4 1/2	174,0	Ståndsperson	1786
	13	–	*	1743
Knarremyrsskogen, Ge. sn	11 1/4	538,4	Ståndsperson	1785
Skrapeskogen, Ge. & Br. sn	3	100,1	*	1794
Stenvikeskogen, Ge. sn	8 1/4	471,1	Ståndsperson	1749
Flåmosseskogen, Gr. sn	17 1/4	653,1	Bönder	1797
Grinstad, Sörby & Kläppersruds skog, Gr. sn & Ge. sn	11 7/8	701,1	Ståndsperson	1785
Jakobsby skog, Gr. sn	1 1/2	–	Ståndsperson	1742
Lottsbyskogen, Järns sn	2 1/4	24,8	Bönder	1770
Sjöskogen, Järns sn	5	266,5	Ståndsperson	1775
Fällan med heden, Järns sn	5	71,6	Bönder	1775

Källa: Åckeruds slätter: Er sn, Åckerud nr 1–2, Laga delning, 1759 (LSA); Västra Klandret: Ur Sundals domböcker... del 2 s. 237 & 244; Br sn, Assmundstorp nr 1, Laga delning 1760 (LSA);

*Östra Klandret: Ur Sundals domböcker... del 2 s. 237 & 244; Br sn, Rökila nr 1-2, Laga delning 1772 (LSA); Västheden: Br sn, Torp nr 1, Delning av utmark och utägor, 1778 (LSA); S & N hamnen: Br sn, Anebyn nr 1, Storskifte, 1784 (LSA); Skrapeskogen: Br sn, Berga nr 1, Delning av utmark och utägor, 1794; Kärrgatuskogen: Bolstad sn, Qvanenburg, Laga delning, 1766 (LSA) resp. 15-BOL-231 1781 (LMA); Knarremyrsskogen: VT1741§ 17; Ge sn, Bön nr 1, Laga delning 1743 (LSA) resp. Ge. sn, Bön nr 1, Storskifte, 1785 (LSA); Gestad hed: Ge sn, Stommen nr 1, Laga delning, 1786 (LSA); Grinstad skog m.fl.: Gr sn, Berga nr 1, Laga delning, 1785 (LSA); Flåmosseskogen: Gr sn, Rådane nr 1-3, Laga delning, 1787 (LSA); Berg m.fl. skog: Ge sn, Berg nr 1, Storskifte på skog, 1784 (LSA); Sjöskogen, Bolstad sn: Bo sn, Kleven nr 1, Delning av skog, 1756 (LSA); Brevikeskogen: VT1749§ 126; Bo sn, Berg nr 1, Laga delning, 1750 (LSA); 15-BOL-235 1785 (LMA) resp. 15-BOL-237 1788 (LMA); Stenvikeskogen: Ur Sundals domböcker del 2, s. 172; Ge sn, Lövås nr 1, Laga delning, 1749 (LSA); Aneskogen: Bo sn, Bolstad Prästgård nr 1, Laga delning, 1742 (LSA) resp. Bo sn, Gillesbyn med Gatan nr 1, Laga delning, 1769 (LSA) resp. Bo sn, Holmen nr 1-2, Laga delning, 1781 (LSA); Åhrässkogen: ST1742§ 47 (och vidare HT1744§ 40); Bo sn, Torp nr 1-3, Laga delning, 1743 (LSA) resp. Bo sn, Högstorp nr 1, Laga delning, 1791 (LSA); Lottsbyskogen: Järns sn, Rud m. Skärbo nr 1, laga delning, 1770 (LSA); Sjöskogen, Järns sn: Järns sn, Bråna nr 1, laga delning, 1775; Fällan med Heden: Järns sn, Bråna nr 1, laga delning, 1775 (LSA). Anm.: *Såväl bönder som ståndsperson/-er står bakom skiftet. I övr. se text*

I en del fall delades skogen en första gång mindre finfördelat. Varje by fick inte en lott, utan skogen skiftades på ett antal byar i klump. I vissa fall har jag uppmärksammat också senare skiften. Att avgöra när en skog kan sägas bli skiftad första gången stöter i en del fall på problem. Några fall kan möjligen diskuteras, men påverkar inte den allmänna bilden. I vissa fall har domboken och inte kartmaterialet fått begagnas som källmaterial. Kategorin ståndsperson inkluderar personer med högre social status än bönder. Resultaten redovisas i tabell 3.5. Där framgår även skogarnas ytvidd och skogslagens omfattning.

Det faller i ögonen att ståndspersoner dominerar som initiativtagare till skifte. Det är därför inte någon slump att skogar i Bolstad, Erikstad och Gestad skiftas först, eftersom dessa socknar hade högre representation av frälshushåll. År 1780 tillhörde ungefär två procent av hushållen i nämnda socknar denna kategori, medan den i stort saknar representation i såväl Brålanda som Grinstad som Järn.¹ Det är också i Bolstad, Erikstad och Gestad som säterier finns: Lövås, Västergården respektive Kambol. Men även i dessa socknar är frälset en förhållandevis liten grupp. Men genom att skogslagen var så omfattande kunde frälset driva på skiftesverket antingen i kraft av räntetagare till någon by eller genom att någon by låg inom säteriernas råkängar.²

¹ Källor: Bolstad och Grinstad efter mantalslängder. Brålanda, Gestad och Järn efter Tabellverkets formulär 200, tab. IV år 1780 (manliga huvudpersoner). För Erikstad finns inga uppgifter under 1700-talet, men år 1805 tillhör drygt 2 % av hushållen kategorin ståndspersoner (beräknat efter manliga huvudpersoner, se Tabellverket formulär 310 tab. V år 1805.

² Till kartorna kan läggas uppgifter i domböckerna, av vilka det framgår att ståndspersoner drivit på för skogsdelningar även tidigare under 1700-talet, se *Ur Sundals domböcker*, del 2, s. 40 & 63 (Åckeruds slätter, ansökan från säteriägare Rosenholm), s. 44 (böndernas protester häremot delningen), s. 172 (Klanderskogen, ansökan från nämnde Rosenholm), s. 226 (Stenvikeskogen, ansökan från baron Posse), s. 237 & 244 (åter Klanderskogen, ansökan från baron Posse) samt s. 495 (åter Åckeruds slätter, ansökan från reg. kvartermästare Billman) s. 495.

De skogar där bönder driver på skiftet är huvudsakligen mindre omfångsrika och det sker dessutom senare i processen. Det rör sig i de flesta fall om skogslag som då blivit »fria» från frälse. Även vad gäller en större skog som exempelvis Flåmosseskogen var det efter att Carl von Quanten i praktiken skilt ut sig ur skogslaget endast bönder kvar. Skiftesprocessen sker dock knappast snabbare av detta skäl. Den är en av de sista skogarna att delas. Man kan i protokollet över det skiftet faktiskt märka en viss utmattning bland deltagarna. Då lantmätaren ser sig tvingad att invänta fortsatta protester mot en viss gränsdragning sägs i protokollet att samtliga delägare »ivrigt» vill komma till avslut i saken som bara i en senaste vända medfört dyra rättegångar under en tioårsperiod.¹

Att framhäva ståndspersoner som initiativtagare till skiftena är knappast i linje med nutida forskningsläge. Resultaten sammanfaller däremot med Martti Rantanen studie av södra Österbotten där staten tycks ha haft en framskjuten roll för skiftesverkets genomförande. Som rättagare på kronohemmanen, av vilka det fanns åtminstone något i de likaledes där stora skogslagen, kunde staten aktivt bryta upp dem och driva på en privatisering. På Dalbosläppen kan kanske adeln sägas fylla motsvarande roll.

Men även i studier som lyfter fram bönderna som tillskyndare av skiftet har ståndspersoner iakttagits ha haft en aktiv roll. På slätten i Halland är detta fallet vid storskiftet (på inägorna – utmarksskiften berörs inte i studien).² Likaså kan här nämnas att Henrik Svenssons studie av enskiftet på söderslätt i Skåne. Också här tycks frälset vara initiativtagare.³ Vänder man på resonemanget kan man således fråga sig om inte bönderna var de som främst slöt upp bakom den lokala samskötseln. Hur generellt ett sådant påstående bör formuleras kan bara avgöras efter mer forskning.

Här ska inte försöka utredas vad som låg bakom ståndspersonernas vilja att stängsla skogarna. Varför bönderna inte var mer drivande i dessa skiften bör dock diskuteras. En lämplig utgångspunkt för en sådan diskussion är Marc Blochs iakttagelse att inställningen till skifte på den franska landsbygden varierade med olika förutsättningar för och intresse av betestillgångar samt graden av skiktning inom befolkningen.⁴

Bete som sedvana

Landshövdingen i Älvsborgs län Johan Fredrik Lilliehorn skriver år 1792 om en praxis i Dalsland där bete (och skogshygge) fick nyttjas på andra byars och

¹ Grinstad sn, Rådane nr 1–3, Laga delning, 1787 (LSA)

² P W Faria 2009 s. 252–254.

³ H Svensson 2005.

⁴ M Bloch 1966 (1931) s. 205.

hemmans marker utan stöd i någon äganderätt. Detta, fortsätter han, försvårade avsevärt genomförandet av storskiftet på Dal.¹

Att sedvanebaserade nyttjanderätter till bete kunde övertrumfa det privata ägandeskapet tycks av det undersökta materialet att döma ha varit tämligen vanligt förekommande. Återigen kan tvisten kring Flåmosseskogen få exemplifiera. Efter att ha förlorat saken i domstol år 1787 säger sig Olof Jonsson i Ekebro, tillhörande skogslaget, att han inte längre bestred den av rätten fastslagna rågången mellan Flåmosseskogen å ena, Östra Järn och Näs å andra sidan. Inte heller bestred han att den stakades ut. Men, tillade han, när väl gränsen utmärkts så fick längs där inte upprättas någon gårdsgård, eftersom en sådan skulle hindra den samfällda klövgången med hela skogslaget. Gränsen parterna emellan erkände han sålunda endast till själva hygget av skogen, alltså timret.

Olofs ord att det på sedvanan baserade gemensamma betet skulle övertrumfa även av hovrätten fastställda ägo gränser kan kanske te sig naiva sett mot den utveckling av privatisering som ägt rum under de efterföljande de två hundra åren. Men utsagan ska inte ses som ett utslag av desperation eller rättshaveri av en tappande part. Det tycks ha varit helt i linje med ett allmänt rättsmedvetande att en enskild persons ägande var förenligt med att somligt i grannarnas rådighetsknippe ändå kvarstod, nämligen att de senares kreatur fortsatt fick använda den förres mark för bete (jämför föreningarna från åren 1744 och 1752 ovan). Privatiserat timmer, gemensamt bete verkar ha varit ett bärande inslag i markutnyttjandets reglering så länge lokalsamhället hade ett stort inflytande.

Skogens mångahanda och skiftande nyttigheter kommer i dagen vid skogsdelningar. Åsnebyns skogsmark delades år 1730 endast till timmertillgångarna. Mulbetet skulle fortsatt vara gemensamt.² I det här genomsökta kartmaterialet är denna uppgift inte ovanlig.³

Men att en föreskrift om ett gemensamt mulbete således saknas i vissa skifteshandlingar bör inte tas som intäkt för att bönderna hade godtagit en stängsling av marken.

Inhägnandet av säteriet Qvantenburgs mark i Kärrgatuskogen föranledde protester. Bönderna på andra sidan, Erik Gunnarsson och Olof Andersson i Södra Ödetorp, vägrade att färdigställa sin del av stängslet. De menade att mulbetet fortsatt var gemensamt även om skifte hade ägt rum. De fann också

¹ Landshövdingeberättelse 1792 refererad i G Rydberg 1984 s. 6.

² Holms sn, Åsnebyn, Laga delning, 1729 (LSA).

³ Åckeruds slätter 1759, Åhråsskogen 1743, Klanderskogarna, Sjöskogen 1756, Grinstad m fl skog 1785; Aneskogen 1762, Sjöskogen (Järns sn) 1775. Skiftet av Fällan m. Heden 1775 i Järns sn, en mycket liten utmark, är det enda som uttryckligen fastslår att marken ska skiftas som inägor och ingärdas.

stöd i detta från vittnesuppgifter från lantmätaren Erland Rosell, säteriets inspektör Nils Wikman och Nils Olsson från Norra Hagen som biträdd vid skiftet. Men eftersom något förbehåll om samfällt bete inte hade skrivits in i kartakten till 1781 års delningskarta över Kärrgatuskogen dömde tingsrätten till Qvantenburgs fördel. Faktiskt kom säteriets ägare att stämmas av bönder i Ekebro, Svalhede, Hede, Mossen, Högen, Hagen norra och södra angående rätt till mulbete på säteriets enskilda utmark *efter* att Flåmossen- och Kärrgatuskogen skiftats. Men deras sak var förlorad.¹ Ett liknande fall kan hämtas från Gestad där intressenter i Gestad hed anklagas för att ha stängt ute Skrapeskogens boskap från heden genom att gräva ett brett dike.² Några rader ur handlingarna till de »sena» skiftet av Flåmosseskogen år 1797 kan sägas befinna sig i en gränzon, mellan aftonskedet för den gemensamma betesrätten och gryningen för det privata ägandeskapet på utmarken. Det beslutas här att »det var och en bliver obetagit [tillåtet] i händelse någon framdeles skulle instänga sin andel [att] däröver obehindrat färdas, så väl till sina utängar som tillfallande utmarksplotter då så nödvändigt omtränger [behövs], både vid hö- och skogskörslor och kreaturens drivande, dock så, att den som med något när lika bekvämlighet kan det göra, hellre bör, vid sådana tillfällen färdas över sin egen mark, och icke vara grannen till besvär.»³ Sådana sedvanor kunde säkerligen medföra svårigheter för att slå fast den fulla innebörden av markernas skifte, och man kan fråga sig om här inte dröjde kvar en äldre föreställning om rätten till marktillträde med vilken ett modernt rättsbegrepp hade att tampa.

Reaktioner på skiftet

Om främst ståndspersoner tog initiativ till skifte, hur reagerade då bönderna på dem? Kartakterna ger egentligen inte vidare besked om detta. De många och komplicerade turerna antyder visserligen att det inte var en särskilt friktionsfri process. Hur vanligt konflikter var och hur långt böndernas missnöje tog dem i protestväg är svårt att uttala sig om. Domböckerna hade möjligen kunnat gett oss information härvidlag. Men en sådan studie skulle vara tidsödande som det för häradsrätten för 1700-talets andra hälft inte finns renskrivna sammandrag eller innehållsregister.

¹ Sundals häradsrätt, ST 1789 § 64 & 65 resp. VT 1789 § 85 (tvisten med Södra Ödetorp) resp. Urtima ting 1786 23 okt. § 2; Urtima ting 1786 20 dec. (tvisten med Flåmossen skogslag). Rättsfallen tas upp i G Rydberg 1984. Kartan som refereras är 15-BOL-231, år 1781 (LMA).

² Detta ska ha skett trots att hemmanen i dessa skogslag sedan »urminnes tider haft samfällt mulbete såväl i Skrapeskogen som Gestad hed», se *Ur Sundals härads domböcker*, del 2, s. 465. Detta fall bör dock tolkas mot bakgrund i en oklarhet kring ägandet av ett mindre gränsområde, vilket på en karta över Skrapeskogen, Brålanda sn, Berga nr 1, Delning av utmark och utägor, 1794 (LSA), markeras som utäng till Jonstorp, som är intressent i Gestad Hed.

³ Grinstad sn, Rådane nr 1-3, Laga delning, 1787 (LSA).

För Dalboslättens vidkommande finns dock en undersökning som kommer in på ämnet. Gudrun Rydberg har studerat förhållandena mellan godsherre Carl von Quanten och hans underlydande bönder så som detta kommer till uttryck i rättegångsmaterialet.¹ Några av de där iakttagna rättsprocesserna, som von Quanten invecklat sig i, kan här knytas an till. Som Rydbergs uppsats är svår att få tag på och dessa rättsprocesser förefaller centrala för frågan om böndernas reaktion på skiftet, tillåter jag mig att här referera den förhållandevis fyltigt. Av samma skäl görs hänvisningar inte till Rydbergs uppsats, utan till häradsrättens arkiv.²

Historikern Edward P. Thompson ser det engelska 1700-talet bjuda på en del egendomliga företeelser som först kan knytas an till. Han för in begreppet hegemonistil, ett slags »teater» som samhällets toppar fostrades i och sedan spelade livet ut för att hävda sin ställning. Teaterstycket gick ut på att balansera förhållandet till de underordnade genom både svårt förtryck och eftergifter. Stundom uppträdde man som beskyddare, stundom som den stränge rättskiparen. Gester och uppvisningar blev viktiga. Högtidsgåvor varvades med bestraffningar. Seklet var perioden då tidigare sedvänjor kriminaliserades. Flera belades med dödsstraff, särskilt brott mot egendom.³ Men »teatern» påbjöd att ibland göra ett nummer av att inte genomföra straffet. På så vis verkade överheten inte bara förtrycka utan ibland också gynna folket. Men oftare verkställdes straffen offentligen för att disciplinera en befolkning som levde i tider av ändrade sociala villkor.⁴

Frågan är om inte detta stämmer ganska väl in på några händelser som timade i Grinstad och Bolstad socknar i början av 1780-talet. Den omedelbara bakgrunden var Herr Översten i fransk tjänst och Riddaren av Kungliga Svärdsorden välborne Carl von Quantens kamp för att få sina marker uppmätta och skiftade.

Bland det första Herr Översten och så vidare hade drivit igenom som nybliven ägare till godset Kambol (senare Qvantenburg) år 1776 var att förnya olika förbudsdomar vilka inte hade åtlytts. Den som ofredade godsets säteri- eller frälseägor med olovligt »hygge, fiskande, betande, tramp och tråd [steg] medelst olaga eller ovanlige vägars tagande över åker eller äng, annor [eller] ohägnad [skada på mark el. åverkan på hägnad], jagande eller skjutande» fick böta 40 daler silvermynt förutom att stå för kostnader för skadans ersättning.⁵

¹ G Rydberg 1984.

² Rättsfallen är vidare genomgångna av undertecknad, vilket resulterat i en del tillägg.

³ P Linebaugh 1993.

⁴ E P Thompson 1983 s. 65–135.

⁵ Sundals häradsrätt, HT 1776 § 121. Förbudsdomarna var från den 7 juni 1725, 12 september 1747 och 28 maj 1756.

Genom sin strävan att hävda sina marker hade han också drivit på den delning av säteriets skogar som företrädaren på Kambol, grevinnan Cronhielm inlett. Flåmåsseskogen, Aneskogen och Kärrgatuskogen, alltsammans mark som tidigare nyttjats gemensamt med granngårdar, sökte han skifta. Översten hade fått se gränsen mellan hans marker och övrigas fastställd av domstol. Nu skulle de stänglas. Mot Flåmosseskogen hade landshövdingen givit honom tillstånd att bygga ett så kallat fredsdike, alltså ett dike med jordvall och gårdsgränd. Enligt beslut i häradsrätten skulle den vara upprättad före mickelsmässan 29 september år 1778. Hägnaden i fråga, »Carlsdiket», löpte från Dalbergså i en rak nordostlig linje upp mot Klöveskog därigenom särskiljande säteriet, med underliggande gårdar samt ängen Klövängen, nittiofyra hektar stor, på östra sidan och Grinstad socken väster därom.

Utöver säteriet skulle Flåmossen skogslag i väster och till någon mindre del, det så kallade Jakobsby skogslag i norr, bekosta och bygga Carlsdiket. Översten hade ämnat det som gräns mellan enskilt och samfällt bete. Våren år 1781 hade han hunnit låta göra klart sin del. Därefter hade han inlett process mot dem som inte fullgjort sina skyldigheter. Initiativet hade nämligen inte fått den effekt von Quanten hade hoppats.

Grinstad sockens kreatur kom fortsatt in på hans marker. I denna situation hade han därför börjat tillämpa vissa adliga privilegier när det gällde rätten att ta ut böter eller så kallade lösningspengar av de ägare som lät sina djur gå in på godsets ägor, fyra skilling Specie per djur. För att kunna kräva lösen för djuren lät han stänga in den boskap som kommit in på godsets ägor i någon inhägnad på godset. Första gången han gjorde detta blev boskapen tagen tillbaka innan han hunnit ta reda på ägare och kunnat kräva dem på lösen. Något liknande skulle inte få hända igen.

När därför inspektör Nordahl en afton i maj år 1781 sökte upp honom i ett brådskande ärende reagerade han raskt och med besked. Exakt vad inspektorn sa till översten när han väl funnit honom, om där något lades till eller om där annat förstärktes, kan här inte avgöras. Men genom tingsrättens protokoll kan vi ändå ana konturerna av innehållet.

Kor tillhörande bönderna på Ekebro¹ och Svalhede hemman hade åter trängt in på säteriets ägor och med detta tagits tillfånga och stängts inne. På kvällen hade så bönderna kommit för att begära sin boskap åter. Åtminstone krävde de att kreaturen skulle släppas ut på gården från det trånga stängsel där den var innesluten, så att djuren inte skulle skada varandra i trängseln med hornen. Gjordes inte detta, hade de lagt till, skulle de med våld ta boskapen därifrån. Efter dessa ord ville inspektorn söka råd hos sin husbonde varför han

¹ Detta var ett av de hemman som översten var ränteägare till. Här är han alltså i konflikt med sina »egna» skattebönder.

gick för att informera översten. Under tiden lyfte bönderna av grinden och tog med sig boskapen hemåt.

Därefter avlöpte dramat i tilltagande styrka. Överstens reaktion på inspektorns berättelse blev häftig. Han grep efter bössan och rusade i riktning mot hagen på herrgården, platsen för de instängda djuren. Väl ute ropade han order till sitt folk, att de skulle »ta störar och stänger i händerna och köra skogs-rövarna och skogstjuvarna ifrån gården». Efter kommandoropet »jag själv har bössa och skjuter i hopen» jagade han tillsammans med inspektorn och några andra efter bönderna och boskapen under avlossande av skottsälvor.

Men de var sent ute. Försprånget var för stort och bönderna hann undan.

I augusti samma år upprepades historien till delar. Kanske drygt fyrtio kor från Ekebro, Svalhede, Mossen och Ugglums hemman trängde in på säteriets marker och fångades in då de betade på den nyslagna Klövängen. Åter kom bönderna i grupp om kvällen och fritog sina kreatur. Grinden till gårdsgården krokades av och bönderna rymde med boskapen hemåt. Inspektorerne Nordahl och Ahlgren samt kornetten¹ Bagge satte efter dem, men det var åter för-gäves.

I häradsrätten hade översten större framgång. Dels friades han från att ha skjutit. Eftersom ingen hade blivit träffad så kunde det inte avgöras om det varit fråga om något annat än skott i luften. Dels slapp han straff för okvädesorden. De ansågs inte ha riktats mot någon enskild, utan hade undsluppit honom utan någon viss persons namngivande vid ett visst tillfälle. Förmildrande var dessutom att han hade kommit springande för att tillse vad som var å färde sedan bönderna förut ansågs ha uttalat hot till inspektorn. Godsherren gick således fri.

Bönderna däremot bötfälldes för flera brott, dels för underlåtenhet att upp-rätta sin del av »Carlsdiket» och dels för olika brott mot säteriets förbudsdo-mar: Boskapens intrång på enskild äng, »stölden» av sin boskap ur hägnet och åverkan på grinden. Däremot friades de från sabbatsbrott eftersom von Quanten inte kunnat bevisa att stölden ägt rum före klockan nio på kvällen, men denna åtalspunkt var naturligtvis underordnad.

Genom att de i allt väsentligt var tappande part i målet fick de stå för käranden rättegångskostnader utöver böterna. Som en gest hade dock von Quan-ten nedsatt sina skadeståndsanspråk till väsentligt lägre summor än de han enligt lag ansåg sig ha rätt till och som motsvarade de egentliga skadorna, möjligen som ett utslag av det balanserande mellan straff och nåd hegemo-nistilen krävde.² Böterna delades därefter mellan godsherren och rättens le-damöter. Eftersom inte alla svarande kom att betala yrkade översten några år

¹ Lägre officer vid kavalleriet.

² Sundals häradsrätt, SD 1781 § 6.

senare på spöstraff för dessa försummelse. Ytterligare någon av de inblandade löste då böterna, men för fem av dem omvandlades straffet till fängelse i åtta dagar.¹

Ur domskälen kan utläsas att lagen i allmänhet förbjöd det »ingen må å annans enskilda skog och utmark valla sin boskap»². Samtidigt vet vi att ett enskilt ägandeskap inte behövde utesluta att betestillgångarna ändå var gemensamma. Den andra sidan av saken framkommer av de rättegångar som ännu vid överstens död kom att pågå om betesrätten, trots att bönderna tidigare fällts i liknande rättegångar.³ Rimligen ansåg de sig ha urgammal rätt bete på den mark som skiften gjort till godset enskilda egendom. Men det senare var sedvänja, det förra lag och på häradsrätten ankom att döma efter lagens bokstav.

Hur representativt ovanstående reaktionen mot stängslingen av utmarken är kan knappast avgöras i dagsläget. Det var hur som helst inte alltid som upplopp följde på ett skifte. Stundom förekommande var något man kan tolka som civil ohörsamhet bland bönderna. Vid skiftena av Västheden och Södra och Norra Hamnen i Brålanda kan man möjligen tolka uppgifter i kartakterna som att bönderna tog detta passiva motstånd ett steg längre.

I de förstnämnda fallet hade hovsekreteraren Olof Ekelund, ordinarie lantmätaren Hans Lindskog samt kyrkoherden i Frändefors Jean Gustaf Stenberg gemensamt ansökt om skifte. Det kallades sålunda i kyrkorna gång på gång, men utan att någon av bönderna dök upp. Till slut kungjordes från predikstolen att »den eller de som sig härmed icke inställa måste låta sig åtnöja med, vad de närvarande besluta». Då bönderna uteblev även denna gång sköt därför lantmätare Lars Johan Beckman inte längre upp förrättningen, utan satte i gång med skiftet av denna nästan 1130 hektar omfattande utmark.⁴

I fallet med Västheden var endast bönder inblandade. Ansökan har gjorts av hemmanen Vena, Åmått och Hede vilka ville »uppgå och utröna gälld- [pastorats-] och sockenskillnaden» över Västheden. Innan detta var gjort kunde inte skifte äga rum. Bolstadsidans förslag till gränsdragning saknade dokument. Brålandasidan bestred den. De senare hävdade att hela utmarksområdet var gemensamt, åtminstone tills motsatsen kunde bevisas. Ärendet sköts upp. Efter att ingenting hade hänt när två år hade passerat, kunde enligt lagen inte detta »befallda rågångsuppgående längre uppskjutas». Men Brålandasidan infann sig ändå inte på utlyst dag, den 15 november 1780. Saken kunde därför inte avslutas, utan uppsköts igen till den 30 november. Först sju år senare efter

¹ Sundals häradsrätt, SD 1785 § 1.

² 1734 års lagbok, byggningsbalken 14 kap 6 §.

³ Se ovan.

⁴ 15-BRJ-353 (LMA).

stämning dömde häradsrätten skogen för samfälld, varefter den kunde delas efter hemmantal. Omfattande tvister fortlöpte sedan kring vilka intagor som fick vara kvar. Därefter kunde sockengränsen slås fast.¹

Var sådana avsiktligt förhalande ageranden vanliga bildar det möjligen en bakgrund till varför bönder av myndigheterna kunde framstå som ointresserade av skiftesreformen. Men vi vet ännu för lite om detta.

Vad kan då ha funnits för skäl till bondemotstånd mot skiftena? En linje är att se grunden till böndernas agerande efter strikt ekonomiska linjer. Stängsling var dyrt och arbetskrävande, därtill skulle gårdsgården underhållas.² Möjligen såg man i skiftet dryga kostnader samtidigt som den ekonomiska besparing som ett gemensamt beteslag innebar gick om intet. Ett skifte om endast virkestillgången medförde inte stigande kostnader på samma sätt. Protester emot att timret privatiserades är därför sällsynta bland bönderna, låt vara att ett visst missnöje med den skogsödnings som uthuggna gränser mellan delägarna ibland kan anas.³

Kanske bör man i fallet med Qvantenburg – där veterligen stridigheterna drogs till sin längsta spets – också betona annat än själva skiftesfrågan. Stridigheterna har inte så få inslag av en ståndskonflikt där bönderna hävdar sina intressen gentemot frälset. Pablo Wiking-Faria visar att skiften när såväl bönder och frälsemän är inblandade blev mer utdragna. Av de stora utdikningarna i Halland genomfördes de som bara involverade bönder snabbare än de som också infattade godsägare. I de senare processade bönderna mot godsägarna, som försökte sko sig på de andras bekostnad.⁴ På Slättdal finns liknande fall. Exempelvis von Quanten anklagades av övriga intressenter för att ha gjort detsamma vid skiftet av Aneskogen, varför ett fem år långt processande följde.⁵

Att ståndspersoner tycks ha initierat skiftena bidrog säkert till att reformen misstänkliggjordes i böndernas ögon. Men att konflikter som den ovan refererade endast skulle ha sin grund i att bönderna som ett kollektiv var emot godsägaren som sådan är inte någon tillräcklig förklaring. Man bör ta fasta på de skäl som bönderna baserar sig på i konflikten, nämligen sedvanerätten om det gemensamma betet. Att deras argument inte var gripna ur luften framgår av en rad andra skogsförrättningar, rättegångar samt inte minst landshövding Johan Fredrik Lilliehorn's ord. Uppenbarligen ansåg man sig inte ha förlorat

¹ Brålanda sn, Torp nr 1, delning av utmark och utägor, 1778 (LSA).

² Ö Kardell 2004, särskilt s. 155f (gårdsgårdens livslängd), 167 (arbetsinsatsen vid nystängsling) & 169f (materialåtgång).

³ Bolstad sn, Berg nr 1, Laga delning, 1750 (LSA).

⁴ P Wiking Faria 2004 s. 158 & 392–393.

⁵ Sundals häradsrätt, SD 1786 § 2; G Rydberg 1984 s. 36

hela rådighetsknippet till skogen i samma stund som en lantmätare mätt, värderat och delat upp den. Men i lagens mening hade de just detta.

Efter storskiftet

Storskiftad skog fick inte rivas upp om inte enighet rådde bland intressenterna. Först laga skiftet år 1827 ändrade på detta. Det tidigare enskiftets kategorier inrösnings- och avrösningsjord kan ha medfört ytterligare svårigheter för ett genomförande av skifte. Här har saken inte studerats i stor skala. Ett enstaka fall kan få tjäna som illustration.

År 1814 begärde hemmansägarna på Norra Hagen att få sitt ägande i inägor och utmark samlade i ett stycke. Detta krävde att storskiftet av Flåmosseskogen revs upp och att den istället lades i enskifte. Det går här inte att redogöra för alla turer som sedan följer. De tre kartakter som berör denna förrättning är på sammanlagt omkring 700 sidor.¹ Eftersom felaktigheter vad gäller ytvidd konstaterats på storskifteskartan av år 1787, karteras skogen ånyo. En hel del av tvistigheterna rör hur marken egentligen bör uppskattas. En fingervisning om hur delade meningarna kunde vara visas av de olikheter som de tre mätningarna av skogen resulterade i.

Enligt mätningen år 1825 befanns Flåmosseskogen utgöra drygt 670 hektar, varav 185 hektar åker, knappt 87 hektar äng och utmarken – häri inte inräknat en lertäkt och en torvmosse samt en äng som bedömdes om enskild ägodel – om 370 hektar, i sin tur fördelat på odlingsmark, 243 hektar, samt skogsmark, 127 hektar. År 1833 beräknas istället Flåmosseskogen till nästan 737 hektar, varav 186 hektar åker, 88 hektar äng, medan odlingsmarken krympt till 81 hektar och istället skogsmarken med impediment växt till 381 hektar. Slutligen år 1837 uppskattas Flåmosseskogen åter mer i linje med den första mätningen, men med en högre uppskattningen om utmarkens odlingspotential. Ytvidden av hela Flåmosseskogen beräknas till 655 hektar varav åkern utgjorde 190 hektar, ängen 57 hektar, odlingsmarken hela 318 hektar samt skogen inklusive impediment 84 hektar.

Varje byenhet skulle få ett lika kvalitativt innehåll av odlingsmark respektive inte odlingsbar mark. Som framgår var det inte någon självklarhet hur skogen skulle delas upp i dessa två kategorier. Detta understryker ytterligare vikten av den fråga som Lars Nyström rest om bönderna verkligen kunde se de långsiktiga fördelarna med skifte. Tryggheten att investera fanns i den rådande ägostrukturen. Denna tappades genom skiftesvitsordet. Rätten till egendom sattes tillfälligt ur spel och den enskilde riskerade att stå inför plötsliga investeringar med osäker kompensation för faktiskt gjorde sådana. Exempelvis en bonde som vårdat ett skogsinnehav på basis av den rättsäkerhet han trott stor-

¹ 15-GRI-19 (LMA), 15-GRI-20 (LMA) & 15-GRI-20 (LMA).

skiftet skänkt honom riskerade nu att få sig kal mark tillbytt. Att en hel del mark dessutom odlats upp gjorde att mark han låtit uppodlas kunde gå i utbyte mot sådan mark som endast potentiellt var åker. I detta sammanhang kan också nämnas osäkerheten under storskiftets dagar vilka resurser som egentligen ingick i ett skifte och inte. Mången bonde kan därför ha haft rationella skäl att undvika skifte.

Det tvisteämne som mest gäckade enskiftesförrättningen var emellertid något annat. Lantmätaren fann stora problem att ge var och en by ett hopsamlat ägande. Kruxet var här att somliga byar hade utängar i skogen. Därmed kunde de inte få sina ägor i ett stycke. I detta läge föreslog lantmätaren att dessa ängar räknades in i Flåmosseskogen och att berörda parter kompenseras genom mark ur nämnda skog av samma kvalitativa värde. Detta ledde till upprörda protester. De aktuella utängarna hade aldrig legat i »byelag», utan var byns urgamla ägostycken. Någon överenskommelse kunde här inte träffas.

Först genom laga skiftesreformen, vilken tillät fler ägolotter och gjorde den enskildes rätt till skifte absolut även på skog i storskifte, kom Flåmosseskogen att delas upp. Detta sker år 1841, ungefär ett kvartssekel efter begäran om enskiftet hade gjorts.¹

Man kan i efterhand beundra lantmäteriet för det tålmod det lade i dagen för att förrätta skiften. Samtidigt framstår det knappast som oväntat att en sådan egenskap krävdes av dem. Under den studerade perioden verkade det under en tid som sökte skärpa enskilds rätt i skog och mark. Paradoxalt nog kunde så inte göras annat än genom att faktiskt kränka rådande rättsuppfattning om var och ens rådighet i nämnda markslag, vare sig denna var grundad i sedvana eller baserades på lagakraftvunnen dom. Frågan är om respekten för egendom och lokalsamhällets institutioner varit mindre vare sig förr eller senare än under jordskiftets tid. Det var en omvälvande tid. Goda skäl verkar finnas för att se skiftet av utmarken som en mer komplicerad och innehållsdi- ger process än vad som ryms inom dagens forskningsläge.

Sammanfattning

Skogsskiftet på Dal bör sättas i förhållande till det forskningsläge som växt sig starkt i Sverige och vilket betonar bonden som entreprenör, en gård som ett företag och med detta hur 1700-talets alla småföretagare aktivt sökte få till stånd ett marknadsanpassat jordbruk genom att skapa enkelhet och transparens för företagens ägande. På några punkter rimmar resultaten från den här undersökningen av utågoskiftena på Dalbosläppen under 1700-talet illa med den bilden.

¹ Ibid, särskilt 15–GRI–20 bilduppslag 15, 203, 222 (arealmätningar)

Skiftesprocessen överlag framstår som komplicerad. Det fordrade en ökad byråkrati som kunde mala ned lokalsamhällets protester, köra över den lokala samskötselns principer och i flera fall skapa en fastighetsindelning där en sådan tidigare knappast hade funnits. Konfliktytorna när gränser skulle dras genom skog och mark var många. Det är svårt att se skiftena av skog och mark som en spontan process sprungen ur bondesamhället självt. Den lokala samskötseln hade säkerligen sina ekonomiska och sociala förtjänster, men den tycks inte ha givit upphov till en av de större innovationerna inom ekonomin – det privata ägandeskapet. Herraväldet över den egna åkern hade förr endast varit möjlig genom förekomsten av en gemensam betesmark för djuren. Hur det enskilda ägandet förblev möjligt trots att allmänningen försvann ägnas följande två kapitel.

Havreruschen

PÅ DÖRRARNA TILL NÅGRA AV JOHANNES FUNDBERGS snickrade skåp finns utformade fantasifulla och konstnärliga motiv och mönster. De föreställer människor i jordbruksarbete under årets växlingar. Ett av motiven har letat sig till den här bokens bildmaterial. Fundberg hade en gång varit knuten till snickareskrået i Vänersborg, men blivit lockad till Dal av bonden och nämndemannen Lars Larsson i Bollungen, Sundals-Ryr, någon gång efter år 1815. Obunden av skrået kunde han utforma möbler friare från gällande smakregler och konststilar. Beställarna utgjordes av uppkomlingarna på slätten, havrepatronerna. Ofta var människor i trakten förebilder för motiven.¹ Fundbergs rikt utsmyckade skåp står därmed symbol för havreruschen.

Personerna som verkade i denna era kommer att skildras i nästa kapitel. Först ska det helåkerslandskap som de åstadkom behandlas. Föreliggande kapitel ägnas åt perioden när jordbruket kom att skifta tyngdpunkt från animalier till brödsäd. Hur gick nyodlingen till och vilka faktorer drev på den?

Åker, äng och utmark

Markslagen åker, äng och skog krävde varandra. Utmarker var nödvändiga för att underhålla djuren under sommarhalvåret. Slättergräset på ängarna gav vinterfoder för kor och dragdjur. Gödseln från djuren höll i sin tur uppe åkerns produktionsförmåga. Carl-Johan Gadd menar att det äldre jordbruket därigenom var fast i en balans mellan markslagen där en minskning av det ena skulle gå ut över de andra.² Odlades äng och utmarken upp förlorades foder- och betesresurser för djuren. Färre djur gav mindre gödsel och därmed riskerade åkern förlora i produktionskraft.

Åkern kunde brukas i en rad skilda odlingssystem, alltså det sätt på vilket åkermarken odlas och trädas. Hägnader drogs och gården lades ut på olika sätt på skilda håll i Sverige. Tre system dominerande: Ensäde, tvåsåde och tresäde. Begreppen rör inte hur många grödor som odlas under året så mycket som hur stor del av åkern som besåddes respektive trädades årligen. Besådda gården kunde förstas bara betas efter skörd medan de vilande kunde beträdas av djuren under hela säsongen, därav namnet träda. För att hindra boskapen att

¹ O Ljung 1979.

² C-J Gadd 1983.

komma in på besädd åkermark hägnades åkern i olika antal gårderna beroende på odlingsystemet, som regel ett, två eller tre.

Ensäde innebär att i princip hela åkern besås varje år, vilket fordrar en god tillgång på gödsel. Systemet var vanligt i Västsverige. Vårgrödor, sådana som såddes på våren och skördades på hösten, dominerade. Vanligen var all åker inhägnad i ett stycke.

Tvåsådet innebär att hälften av åkern ligger i träda. I äldre kartmaterial kan det följaktligen kallas halvsäde. Detta system var vanligare i Östsverige. Vanligen odlades i denna region höstråg, vilken såddes på hösten och skördades på sensommaren året därpå. Ett skördat åkerstycke kunde inte gödulas och beredas för sådd samma år. Systemet med två separathägnade gårderna med en årsförskjutning i sådd dem emellan var lösningen.

Tresäde innebär att åkern delas i tre delar varav två besås och ett trädes. Detta fordrade tre gårderna, två för sådd, ett för träde. Vanligen såddes olika grödor på sädesgårderna, som regel ett vårsädesgärde (korn eller havre), ett höstråggärde och ett trädesgärde.

Förutom dessa tre system fanns fyr- och femsäde och andra mer ovanliga trädesrytmer. I dessa trädes alltså endast en mindre del av åkern. Om djur skulle beta den del som inte besåddes så fick en tillfällig hägnad sättas upp. En sådan kunde mer regelbundet flyttas runt på åkern. Om den årligen frånhägnade delen utgjorde en åttondel av hela åkergärdet kan odlingsystemet karakteriseras som ett åttondelssäde.¹ Ju mindre bråkdelen som trädades på detta vis, desto mer motsvarar systemet i praktiken ett ensäde, särskilt som vi i dag vet att mindre delar av åkern i ensädesområden faktiskt omväxlande vilade.²

Dalboslätten kan uppvisa en stor mångfald av odlingsystem. Närmast samtliga trädesrytmer som förekommer i Sverige före den agrara revolutionen återkommer i områdets kartmaterial.

I ett område med tyngdpunkten i kustsocknarna Bolstad och Grinstad dominerade tvåsåde.³ Som regel var det god överensstämmelse mellan trädes- och gårdssystemet. Besåddes hälften fanns också två gårderna. Övriga områdena stämmer det inte alltid. Exempelvis Bäckens, Östebyns, Ålleruds och Böns hemman hade tre gårderna åkermark, men besådde enligt kartakter endast hälft-

¹ U Jansson 1998 s. 132–3.

² L A Palm 1997.

³ Under perioden 1650 till 1750 hävdas att tvåsåde var det vanliga på Dalboslätten, se U Jansson 1998 s. 132f. Men som Jansson är medveten om, finns en stor variation. Hemman som låg nära varandra kunde ha olika system. Men tendensen är att ju längre söderut och västerut på slätten, desto mindre trädes. Se vidare texten.

ten av åkermarken årligen.¹ Gränsdragningen för odlingssystemens utbredning är vidare något flytande. I Bolstad socken förekommer vid sidan av tvåsåde också tresåde (Bakerud, Tillhagen och Lånstorp) såväl som ensåde (Södra Strätet). Huvudsakligen är tresådet annars vanligare i ett bälte väster och söder om Bolstad och Grinstad socknar. Utanför tresådesbältet i sin tur, alltså i slättens utkanter i väster och söder, dominerade ensådet. Här återfinns dessutom gårdar med en mindre vanlig användningsrytm av åkern, där alltifrån en femtedel till en åttondel trädades årligen. Dessa odlingssystem var annars vanligare i Valbo och Vedbo häradar väst och nordväst om Slättdal.²

Varför skilde sig odlingssystemen? Den stora spridningen inom ett förhållandevis litet område som Dalboslätten utgör förstås ett effektivt argument mot den gamla uppfattningen att vissa odlingssystem, framför allt tresåde, skulle ha inneburit ett generellt framsteg i jordbruksutveckling framför andra. Att bönder inte skulle ha känt till andra sätt att organisera odlingen och betet på åkermarken på, när andra system praktiserades nästgårds eller i alla fall nästsocknes framstår som svårbegripligt. Något annat måste rimligen vara förklaringen.

Forskningen har följaktligen sökt att se varje system som ändamålsenligt utifrån skiftande förhållanden. Ofta såddes höstråg på de nyträdade åkerpartierna. En del forskare vill koppla samman införandet av framför allt tresåde med just en ökad odling av höstråg.³ I praktiken krävde detta, som sagts, att

¹ Också på Krynebol, Bolstad sn, råder en liknande brist på överensstämmelse. På hemmanet har åkermarken lagts i fyra gårdar medan en tredjedel av den trädades. Om hälften av åkern i ett gårde helt fick vila måste troligen en tillfällig hägnad ha satts upp om den obesädda delen också skulle betas. En liknande diskrepans har iakttagits på flera hemman i Holms socken, se P Connelid 2000 s. 23.

² Undersökta kartor, samtliga från LSA: *Bolstad*: Lånstorp nr 1–2, Geometrisk avmätning, 1694 (tresåde); Aritsholmen nr 1, Geometrisk avmätning, 1694; Berg nr 1, Geometrisk avmätning, 1694; Dyreberg nr 1, Geometrisk avmätning, 1694 (tvåsåde); Allerud nr 1, Geometrisk avmätning, 1694 (inkl. N Rödjan) (tvåsåde); Högstorp nr 1, Geometrisk avmätning, 1694 (inkl. Bönen)(tvåsåde); Krynebol nr 1, Redovisning, 1694 (LSA) (inkl. Bakerud) (tvåsåde resp. tresåde); Låssbyn nr 1, Geometrisk avmätning, 1694 (inkl. S Strätet) (tvåsåde resp. ensåde); Tillhagen nr 1–2, Geometrisk avmätning, 1694 (tresåde) & Borgen nr 1–2, Geometrisk avmätning, 1694 (tvåsåde). *Brålanda*: Låttsbyn nr 1, Geometrisk avmätning, 1694 (tvåsåde); Salbo nr 1, Geometrisk delination, 1722 (halvsåde); Höga nr 1, Geometrisk avmätning, 1731 (ensåde) & Bergssbol nr 1, Geometrisk avmätning, 1731 (tresåde). *Erikstad*: Våtekärr nr 1, Geometrisk avmätning, 1694 (tvåsåde), Gatan nr 1–2, Geometrisk avmätning, 1694 (tvåsåde), Kläppersrud nr 1, Geometrisk avmätning, 1722 (tvåsåde) & Kuserud nr 1, Geometrisk avmätning, 1722 (tvåsåde). *Frändefors*: Bränneberg nr 1, Geometrisk avmätning, 1722 (femtedels träde) & Flicksäter nr 1–2, Geometrisk avmätning, 1722 (tresåde). *Gestad*: Gällnäsudde nr 1, Geometrisk avmätning, 1699 (ensåde); Hallstorp nr 1, Geometrisk avmätning, 1699 (ensåde); Knarretorp nr 1, Geometrisk avmätning, 1699 (ensåde), Lövås nr 1, Geometrisk avmätning, 1699 (inkl. flera underliggande hemman) (tvåsåde resp. ensåde) & Tobbyn nr 1, Geometrisk avmätning, 1699 (tvåsåde). *Grinstad*: Åseborud nr 1, Geometrisk avmätning, 1694 (tvåsåde); Östebyn nr 1–2, Geometrisk avmätning, 1694 (tvåsåde); Simmerud nr 1, Geometrisk avmätning, 1694 (halvsåde); Krynebol nr 1, Redovisning, 1697 (tresåde); Bäckan nr 1, Geometrisk delination, 1722 (tvåsåde) & Smedsberg nr 1, Geometrisk delination, 1722 (tvåsåde).

³ Se C Mascher 2005 s. 46 och där refererad litteratur.

den jord som skulle besås under året först trädades eftersom det var svårt att hinna med skörd, beredning och sådd under samma kalenderår. Höstrågens höga korntal och goda näringsinnehåll kunde ändå motivera att hälften av åkermarken »förslösades» på detta vis. Men grödan i fråga trivs i torrare klimatzoner. Den undviker det fuktiga västsvenska kustklimatet vilket bland annat kan orsaka mögelangrepp, så kallad utvintring. Visserligen var det kustnära området på Slättdal torrare än inlandsdelen. Vätern magasinerade värme under sommaren och kyla på vintern. Vårarna var senare här.¹ Förutsättningarna för rågodling var möjligen något bättre här än västerut på slätten. Men förklaringen är inte för Dalboslättnens del särskilt trolig. Som framgår nedan var råg en ganska marginell gröda i socknarna. Den kan inte ha motiverat att låta hälften av åkern trädas årligen. Precis som på Skara- och Varaslätten, ett andra tvåsådesområde i Västsverige, dominerade på Dalboslätten vårsådesgrödor. Odlingsystemet måste därför ha haft ett annat motiv än att skydda säd under hösten.

Två andra faktorer är troligare: Jordarten och betesbehovet. Tvåsådet uppvisar i hela landet ett klart samband med lerhaltiga jordar. På Dal dominerade allmänt tvåsådet på slättens tunga lerjordar medan ensådet förekom i skogsbygder. Man mäktade helt enkelt inte med att bereda all lerig åkerjord för sådd varje år. Carl-Johan Gadd menar att bönder på Skara- och Varaslätten genom tvåsådet utnyttjade vinterkylan i jordberedningen på så vis att marken plöjdes under hösten och frosten sedan fick spränga jordkockor och sönderdela jorden.² Detta är förstås ett troligt motiv också i tvåsådesområden väster om Vätern.

Men tvåsådessystemet på Skara- och Varaslätten och det på Dalboslätten skilde sig ändå åt. Studeras gårdssystemet på Dal slås man av att vanligen såväl ängsgården som åkergården är separathägnade. Detta har sannolikt sin grund i en bebyggelsestruktur av ensamgårdar spridda runt om i landskapet med skogar för bete runtomkring. Varje gård eller by hade att söka freda sina foder- och åkermarker mer nogsamt än på Skara- och Varaslätten. Där låg istället byarna förbundna i hägnadslag över flera mil. Djuren betade ena året på ena sidan av stängslet och nästkommande år på andra sidan. Här behövde vare sig åkern eller ängen hägnas in, utan det räckte med ett enda stängsel som delade produktionsmarken i två delar. Inte ens fågator behövdes. Djuren valades från byn till rätt sida stängslet. Någon sådan storskalig lösning kunde inte äga rum på Dal med dess »norska» småskaliga bebyggelsestruktur. Eftersom djuren strövade fritt runt omkring fick mer åker respektive äng frånstängslas. Genom att så gjordes kunde betet närmast detaljregleras. De olika trädesryt-

¹ P Hultqvist 2001 s. 60.

² C-J Gadd 1983 s. 206–10 & 213–18.

merna på Dal avspeglar sålunda också olika behov och önskemål att mer nogsam- samt kunna styra betet. Åkern, liksom ängen, utgjorde hagar under de perio- der den inte bar gröda eller slättergräs. Odlingssystem med träda står således delvis också i samband med ett större behov av betesmark. Man styrde djuren till åkrar som behövde gödslas. Dessutom kunde gödsemängden på åkern minskas eftersom vilande åkrar återhämtade sig, bland annat genom kvävefix- erande ogräs.

De många hägnaderna på Dalbosläätten innebar inte att åkermarken var sär- skilt fixerad till sin ytvidd. Ett sockenstämmoprotokoll från Bolstad pastorat beskriver det lindbruk som förekom på orten. På ängen, heter det i en kritisk anmärkning, var det inte ovanligt att

»köra uppvall, nyttja på den havresäde, så länge han kan bära, och sedan lägga ned honom, utan gödsel [varför] en mindre fruktsam mark [görs] alldeles ofruktsam och onyttig.»¹

Det rådde alltså inte några rigida gränser mellan markslagen åker, äng och skog på Dalbosläätten. Tvärtom präglades systemet av en ganska stor flexibili- tet. Över tid varierade uttaget på ett visst markavsnitt. Ett skogsstycke kunde svedjas och hackas till åker, som efter några års skördar lades igen till slätter- och betesmark för att därefter gå tillbaka till skog och en ny svedja togs upp på annan plats i utmarken.² I ängen kunde vissa ytor plöjas upp, som efter några havreskördar fick återgå till äng, och ny åker togs upp av andra delar av ängen. Det cirkulationsbruk som tagit form under det sena 1800-talet där ett åker- stycke växlar mellan bete, foder och brödsäd föregrips alltså av en liknande rotation i markanvändning ett hundra år tidigare. Skillnaden består främst i den större systematiken och totaliteten i den senare tidens rotation.

Ett annat spår i protokollet är anklagelsen att bönderna håller sig med för stora inägor. En riktig omsorg om åker och äng borde enligt sockenstäm- moprotokollet istället kännetecknas av mindre ytvidd som blev mer gödslade:

»ängen är åkerns moder, det vill säga; att välfödda kreatur och många gödselämn- en göra en väl beredd åker fruktsam och bärande ... [utgör] en ymnig höfångst på en liten vidd av äng, och mindre kreatur väl födda framför ett större antal illa födda [därför] hemligheten, vartill även oxars nyttjande till lantbruket bidrager, då dyrköp- ta och dyrfödda hästar till lantmans stora förmån, till ett större antal kunna umbäras.»³

Sannolikt kunde den mer flexibla markanvändningen medge större inägor än som skulle bli fallet under det mer rigida system som föreslås av sockenstäm-

¹ Sockenstämmoprotokoll, Bolstad socken, 11 oktober 1786 (Bolstad kyrkoarkiv).

² Enligt Per Hultqvist förekom svedjebbruk i inte obetydlig utsträckning i landskapet fram till 1900-talets början, se P Hultqvist 2001 s. 90 & 98.

³ Sockenstämmoprotokoll, Bolstad pastorat, 11 oktober 1786

man. Genom markens omväxling ökade möjligheterna till återhämtning genom att den stundom bar gräs som fixerade kväve, ibland brödsäd eller rotfrukter (se nedan) och emellanåt betades. Uttalandena i protokollet ovan röjer den tendens av oförstående och nedlåtenhet som präglade den officiella hållningen till böndernas jordbruk. Sannolikt dominerades denna stämman av prästen och andra ledande män i bygden. Ängarna anses av stämman vara mer och mer i avtagande på grund av lindbruket. Men kritiken har antagligen inte fog för sig. Periodvisa upplöjningar av ängar förekom också på annat håll i Västsverige.¹ Pablo Wiking-Faria, som studerat fenomenet i Halland, finner att lindbruket tvärtom höjde ängsmarkens produktivitet.²

En andra invändning av stämman mot böndernas jordbruk var att hästar föredrogs framför oxar. Uppgiften stämmer för övrigt väl med vad bouppteckningar i området ger vid handen (se nedan). Från böndernas håll var motivet sannolikt att hästen var ett mer allsidigt djur. Inte minst var den transportmedlet framför andra. Oxen klarade sig visserligen på mindre foder och var starkare, men var samtidigt långsammare och mindre rörlig samt kunde rent av börja idissla under arbetet vilket medförde avbrott och väntan.

Protokollet i övrigt ger intryck av att bönderna på Dalbosläätten verkar ha drivit en specialisering på boskapsskötsel ganska långt. Trycket mot de markslag som fanns till för boskapen – slättermarker och utmarker – anses hårdast. När man talar om specialisering är det förstås fråga om större eller mindre inslag av djurhållning. Åkerbruket var en hörnsten även i jordbruket på Dal under 1700-talet. Invånarna hade annars knappast lagt ned möda på denna mycket arbetskrävande syssla. Men det förefaller som om boskapen hade en annan betydelse än bara som gödselgivare till åkern. I en pastoratsbeskrivning år 1756 anges Bolstad pastorats förnämsta produktion till »årsväxten, smör, ost, talg, fläsk samt kreatur ... varav största delen föryttras i Uddevalla, var emot de därstädes köpa salt; men kreaturen säljes merendels på sanden, vid Vänersborg, Åmål och Varpenäs [i Värmland].»³ Produktionen på Slättdal tycks fortfarande under 1700-talet ha varit inriktad på animalier och slaktdjur. Lennart Palm ser en långtgående regional arbetsdelning i Västsverige där boskapsskötande områden kunde sälja sin produkt för att köpa spannmål till mat eftersom bytesförhållandena länge gynnade detta.⁴ Också Dalbosläätten tycks ha ingått i den kretsen.

En ekonomi med ett stort inslag av djurhållning kunde ha intresse av att gräsväxten frodades i våtmarkerna. Kanske bör man tänka sig undersöknings-

¹ Se L A Palm 1997 och P Wiking-Faria 2010 kap. 5, särskilt s. 198ff om tillfälliga, men systematiska, intagor av åker för havresädd på utmarken.

² P W Faria 2010 s. 178–181.

³ A Mörner (1751–6) 1962 s. 52f.

⁴ L A Palm 1998.

området under 1700-talet som ett landskap vilket periodvis närmast liknade ett träsk. Dalboslätten är platt, skriver platt, varför den naturliga avrinningen är förhållandevis liten. Först åkerbrukets frammarsch kom att öka intresset för landskapets avvattning. Protokollet igen:

»Brist och försummelse av nödig dikning hos allmänheten här på detta jämna och platta landet, hindrade den avkastning, som denna förmånliga jordmän kunde giva utav sig; att det här icke vore sällsynt, att se åkerfårorna fulla med vatten; lutande åkrar utan dike vid ändarna och därtill havande ett huvudlänne eller tvåråker, som hindrar avloppet av vattnet i fårorna, varav i synnerhet rågsädet och även vårsädet av syra förkvävs och i torkår åkern hårdnar i förtid och hindrar fältens förekomst. Det försäkrades, att på en väl beredd åker aldrig vattnet bör stanna, utan strax ha väg att avrinna, och att nödvändigheten fordrar, att samma försiktighet bör äga rum vid den över vintern osådda liggande åkern, att diken och alla tvärfårar om hösten öppnas att intet vatten och svall stannar, som gör åkern otidig [olämplig ur tidslig synvinkel] till säde om våren därpå och förminskar den drivande kraften i jorden att frambringa säd.»¹

Sannolikt är denna bild inte långt från verkligheten. Men i vad prästen och andra såg som försummelse har agrarhistorisk forskning funnit en praktisk ordning. Carl-Johan Gadd har tolkat det sätt varpå åkern brukades som en följd av tron att en avvattning skulle bortföra gödningsämnen. Åkerbruket antogs vinna på att vattnet stannade kvar på marken. Men framför allt menar Gadd att brukaren sökte göra skördeutfallet mer oberoende av nederbörds-mängden genom att med plogen åstadkomma nivåskillnader i åkern. Åkrarna på lerjordarna dikades inte så mycket som ryggades. Plogen kördes i ett visst spår såväl i ena som i andra körvägen. Genom att sätta vändskivan i samma fåra även på returretan vändes jorden åt andra hållet omedelbart bredvid den nyss upplöjda tiltan. Efter att systematiskt ha arbetat över ett åkerstycke på detta vis syntes omväxlande högre och lägre partier i marken. Därigenom vanns torrare och blötare partier, särskilt som man undlät att föra undan vattnet.²

En sådan tolkning kan tas till intäkt för att jordbruket före den agrara revolutionen sysslade mer med riskminimering än med vinstmaximering. Ryggningen innebar ett slags försäkring på själva åkerten. I våtar växte det bättre upp på ryggarna, när fårorna låg vattensjuka och vice versa. I torkår växte det bättre i fårorna, som inte hade torkat och spruckit. Tegblandningen på åker och äng³ är ett ytterligare tecken på denna riskminimering, kanske det tydligaste. En solskifteskarta över Rådane Södra vid mitten av 1700-talet visar det-

¹ Sockenstämmoprotokoll, Bolstad pastorat, 11 oktober 1786 (Bolstad kyrkoarkiv).

² C-J Gadd 1983 s. 234f & 237, notera fig. XI:l a & b.

³ Lantmätare Wilhelm Kruses karta över hemmanet Höga visar tegblandning även på äng, vilket är ovanligt att det är utritat, se Brålanda socken, Höga nr 1, Geometrisk avmätning, 1731 (LSA).

ta, se karta 6. Här fick varje deltagare jord i såväl ljuvt som lett efter tomtens storlek i byn, se siffrorna 1–4. (Dessutom karterar lantmätaren gränser för varje gårds faktiska markinnehav, se de gemena bokstäverna a–d.) Jämför med storskifteskartan i samma by där ägorna är hopsamlade åt varje gård, se karta 7. (Observera för övrigt den tidiga utflyttningen av en byenhet från tomtens norrut.) Tegblandningen syftade som mycket annat inom den tidens jordbruk att garantera en viss minimiproduktion.

Men sådana betingelser för jordbruket hörde snart äldre tider till.

Nyodling

Under 1800-talets lopp kom vegetabilier att ersätta animalier. Åkern bredde ut sig på ängens och skogens bekostnad. Snart syntes bondgårdar med påkostade mangårdsbyggnader i två våningar utspridda i ett landskap av havrefält efter havrefält. Denna spannmål trivdes långt bättre än andra på tidigare fuktiga ängsmarker. Havreodlingen kom att gripa omkring sig i närmast epidemisk omfattning. Stutarnas, fårens och smörets Slättdal blev till ett kärnområde för landets havreodling och om Flåmossedalen, som fortfarande år 1797 varit oskiftad utmark, skriver Olof Jansson i Norra Mossen den 14 augusti 1818:

»Sedan utmarken, nu är tagen uti ögnasikte, så tyckes, att den numera icke bör heta Flåmossedalen, emedan där finns ingen skog, utan mest sädesgården, som räcka nära 1/4 dels mil på somliga ställen, och mindre på sina ställen . . . »¹

Hur gick nyodlingen till? Kartakten från det år 1825 begärda enskiftet av Flåmossedalen ger en omedelbar inblick i den agrara revolutionen på Slättdal. Markavsnitt på kartan beskrivs i akten som avbränd skog, avsvedjad skog och liknande. Enligt Lignell var nyodlingens metod först så kallad flåhackning fram till 1830-talet. Därefter började istället plogen användas för att bryta mark.² Efter upphackande eller uppbrytande brändes torven. Därefter såddes i askan. Bränning av skog för uppodling var inte olagligt. Det tidiga 1800-talet står därmed i bjärt kontrast till förra delen av det föregående seklet då svedjor, vilka då skulle befrämja mulbetet, fick anläggas först efter utsyning av statens skogvaktare och en så kallad hejderidare sökte övervaka lagens efterlevnad.³

Flåhackning innebar att ängs- och utmark hackades upp för hand med en grov och tung hacka. Den upphackade torven lades i rader, vilka sedan brän-

¹ 15–GRI–20 (LMA) s. 108. Påståendet »mest sädesgården» är en överdrift. Av hela Flåmossedalen var år 1825 omkring 25 % uppodlad, en inte föraktlig siffra, men för den skull inte över hälften, se föregående kapitel.

² A Lignell 1851–2 del 1, s. 276. Också enligt kronofogden pågår »brännodlingen» under 1830-talet, se Femårsberättelse år 1832 (Sundals kronofogdes arkiv).

³ Ex. på det förra Sundals häradsrätt HT 1741 § 51 där skogvaktare Sven Dalbom utsynat skog till svedjande för mulbetets uppröjande. Ex. på det senare Sundals häradsrätt HT 1742 § 16. Lagstiftningens effektivitet kan säkerligen betvivlas.

des. Askan spreds ut över det bearbetade området och därefter sådde man. Denna typ av brännodling förekom i skogarna längs Väneren ännu vid slutet av 1800-talet. Fördelen med metoden var att eldningen frigjorde lättillgängliga näringsämnen varför ingen gödsling behövdes för att få god skörd. Det var förstås inte någon långsiktig metod, utan fordrade – som allt svedjebruk – god tillgång på mark. Mycket humusämnen förstördes i eldningen och om inte ny näring tillfördes marken riskerade den att bli utarmad. På sikt var därför ett system där marken regelbundet fick återhämta sig eller gödslades en nödvändighet.

Flåhackningen, skriver etnologen Nils-Arvid Bringéus, skedde på individuella ackord. I folkmun kunde den kallas för rutehackning eftersom arbetaren fick betalt per ruta. Varje sådan ruta – »tiofamnsrutan» – utgjorde 100 kvadrattamnar (=317,3 m²≈1/32 hektar) och »såväl äldre som yngre uppgifter anger hackning av en dylik ruta som ett normalt beting, det vill säga dagsverke för en van arbetare.»¹ Från omkring vårt undersökningsområde kan vi hämta följande exempel från ett boställe på Kroppefjäll:

»›Rute-Larsehagen›, som fått namnet efter Lars Jansson, f. 1826 [död 1893], som bodde här en gång. Han fick aldrig heta annat än ›Rute-Lars›, därför att han vid nyodlingar gjorde (ruter) fyrkantiga jordområden där torven brändes. Han kunde inte räkna längre än till tjugo. När han t. ex. talade om att han på Stora Bjurums herrgård [i Skaraborg] gjort ›Attan och tjugo ruter› menade han tillsammans 38 ruter.»²

På Dalbosättens tunga lerjord måste metoden ha varit passande. Den fordrade nämligen inte dragare. Stämmer uppgiften om dagsbetinget slås man av hur snabbt som slätten faktiskt kunde odlas upp med ren muskelkraft. En arbetare nyodlade ett hektar på endast fem till sex veckor. Exempelvis de 185 hektar som hade uppodlats i Flåmosseskogen mellan storskiftet år 1797 och det begärda, men inställda, enskiftet år 1825 motsvarar omkring 5830 dagsverken. Översätts i sin tur den siffran till ett beting för en arbetare under en säsong, mätt efter Lars Janssons arbete på Stora Bjurum, motsvarar detta, i sin tur, arbete för omkring 150 man, eller omkring 6 mans insats varje år under det cirka kvartsekel som nämnda uppodling tog.

Hur stor var då nyodlingen? Skifteskartorna ger möjlighet till en uppskattning av åkerarealen vid vissa tidpunkter. I beskrivningarna till karteringarna beräknade lantmätaren ytvidden av olika markslag. Men en uträkning av åkerarealen baserad på lantmätarens uppgifter sammanfaller inte helt med den yta

¹ N-A Bringéus 1963 s. 51.

² H Åberg 1962 s. 174. Se också O Ljung 1976 s. 197. Lars Jansson ska sålunda ha upphackat drygt 12 000 m² i sitt arbete på Stora Bjurum, vilket, om Bringéus har rätt, bör ha tagit honom 6–7 veckor.

som besåddes. Diken, fåror, gräsrenar och annat som skilde åkertegar åt och som inte besåddes räknades inte bort. David Hannerberg menar att för tiden omkring år 1800 bör den uppgivna åkerarealen därför nedräknas med kanske så mycket som 25 %!¹

Andelen mark som hävdas till åker respektive äng, som den kan beräknas på grundval av lantmätarens uppgifter, har ställts samman i tabellform. I tabellen presenteras kartakternas aggregerade uppgifter om ytvidden utan avräkningar för varaktigt obesädd åkermark av de typer som nämndes ovan. (Inte heller justeras förstås åkerns ytvidd för andelen som låg i träda, alltså årsvis obesädd åkermark.)

Vid storskiftet fanns uppgifter från hemman som motsvarade omkring 95 procent av den totala landarealen i de tre socknarna, vid laga skifte cirka 45 procent i Brålanda och Bolstad respektive 65 procent i Grinstad. Skiften ägde rum även på fler hemman än så. Men avvek de i tid mer än femton år från det genomsnittliga skiftesåret uteblev de från beräkningen. Likväl borde siffrorna ge en god bild av den agrara utvecklingen, se tabell 4.1.

TABELL 4.1 *Andelen åker, äng och utmark i Bolstad, Brålanda och Grinstad vid storskifte, laga skifte samt år 1893 av den totala landarealen, %*

	VID STORSKIFTE			VID LAGA SKIFTE			ÅR 1893		
	ÅKER	ÄNG	UTMARK	ÅKER	ÄNG	UTMARK	ÅKER	ÄNG	UTMARK
Bolstad	17	39	44	39	27	34	72	3	25
Brålanda	17	33	50	33	28	39	76	2	22
Grinstad	16	38	46	38	26	36	69	1	30

Källa: Storskiftes- och lagaskifteshandlingar, Bolstad, Brålanda och Grinstad socknar (LMA & LSA); Beskrifn. till kartan öfver Sundals härads. Stockholm 1894. Anm.: Enligt kartakterna till storskiftet besås i Brålanda i princip två tredjedelar av åkern årligen, i Bolstad och Grinstad huvudsakligen halva åkern. Ett hundra år senare besås i de tre socknarna omkring åttiofem procent. Laga skifte sker i Brålanda i allmänhet runt år 1830, i Bolstad och Grinstad omkring år 1840.

Tabellinnehållet understryker hastigheten i nyodlingens förlopp. Slätten måste ännu vid 1700-talets slut ha erbjudit en annorlunda vy och en annan ljudkulis. Nyodlingen under 1800-talet innebar därför även en akustisk scenförändring när fåglar, djur och småkryp, vilka hade trivts i ljusa hult, bland örter och vildgräs, trängdes undan i takt med att skog och äng blev åker. Ängen var redan runt år 1840 det minsta markslaget av de tre och kom under det sena 1800-talet att närmast helt försvinna. Från att ha utgjort hälften av all mark i slutet av 1700-talet, har skogsarealen krympt ner mot en tredjedel kring år 1840 respektive en fjärdedel femtio år senare. Bönderna har, som nämnts, börjat odla även ute på betesmarken redan under 1800-talets början. Ett bearbe-

¹ David Hannerberg refererad i U Herlitz 1988 s. 203.

tad karta där Flåmosseskogens utbredning har lagts ovanpå häradskartan år 1893 illustrerar väl de vidsträckta arealer av skog och mark som var möjliga att odla upp på Dalbosläätten, se karta 8.

Om åker på utmarken och i ängarna tidigare hade tagit upp för några år gjordes nu uppodlingen permanent. Flexibiliteten i bytet mellan markslag upphörde. Istället fick åkermarken som sådan så småningom användas mer flexibelt (se nedan). Utvecklingen var endast möjlig genom att ängsmarken som gav sin ton åt landskapet ännu vid 1700-talets slut gick förlorad. Vid stor-skiftet är slättermarken fortfarande mer än dubbelt så stor som åkern. Vid laga skifte är den väsentligt mindre. Med åkern i växelbruk kunde vallodlingen ersätta behovet av äng, varför det senare markslaget försvinner.

Vad innebar nyodlingen för den enskilde bondens markinnehav? En uppfattning om detta kan man få om åkerytans storlek sätts i förhållande till antalet brukningsenheter. Då framgår varje bondgårds innehav av åker, äng och utmark. Detta redovisas för Grinstads del i tabell 4.2.

TABELL 4.2 Åker, äng och utmark per bondgård i Grinstad ca 1795, 1840 och 1893, hektar

	BONDGÅRDAR, N	ÅKER	ÄNG	UTMARK	ALL MARK
ca 1795	163	5,5	13,0	15,6	34,1
ca 1840	185	11,4	7,7	10,9	30,0
ca 1893	201	19,1	0,3	8,2	27,6

Källa: Se tab. 4.1. Dessutom: mantalslängder, Sundals häradsrätts arkiv (GLA). Anm.: Markslagens ytvidd har uppmätts ca 1795, ca 1840 och år 1893. Antalet hemmansbruk: M av åren 1780 och 1810, år 1835 samt år 1880. Ytvidden skog ca år 1795 är delvis en efterhandskonstruktion, eftersom all skog inte var privatiserad vid tidpunkten.

Vid sekelskiftet 1800 brukade en genomsnittlig bondgård fem till sex hektar åker (varav hälften besåddes), hävdade tretton hektar mark som äng och hade skogstillgångar om knappt sexton hektar (såvida man något föregriper den privatisering av allmän mark som samtidigt ägde rum). Omkring fyrtio år senare förfogar ett bondehushåll i allmänhet över elva till tolv hektar åker, slår knappt åtta hektar mark som äng och nyttjar omkring elva hektar skog. Ett halvsekel senare är den mesta mark en bondgård förfogar över åker, drygt nitton hektar i genomsnitt. Ängsmark finns just inte mycket av alls och skogstillgången har krympt till lite mer än åtta hektar var. Jämfört med början av seklet hade åkern per hemmansbruk vuxit omkring tre och en halv gånger, skogen minskat med hälften och ängen närmast försvunnit. Visserligen har en bondgårds hela markinnehav minskat från 34 till knappt 28 hektar. Men detta var knappast någon förlust då marken användes alltmer produktivt i takt med

att den lades under plogen och fick bära brödsäd och potatis istället för kor, får och grisar.

Hur använde då bonden åkern? Sker någon förändring under nyodlingsepo-ken? Bouppteckningar ger god vägledning eftersom de innefattar uppgifter om spannmål. I en del fall är de källmässiga problemen obetydliga. Detta gäller när spannmålen i bouppteckningen står angiven som utsäde. Ej heller behöver man tvivla på vad som avses när spannmålen räknas i travar (och inte tunnor). Då är det värdet av skörden som har uppskattats. Sådana har bortsetts ifrån eftersom skörden kunde variera stort mellan grödorna från år till år. Utsädesbeloppet ger säkrare besked om åkerns användning. Ett större källmässigt problem är när spannmålen i bouppteckningen endast rubriceras just »spannmål» och ingenting annat. Motsvarar detta skörd, utsäde, förråd, eller en kombination? Här har jag kommit till samma slutsats som Lars Herlitz och Pablo Wiking-Faria, nämligen att det, överraskande nog, vanligen avser utsädet.¹ Sätts uppgifterna i förhållande till sätätheten på orten, det vill säga hur många tunnor som såddes per tunnland (så som denna uppges till 1858 års Finanskommitté), kan åkerarealen räknas fram. Beräkningen av åkerns ytvidd på detta sätt ger som regel harmonierande resultat med en uppskattning av varje bondgårds åkerareal genom att relatera kartakterna till mantalslängder- nas uppgift om antalet hemmansbruk. En del fall måste dock utgå eftersom de ger orimligt stor åkeryta. Praxisen att ta upp utsädet under rubriken spannmål var uppenbarligen inte allena rådande. Ytterligare några fall nämner spannmå- lens värde i klumpsumma. Också dessa utgår.

TABELL 4.3 *Fördelning mellan växtslag på åkern i Sundals härad, 1750–1880. Olika områden*

		RÅG	VETE	KORN	HAVRE	BLAND- KORN	ÄRTER & VICK- ER	POTATIS	LIN
ca 1750, Brålanda	Bou	5 %	1 %	28 %	36 %	27 %	2 %	0 %	1 %
ca 1790, Bo. & Gr.	Bou	8 %	2 %	13 %	53 %	16 %	6 %	0 %	2 %
ca 1810, Bo. & Gr.	Tbv	15 %	1 %	9 %	58 %	13 %	4 %	1 %	...
1832, Sundals hd	KrF	13 %	1 %	6 %	59 %	7 %	2 %	13 %	...
ca 1850, Brålanda	Bou	9 %	1 %	5 %	76 %	2 %	2 %	4 %	2 %
1858, Brålanda	FK	14 %	2 %	8 %	73 %	0 %	2 %	3 %	0 %
ca 1880, Bo. & Gr.	Bou	21 %	1 %	3 %	70 %	0 %	3 %	2 %	1 %

Källa: Bou., Sundals häradsrätt (GLA); Statistiska tabeller, Bolstad och Grinstad kyrkoarkiv (SVAR); Femårsberättelse år 1832, Sundals kronofogdes arkiv (GLA) och Finanskommittén år 1858 (RA). Anm.: Uppgifterna, med undantag av åren 1810, 1832 och 1858, avser bönder. I öv-

¹ P W Faria bil 4.3 och där refererad litteratur.

rikt: Bo.= Bolstad; Gr.= Grinstad. Antal boupp: ca 1750: N=29; ca 1790: N=24; ca 1850: N=30; ca 1880: N=38. Tabellverket liksom kronofogdens berättelse saknar utsädesuppgifter om lin. Sätättheten enl FK (tunnor per tunnland): Råg: 0,9; Vete: 0,8; Korn: 1,1; Havre: 1,5; Blandkorn: 1,3; Arter och vicker: 0,7; Potatis: 7,5; Lin: 0,8. Så kallad »vickerhavre» förekommer i två bouppveckningar åren runt 1880 och har fördelats till 2/3 på havre och 1/3 på vicker och därefter på dessa gröders respektive sätätthet. I bouppveckningar år 1880 anges spannmålen i fot och har då omräknats till tunnor enligt 1 fot=0,159 tunna. Kronofogden har två uppgifter för potatis: »24 á 48 delar». Ovan har valts det lägre beloppet.

För åren omkring 1750, 1790, 1850 och 1880 har så tagits fram ett underlag om ungefär trettio bouppveckningar för olika tidpunkter. Studien kompletteras dessutom med andra källor, de statistiska tabellerna från början av 1800-talet, en rapport från kronofogden i Sundals fögderi och sockenstämmornas uppgifter till 1858 års finanskommitté. I tabell 4.3 samlas resultaten.

Följande tendenser gör sig gällande: Alltmer havre odlas. Fram emot 1800-talets mitt är den utomordentligt dominerande bland de olika grödorna. Sädesslaget korn – det vanligaste under 1500-talet på Dalbosläätten¹ – odlas i stor utsträckning ännu vid mitten av 1700-talet, men blir en marginaliserad gröda under 1800-talets lopp. Vete odlas sparsamt. Rågen tycks bli mer betydelsefull först under andra halvan av 1800-talet. Blandkorn, som i området bestod av en blandning av havre och korn², försvinner i samma takt.

En förutsättning för att havren kunde få sådant rikt tillskuret utrymme bland växtlagen var ett mindre behov av riskspridning. Förr hade det sannolikt varit en fördel med större variation i utsädet. Växte någon gröda sämre klarade sig alltid någon annan bättre. Sådnen av blandkorn är typexemplet på detta. Den större koncentrationen på havren inom odlingen kan ses som ett tecken på att folket på Dalbosläätten behövde förse sig med allt färre sådana försäkringar.

Bland övriga grödor märks lin, vilket användes till textiler. Odlingen tycks tämligen konstant över tid. Potatisen gör sitt inträde med 1800-talet, men blir inte något markant inslag på böndernas åkrar. Att kronofogden tycks överdriva dess betydelse kan ha att göra med att han uttalar sig generellt om häradet, där Frändefors och Sundals-Ryr ingår, socknar vilka innefattar större skogsområden, samt inte begränsar sig till bönderna utan också tar in de obesuttnas odling. Baljväxter, framför allt ärter, är inte något ovanligt under 1700-talet.³ Dessa har ett särskilt intresse.

Ärtor och bönor kunde förstås utgöra såväl foder som föda, men den viktigaste betydelsen hade dessa grödor som jordförbättrare. Sådd av ärter innebär

¹ A Edestam 1960.

² Femårsberättelse år 1832 (Sundals kronofogdes arkiv).

³ Ca 1750 finns ärter med i utsädet i 16 av de 29 bouppveckningarna. Dess förekomst kan med annat källmaterial beläggas till åtminstone år 1730. I Sundals härads dombok nämns en »ärtåker» år 1730, se s. 536.

en sorts växelbruk. Vanligen trädades marken för att den skulle återvinna de ämnen går ur jorden när skördar tas. Genom att ärtor och andra baljväxter sås in binds kvävet snabbare, vilket påskyndar jordens återhämtning. Marken vilas därmed inte helt utan trädan bearbetas. Genom detta vinnas en skörd med foder till djuren utöver att jorden snabbare får tillbaka sin kraft. Uppgiften stämmer med femårsberättelser från kronofogden för Sundals fögderi som år 1832 skriver att »allmogen ombyter med säd och foderväxter på öppna åkerjorden, i Sundals och Nordals härader mera allmänt».¹ Också 1858 års finanskommitté anger växelbruket som allmänt infört i hela Sundals härad.²

Det kan emellertid diskuteras vad som avses med denna term. Den offentliga jordbruksstatistiken anger för år 1870 brukningssättet på orten i allmänhet till ett ordnat på 6 till 10 år fördelat växelbruk. Cirkulationen var då träde i ett år, rågsådd under följande år, därefter vall i tre år och avslutningsvis havre i två till tre år.³ Men en genomgång av Bolstad och Grinstad socknar tyder på en längre cykel i växlingen mellan grödorna vid denna tid. I Bolstad stämmer siffrorna in någorlunda på ett tioårigt växelbruk med träda, råg, fyra års vallar och därefter fyra havreskördar (samt något potatis och baljväxter). Men i Grinstad dominerar havren markant åkeranvändningen. Om åkern då var i cirkulation, vore cykeln sextonårig (varje del omfattar ungefär 6 % av åkern – se tabellen nedan) med träda (6 %), råg (6 %), två års vall (14 %) samt elva havreskördar (66 %), samt någon skörd av korn (5 %). Detta är mindre troligt. Först senare tycks en tydlig cirkulation etablerad. År 1895 brukas åkern i Grinstad enligt en åttaårig cykel. Detta innebär att jorden är indelad i åtta delar (alltså 12,5 % av hela åkern). Rytmen i växlingen är träde, rågskörd, tre års vallodling följt av tre havreskördar. Som synes i tabellen nedan täcker de ettåriga träde och råg ungefär 12,5 % av åkerytan medan den treåriga vall- och havreodlingen täcker omkring tre gånger så stor ytvidd ($12,5 \cdot 3 = 37,5$ %) av densamma. Rågen sås (tillsammans med något vete) mot slutet av det år som jorden ligger i träda. Kornen ligger sedan i marken under vintern och skördas året därpå (alltså år två i cykeln). När den därefter ligger i vall brukas den alltså som foder- och betesmark. Detta innebar en återhämtningsperiod varför den kunde bära tre havreskördar på varandra tillsammans med någon odling av baljväxter och potatis. Siffrorna för åkerns användning åren 1870 och 1895 samlas nedan i tabellen.

¹ Femårsberättelse år 1832 (Sundals kronofogdes arkiv).

² FK 1858 (RA).

³ SOS. Jordbruk.

TABELL 4.4 *Åkers användning i Grinstad socken 1870 och 1895*

	VETE	RÅG	KORN	HAVRE	BALJ- VÄXTER	LIN	POTATIS	VALL	TRÄDE
1870	0,7 %	6,2 %	5,0 %	66,2 %	0,9 %	0,3 %	0,5 %	14,2 %	6,0 %
1895	0,2 %	11,7 %	0,0 %	35,9 %	0,5 %	0,1 %	2,4 %	37,4 %	11,9 %

Källa: BiSOS. Jordbruk och SOS. Jordbruk.

Sannolikt var inte åkern i något mer regelbundet cirkulationsbruk omkring mitten av 1800-talet. En djupstudie av gården Älmhestra i södra Älvsborg just under det sena 1800-talets havrerusch visar på en samstämmighet med 1870 års kraftiga havredominans i Grinstad och kan därför vara värd att dröja vid.

På Älmhestra hade havren tidigare odlats på åkerlyckor längre från gården och i mindre utsträckning på de så kallade hemjordarna i gårdens närhet. Men när området sent dras in den västsvenska havreruschen, i detta fall som en följd av den textila hemindustrin som tidigare dominerat områdets ekonomi slås ut, börjar havren att odlas år efter år även på hemjordarna.¹

Säkerligen träffar den utvecklingen rätt även på Dalboslättan för en kortare period som kanske omfattar 1800-talets tredje kvartssekkel. Grödan på åkern var då mindre varierad än både förr och senare. En större del av jorden brukades alltså närmast som nyodlingar, vilka efter plöjning såddes med råg ett år och därefter med havre en längre period. Först mot slutet av seklet lades den in i ett mer regelrätt, kanske tioårigt, växelbruk.² Före sådd av klöver, timotej eller liknande, fick åkern igenvalla sig själv för en grässkörd (som regel ven) eller användas som betesmark.

Sannolikt var det på denna väg, alltså en på ängsmark upptagen åker för ett års rågodling följt av flera års havreodling, som det äldre tvåsådet inom ramen för ett lindbruk kom att växla över till ett regelmässigt växelbruk, men med en mellanfas där havren dominerade stort.

Visserligen kan man med visst fog hävda att cirkulationsbruket hade en släkting i det lindbruk som traditionellt bedrivits på orten.³ Något påminner de om varandra, men helt lika är de inte. Regelbundenheten saknas i det förra, liksom momentet av vallodling. Men åkern var vandrande inom ett större markområde där uttaget av bete, slätter eller odling på ett markavsnitt växlade. Tillsammans med den återkommande, men inte fast reglerade, växling mellan spannmål, träda och baljväxter på åkern får detta bruk sägas vara del av den övergripande flexibilitet i markutnyttjandet vilket präglar västsvenskt

¹ L Nyström 1998 s. 33–42.

² I sådana fall föreligger en fasförskjutning i nyodlingstakten mellan Bolstad och Grinstad just denna tid, till fördel för den först nämnda.

³ P Wiking-Faria menar för Hallands del att växelbruket växer fram ur det dynamiska ensådet och det systematiska upptagningen av lindor i ängen, se P Wiking-Faria 2009 fr.a. s. 198f.

jordbruk. Just områden där ett sådant lindbruk förekommer ska dessutom ha varit tidiga med ett mer systematiskt växelbruk.¹

Men under en period tycks åkerbruket snarare ha blivit mindre flexibelt och mer monokulturellt än vare sig förr eller senare. I tid sammanfaller detta med höjdpunkten för havreruschen, åren 1865–1885.² Först därefter tycks vallodlingen, alltså grässådd på åkermark, ha ökat. Detta gav i sin tur dödsstöten åt ångsbruket, när istället åkern användes för odling av foderväxter.

Från smör, ost och kött till havre och åter havre

Kan nyodlingen på Slättdal ge en bakgrund till områdets starkare folkökning under 1800-talet? En jämförelse med ett par andra svenska slättbygder kan här ge hållpunkter för ett svar. En sådan försvåras visserligen av att uppgifterna kommer från olika tidpunkter. Skifte begärdes inte samtidigt i landet. Dessutom varierade odlingssystemet stort mellan regioner. Men huvuddragen i skillnaderna områdena emellan torde ändå framgå. Dalboslättan kan relateras till andra slättbygdsområden, nämligen Dala på Falbygden, Ekebyborna på Östgötaslätten, Grimeton i norra Halland och Ängsö i Mälardalen samt dessutom Laihela, Lillkyrö och Storkyrö i södra Österbotten. I nedanstående tabell uppskattas åkerns utbredning vid olika tidpunkter. För alla områden med ett undantag gäller uppgiften markslaget åker. För undantaget, södra Österbotten, är det istället andelen årligen besådd mark som avses. Eftersom mark låg i träda överdrivs nyodlingen i tabell 4.5 nedan i detta område jämfört med de övriga.

Ängens och utmarkens storlek ger en fingervisning om förhållandet mellan boskapsskötsel kontra åkerbruk. I Dala och Ekebyborna sker visserligen en uppodling under den studerade perioden. Åkerns tillväxt är mer modest i förhållande till övriga socknar, förutom Ängsö. Något slags omvändelse till åkerbruk är det knappast tal om i dessa båda områden. Särskilt Ekebyborna framstår redan vid tiden för sekelskiftet 1800 som ett huvudsakligen spannmålsproducerande område.³ Ängsö i Västmanland skiljer ut sig genom att vara mer inriktad mot boskapsskötsel i början av 1800-talet⁴, men utan att någon

¹ I ex. Värmland påstås en cirkulation vara genomförd i allmänhet åtminstone sedan 1840-talet med växtföljden ett års träda, ett års rågodling, tre års gräsvall samt två till fyra havreskördar, se G Utterström 1957, del 2, s. 365f, not 36.

² Åtminstone är denna period höjdpunkten för exporten av havre från Sverige, Göteborg och från firma Thorburns i Uddevalla, se A Attman 1963 s. 24, tab. 2.

³ För Östgötaslättens del stöds detta av G Peterson 1989. Några socknar i hennes undersökningsområde är som mest redan på 1640-talet uppodlade till 40 %. För 1800-talets del finner hon att Dals härad måste ha varit ett av Sveriges mest uppodlade, med en andel åker år 1875 om hela 70 %. Dalboslättan bör vara i nivå med detta vid tiden. Men genom att Östgötaslätten redan var så uppodlad år 1800 jämfört med Dalboslättan är tillväxttakten i det förra området lägre än i det senare, »bara» 65 till 130 % åren 1800–1875.

⁴ Samuelsson 2004 s. 173. Ängen var i Ängsö år 1820 ungefär lika stor som åkern (se tabell 4.5) och antalet kor per bouptteckningen efter aktiva bönder var omkring fem (se tabell 4.24).

tydlig övergång till spannmålsodling äger rum. Nyodlingen är mindre omfattande än västerut i riket, på Dalbosläätten och i Halland, liksom österut, i Österbotten. Det siffermässiga underlaget för påståendet är följande tabell:

TABELL 4.5 *Nyodlingen i vissa socknar*

	ÅKERN VID OLIKA TIDPUNKTER, RELATIVA TAL (VID STORSKIFTE=100)			ÅKERNS ANDEL AV TOTALAREALEN (UPPODLINGSGRADEN), %		
	VID STORSKIFTE	LAGA VID SKIFTE	CA 1900	VID STORSKIFTE	LAGA VID SKIFTE	CA 1900
Tre socknar ³ ,	100	220	439	17	37	73
Dalbosläätten	(1795)	(1835)	(1893)	(1795)	(1840)	(1893)
Dala,	100	167-181 ¹	238	18	30-33 ¹	43
Falbygden	(1780)	(1850)	(1880)	(1780)	(1850)	(1880)
Ekebyborna,	100	138	176	34	46	60
Östgötaslätten	(1775)	(1850)	(1867)	(1775)	(1850)	(1867)
Ängsö,	100		219	16		35
Västmanland	(1820 ²)		(1907)	(1820 ²)		(1907)
Grimeton,	100	283	633	12	35	78
norra Halland	(1780)	(1860)	(1900)	(1780)	(1860)	(1900)
Tre socknar ⁴ ,	100	398	1025			
Österbotten	(1750)	(1820)	(1890)			

Källa: Dala: Winberg 1975 s. 91; Ekebyborna: Olai 1983 s. 151; Grimeton: Wiking-Faria 2010, tab. 4.4, 4.5, 8.1 och 8.4 samt BiSOS N.; Grinstad: Se tab. 4.1; Ängsö: Samuelsson 2004 tabell 4.5 samt s. 153 not 59 och Österbotten: M Rantanen 1997 tab. B9.1. Anm.: I Grimeton besåddes vid tidpunkten för storskifte hela åkern årligen, halva åkern i Ekebyborna, Bolstad, Grinstad och Ängsö, och två tredjedelar i Dala och Brälanda. För de tre österbottniska socknarna kan en sådan justering redan sägas vara gjord, genom att andelen besädd mark uppskattas. De angivna årtalen är ungefärliga. Södra Österbottens åkertillväxt baseras inte på arealmätningar, utan på utsädesuppgifter. I övrigt: ¹ Två alternativ finns ² Inte något storskifte, utan en inventering. I Samuelssons tabell anges år 1820, vilket var året för kompletteringar och inventeringens slutförande. I huvudsak gjordes inventeringen dock 1799-1809, se Samuelsson s. 142. ³ Bolstad, Brälanda och Grinstad ⁴ Laihela, Lillkyrö och Storckyrö

Åkerns ringa utbredning kring sekelskiftet 1800 antyder att boskapsskötseln då var ett starkt inslag på Dalbosläätten. Detta bidrar till att övergången till åkerbruk blir så exceptionell. Området verkar här finna en motsvarighet i norra Halland.¹ Christer Winberg tolkar utvecklingen i detta senare område som närmast just ett skifte av inriktning inom ekonomin, från boskapsskötsel och linnevävnad till mer renodlad slättbygdsekonomi.² En sådan tolkning saknas i stort sett hos Pablo Wiking-Faria, som istället har mer av ett »åkerbruksperspektiv» med motiveringen att åkern under hela perioden 1700-1900 ger en

¹ Stor uppodlingspotential kännetecknar Halland vid tiden. I en stigande skala från söder till norr är i Halland åkerarealen kring sekelskiftet 1800 endast tio till tretio procent av odlingsmaximum år 1925, se P Wiking-Faria tabell 4.4. Anledningen till dessa interregionala skillnader förklarar Wiking-Faria med att nyodlingen startade tidigare norr, på 1780-talet, och i en fallande skala söderut, på 1820-talet.

² Omdömet gäller främst församlingen Hunnestad, en grannsocken till Grimeton, se C Winberg 1985. Även Orvar Löfgren talar om ett skifte bort från boskapsskötsel under 1800-talet i Halland, se O Löfgren 1977.

större del av de producerade kalorierna än vad boskapsskötseln gör.¹ Möjligen leder ett sådant krav fel. Bönder i Västsverige kunde inom ramen för en regional arbetsdelning sälja spånad, oxar, smör eller annat och köpa spannmål. Animalieproduktion, textilslöjd eller annat kan genom ett sådant utbyte visa sig stå för en stor del av ett hushålls kalorier. Förenklat kan sägas att bönder höll boskap, spann garn och annat för att genom detta komma över mer spannmål än om de själva i större utsträckning koncentrerat sig på brödsädsodling. Sedan kommer en tid när det mest effektiva sättet att få största mängden spannmål är att »själv» odla den.

Martti Rantanens studie av Österbotten tycks visa en tillväxt av den effektiva åkerarealen ungefär i storlek med Dalbosläätten och Grimeton. Detta stärker intrycket att det, av jämförelsen ovan att döma, är i rikets utkanter som den största nyodlingen ägde rum under perioden.

Vad betydde nyodlingen rent näringsmässigt? Genom att tidigare betesmark odlades upp steg produktionen av kalorier skyhögt. Brödsädsodling kräver en tiondel så mycket mark som boskapsskötsel för att producera lika många kalorier.²

I magrare skogstrakter spelade potatisen samma roll i skiftet från smör och ost till gryn och grödor. Potatisen innehåller en skäligen mängd såväl proteiner som vitaminer och mineraler. Dessutom är energivärdet högt. Räknet per arealenhet kunde denna kunde livnära två till tre personer fler än brödsäd.³ Produktionsökningen i samband med åkerbrukets expansion kan inte nog understrykas när man ska söka begripa hur Dalbosläätten, liksom landet i stort, lyckades föda en större befolkning. Sätts antalet personer i förhållande inte till ytan, så mycket som till antalet kalorier var Dalbosläätten långt mindre överbefolkad år 1880 än år 1780. Jag återkommer till detta i kapitlet *Havrekraschen*. Men ett annat utkantsområde kan här få bära syn för sägen. I församlingarna Lillkyrö och Storkyrö lite mer än fördubblas befolkningen mellan åren 1825 och 1890. Även i en tredje socken, Laihela, är folkökningen betydande. Ett överslag socknarna sammantaget visar att befolkningen ökar med omkring 1 % årligen. Men aktiviteten på åkermarken ökar än mer. Utsädet av spannmål ökar med två tredjedelar mer än befolkningstillväxten. Pressen på näringsutrymmet minskade alltså i takt med folkökningen.

Hur förändrades djurbeståndet under nyodlingsepoken? I ett överslag av boskapsbeståndet baserat på bouppteckningar för Brålanda socken under 1740-

¹ S ex. sammanfattningen av epoken 1720–1800, P Wiking-Faria s. 319–321.

² C M Cipolla 1978 s. 38.

³ M Livi-Bacci 2007 s. 60–61 och not 93.

och 1750-talen och hundra år senare respektive i Bolstad och Grinstad församlingar åren kring 1790 respektive 1880 belyser detta. Boskapsstocken räknas om till nötkreatursenheter och redovisas i nedanstående tabell.¹

TABELL 4.6 Nötkreatursenheter i bouppteckningar i Sundals härad, 1750–1880. Olika områden

	BRÅLANDA, CA 1750	BOLSTAD OCH GRINSTAD, CA 1790	BRÅLANDA, CA 1850	BOLSTAD OCH GRINSTAD, CA 1880
alla	10,0 (N=57)	6,1 (N=86)	5,1 (N=77)	5,0 (N=82)
bönder	10,6 (N=53)	9,8 (N=43)	8,5 (N=45)	6,5 (N=61)
obesuttna	2,5 (N=4)	2,4 (N=43)	0,3 (N=32)	1,1 (N=23)

Källa: Bouppteckningar, Sundals häradsrätts arkiv (GLA). Anm.: Skalan för beräkning av Ne som jag använt är: 1 häst = 1,5 Ne, 1 unghäst = 0,75 Ne, 1 nötkreatur = 1 Ne, 1 ungnöt eller kalv = 0,5 Ne, 1 får = 0,1 Ne, 1 get = 1/12 Ne, 1 svin = 0,25 Ne.

Vid mitten av 1700-talet har en medelstor bondgård två hästar, fyra kor, fyra ungnöt (varav en stut), drygt åtta får, fyra svin och tre gäss, däremot inte några getter eller oxar. Mot slutet av seklet är boskapsinnehavet ungefär detsamma: en till två hästar, drygt fyra kor, knappt två ungnöt, omkring tio får, drygt tre svin och en till två gäss.

Kring mitten av 1800-talet är boskapsstocken mindre och annorlunda sammansatt. Antalet hästar är fortfarande två och korna fyra, men i övrigt var djuren färre: knappt två ungnöt, fem får och ett enstaka svin. Några gäss syntes knappast till. Mot slutet av århundradet har denna tendens i utvecklingen förstärkts. En medelstor gård har en häst, tre till fyra kor, något ungnöt, ett par får, inga getter, inget eller ett svin och enstaka gäss. Boskapsstocken per gård har alltså minskat inte bara på djur som i detta sammanhang främst bör förknippas med självhushållning, såsom får, eller djur som ofta föddes upp för avsalu, som stutar. Också korna och hästarna har blivit färre.²

Relativt sett äger den största minskningen rum bland de obesuttna hushållen. Djurbeståndet är år 1880 inte ens hälften av vad det var knappt hundra år tidigare. Detta speglar också förändringen av de obesuttnas sammansättning. År 1750 och 1790 dominerar soldater. Åren runt 1850 respektive 1880 rör det sig istället om obesuttna som levde av arbete åt andra. Dessutom visar det betydelsen av den gemensamma utmarken för de obesuttnas möjligheter att hålla djur. Fortfarande år 1790 har ett genomsnittligt obesuttet hushåll en ko,

¹ Skalan Ne används av M Rantanen 1997 s. 189 och D Hannerberg 1971 s. 79 En äldre skala (Ke) brukas stundom ännu. För en diskussion av dem, se M Rantanen 1997 s. 189 not 79 och där refererad litteratur.

² Samtidigt har korna blivit större under perioden. Allmänt gäller att en ko under 1700-talet och första halvan av 1800-talet gav omkring 600 liter, men år 1870 cirka 1 000 liter, se L A Palm 1998 s. 278 och M Morell 2001 s. 259.

fem får och ett par grisar. Djurbeståndet var förstås inte stort, men tillräckligt stort för att föranleda tron att de måste ha haft tillträde till allmänningen. Ett hundra år hör det till undantagen att de har något av dessa djur alls.

Av tabell 4.6 ovan framgår alltså att hushållens djurbestånd i Grinstad socken minskar mellan åren 1790 och 1880. Siffran för samtliga hushåll påverkas förstås starkt av att befolkningens sammansättning är en annan, med en väsentligt större andel obesuttna. Men även bland bönder minskar antalet kreatur, enligt denna mätning med en fjärdedel. Återigen tycks en jämförelse mellan Halland, Österbotten och Dalbosläppen relevant.

Djurbesättningen i Halland minskar väsentligt över tid. Mellan åren 1740 och 1840 minskar kobesättningen med en tredjedel (länet som helhet) respektive hälften (i Grimeton), uppfödningen av stutar reduceras till en sjundedel (länet i stort) respektive en niondel (i Grimeton) samtidigt som åkerarealen fördubblas (i såväl länet som helhet som i Grimeton).¹ Boskapsbesättningen i södra Österbotten ökar endast långsamt under nyodlingsepoken. Djurbeståndets tillväxttakt är bara en tjugondel av folkökningen. I Laihela socken till och med minskar boskapsbesättningen under perioden. Österbotten växlar klart bort från boskapskötsel och mot åkerbruk. Ännu på 1750-talet går det i församlingarna mellan tre och fyra nötkreatursenheter på varje utsädestunna, på 1820-talet två för att mot slutet av 1800-talet knappt ens mäta upp till en tunna utsäde.² I Österbotten ersatte en vegetabilisk produktion en tidigare dominans för animalier och parallellen till andra periferiområden som Dalbosläppen och Halland är påfallande.

Byn Bergane

En åskådlig illustration till förloppet ger fyra kartor över hemmanet Bergane. Hemmanet Bergane bestod år 1794 av två halvgårdar. Storskifteskartan från detta år återger inägorna, se karta 9. De långstreckade linjerna är storskiftesgränsen i åker (markerad med ett sirligt A) och äng (sirligt B respektive C, i söder respektive norr) mellan halvgårdarna. De senare är markerade med raka versaler A och B. Norr om ängen syns den gemensamma utmarken med en mängd grannbyar i såväl Grinstad som Erikstad socknar. Bebyggelsen är samlad. Åker och ängar är inhägnade. Ingen egentlig fågata är utmärkt.³ Två vägar syns. Den söderut är karterad fram till ett bergimpediment, kallad smedjeber-

¹ P Wiking-Faria 2010 tabell 9.1 (antalet kor per bouppteckning), bil. 9.3 (uppfödning av stutar) och tabell 4.4 (åkerareal).

² M Rantanen 1997 tab. 8.9.2 (tillväxttakten för utsäde, skörd och folkmängd) & tabell 9.4 (relationen mellan kreatur och utsädet).

³ P Connelid har uppmärksammat mig på att detta inte behöver betyda att en sådan saknades. Kartorna före laga skifte återger inte alltid även sådan central bebyggelse som fågator.

get, med en avtagsväg åt väster, benämnd kyrkvägen. Vägen norrut leder till utmarken, avtagsvägen från denna till grannbyn Häljerud. Kanske vallades boskapen ut på utmarken. Ett bestämt intryck är avsaknaden av struktur. Åkern är inhägnad i ett enda stycke. Enda andra inhägnader är kring vissa byggnader samt runt den större ängen – ett kännetecknande drag för Dalsland – och ett mindre parti våtmark i söder.

Följande karta är åter storskifteskartan, men denna gång bearbetad av Pär Connelid, se karta 10. Jorden brukas enligt kartakten i tvåsåde. Bara hälften av den åkermark som syns besås alltså årligen. Den andra halvan ligger i träda. Ingen tydlig inhägnad som delar av åkermarken i två delar syns på kartan. De olika mindre gårderna är graderade efter vad lantmätaren bedömer att de ger i avkastning. De bättre kallas kornjordar, de lägre havrejordar. Med tanke på avkastningen på de nordligaste kan man tänka sig att dessa besåddes med mindre gödsling och möjligen oftare än vartannat år. Det skulle kunna vara gamla intagor av ängsmark som blivit mer varaktiga och hägnats in. Över huvud får man bilden av ett ganska extensivt åkerbruk i området under 1700-talet. Landshövdingens ord år 1756 om att »nästan var och en åbo [är] försedd med mer åker än han rätteligen förmår sköta»¹ kan tolkas i den riktningen. Bebyggelsen är samlad på den gamla bytomten. Ängarna är alltså betydande. Strukturen känns ganska sparsamt uppbyggd. Att bryta upp en sådan struktur var förstås enklare än om byarna och hägnadslagen hade varit större.

Nästa karta är en kartering av hemmanet inför laga skiftet år 1837, se karta 11. Hemmansklyvningen har varit kraftig. Hemmanet är uppdelat på nio hemmansdelar och sju hemmansbruk. Några hemmansdelar ägs alltså ihop med åtminstone en del av ett annat hemman, på vilken ägaren är skriven. Nu syns den del av utmarken som tillkommit hemmanet, därav de raka linjerna. Laga skiftet inte bara rev upp ett utan två storskiften, dels det på inägorna, dels det på utägorna – det senare berörde dessutom ett större antal grannbyar. Detta innebar en utdragen process, men hindrar inte att nyodlingen fram till 1830-talet har varit kraftig även på utmarken (åker är vitmarkerad på kartan). Den mesta marken besås med havre.

I Bergane syns att flera gårdar vid karteringen år 1837 redan har vandrat ut på hemmanets tomt (all bebyggelse är markerad med ringar). Den gamla bytomten är den där gården B har sina hus. Gårdarna A, C, D, EII och F är som synes redan flyttade. Endast gårdarna EI, G och H måste därför brytas ut från den gamla byn. Eftersom hemmansdelarna är fler än hemmansbruken är det i två fall inte säkert att en gård bokstavligen flyttas så mycket som att rätten till tomt i den gamla bytomten förloras. Vid laga skifte i Grinstad socken får 104 hemmansdelar kvarbo medan 77 döms att flytta ut. Av utvecklingen i Bergane

¹ A Mörner (1751–6) 1962 s. 53.

förstår vi att detta inte är ett mått på bysprängningen. De flesta av de som får bo kvar har redan flyttat ut från bytomten. Lantmäteriförordningen från år 1783 medgav rätt att flytta ut från bytomten. Denna verkar ha utnyttjats i stor skala i undersökningsområdet, se exempelvis Rådane södra där en gård flyttat från bytomten före storskiftet (jämför kartor 6 och 7). Men faktiskt ger kartor intäkt för att gårdar flyttade från bytomten även före detta år. Så är fallet i Rörkärr där en gård ska flytta från bytomten före 1774 vid vite om så inte görs.¹ Vid en genombläddring av laga skifteskartorna tycks sådan utflyttning av gårdar från bytomten som på Bergane inte ovanliga. En äldre uppfattning att denna företeelse skulle ha varit begränsad i omfattning och koncentrerad till större jordägare kan därmed ifrågasättas.² Men saken har för Slättdals del inte undersökts systematiskt.

Att laga skifte i sig självt skulle ha befordrat nyodling genom bysprängningen kan ändå något tonas ned för Dalboslättens del. En sådan hade inte sällan redan ägt rum. Men givetvis förstärkte detta skifte en sådan effekt. Åkermarken kunde fördelas så att gårdar med skyldighet att flytta fick, i förhållande till den totala andelen mark de tilldelats, liten andel åker. Tanken var att de kvarboende skulle hjälpa de utflyttande att bryta ny åker och bereda denna för sådd. Under denna tid var de också skyldiga att bistå de utflyttade med spannmål, hö och gödsel. Staten gav bidrag till flytten av byggnader.

Karteringen år 1837 ger en ögonblicksbild av den agrara revolutionen på den gamla utmarken. Liksom för laga skifteskartan över Flåmosseskogen är det möjligt att finna flera små markerade områden som röjer en pågående nyröjningsaktivitet. Bland björklundar, tuvbackar och aspbackar finns inhägnat »en del bränd mark», »flåhackade ljunbackar», »havreåker», »trädesåker», och liknande. Mossen i norr är fortfarande samfällad med skogslandet.

Sista kartan är ett utsnitt av häradsekonomiska kartan från år 1893, se karta 12. Hemmanet bestod då av lika många gårdar som vid laga skifte, åtta stycken (markerade »G»), ett soldattorp och en backstuga längst i norr. Kartan visar ett slags slutsteg i nyodlingen. I stort sett hela hemmanets mark är åker. Några inhägnader finns knappt längre.³ Boskapen vallas på de gården som trädades eller hade skördats. Få, om några, spår av strukturen hos det tidigare jordbrukets finns kvar.

Fem vägar till havreruschen på Dal

Vad var då orsaken till havreruschen på Dalboslättan? En traditionell förklaring om en stegrad efterfrågan på produkter utifrån under krigskonjunkturen,

¹ Grinstad socken, Rörkärr nr 1, storskifte, 1773 (LSA).

² U Sporrang 1979 s. 38.

³ Ö Kardell 2004 s. 231f & M Sjöberg 1996 s. 126 & 133.

Napoleonkrigen (1803–1815) och senare Krimkriget (1853–1856), räcker knappast till.¹ Landsbygden hade inte kunnat ta vara på de möjligheter till spannmålsexport som krigen innebar om inte samhället först moderniserats på ett genomgripande sätt.

På hushållsnivå kan vidare ifrågasättas om inte höga priser på spannmål lika gärna kunde ha till följd att bönder lade igen åkermark, som bondeekonomen Tjajanov påminner om. Högre betalning medförde att bönderna inte längre behövde arbeta lika hårt och länge som tidigare samtidigt som de bibehöll sin konsumtionsnivå.

Något av detta argument kan riktas också mot den betydelse Lars Herlitz ger ett fixerat skatteuttag på jordinnehav under 1600-talets andra hälft. Säkerligen är det riktigt att en stat som söker plundra invånarna ned till existensmedlen måste innebära en förlamning av det ekonomiska livet i samhället. Men hypotesen framstår ändå inte som en tillräcklig förklaring till havreruschen. Denna inleddes först ett drygt sekel senare. Ytterligare förklaringsfaktorer måste uppenbarligen till.

Inte heller verkar ny teknik utgöra det avgörande för omdaning. Enligt Carl-Johan Gadd skulle inte minst redskapen av järn bidragit till ett minskat behov av dragare inom jordbruket varför foder- och betesmarker kunde odlas upp. Men ovanstående undersökning har givit vid handen att antalet dragare inte minskade per bondehushåll från omkring 1750 till cirka 1850. En bondgård hade i allmänhet ett par hästar såväl vid förra tidpunkten som vid den senare. Något härigenom ökat utrymme för nyodling på grund av minskat foderberoende är svårt att se. Vidare infördes järnplogen först ett par tre decennier efter att uppodlingen startat. Balansen mellan åker, äng och utmark tycks alltså ha upprätthållits främst av andra orsaker.

Frågan är om inte järnplogen och andra redskap för nyodlingens genomförande ska ses som ett uttryck för en etablerad ekonomisk struktur på landsbygden, vilket tycks utveckla sig självt spontant, bland annat genom att revolutionera de tekniska processerna i arbetet. Vad som följde i teknikväg är kanske mest att se som improvisationer över redan satta harmonier.

En förklaring till havreruschen måste involvera mer bakomliggande faktorer som kan förklara hur själva betingelserna för jordbruket förändrades. Nedan görs ett försök till en sammansatt tolkning av havreruschens orsaker. Samtliga rör produktions- eller distributionsledet. Säkerligen hade framväxten av en konsumtionsmarknad kunnat vävas in i modellen. Ett växande utbud av kon-

¹ Krimkriget brukar särskilt uppmärksammas i en mer renodlad export-driven tes. Sverige, skriver Göran Therborn, drog under 1800-talet fördel av sitt läge genom att svenska företag sällan behövde konkurrera med den ursprungligen mera utvecklade omgivningens. Bland annat havreexport till England ägde rum sedan Ryssland skurits av på grund av Krimkriget och som detta inte var något danskt intresse var konkurrensen mindre, se bl. a. G Therborn 1998.

sumtionsvaror kan förstås ha givit bönder ett ökat motiv till att expandera driften. De slättdalska bönderna tycks dessutom stå sig väl i 1800-talets konsumtions-race.¹ Anledningen för att bortse från denna faktor är att ett större utbud av konsumtionsvaror tycks få radikalt olika följder i olika sociala system. I godsens och feodalismens Östeuropa fick ett större utbud av konsumtionsvaror till följd att livegenskapen stärktes. Frälset ökade sin konsumtion inte genom att investera i produktionen, utan genom att hårdare exploatera sina landbor. Sådant handlande lade snarast hinder i vägen för en ökad specialisering och arbetsdelning.² Inom ramen för en marknadsekonomi – där inte längre någon tvingas till arbete av olika tvångsåtgärder (herraväldet), utan av den ekonomiska nödvändigheten att arbeta för att överleva (den fria arbetsmarknaden)³ – kan förstås en prylnemarknad innebära en sporre för ekonomisk verksamhet. Men sådana sociala relationer måste då vara på plats, varför förklaringen ytterst måste förskjutas till förändringar inom produktionsleddet.

Av nedanstående faktorer är somliga mer viktiga än andra. Vissa har mer bäring på hastigheten i förloppet och mindre på dess grund. De i det nedanstående först nämnda faktorerna är mer av det förra slaget, de senare nämnda av det senare. Men det är först sammantaget som havreruschen på Dal får en förklaring.

*

En första förutsättning är jorden. Så här skriver prosten Peter P-son Ekelund i Frändefors år 1814 (observera den tidstypiska markkören »odlingsmark»):

»Stora och betydliga odlingsmarker finns i detta härad. Några av den beskaffenheten, att de knappt behövde mer än plöjas, för att ge en lönande avkastning. Också är många odlingar i senare år gjorda, i synnerhet då avsättningen av Lantmanna-produkter var lätt och lönande.»⁴

Troligen hade nyodlingen på Slättdal synnerligen goda förutsättningar. Geografen Mats Widgren har fört in begreppet markbundet kapital i diskussionen om jordbrukets långsiktiga avkastningsförmåga.⁵ Med detta menas de investeringar i mark som ger avkastning på längre sikt än nästa skörd. Det kan vara dikessystem, konstbevattning eller en väl upparbetad matjord. Resonemanget för till Ruth Cohen som betonat en skillnad mellan jordbruk och industri. Ju

¹ C Aarsrud 2004 s. 198ff. Undersökningen gäller kaffeutensilier och porslinstallrikar, två varugrupper som har fått representera vad Christer Ahlberger benämnt »konsumtionsrevolutionen» i Sverige, se C Ahlberger 1996 s. 84–104.

² R Brenner 1977 s. 41 & 44 och där refererad litteratur.

³ E Wolf 1982 s. 77.

⁴ Citerad efter C Aarsrud 2004 s. 161f.

⁵ M Widgren 2004 s. 7 (»landesque capital» är den engelska termen).

mer jorden används, desto mer produktiv blir den. Ju mer en maskin används, desto mer slits den ut.¹ Begreppet markbundet kapital kan sägas fånga just det förhållandet.

Flexibilitet i markanvändningen ökade jordens buffringsförmåga, alltså dess kapacitet att hålla näringsämnen. På jordar, i synnerhet grova jordar, som inte längre hävdas, och som granen invaderar, försuras raskt. Den biologiska aktiviteten kan inte vidmakthållas och följderna blir en så kallad podsolerad jord. Graden av försurning är avgörande för vad en brukare får tillbaka första gången en mark besås. När en podsolerad mark tas upp till åker igen tar det en tid att få upp avkastningen eftersom resultatet av tidigare arbete med att förbättra jordmånen har brutits ned. I sig innebär detta en tröskel för nyodling.

Men på Dalbosläätten är det troligt att matjorden från en tidigare, kanske medeltida uppodling inte hade förstörts. Den lerhaltiga jorden och lövträden bromsade podsoleringsprocessen. Också markanvändningen med störningar som bete, där kornas klövgång luckrade marken och deras spillning gav den näring, samt intagor, på vilka havre såddes några år, gjorde att den biologiska aktiviteten bevarades. Daggmasken – den eviga grå lille bonden för att tala med Harry Martinsson – blev kvar. Genom att på ången och utmarken därtill växte gräs och lövträd fanns rötter som luckrade marken vilka bröts ned och gav näring åt marken när man avverkade, en så kallad röjgödslingsseffekt. Detta betydde att man hade en ganska snabb process för att få en rejäl avkastning.

Det finns skäl att tro att det markbundna kapitalet som en gång arbetats upp på Dalbosläätten fanns kvar i marken till stor del oförstört. Arbetsinsatsen bestod »bara» i att fälla träd, hacka upp marken och beså den. Sekler av aktivitet ovanför jord hade bibehållit aktiviteten nere i jorden. Artonhundratalets bönder kunde därför ta vid där tidigare brukare hade slutat, en ganska så svindlande tanke.

Bönderna på Dal satt förmodligen på slumrande resurser, som mycket snabbt kunde väckas till liv. Just hastigheten i förloppet är också något som gör intryck på samtiden, som framgick av landshövding Paul Sandelhelms ord från inledningskapitlet. Hur långt resonemanget kring markbundet kapital ska dras får framtida forskning utvisa. Innehållet av det är hur som helst tämligen omtumlande. En stor del av arbetet under den agrara revolutionen var redan gjort före den processen startade. Frågan förskjuts då till varför resurserna just kring 1800 mer effektivt började tas om hand. Odlingsmöjligheterna var förstås lika goda hundra år innan sekelskiftet 1800. Vad förmådde bönderna att bättre ta till vara de markresurser de satt på?

*

¹ Refererad i L. Herlitz 1974 s. 354.

En andra förutsättning är småskaligheten. Geografen Ulf Jansson har betonat hur flexibelt och föränderligt landskapsutnyttjandet var i Vänerområdet. Byarna var inte som i Östsvrige särskilt noggsamt reglerade i solskifte och vidare fanns knappast något hägnadslag ihop med ett stort antal grannar. Att bryta upp ett system som präglades av reglering var knappast enkelt, eftersom hela samhället byggde på denna relation. Jansson betonar också städernas starkare grepp över handeln i Östsvrige, vilket verkade dämpande på böndernas investeringslusta. Västsveriges mer vildvuxna agrara struktur och svaga stadsbildningar gjorde därför i större utsträckning de enskilda bönderna till aktörer.¹ Detta erbjöd en potential.

Carl-Johan Gadd har givit en sådan, som han kallar, primitiv ekonomisk kultur ett värde genom att den i sin enkelhet snabbare kan rätta sig efter nya förutsättningar och raskare efterkomma en ny eller stegrad efterfrågan på en produkt. Besluten togs inom familjen, och kunde sedan snabbt omsättas i praktik eftersom samma personer skulle utföra arbetet. I ett »primitivt», mer ursprungligt system som det dalsländska var det alltså närmare från huvud till hand, från tanke till handling. Det fanns inte något hägnadslag ihop med grannbyarna som bromsade eller gäckade planerna. Besluten behövde inte dras i långbänk. Strukturen var inte tungrodd, utan kunde lätt och snabbt ställas om och anpassas.²

Utvecklingen på hemmanet Jakobsbyn illustrerar temat förtjänstfullt, se karta 13. På kartan är information från 1960-talets ekonomiska karta lagd över storskifteskartan från år 1776. Byn ligger på den senare samlad i kartans överdel. Vid tiden bodde på hemmanet fyra bondehushåll, ett skeppar- och ett soldathushåll. I Sverige i allmänhet förändrades den äldre strukturen efterhand som jordbruket expanderade. Men i Jakobsbyns fall bryts den närmast sönder. Till och med byvägen får en ny sträckning. De sparsamt uppbyggda strukturerna medförde färre hinder i vägen för en sådan utveckling.

Men småskaligheten och anpassligheten är liksom markbundet kapital en faktor som inte förklarar uppodlingen så mycket som hastigheten i förloppet. Därför krävs en ytterligare förklaring.

*

En tredje väg är förbättrad infrastruktur och kommunikationer. Satsningar på infrastruktur och annan kommunikationsutveckling gjorde det vidare billigare att transportera råvaror långa sträckor. Transportkostnaden tenderar att vara

¹ U Jansson 1998 särskilt s. 161 & 227f.

² C-J Gadd 1991 s. 347f.

hög i förhållande till priset på själva varan i områden med sparsamt utvecklade kommunikationer.

Handeln underlättades genom insatser för Vänertrafiken vilket gav allt bättre avsättningsförhållanden. Flera investeringar gjordes i sjötrafiken runt Vänern.¹ Vänern blev under det nittonde seklet en knutpunkt i ett vidare transportnät.² Till detta bidrog också bättre fartyg, med ökad sjöduglighet och lastförmåga, mer utförliga och tillförlitliga sjökort, utsättning av prickar och sjömärken och framväxten av en organisation för seglationen i form av lotsar, prickhållare och fyrmän.³

Sjöfarten var betydelsefull eftersom transporter till sjöss länge var synnerligen konkurrenskraftiga, kanske så mycket som tio gånger billigare än transporter landsvägen. Särskilt gällde detta skrymmande och tunga varor.⁴ När jordbruksfastigheter bjöds ut till försäljning var därför sjönära läge något som gärna framhävdes.⁵

Bönder återfinns som partsredare i registren för Vänersborgs sjömanshus. De faller i två kategorier. Dels rör det sig om storbönder som också börjat att engagera sig i handeln och distributionen av spannmålen, dels om folk från Klöveskog i Grinstad, vilka var skeppare ombord mot del i frakten. Klöveskog runt Hjortens Udde var något av ett maritimt centrum under perioden.⁶ I längderna över införda sjömän i Vänersborgs sjömanshus är följaktligen många av områdets obesuttna inskrivna som matroser, båtsmän eller skeppare.⁷

Dalboslätten hade alltså en ganska gynnsam geografiskt läge under artonhundratalet. Infrastruktursatsningen jämte andra innovationer innebar att Vänertrafiken expanderade rejält under det nittonde seklet.⁸ Detta gav födkrokar för folk i Dalboslättens kustområden och bättre avsättningsmöjligheter för bönderna på slätten.

Läget försämrades heller inte av närheten till England. Utan den försäljningsorganisation som handelshusen längs västkusten med nära kontakter till

¹ Trollhätte kanal färdig 1800. Nu kunde fartygslast ta sig ner till Göteborg utan fördyrande och försinkande omlastning i Vänersborg. Utöver Göta Kanal 1822 (västgötadelen) respektive 1832 (i sin helhet) byggdes också Säffle kanal år 1837 och Dalslands kanal år 1869.

² Urban Herlitz lyfter t.ex. fram den ökande handeln sjövägen mellan Jönköping och Göteborg som förhållandevis betydelsefull under 1800-talet, se U Herlitz 1988 s. 110.

³ Se P Hultqvist 2001 s. 177–183.

⁴ G Rydberg & M Sjöberg 1982 s. 204.

⁵ Exempelvis denna annons för arrende av Qvantenburg: »belägen utmed sjön Vänern vid en av dess bästa hamnar ... Vid hamnen finns ett magasin, som rymmer omkring 5 000 tunnor och från vilket säden kan bäras direkt i fartyg för dess vidare fortskaffande. Platsen är särdeles lämplig för spannmålshandel.» *Tidning för Vänersborgs stad och län* 3 juni 1865.

⁶ *Agrarhistorisk landskapsöversikt* s. 151f & 154–157 och där refererar litteratur. Personlia kring sjömän och skepparsläkter finns i G Jacobsson 1982.

⁷ Rullor (Sjömanshuset i Vänersborg) & Fartyg och båtar tillhöriga lantmän 1861–99 (Sundals kronofogdes arkiv).

⁸ U Herlitz 1988 s. 105–110.

England erbjöd är det svårt att se hur den västsvenska havreproduktion hade kunnat fortsätta sin expansion. Västsverige kan sägas ha dragits in i den brittiska ekonomin under 1800-talet, där havren egentligen bara är ett i raden av exempel.¹ Med det blev avsättningen mindre känslig för skördeutfallet. Fortfarande på 1830-talet kan i kronofogdens rapporter eka att avsättningen varit trög vi ymniga skördar. Nu fanns färre hinder för en expansion.

Handelshuset Thorburn i Uddevalla kan tjäna som illustration.² Grundaren William Thorburn var invandrad skotte, som, liksom många andra handelsmän längs västkusten, blev kvar efter de goda villkoren för fraktfart över Nordsjön under Napoleonkrigen. När firman startades i början av seklet var ännu det svenska kapitalväsendet förhållandevis outvecklat. Thorburns tillgång på kapital och krediter var sannolikt en nödvändighet i en spekulativ verksamhet där tillfälliga växlingar i valutaläge, skördeutfall och tullpolitik kunde göra skillnad mellan svarta och röda siffror i bokföringen. En annan fördel Thorburn hade var själva nationaliteten. Goda förbindelser mellan importör och exportör var inte sällan en förutsättning för att handel skulle komma till stånd. Den senare måste ha de rätta kontakterna i importlandet, särskilt som skeppningarna skedde på kredit.

Ytterligare ny teknik gjorde ett tätare och rikare kontaktnät möjligt. Ångtrafiken introducerades. Under 1830-talet hade Thorburns skepp gjort en seglats om året. År 1874 inköptes ångaren Avena (latin för havre), vilken gjorde resan från Uddevalla till Millwall Docks i London inom en vecka. Till detta kom järnvägen. Med Uddevalla-Herrljunga järnväg – i folkmun »havrebanan» – kunde fraktkostnaderna till Uddevalla sänkas och mer avlägsna områden för havreinköp öppnas.

Telegrafan infördes. Den första förbindelsen mellan Sverige och England ägde rum 11 september 1873. Detta underlättade handeln och kapitalrörelser. Mycket av handelskontakterna skedde från början genom brevskrivande med information om lager, priser, kvalitet med mera. Därutöver höll sig Thorburn med kurirer vilka regelbundet kom över till Uddevalla med information om priser och marknadsrapporter för att kunna söka högsta pris för varan.

Sammantaget får infrastruktur och kommunikationer anses betydelsefulla i en orsaksförklaring. Men mycket av detta introducerades relativt sent när havreruschen redan hade varit i gång i flera decennier. Kort sagt verkar det inte ha varit handelshuset som skapade havrefolket så mycket som havrefolket som

¹ Gårdfarihandeln från södra Älvsborg drevs delvis genom kredit- och varukedjor som också sträckte sig till London, se P Lundqvist 2008 s. 189. Det drag av förlagsverksamhet som ovan skymtat för havreodlingens del har f.ö. stora likheter samtida organisering av bergsbruket, se L Karlsson 2010 s. 140ff.

² Firman Thorburn kom att stå för en dryg tiondel av Sveriges hela havreexport under andra hälften av 1800-talet, se H Thorburn 1951 s. 141.

skapade handelshuset. Vikten av ett försäljningsled skall för den skull inte underskattas. Men något måste ha ägt rum inom produktionsledet på landsbygden som gjorde att Thorburn och andra kom att stanna på västkusten.

*

En fjärde förutsättning är en ny politisk giv. En förutsättning för att skogen kunde odlas upp var att den privatiserades. Under perioden 1750–1850 ägde vissa institutionella förändringar rum vilka avsiktligt eller oavsiktligt befrämjade det mer intensiva åkerbruket på det extensiva boskapsskötselns bekostnad. Som de mer omedelbart betydelsefulla framstår reformer vilka minskade utomståendes – stat och grannar – förfoganderätt till egendom, så väl till nyttjande som överskottsuttag. Sedvänjor som höll det gemensamma betet i helgd kunde på sikt inte överleva en privatisering av skogarna.

Förutom själva skiftet av utmarken, som behandlades i föregående kapitel, så förändrades dessutom lagstiftningen kring hägnadsskyldigheten med början kring sekelskiftet 1800. Fortfarande mot slutet av 1700-talet fastslogs åker- och ängsinnehavarens ansvar för ägofreden. Visserligen var det inte tillåtet att valla sin boskap på någons enskilda mark, men en utomstående kunde inte hållas ansvarig om hägnaden inte varit i ordning.¹ Eftersom jordägare löpte risken att stå utan ersättning för skador som boskap åstadkom på deras jord utgick sanktioner mot de i byalaget som inte höll hägnader i ordning. När böndernas boskap tog sig in på den så kallade Klövängen under säteriet Kambol hävdar de sålunda till försvar att hägnaden här inte varit i ordning medan käranden kallar ett vittne att motsäga detta.² En bidragande orsak till att skogslaget tredskades med att fullborda sina ålagda plikter att färdigställa Carlsdicket, hägnaden mellan Flåmosseskogen och säteriets mark, var sannolikt att de inte kunde hållas ansvariga för sina djur så länge det inte stod klart. Det krävdes därför flera fällande domar för vägran att färdigställa hägnaden innan den så blev.³

Genom reformer under 1800-talet kom lagen om stängsling att få direkt motsatt innebörd. År 1802 införs vitsord för rätt att hägna in en andel av utmarken. Tidigare princip har varit att endast inägomark fick stängas för betande djur. Hägnadskostnaden skulle också delas med angränsande grannar

¹ Sundals häradsrätt SD 1781 § 6 hänvisar till Byggningsbalken kap. 14 § 6 & 9 förbud mot bete på enskilds mark, kap. 9 § 4 berör det straffbara att lyfta av grinden i en gårdsgård och kap. 5 § 2 fastslår hägnadsskyldigheten.

² Sundals häradsrätt SD 1781 20 nov. nr 6. Det är en soldat som vittnar att hägnaden nedrivits av »elakt folk», just vilka visste han dock inte.

³ Före mikaelsmässan år 1778 skulle den ha varit färdig. von Quanten å sin sida hade då förstås gjort färdigt sin del, men ännu år 1781, då bönderna fritog sina kor och von Quanten sköt skarpt, hade flera hemman underlåtit att göra sin.

efter oförmedlat mantal så väl till uppförande som underhåll. Att inhägnat tidigare utmark var enkelt att begära, och förhållandevis billigt att få till stånd. År 1815 (vintertid) och 1857 (hela året) kom vidare djurinnehavaren att få ansvaret för ägofreden, som alltså tidigare fallit på jordägaren.¹ Intresset för den nya lagen i Bolstad sommaren 1857 står i bjärt kontrast till hur bönder ett halvsekel tidigare hade betraktat saken:

»alla [var], med undantag av kyrkvärden Lars Andersson i Tängelsbol, ense därom att nämnda [hägnads-]skyldighet hädanefter skulle försvinna och att var och en, som är ägare av kreatur, skall vara pliktig ansvara för den skada, som de å andras ägor möjligen kunna åstadkomma.»²

Små som stora reformer stärkte förfoganderätten till enskild mark och gynnade ett mer intensivt nyttjande av dessa resurser i takt med att en äldre sedvanegrundad dispositionsrätt i mark försvagades. Men en blick på den åkerareal som en bondgård ganska snabbt kom att förfoga över skvallrar om att det arbetet som hade lagts ned för att uppodla äng och skog, behålla den nyvunna åkern i hävd och dessutom ta skördar ur dem hade inneburit en svår utmaning för bondehushållet allena. Något ytterligare måste ha krävts.

*

En femte väg är den sociala omvandlingen och med den framväxten av ett obesuttet skikt. Åter finns här anledning att lyfta fram den nya politiska giv som sökte privatisera de gamla byallmänningarna. Detta bidrog indirekt till ökade möjligheter att komplettera tjänstefolket med arbetskraft att sätta in vid åkerbrukets arbetstoppar kom att bli tillgängliga.

Före sekelskiftet 1800 fanns bara 4 torp registrerade i jordeboken för Grinstad socken.³ Tre av dem låg under hemmanet Rörkärr: två torp inskrivna år 1778 samt en backstuga från år 1786. Det fjärde var en backstuga under hemmanet Järns Östra, upptagen år 1786. Lokaliseringen är knappast slumpmässig. Som enda by i Grinstad socken var Rörkärr utestängd från skoglagen. I praktiken fanns alltså på Rörkärr, till skillnad från i stort sett alla socknens övriga hemman, en större självrådighet i frågan om torpupplåtelse.

Det finns goda skäl att se hur skogsskiftet underlättade proletariseringen. I Grinstad finns endast en handfull obesuttna hushåll år 1780. Men på Generalstabens karta från år 1835 över Grinstad syns fullt med torp där Flåmossesko-gen en gång var, se karta 14. Detta är en generation efter skiftet av Flåmos-

¹ Ö Kardell 2004 s. 76–79.

² Citerat efter M Sjöberg 1996 s. 126.

³ Jordeböcker, Älvsborgs läns landskontor (GLA).

seskogen. I laga skifteskartan över Flåmosseskogen från 1832 finns 70 husplatser inritade i kartan.

Christian Aarsrud har i en större inventering av husgeråd och redskap bland allmogen på Dal funnit mycket få flåhackor i böndernas bouppteckningar. Han frågar sig om inte flåhackan bör ses som ett »socialt särskiljande redskap», som bönder i allmänhet inte befattade sig med. Redskapet hörde istället samman med ett lägre skikt av jordbruksarbetare.¹ Iakttagelsen inbjuder till att lyfta fram ett förändrat socialt sammanhang till landskapets omdaning på Dalbosläkten.

Fördelarna med en rörligare arbetskraft som bönderna inte längre var skyldiga fostran, såsom fallet var med tjänstefolket, vägde uppenbarligen tyngre än fördelarna med en direkt kontroll över den anställde. Den obesuttna arbetskraften sänkte priset för arbetskraften genom att bönderna endast betalade den när den behövdes. Att hyra ut ett stycke ouppodlad mark ganska långt från gården var heller inte något större avbräck för den egna ekonomin. Därmed uppkom ett socialt system där bönderna kunde göra sig oberoende av tillfälliga brister på arbetskraft under säsongstopparna.² Carl-Johan Gadd betonar hur den ökade dominansen för åkerbruk förstärkte säsongsb beroendet av arbetskraft. Ett krux hade tidigare varit hur torpare och backstugusittare skulle kunna försörja sig resten av året. Ny teknik bidrog här till deras försörjning. Lien innebar att de blev fortare klara med arbetet på den egna torvan och genom potatisodlingen var mycket av det förlagt till »lågsäsong». Sålunda fick de tid över till annat arbete. Att deras hushåll dessutom hade mindre omkostnader i form av såväl inventarier och byggnader som de statusmarkeringar som krävdes av en bonde spelade också roll för att öka möjligheten att sätta bo utan att besitta mantalsatt jord.³

Men den kanske viktigaste punkten för uppkomsten av torp och stugor var den mer skarpt formulerade egendomsrätten. Bönder vågade därmed upplåta husplatser, utan att på sikt riskera att förlora delar av sitt markföfogande eller få sin skattebelastning ökad.

Om torpen under 1500- och 1600-talet blev egna hemman genom att nedlagt arbete utgjorde grund för jordåtkomst skedde så inte under 1800-talet. Medan bönderna – ägarna av jorden – fick större rätt till frukterna av det nedlagda arbetet på deras gårdar under loppet av 1700- och 1800-talen (när skattebelastningen på bondgårdarnas produktion relativt sett minskade), så gällde inte detta de obesuttna. Sett ur deras perspektiv snarare minskade rätten till frukterna av nedlagt arbete. Under 1800-talet kom torparnas trägna uppod-

¹ C Aarsrud 2004 s. 162f.

² K Bäck 1992.

³ C-J Gadd 1983 s. 26ff (kring s.k. »flaskhalsar») & 245f. (de obesuttnas roll).

lingar inte att resultera i att de kunde göra några vidare anspråk på marken. När nedlagt arbete inte längre utgjorde en jordåtkomst framstod de obesuttna mindre som ett hot än som en möjlighet för bönderna. De utgjorde en arbetskraftsresurs som löste upp flaskhalsar i produktionen. Torparna hade att leva av arbete. Bönderna hade att leva utan allmänningar och blev istället allt mer beroende av en arbetsstyrka som kunde hävda de allt större åkrarna. Man kan fråga sig om inte dessa nya sociala relationer gav jordbruket de sporrar för att investera som tidigare hade saknats.

Så betraktat är inte nyodlingen en volymökning inom en rådande struktur, utan tvärtom en följd av vissa strukturella förändringar kring ägande och arbetets organisering, vilket förändrade själva betingelserna för hur jordbruket bedrevs. Undan för undan underminerades den gamla livshushållningen. Snart inträdde en kvalitativ förändring där bonden var tvungen att köpa arbetskraft och sälja spannmål för att kunna efterkomma den konkurrenskraftiga nivån på ett jordbruk som sattes av de mer ivriga och trägna i grannskapet, helt enkelt för att kunna fortleva som bonde. På sätt och vis blir därmed expansionen och innovationen ett uttryck för en vilja att bevara sin sociala position.

Sammanfattningsvis kan alltså bönders rådighet över mark sägas ha stärkts i takt med att deras rådighet över den arbetskraft de nyttjade minskade. Den ökade arbetsinsatsen det krävde att få slätten uppodlad åstadkoms inte genom att greppet hårdnade om de anställda. Tvärtom, det minskade.

Om allmänningen traditionellt hade utgjort en förutsättning för växtkraften på de enskilda gårdarna, och därmed i förlängningen det mått av oberoende som ett bondehushåll traditionellt hade gentemot andra, kom under 1800-talet istället skaran av obesuttna att utgöra en liknande garanti. Endast genom tillgången på deras arbetskraft kunde de allt större bondgårdarna hävda sina åkrar. Framväxten av ett obesuttet skikt som arbetskraftsresurs kan alltså knappast överskattas som förutsättning för havreruschen. Hur den processen gick till är därför avgörande för hur havreruschen sist och slutligen ska kunna förklaras. I nästa kapitel studeras därför denna.

Sammanfattning

Under 1800-talet ägde något rum som man lite förenklat kan beskriva som en övergång från boskapsskötsel till åkerbruk rum på Dalboslätten. Markerna var vid seklets början inte särskilt uppodlade. Foder- och betesmarker dominerade.

Åkern utbredde sig sedan mycket snabbt. Utmarken minskade med uppemot hälften och ängen försvann. Djuren blev färre på gårdarna. Det är denna övergång till åkerbruk som bildar underlag till varför fler människor kunde födas

under seklet. Åkerbruk ger omkring tio gånger mer kalorier per en viss markyta än boskapsskötsel.

Framför allt odlades havre. Mot mitten av 1800-talet hade den fått en sådan ställning att det finns skäl att tala om en monokultur. Om åkerbruket ännu mot slutet av 1700-talet haft drag som kan tas till intäkt för att det syftade till riskminimering, så verkade nu vinstintresset ha gripit kring sig.

Härtill bidrog starkt revolutionerande framsteg inom transport och kommunikation, ett större nät av marknader, en omorganiseringen av försäljningsorganisationen och en större kontroll av avsättningen, allt för att bättre kunna ta vara på de nya möjligheter som öppnades när tidigare från varandra avlägsna områden och sektorer inom ekonomin bands samman.

Men den roll jordbruket på Dalbosläppen kom att spela i detta hade knappast varit möjlig om inte dess betingelser i grunden hade förändrats. Jorden innebar en slumrande potential. Bebyggelsestrukturen syntes lägga förhållandevis få hinder i vägen för en expansion. När strukturella och institutionella förändringar vad gäller förfoganderätten över mark och organiserandet av arbetskraften kommit till stånd kunde bönderna på Dalbosläppen konstatera att de skridit in i en ny tid i en synnerligen gynnad position.

Havrepatroner och potatisfolk

ÅR 1780 FANNS 220 HUSHÅLL OCH 1 025 PERSONER i Grinstad socken. Två hushåll räknades som stånds personer. På andra ändan av den sociala skalan märktes visserligen fler hushåll, men ändå ganska få. Allmosehjonen, de avskedade soldaterna och de hushåll vilka prästen liksom härads skrivaren kategoriserade som »husfolk» räknades till tjuugoåtta stycken. Torpare saknades. Soldathushållen på soldatstommarna i socknen utgjorde arton till antalet. I övrigt fanns i socknen 174 bondehushåll samt dessutom fem äldre par på undantag. Församlingen kan med detta betecknas som förhållandevis socialt homogen. Fyra av fem hushåll var bondehushåll.

Kännetecknande för den sociala utvecklingen som sedan följde var ett markant större inslag av obesuttna hushåll i befolkningssammansättningen. År 1780 gick det drygt sex bondehushåll på varje obesuttet hushåll (soldater ej medräknade). Åren 1860 och 1880 gick det ungefär tre obesuttna hushåll på två bondehushåll.

År 1880 var socknen som mest proletariserad. Då fanns 623 hushåll och 2494 personer i församlingen. Bondehushållen var 226 till antalet samt 12 par på undantag. Torpare på olika former av kontrakt räknades till 26 hushåll, soldathushållen till 18. Dessutom fanns sju övriga hushåll, vilka fick sin utkomst utanför jordbruket. Den stora förändringen har ägt rum på den lägre skalan inom den sociala strukturen. Hushållen helt utan tillgång på jord – arbetskarlarna, inhyses hjonen, fattighjonen, backstugusittarna, statarna – utgjorde 361 hushåll. Socknens sociala homogeniteten var bruten.

Andelen obesuttna tycks bli särskilt större runt seklets mitt. År 1880 befann sig lite mer än vartannat hushåll i denna grupp. Denna synnerligen kraftiga proletarisering är ett första kännetecknande drag för utvecklingen på Dalboslätten under perioden 1780 till 1880.

Vad gäller bondehushållen minskade deras andel av befolkningen utan avbrott. Det beror på att det totala antalet hushåll i socknen nästan tredubblades under perioden medan bondegruppen endast växte med en tredjedel. Förvisso ökade bondegruppen kraftigare än på landsbygden som helhet.¹ Men genom att andra grupper i samhället ökade betydligt mer minskade undan för undan

¹ En ofta refererad uppgift gör gällande att bondegruppen mellan åren 1750 och 1850 växte med en tiondel C Winberg 1975 s. 17. Eftersom bondegruppen i Grinstad minskar mellan 1780 och 1810 ökar den faktiskt under själva nyodlingsfasen med 50 %.

böndernas dominans inom befolkningen påtagligt. En relativt stor ökning av antalet bondehushåll samtidig med en radikal minskning av böndernas andel av befolkningen är ett andra kännetecken för den sociala utvecklingen på Dalbosläätten under perioden.

Återstår att beröra den grupp som kanske tydligast bör förknippas med nyodlingsepoken, nämligen torparna. Före och efter uppodlingseran fanns nämligen inga respektive få torpare. Mellan åren 1810 och 1835 har en kraftig tillväxt ägt rum av denna grupp. Arbetets organisation under epoken av folkökning och nyodling kännetecknas således av bondehushåll med tjänstefolk i kosten i kombination inte minst med torpardrift. Daglöneriets tillväxt på torperiets bekostnad sammanfaller med den senare stagnationsperioden och avfolkningens inledande. Redan år 1860 har torparnas andel gått tillbaka, en utveckling som sedan påskyndas under de därpå följande tjugo åren. Torpargruppens uppkomst under uppodlingsfasen och dess begynnande avtynande före den egentliga emigrationsepoken (från 1870-talet och framåt) till förmån för den helt obesuttna kategorin är ett tredje iögonfallande på Dalbosläätten under perioden.¹

De tre dragen är tydliga även om antalet hushållsmedlemmar mäts istället för antalet hushåll. Ett medelstort bondehushåll var större än ett obesuttet hushåll eftersom det hade fler hemmavarande barn samt tjänstefolk. Den obesuttna gruppen innefattar dessutom många ensamhushåll. Om antalet människor som levde i bondehushåll uppmärksammas framstår därmed socknen som än mer bondedominerad år 1780 å ena, något mindre dominerad av de obesuttna år 1880 å andra sidan. Kraften i den sociala omvandlingen i socknen visar sig ändå lika stark.

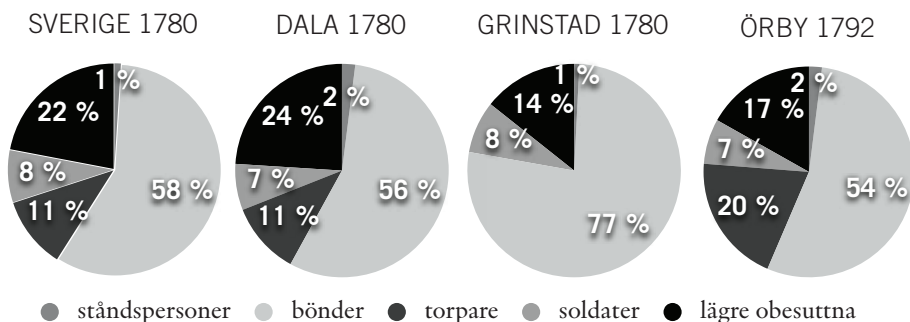
Några jämförelsepunkter kan hämtas in från andra delar av Västsverige: Dala pastorat på Falbygden och Örby socken i Marks härad. Dala är ett slättbygdsområde, men var till skillnad från Grinstad präglad av godsdrift fortfarande ett kvartsekel in på 1800-talet. Örby socken är en skogsbygd där hemvävningen var synnerligen utbredd. Nedan jämförs dessa tre områden samt landet som helhet.

Av diagram 5.1 framgår att Grinstad församling runt år 1780 var mer socialt homogen än såväl riket i stort som då båda andra västsvenska områdena. Bondegruppen var större. Torpare saknades. Det (ännu) frälsedominerade Dala på

¹ Torperiets tillbakagång redan under 1800-talet till förmån för daglönare tycks Dalbosläätten ha gemensamt med flera andra slättområden. I Dals härad i Östergötland halveras antalet torp mellan år 1825 och 1862 samtidigt som backstugusittare och dylika ökade kraftigt i antal, se G Peterson 1989 s. 115ff. Detta drag i utvecklingen för Östgötaslättnens del har dessutom bekräftats av ytterligare en studie, se K Bäck 1992 s. 66ff. Slättområden i Skaraborgs län sker en nedgång för torpinstitutionen redan efter 1800-talets första kvartsekel, se C-J Gadd 1983 s. 84ff.

Falbygden liknande i större utsträckning Sverige som helhet. I Örby var den sociala strukturen präglad av hemvävningen, med en hög andel (vävande) torparhushåll. En viktig skillnad vid ingången till 1700-talets sista kvartssekel mellan Grinstad å ena, Dala, Örby samt landet som helhet å andra sidan var att proletariseringen knappast hade inletts i Grinstad. Denna process var sålunda förhållandevis sen på Dalbosläätten.

DIAGRAM 5.1 *Relativ fördelning av hushåll i olika sociala grupper i Dala, Grinstad, Örby och Sverige ca 1780*

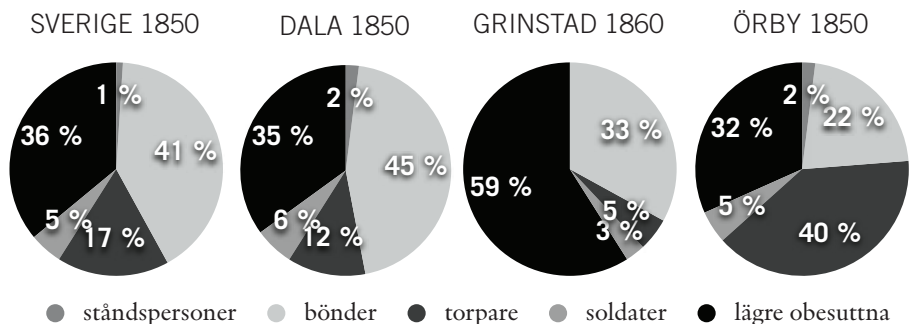

Källor: Grinstad: Mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA). Husförhörlängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA); Örby: C Ahlberger 1988; Dala samt Sverige: C Winberg 1975 s. 161. Anm.: Gruppindelning, se C Winberg 1975 bil. 2

Vid mitten på 1800-talet är strukturomvandlingen uppenbar i samtliga områden. Dala tycks även då ha varit en förhållandevis genomsnittlig socken. Förändringen av den sociala strukturen bestod i Dala som på landsbygden som helhet framför allt i att den helt obesuttna gruppen hade blivit relativt större och bondegruppen mindre. Örby socken var däremot mer proletariserad. Ännu vid 1700-talets slut var andelen bönder här ungefär lika stor som på landsbygden i stort, men vid 1800-talets mitt var deras andel märkbart liten. Detta är kanske att vänta av ett hemindustriellt område. Men förvånansvärt nog var Grinstad ett nästan lika proletariserat område som Örby. Visserligen var bondegruppens andel av befolkningen något större. Men torpargruppen var liten i jämförelse och istället var de rena daglönarna mycket mer betydande. För att vara en slättbygd tycks Dalbosläätten präglad av en utomordentligt stark proletariseringprocess.¹

¹ Skillnaden mellan Dala och Grinstad, eller mellan Grinstad 1780 och 1860, belyser att utvecklingen i ett område knappast avgörs av dess ekotyp. Såväl Dala som Grinstad är slättbygdsområden, men strukturen och hur denna förändras skiljer sig kraftigt åt. Att automatiskt sätta samman befolkningsammansättningen med naturgivna orsaker tycks vara vanskligt. Ett resonemang om hur befolkningen samvarierar med ekotypen finns hos D Gaunt 1976.

DIAGRAM 5.2 *Relativ fördelning av hushåll i olika sociala grupper i Dala, Grinstad, Örby och Sverige ca 1850*

Källor: Gr.: Se diagr. 5.1; Örby: C Ahlberger 1988; Dala samt Sverige: C Winberg 1975 s. 161

Sammanfattningsvis kan proletariseringen i Grinstad sägas vara senare inledd, präglad av ett hastigare förlopp och resultera i en mer omfattande och djupare proletarisering än i landet som helhet. Grinstad församling var mer homogen och bondedominerad vid slutet av 1700-talet. Men den mer intensiva proletariseringen beror inte bara på att utgångsläget var ett annat. Bönderna ökar i antal under de följande hundra åren mer här än i riket i stort. Någon sorts »bondemättnad» under slutet av 1700-talet går inte att tala om. Den högre proletariseringsgraden vid pass år 1850 är därför också avhängig en mer genomgripande kraft i omvandlingsförloppet över huvud taget. Samtliga sociala grupper i Grinstad ökar mer i antal jämfört med utvecklingsgången i landet som helhet. Men de obesuttna ökar utomordentligt mycket mer än bönderna. Den sociala omvandlingen av Grinstad torde vara en av de mer extrema i landet.

Hur rekryterades 1800-talets olika sociala grupper på Dalbosläätten? Vad förklarar deras tillväxt och, i torparnas fall, tillbakagång? Dessa frågor ska resterande delen av kapitlet ägnas åt. Först koncentreras framställningen kring samhällets övre skikt, havrepatronerna. Därefter uppmärksammas i tur och ordning bönderna, torparna samt den grupp som kom att dominera befolkningsstrukturen inför den stora avfolkningen, de helt obesuttna – potatisfolket.

Havrepatroner

»Storefar [Jonas Eriksson] och hans husfolk skulle en söndag gå till nattvarden i Järns kyrka, men kom för sent. Prästen hade redan hunnit ett långt stycke på skriftermålet. Storefar stegade då fram till altaret och bad prästen börja på skriftermålet från början, vilket denne också gjorde. Han vågade inte stöta sig med den mäktige

Storefar. I slutet av predikan yttrade dock prästen att de fick akta sig för att komma försent till den stora nattvarden i himlen».¹

Det svenska artonhundratalets ekonomiska historia är inte minst berättelsen om hemmansägarnas framryckning, och synnerligen så i Västsverige.² Berättelser som ovanstående hur ett självrådigt och rikt övre hemmansägarskikt blev självmedvetet nog för att symboliskt utmana den gamla överhetens maktposition bildade ett tacksamt underlag för tradering vilken kom att räcka ända in till folkminnesarkivens kortlådor på 1900-talet. Havrepatronerna, som storbönderna kom att kallas på Dalbosläkten, var män och kvinnor med fötterna i två världar. Å ena sidan var de uppkomlingar med uppkomlingars behov av att markera en nyvunnen social profil. Å andra sidan var de bönder med bönders vana att bedriva jordbruk. Ett minnesord över slättens kanske främste patron, Lars Larsson, ger prov på kluvenheten.

Han kallas för »danneman»³ och »en odalman av gamla stilen», men var godsherre, industriman och redare; betygas som en »fader» åt sina underlydande, men köpte arbetskraft vilken inte bara bestod av tjänstehjon, utan också mer eller mindre »fria» arbetare; beskrivs som »försakande» och »enkel i levnadsvanor», men levde i ett hem vilket dignade av överflöd; benämns som »trägen» och flitig – det som i slutändan skulle vittna om hans verksamhet var »de åkertegar han uppröjt» –, men hade vunnit sin förmögenhet inte minst genom bankirverksamhet och fastighetsspekulation. Lars Larsson förkroppsligar därmed motsägelserna i en brytningstid mellan gammalt och nytt.

Var kom han och andra havrepatroner ifrån? Vilket var deras sociala ursprung? Ett släktträd över två av de rikaste bondehushållen på slätten, Lars Larsson och Stina Andersdotter respektive Lars Anderson och Britta Maja Andersdotter, visar på följande förgreningar (se nästa uppslag).

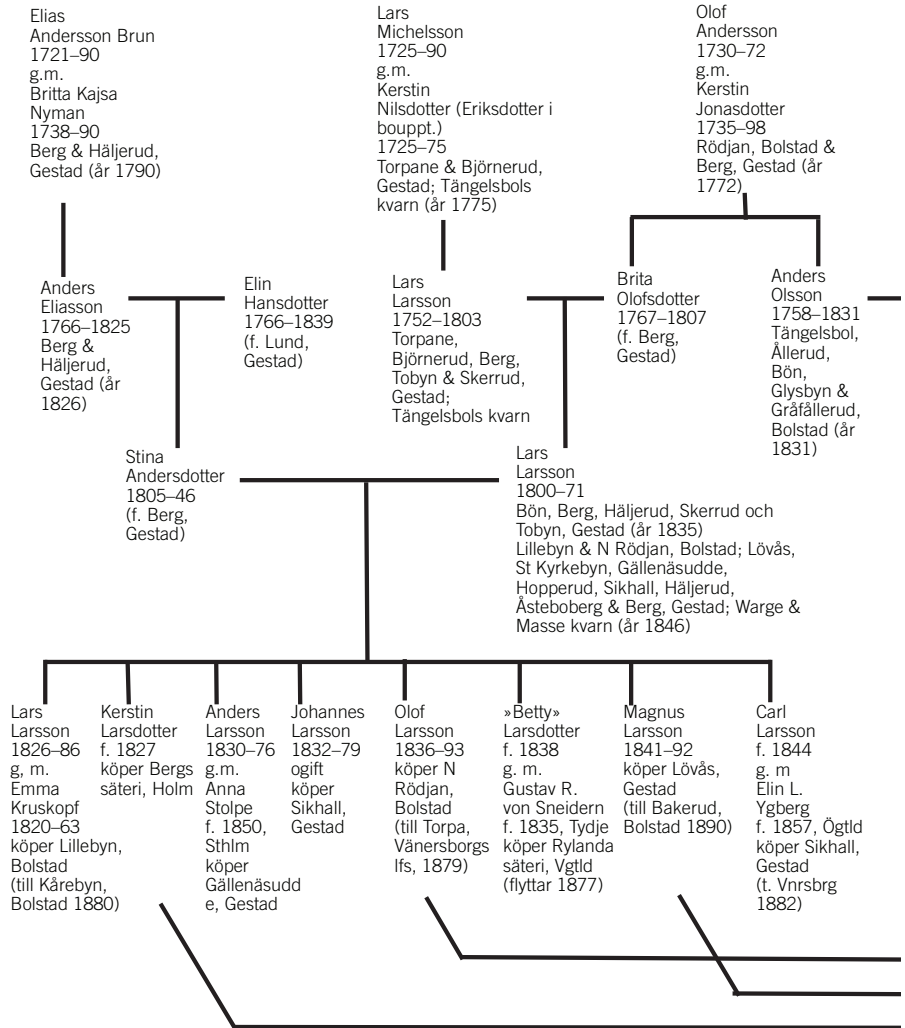
Stina Andersdotter var dotter till Anders Eliasson och Elin Hansdotter, Lars Larsson till Lars Larsson och Britta Olsdotter, alla från Gestad socken. Genom Lars' morfar, Olof Andersson, och Stinas farfar, Elias Andersson, fanns egendom i byn Berg på båda släktförgreningar. Båda familjerna tillhörde vidare Gestad sockens mer välmående. Stinas far hade vid sin död år 1826, då barnen var bortgifta, 3/7 mantal jord, vilket kan sättas i förhållande till ett medelstort jordinnehav i Grinstad och Bolstad församlingar runt sekelskiftet 1800 om 1/5 mantal. Lars far, i sin tur, förfogade över 5/7 mantal, eller nästan tre gånger så mycket som genomsnittsbonden. Sonen Lars hade

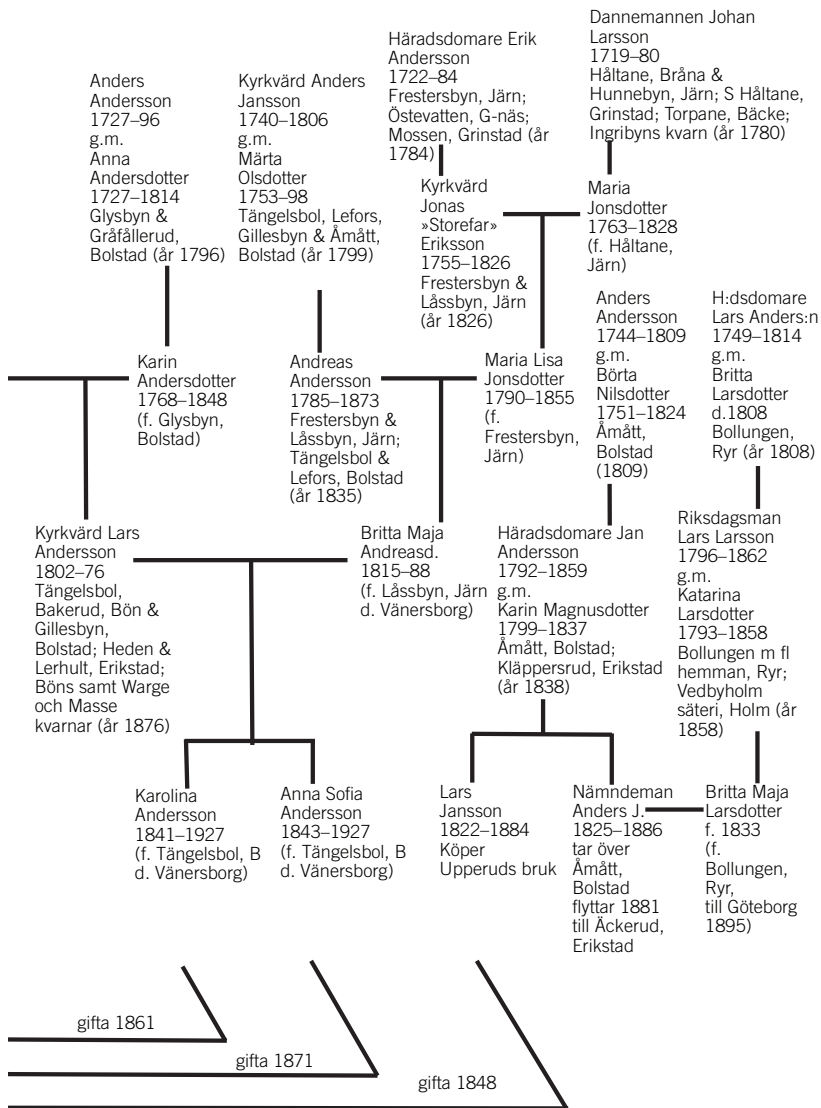
¹ VFA JFGH acc. nr 2014 (DAG)

² C Winberg 2000

³ *Danneman* är ett gammalt ord för en hedervärd man av bondeståndet. Min erfarenhet, grundad på läsning av bouppteckningar, är att det under 1700-talet användes sparsamt och uteslutande för förmögnare bönder. Dödsannonsens *lantbrukare* anses vilja markera en högre social profil än »bonde», se C Ahlberg 1996 s. 154 och där refererad litteratur.

Släktförgreningar för havrepatronerna Lars Larsson och Lars Andersson

visserligen fem syskon att dela arvet med, Stina »bara» en syster, Cajsja. Såväl Lars som Stina ärvde hur som helst mer jord än ett genomsnittligt bondbarn.¹

Ovanstående visar på tre drag som tycks gemensamma för havrepatronerna. De var försedda med rätt föräldrar. Inte någon av dem tog sig upp från ett lägre skikt av bönder. De blev vidare försedda med rätt make/maka. De gifte sig inom den krets de var födda. Det tredje draget är att det på både mannen och hustruns sida fanns egendom i en och samma by. Skulle egendom hållas samman eller till och med bli än större var det förstås vist och riktigt att barn på granngårdar giftes med varandra. Dessa drag går igen om ursprunget för en andra framstående havrepatron studeras, Lars Andersson, gift med Britta Maja Andersdotter.

Lars Andersson var son till Anders Olsson och Karin Andersdotter, hemmansägare i Glysbyn och Tängelsbol i Bolstad. Farfadern, Olof Andersson (tillika Lars Larssons morfar), ägde 1/4 mantal jord när han dog år 1772. Detta är något mer än medelbonden. Förmögenheten blev dessutom större när farmodern Kerstin gifte om sig med nämndemannen Lars Svensson. Äktenskapet blev barnlöst och när nämnde Svensson dog ärvde Kerstin egendom genom testamente. Än mer välbärgad var Lars Anderssons morfar, Anders Andersson i Glysbyn, som vid sin död förfogade över 1/2 mantal jord. Lars' båda föräldrar gavs därmed genom arv goda förutsättningar i livet, vilka de uppenbarligen tog väl till vara. Vid Anders Olssons död år 1831 förfogade boet över 1 2/9 mantal jord.²

Britta Maja, i sin tur, härstammade på mödernet från Järns socken. Hennes morfar var nämnde »Storefar», Jonas Eriksson i Låssbyn, son till häradsdomaren Erik Andersson. Erik ägde vid sin död 3/4 mantal jord, sonen Jonas, när han dog, än mer, närmare bestämt 7/8 mantal. »Storefars» hustru, Maria Jonsdotter, var också hon från ett välbeställt hem, dotter som hon var till »dannemannen» Johan Larsson, vid sin död god för 1 1/9 mantal. Endast ett barn överlevde Storefar och Maria, nämligen dottern Maria Lisa, som således ärvde alltsammans. Hon gifte sig med Andreas Andersson från Tängelsbol, Bolstad, son till kyrkvärden Anders Jansson, ägare till sammanlagt 1 1/3 mantal jord. Andreas och Maria Lisa levde som gifta i Låssbyn och var enligt taxeringslängden år 1835 det högst taxerade bondehushållet i Järns socknen, och

¹ Bou. på Lars Larssons sida: 1775:169 (Lars Mickelsson, farfar), 1772:527 (Olof Andersson) & 1804:161 (Lars Larsson). Bou. på Stina Andersdotters sida: 1790II:131 (Elias Andersson Brun) & 1826:61 (Anders Eliasson). Bou. efter Stina Andersdotter: 1847:095; resp. Lars Larsson: 1872:45. Samtliga bou.: Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

² Bou.: 1831:421 (Anders Olsson), 1794:277 (Lars Svensson), 1796:627 (Anders Andersson), Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

högre än något i Bolstad pastorat. Högst taxerad av bönderna i Bolstad församling var, i sin tur, ovannämnde Anders Olsson.¹

Giftermålet mellan Lars och Britta Maja kan alltså beskrivas som en sammanslutning mellan de två rikaste bondesläkterna i socknarna Bolstad och Järn. Notera för övrigt förekomsten av officiella uppdrag bland bönderna inom dessa släkter, sannolikt en markör av deras ställning i lokalsamhället. Vidare hade båda släktförgreningar egendom i byn Tängelsbol. Britta Maja förde med sig ett åttondels mantal av detta hemman in i äktenskapet (samt därtill sannolikt en hel del pengar), Lars ett halvt mantal. Under äktenskapet förvärvade de övriga delar av nämnda hemman samt andra fastigheter.²

På 1840-talen förestod sannolikt kusinerna Lars Larsson och Lars Andersson två av de rikaste bondehushållen på slätten. Lars och Britta Maja kom att få två barn, Carolina och Anna Sofia; Lars och Stina åtta (som överlevde till vuxen ålder): Lars, Kerstin, Anders, Johannes, Olof, Elisabeth, Magnus och Carl. Några av larssönerna var tänkta för verksamheten på Sikhall, Johannes och Carl, vilka därför gavs handelsutbildning i Göteborg och England respektive England och Lübeck. De gifte sig heller inte med bonddöttrar från bygden. Den äldste sonen Lars var tänkt för lantbruket. Han gifte sig över sitt stånd när han äktade prästdottern Emma Kruskopf. Så gjorde också dottern Betty, som ingick äktenskap med Gustav von Sneidern, son till mönsterskrivaren vid Västgöta Dals regemente. Äldsta dottern Kerstin gifte sig med Lars Jansson, son till häradsskattmästare Jan Andersson i Åmått. Vid giftermålet är Lars ägare i Bergs säteri, i vilket, som nämnts, också Lars Larsson äger del. Kvar så att nämna sönerna Magnus och Olof samt Lars Anderssons bägge döttrar, Carolina och Anna Sofia. Praktiskt nog gifte de sig med varann, Olof och Karolina år 1861, Magnus och Anna Sofia tio år senare. Genom dessa båda giftermål kan sålunda sägas att de tre kanske mest förmögna bondesläkterna inom Bolstad pastorat samt Järns församling nu blivit förenade genom giftermål.³

Eftersom havrepatronerna rekryterades ur en krets av mer välbeställda bönder finns skäl att betona en viss kontinuitet bakåt i tiden när deras framryckning ska förklaras. Strategin med fördelaktiga giftermål innebar en kapitalbildning som gjorde att de bättre än andra kunde ta fasta på de möjligheter som skapa-

¹ Taxeringslängd år 1835, Älvsborgs läns landskontor (GLA). Av bouppteckningen efter Maria Lisa år 1856 framgår att den fasta egendomen redan skiftats, varför uppgift om dess storlek saknas, se Bou. 1856:659. Övriga bouppl.: 1799:001, Sundals häradsrätts arkiv (GLA) (Anders Jansson) 1784:381 (Erik Andersson), 1826:593 (Jonas Eriksson), 1780:379 (Johan Larsson), samtliga, utom där det särskilt anmärks: Nordals häradsrätts arkiv (GLA).

² Bou. 1876:723, Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

³ Tilläggas kan att Lars Janssons bror, nämndemannen Anders, ingår äktenskap med Britta Maja Larsdotter, barn till riksdagsmannen Lars Larsson i Bollungen, Ryrs församling, och därtill denna sockens mest välbärgade man med 2 5/9 mantal i boet vid sin död, Bou. 1858:533, Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

des inom det agrara näringslivet. Men att alltför starkt betona bondepossessionaternas uppsving som något fortlöpande leder fel. Det brott i utvecklingen som de markerade var stort och vidare var mycket av den kontinuitet som havrepatronerna själva gjorde en ära av att betona mer eller mindre fingerad.

Lars Larsson hade svingat sig upp till en hög position i samhället genom en ökad produktion för marknaden, men han kom samtidigt att markera denna sin förvärvade ställning genom att i ökad utsträckning ta avstånd från det marknadsmässiga och knyta an till något ursprungligt. Christer Ahlberger talar om ett »förbondeligande» av ett visst skikt bönder under artonhundratalet. Grunden var tillblivelsen av en självmedveten bondeklass som hade kommit upp sig genom en ny tids ekonomiska möjligheter och sökte markera sin särskilda ställning i ett alltmer skiktat samhälle. De ville skilja ut sig från andra nya klasser i samtiden – landsbygdens obesuttna, men också industrins fabrikörer och arbetare.¹

Bland annat visades detta i konsumtionsmönstret, där somligt av det moderna absorberades, annat stöttes bort. En ökad självhushållning skilde dem från fabrikörer och arbetare, vilka bar köpkläder i olika prisklasser. Även om produktionen blev alltmer marknadsinriktad fick konsumtionen alltfler marknadsundvikande inslag. I en biografisk teckning över sin far Olof Larsson, alltså son till Lars Larsson, skriver Albin Larsson-Rune att: »man levde hemma och i skolhushållet på godsets och hemmets egna produkter för livets nödtorft i fråga om mat, dryck och kläder. Endast det allra nödvändigaste köptes i stadens butiker.» Havrepatronerna var rika nog att kunna bära de kostnader det medförde.

Lars Andersson och Britta Maria Andersson, Olof Larssons svärfar och svärmor, är ett belysande exempel. På Tängelsbol stod ett stolt tvåvånings trähus med roskvarter intill. Skafferiet, visthusboden och källaren skulle vara välfyllda med kött, ost, fläsk och bröd. Ett vakande öga vilade därför över arbetsfolket, bland dem omkring tio anställda drängar och pigor, så att de på bästa sätt skötte hästarna, fåren, korna och svinen; rätt hävdade åkern i sådd, skörd, dikning och plöjning; och därutöver utförde inomhusarbetet: baket, slakten och brygden; linberedningen, spånaden och vävningen.

De moderna inslag som införlivades i deras leverne är förstås många. Förutom hemmanet Tängelsbol i Bolstad om 125 hektar åker och 30 hektar skog kom de i besittning av Bön, Warje och Masse kvarnar, vilka skänkte god och säker avkastning samt delar i hemmanen Heden och Lerhult i Erikstad respektive Gillesbyn i Bolstad. De dog båda på 1870-talet med tre års mellanrum. I

¹ Ahlberger tolkar den som en strategi för att kunna hålla nere tjänstefolkets, kvinnornas och de obesuttnas konsumtion eftersom denna utmanade den sociala hierarkin och höjde lönekostnaderna, C Ahlberger 1996 fr.a. s. 126f och 142f.

bouppteckningen efter Lars Andersson listas ostindiskt porslin för fyrtioåttio personer, dricksglas, vinglas och gelé- och fruktskålar av böhmisk kristall. Vis-a uppgifter i detta källmaterial utgör ett tacksamt underlag för att suggerera fram bildar av deras levnad. Lars' sjubbskinnspäls¹ är ett sådant. Vad bättre än detta pälsverk att diskret markera sin myndighet och sociala status under vinterns kyrkosöndagar bland bönder i gemen och andra mer oturligt lottade?

Om somrarna kunde de åka till badorterna Gustavsberg och Lysekil där de tog varma bad och gyttjebad. Vid sjukdom tillfrågades läkare i Stockholm. Flera gånger under året bjöd de till finare kafferep.

I hemmet var anställd en mamsell som sällskapsdam och husfru efter att de båda döttrarna gifts bort. Dottern Sofies bröllop firades en söndag sommaren 1871 i en sal av tältduk ute på gården där gästerna drack champagne och minglade. Dagen efter trakterades ungdom och resterande gäster genom en diskret invitation: »Bjudes att dricka kaffe och passera aftonen på Tängelsbol måndagen den 5 juni 1871 kl. 5 e.m. – *B.M. Andersson L. Andersson*».

Detta står som en närmast platonisk kontrast till det klassiska bondebröllopet med sitt frossande i mat och dryck, försöken att dansa kronan av bruden, nattgående på småtimmarna i gården för att efter några timmars vila sätta sig till bords för ännu en middag samt dans och traktering inpå nattkröken (och ytterligare en vända dagen därpå om huset var av det förmögnare slaget).²

De moderna inslagen i havrepatronernas leverne är alltså betydande. Seder-na var förädlade – »försakande» –, som det uttrycktes i minnesordet över Lars Larsson. Kanske är sammankomsterna när i ett intimt sällskap av jämlikar konsumerades kaffe i hemmet den tydligaste markören av att bönderna i allmänhet och havrepatronerna i synnerhet utgjorde ett brott med en tidigare eras bönder med deras skrytsamma överkonsumtion.³

Men, som sagts, de rika av böndernas hushåll präglades av självhushållning, mer än vad som egentligen var av nöden. I Lars och Britta Majas hem vävdes och spans, bryggdes och jästes. Och särskilt modernt sekulära var de knappast. Som kyrkvård var Lars Andersson en from och bedjande man där Schartau, Roos, Arndt och Fresenius var ledsagare.⁴

Ekonomisk sett var havrepatronerna synnerligen i nivå med vad den moderna utvecklingen erbjöd för möjligheter till inkomster. Bouppteckningarna efter

¹ Päls av tvättbjörn enl. SAOB.

² VFA JFGH acc. nr 2014 s. 10–11 (DAG).

³ År 1836 i Sundal har supandet gått tillbaka: »det inte mera anses för någon »bravur» att vara överlastad och, att även vid allmogens samkväm det aktas som mindre hederligt att överskrida måttan», citerat efter C Ahlberger 1996 s. 18

⁴ Albin Rune 1942 s. 26–40, citat s. 36 (bröllopsinbjudan) och 53 (självhushållningen); bou. 1878:723 Sundals häradsrätts arkiv (GLA) samt mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA).

de larssonska hemmen visar på ett stort inflytande av ett framväxande kredit-system. Lars Larsson hade år 1846 tillgångar om 45 275 riksdaler (här, liksom i det närmast följande, riksdaler Banco), hans far år 1804 1 664 riksdaler. Det skiljer drygt fyrtio år dem emellan och den allmänna prisnivån har förstås under denna tid höjts. Men även med hänsyn tagen till detta är sonen väsentligt rikare. Omräknade till dagens penningvärde är den yngre Lars Larssons tillgångar 23 gånger större än den äldres.¹ En orsak till detta är faderns väsentligt mindre fastighetsinnehav än sonens. Den förre ägde en kvarn och fem gårdar om 5/7 mantal, den senare tio gods om 3 1/8 mantal samt två kvarnar. Genom kraftigt höjda fastighetspriser renderade detta sonen ett väsentligt större kapital. Sonens fastigheter är värda 21 283 riksdaler, faderns 1 122. Men sonens fastighetsinnehav utgör likväl inte ens hälften av de sammanlagda tillgångarna i boet. En stor intäkt var utlåning. I bouppteckningen återfinns 75 infordringar med ett sammanlagt värde av nästan 15 500 riksdaler Banco vilka gav årliga ränteinkomster om cirka 1 100 riksdaler. Detta kan sättas i relation till värdet av den 110 hektar stora fastighet han bebodde vid boets uppteckning, 1 mantal Lillebyn, värderat till 5 500 riksdaler Banco, eller djurbeståndet – i huvudsak 10 hästar, 21 par oxar, 1 tjur, 33 kor, 21 kalvar, 25 får och 16 grisar – om cirka 2 500 riksdaler Banco.² I Larsson den äldres tillgångar utgjorde infordringar omkring 10 procent av de sammanlagda tillgångarna. Motsvarande siffra för sonen är nästan 40 procent. Uppsvinget för den yngre Larsson beror alltså inte bara på fastighetsförvärv, utan också på en omfattande bankirverksamhet, uppenbarligen ett synnerligen effektivt sätt att förränta sitt kapital på. Den andra sidan av detta är skillnaden i skuldsättning mellan de två generationerna Lars Larsson. Medan fadern (liksom farfadern) i det närmaste dör skuldfria har det Larssonska boet år 1847 väsentliga skulder, hela 33 114 riksdaler. Skuldförbindelserna var fler och större än fordringarna. Larsson sökte knappast betala av sina lån, han sökte endast hålla sig flytande genom balansera dem mot inkomster från egen utlåning, spannmålsförsäljning samt fastighets-handel. Ett sådant förehavande möjliggjorde en exempellös expansion. Larssons skulder hade uppkommit genom fastighetsköp där det befintliga fastighetsbeståndet utgjorde säkerhet för nya förvärv. Den som följer Larsson genom mantalslängderna kommer att finna förhållandevis stora förändringar i fastighetsbeståndet från år till år. Med kreditssystemet som bas spekulerade Larsson i jord. Han köpte för att sälja.

¹ Ekonomiskhistoriken Rodney Edvinssons prisomräknare, www.historia.se, har använts för beräkningar som denna. Dyliga omräkningar kan säkert diskuteras, men bör möjliggöra en någorlunda rimlig jämförelse över tid.

² Bou. 1775:169 (Lars Mikaelsson), 1804:161 (Lars Larsson) och 1847:95 (Lars Larsson), Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

När Anders Lignell i *Beskrivning över Grevskapet Dal* år 1851–52 förtvivlat höjer rösten emot den tid som bryter in är det sannolikt sådana som Lars Larsson som han vänder sig emot. För Lignell markerade uppsvinget för sådana bondepossessionater att inte bara hushållningen, utan hela samhällsordningen var i gungning. När allmogens allt högre värderade fastigheter inte betungades med högre grundskatter – ett privilegium Lignell konstaterar endast jordegendom uppbar – kunde bönderna köpa på sig allt mer jord.¹ Avståndet mellan bonde å ena, andligt och världsligt frälse å andra sidan var snart inte längre. Staten borde, menade han, inte påskynda så mycket som hejda en utveckling med minskad självhushållning och ökad ståndsutjämning.²

På ett för en konservativ uppfattning kännetecknande vis var Lignell sent ute. Framryckningen för hemmansägarna var knappast i sin linda när han skrev sin bok, utan hade brutit fram med full kraft. Inte desto mindre var bakgrunden till hans jeremiad sannolikt reell. I Bolstad pastorat var stånds personer som prosten i Bolstad pastorat Erik Magnus Florelius (när hans första hustru, Hedvig Jacobsdotter, dör år 1790) och godsherrn Carl von Quanten på Qvantenburg (1734–1789) väsentligt mer förmögna än medelbonden och sannolikt betydligt mer välbärgade än någon bonde i pastoratet.³ Om kyrkoherden sålunda ännu i slutet av 1700-talet var någorlunda på samma nivå som godsherrn har hans efterträdare vid mitten av 1800-talet, av bouppteckningar att döma⁴, inte dragit samma fördel av jordbruksuppsvinget som framför allt ett ledande skikt av bönder har gjort. Vid seklets mitt är det istället bönder som kunde mäta sig med godsherrn i rikedom, inte kyrkoherden.⁵ Med det prästernas relativa författigande i bondebygder är vi tillbaka där avsnittet började.

¹ Resonemanget har uppenbara likheter med Lars Herlitz' tes.

² A Lignell 1851–2 del 1, s. 290–292 (grundskatterna) & 444 (hotet mot prästerskapet).

³ Detta sett till djurbesättningen i bouppteckningar, ett mycket grovt mått som visserligen bör tolkas försiktigt. Dessa båda hushåll har 6 gånger resp. 8 ggr så många djur som medelbonden, 78,0 resp. 58,5 Ne, mot 9,8 Ne. Carl von Quanten: 1790:024, Adelns bouppteckningar, Göta hovrätts arkiv; Hedvig Jacobsdotter: bou. 1790(I):325, Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

⁴ Uppgifterna från Bolstad pastorat kan förstås inte tas till intäkt för att inte någon bonde kunde mäta sig med en godsherre före 1800-talet. Från skogsbygderna i norra Dalsland återfinns den omtalade »Håbols-släkten» – storbonden Erik Persson från Högkil gift år 1757 med Katarina Bågenholm från Gäserud, dotter till riksdagsmannen Per Persson –, som med sina 13 jordfastigheter om 6 1/3 mtl, drygt 70 Ne och en behållning om 15 500 rd i boet ägde en rikedom i nivå med von Quanten vid samma tid, se Bou. 1791:151, Vedbo häradsrätt (GLA).

⁵ Boskapsstocken i Lars Larssons hushåll år 1846 är 117,5 Ne (mot 8,5 för en medelstor bondgård). Med det är Larsson i klass med godsherrn på Qvantenburg, en person som knappast någon bonde kunde mäta sig med sextio år tidigare. Den senares djurbesättningen var år 135,6 Ne. Kyrkoherden i Bolstad pastorat, Herlog Stenberg, var vida mindre förmögen mätt i boskapsstock, 38 Ne. Av samtliga förfäder och morfäder till havrepatronerna som undersöktes ovan och vilka dog under 1700-talet var det högsta boskapsbeståndet 33,5 Ne (Lars Mikaelsson, Lars Larssons farfar), dvs. tre gånger så stort som medelbonden. Källa: Carl von Quanten: Bou. 1848:029, Adelns bouppteckningar, Göta hovrätts arkiv; Stenberg: Bou. 1842:587, Sundals häradsrätts arkiv (GLA); Larsson: Bou. 1847:095, Sundals häradsrätts arkiv (GLA) samt Mikaelsson: Bou. 1775:169, Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

Bönder

Ett pinnhål ned på den sociala skalan fanns bönderna, eller hemmansägarna. Vilka var de? Hur skilde sig deras ursprung från de obesuttna i samhället? Genom att kombinera tvärsnittet med familjerekonstruktionens uppgifter kan man få fram hushållsföreståndarnas sociala bakgrund. Nedan studeras för olika år hushållsföreståndare av manligt kön under 60 år som är födda i Grinstad och deras sociala position jämfört med den deras fäder hade när de föddes. Tvärsnitten som studeras är utspridda över undersökningsperioden med ungefär femtio år emellan. Tendenser i den sociala rörligheten under artonhundratalet och, för jämförelsens skull, fram till 1930 framgår av beräkningen.

TABELL 5.1 *Social rörlighet 1835, 1880, 1930*

	1835	1880	1930
kvarvarande bondsöner	113	154	67
som själva är bönder	95 (84%)	104 (68 %)	60 (90 %)
som blivit obesuttna	18 (16 %)	50 (33 %)	7 (10 %)
kvarvarande obesuttna söner	24	93	22
som blivit bönder	4 (17 %)	14 (15 %)	8 (36 %)
som själva är obesuttna	19 (83 %)	79 (85 %)	14 (64 %)

Källa: Dop-, begravnings-, församlings- och vigselböcker samt husförhörlängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA & MF). Mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA).

Bäst förutsättningar att bli bonde hade förstås de som var son till en. År 1835 förestår de allra flesta bondsöner som blivit kvar i socknen ett bondehushåll. Någon kraftig proletarisering av bondbarn kan man knappast tala om i detta skede. Däremot femtio år senare har risken att som bondson själv inte komma över en gård ökat. En av tre kvarvarande bondsöner står utan jord. Avfolkningsperioden föregås alltså av en tilltagande proletarisering av bondbarn. En möjlig bakomliggande orsak till utflyttning av denna kategori skulle kunna vara ett minskat hopp om själva komma i besittning av en gård.

Ett ytterligare halvsekel senare är förhållandet »återställt». Nio av tio bondsöner som blivit kvar är själva bönder. Rimligen har emigration medfört att många av de bondbarn som saknade reella utsikter att åtminstone på kort sikt ärva en gård inte längre finns kvar i socknen.

Vad gäller söner till obesuttna kan konstateras en viss social rörlighet uppåt. Född obesutten förblev som regel obesutten. Undantaget är i någon mån år 1930, vilket dock ska tolkas försiktigt då den studerade gruppen är ringa till antalet. Men en förvånansvärt stor social rörlighet framträder, möjligen mot bakgrund av en ökad hemmansklyvning, fallande fastighetspriser, stigande reallöner och en breddad arbetsmarknad.

En omständighet som kunde bidra till att minska risken för ett socialt nedåtgående var ett giftermål inom bondeklassen. (Att gifta sig med en son eller dotter till en bonde var vidare närmast enda sättet för en obesutten person att avancera socialt.) Detta framgår av en tabell som redovisar gifta par, varav både mannen och hustrun är födda i Grinstad.

TABELL 5.2 *Bondehushåll år 1880, social härkomst för mannen och hustrun*

	BONDDOTTER	HON UTIFRÅN	OBESUTTEN DOTTER	S:A
BONDSON	70	33	11	114
HAN UTIFRÅN	25	28	4	57
OBESUTTEN SON	6	2	4	12
S:A	101	63	19	183

Källa: Se tab. 5.1.

De som var bönder i Grinstad år 1880 kom i mycket hög grad själva från bondefamiljer. Hade motsvarande siffror visats för år 1780 hade detta kanske varit mindre märkligt. Skälet är att de flesta då var bönder. Ett liknande resultat hade förelegat även om det sociala mönstret för giftermål varit helt slumpartat. Men under 1800-talet hade böndernas andel av befolkningen minskat. År 1835 var de 55 % av hushållen, år 1860 knappt 40 %. Men bondeäktenskapen år 1880 involverar endast i knappt 20 % av fallen obesuttna personer. (Här bortses från alla par där någon av makarna hade flyttat in utifrån.) Studien visar på en stark benägenhet att gifta sig inom sin egen klass bland bönder.¹

En tabell över de obesuttna hushållen ger följande resultat:

TABELL 5.3 *Obesuttna hushåll, gifta par, år 1880, social härkomst för mannen och hustrun*

	BONDDOTTER	HON UTIFRÅN	OBESUTTEN DOTTER	S:A
BONDSON	23	13	9	45
HAN UTIFRÅN	18	61	20	99
OBESUTTEN SON	15	26	23	64
S:A	56	100	52	208

Källa: Se tab. 5.1.

Den sociala bakgrunden för obesuttna par är mer heterogent än motsvarande för bönder. En större andel av de obesuttna jämfört med bönderna kommer

¹ De ensamstående bönderna år 1880 uppvisar en liknande bild. Av de 31 änkor som förestår ett bondehushåll är alla från bondefamiljer (varav tio är inflyttade). Av de tretton änkingarna är alla från bondehem (varav två inflyttade).

utifrån. Som synes är de par där båda kontrahenterna har samma sociala bakgrund fler än de som har olika bakgrund, även om denna tendens inte är lika stark som hos bondeparen.

En tråd inom agrarhistorisk forskning är de inomäktenskapliga arvsförhållandenas roll för proletariseringen. Tesen är att mannen bidrog med jord och hustrun arvspengar (eller jord som såldes för att lösa ut mannens släktingar) till det äktenskapliga boet. I den händelse mannen dog, och inga barn hade fötts inom äktenskapet, riskerade därför kvinnor att »proletariseras» eftersom jorden återgick till mannens släktingar.¹

Detta är förvisso en utvikning i det här sammanhanget, men kan ändå vara intressant att studera mot bakgrund av att undersökningsområdet kännetecknas av en av de kraftigaste proletariseringprocesser som har observerats. I nedanstående tabell redovisas det sociala ursprunget för ensamstående förut gifta obesuttna.

TABELL 5.4 *Ensamstående obesuttna hushållsföreståndares sociala härkomst i Grinstad år 1880*

	FADERN BONDE	UTIFRÅN	FADERN OBESUTTEN	S.A
ÄNKA	22	8	28	58
ÄNKLING	8	5	18	31
S:A	30	13	46	89

Källa: Se tab. 5.1.

Resultaten inskräper att de obesuttna bör betraktas som en heterogen grupp. Den bestod såväl av bondbarn som obesuttna barn. Bland förut gifta obesuttna fanns en något högre proletariseringsgrad för kvinnor än för män. När hade de förut gifta, vars härkomst var från bondehem, proletariserats? Skedde detta för kvinnor enligt det scenario som ovan skisserades?

Av änkemännen hade sju av åtta aldrig varit ägare vare sig som gift eller som änkling. En hade varit ägare en tid som gift, men bruket förlorades under båda kontrahenternas levnad. Av de 21 änkor som härstammade från bönder hade 16 aldrig själva varit hemmansägare. Sex av dem hade varit hemmansägare under en tid som gifta, men bruket förlorades också här under bådass livstid. Inte någon av de förut gifta som någon gång själva varit bönder blev således obesutten i samband med att kontrahenten dog.

Resultaten ger inte något stöd för att denna väg till proletariatet för bondkvinnor skulle ha varit särskilt väl anträdd. Visserligen finns uppgifter om en

¹ Se S Holmlund 2007 och där refererad litteratur.

synnerligen livlig jordhandel under 1800-talet.¹ Köptes jord inom äktenskapet hade hustrun giftorätt till en del av den. Hon riskerade därmed inte att stå egendomslös om mannen dog.² Å andra sidan kan man då framföra att Grinstad socken sannolikt tillhörde de mest proletariserade i landet vid den här tiden. Huvudanledningen till 1800-talets proletarisering är därmed knappast att finna i att arvsregler i praktiken missgynnade kvinnor.

Istället ger resultaten anledning att tro att arvssystemet bidrog till att bevara den sociala statusen för kvinnor. Den uppnådde framför allt en sortering av befolkningen i bönder och obesuttna som tycks ha verkat över generationerna. Studeras giftermålsmönstren i socknen får denna tes ett starkt stöd. Nedan redovisas detta för kvarvarande bondsöner och obesuttna söner. Motsvarande siffror för kvarvarande döttrar kan räknas fram med hjälp av tabellen. Resultatet blir i stort identiskt med nedanstående.

TABELL 5.5 *Giftermålsmönster, Grinstad socken, 1880 och 1930. Bondsöner och obesuttna söner*

	1880	1930
kvarvarande bondsöner	113	32
som gift sig med en bonddotter	93 (82 %)	26 (81 %)
som gift sig med en obesutten dotter	20 (18 %)	6 (19 %)
kvarvarande obesuttna söner	48	17
som gift sig med en bonddotter	21 (44 %)	6 (35 %)
som gift sig med en obesutten dotter	27 (56 %)	11 (65 %)

Källa: Se tab. 5.1.

Av tabellen framgår en stark tendens till ett klassbaserat giftermålsmönster inom den grupp som satt på egendom. Rimligen har detta sin förklaring i att det krävdes att egendom fördes in i giftermålsboet för att kontrahenterna skulle bli (eller, rättare sagt, förbli) bönder. Säkraste och ofta enda sättet var att både mannen och kvinnan tog med sig egendom in i boet. För bondbarnen begränsade detta urvalet av livskamrater till den egna sociala gruppen.

Socialantropologen Jack Goody resonemang om hur familjer inom ett euroasiatiskt område sökte bevara statusen över generationsgränserna får stöd av ovanstående undersökning. Både mannens och kvinnans familjer bidrog med kapital och fastigheter och giftermålen kan i så måtto betecknas som strategiska. Avsikten var att möjliggöra att den nybildade familjen blev en hållbar ekonomisk enhet. Föräldrarnas egendom överfördes alltså också till döttrar. Detta skedde i form av hemgift, vilket betecknar den förmögenhet som kvinnan för

¹ A Lignell 1851–2 del 1, s. 264.

² Att jordhandel under äktenskapet skulle minska risken för kvinnors proletarisering framförs i M Ågren 2009.

med sig i boet.¹ Giftermålet involverade således överföringar av egendom till en *äktenskaplig fond (conjugal fund)*. Det som tillkommit på kvinnosidan i denna utgör del av vad Goody kallar »kvinnans egendomskomplex». Även om detta hennes arv ofta förvaltades av mannen, så var hemgiften hela tiden kvinnans och hennes arvingars ägodel. Egendom överläts därför från föräldrarna till båda könen, inte nödvändigtvis i lika mån men ändå i betydande mån. I Europa skapades på vis en självständig enhet genom att egendom från såväl mannens som kvinnans sida strömmade till den fond på vilket äktenskapet byggdes.²

Bakgrunden till att döttrar ärvde före exempelvis farbröder eller andra manliga släktingar är enligt Goody ett skiktat samhälle. Först då uppkommer vikten av att markera status. Äktenskap siktade vanligen på få ett passande parti inom samma sociala skikt som ens föräldrar. Arvsystemet gav på detta vis struktur åt valet av partner. Dottern gavs genom sitt tillträde till egendom möjlighet till ett gifte inom samma skikt (eller högre upp i hierarkin) och därmed bevarades för henne ett visst sätt att leva för sig och sina efterkommande.

Inom de egendomslösa klasserna fanns inte mycket av egendom att överföra. Döttrar fick här tjäna ihop sin egen hemgift. En rad demografiska studier har visat hur obesuttna kvinnor gifter sig äldre än bondedöttrar.³ Som visas i ett kapitel kommer inte heller Dalbosläkten att avvika på den punkten. Olika arvutsikter för hög och låg innebar att samhällets skiktning bevarades över generationerna, eller rent av förstärktes, genom äktenskapsmarknaden. Skillnader i vad män och kvinnor ärvde spelar så sätt en underordnad roll så länge systemet var konsekvent kvinnor emellan.⁴

Gällande arvslagstiftning tycks alltså inte diskriminera längs skillnader i kön så mycket som klass. Frågan är om inte den större beredvillighet till lika arv för döttrar som söner som observerats bland västsvenska bönder har sin bakgrund i områdets tätare sociala struktur och mer kraftigt växande skikt av

¹ Hemgift eller hemföljd brukar användas om det som kvinnan förde med sig in i boet när hon gifte sig. Praktiskt sett var det fråga om ett förtida arv, som räknades av vid kommande bodelning efter föräldrarna.

² Orsaken till att liknande arvsedvänjor saknas i exempelvis Afrika är enl. Goody att dessa samhällens är väsentligt mindre skiktade. Här saknas en »leisure class» och olika typer av »överflödeskulturer». Behovet att markera status är litet och följaktligen finns knappast anledning att begåva döttrarna med egendom.

³ Den som på nordisk botten först upptäckte detta, och satte det i relation just med hemgiftens mindre storlek, var som bekant den norske kulturgeografen Eilert Sundt, se C Winberg 1975 s. 57 & 215.

⁴ J Goody 2000 s. 8, 86–99, särskilt s. 98f. Goody har kritiserats för att han överskattar kvinnors position och underskattar det äldre samhällets patriarkalism, se W Seccombe 1992 s. 106–107. Jag har svårt att se den kritiken träffa rätt vad gäller giftermålsmönstret mot bakgrund av resultaten ovan. Somliga aspekter av kulturen, som arvssystemet, var uppenbarligen mindre patriarkala än andra, som ex. förbudet mot ogifta och gifta kvinnors förfoganderätt av sin egendom. En klassanalys kan bringa sådana skillnader i dagen.

obesuttna. Den äldre arvsprincipen, där döttrar gavs hälften mot söner, kan ha medfört att avståndet gentemot obesuttnas döttrar minskade. Genom en lika-arvsprincip mellan bröder och systrar förstärktes den tendens som Goody ser som den springande punkten i arvssystemet, nämligen skillnaden mellan vad en besutten familjs dotter och en obesutten familjs dotter gavs i arv.¹ Lika arv gjorde bonddöttrarna mer attraktiva på giftermålsmarknaden. Den jord och/eller de pengar som de kunde föra in i den äktenskapliga fonden bidrog till att bevara statusen för familjemedlemmar mellan generationer. Liksom havreparationerna var också övriga bönder angelägna att deras barn gifte sig inom sin egen krets, vilket för Marc Bloch var »det påtagliga belägget för att »kretsen» är på väg att bli en klass».²

Vilka var då de grupper som bönderna ville skilja sig ifrån?

Torpare

Under 1800-talet kom ett äldre system med tjänstefolk i kosten att kompletteras av andra former för arbetets organisering. Förändringen speglas i lagstiftningen. Visserligen gällde under 1800-talet fortsatt legostadgan (1805 års respektive 1833 års, den senare vilken gällde till år 1926). Som bekant föreskrev denna stadga tjänstevång för alla ogifta över femton år. Den som saknade så kallat »laga försvar», alltså fast tjänst eller särskilt ömmande omständigheter, betraktades som lösdrivare och riskerade statliga åtgärder. Endast under en vecka på hösten (före år 1819 efter Mikaelsmässan den 29 september, därefter den 24 oktober) hade unga ogifta människor rörelsefrihet, så kallad laga fardagsrätt. Tjänsten som dräng eller piga var årsvis och tjänstehjonet löd under husbondeväldet, vilket skänkte husbonden vissa särskilda rättigheter (såsom måttlig husaga) men också skyldigheter (exempelvis omsorg vid sjukdom). Men tjänstevånget kom att bli allt svårare att upprätthålla under 1800-talet och när paragrafen om laga försvar försvann år 1885 hade den i praktiken redan spelat ut sin roll.

En lösning som möjliggjorde en mer flexibel arbetsmarknad var olika upplåtelseformer av inte mantalsatt jord. Dessa innebar laga försvar för dess innehavare, utan att denne var lagstadd under en husbonde. Upplåtelseformerna av inte mantalsatt jord innebar en friare rörlighet på arbetsmarknaden på så sätt att innehavarna hade särskilda kontrakterade åtaganden gentemot jordägaren, men i övrigt kunde fritt disponera sin arbetskraft, utan att riskera betraktas

¹ M Ågren 2009 observerar en större uppslutning bakom den nya lagen i Västsverige än i Norrland. Hennes tolkning är att västsvenska bönder till skillnad från sina nordsvenska jämlingar skulle ha vant sig vid ett samägande genom att handel med jord under äktenskapet, vilket gav ett större mått av samägande, ska ha varit vanligare i Västsverige än i Nordsverige. Om man vill hålla fast vid tolkningen ovan i texten, så kan man istället peka på den högre graden av proletarisering i Västsverige.

² M Bloch (1931) 1966 s. 192.

som lösdrivare. För jordägaren innebar torperiet, som diskuterades i det föregående kapitlet, bestämda fördelar när den ökade dominansen för åkerbruk förstärkte säsongsberoendet av arbetskraft. Arbetskraften kunde bättre sättas in när behovet var som störst. Bondehushållet slapp därmed att ha anställd en större arbetsstyrka än nödvändigt. Pigor och drängar uppbar lön och omsorg året runt trots att mindre fanns att göra på vintern än på sommaren. Bonden gavs dessutom en bättre överblick över framtida lönekostnader eftersom torpkontrakten löpte över flera år.

Sinsemellan rådde stora skillnader mellan olika upplåtelseformer av inte mantalsatt jord. Nedanstående tablå listar några huvudgrupper. Observera att ordet torp och stuga i praktiken inte alltid skiljs åt enligt de definitioner som nedan anges för att särskilja dessa båda kategorier av upplåtelser. I folkmun kunde ordet torp användas om en stuga även om denna inte hyste någon med torparkontrakt, utan en backstugusittare eller dylikt.

Lägenhet	Köpt besittningsrätt av inte mantalsatt jord på evärdlig tid utan återkommande prestationsskyldighet till hemmansägaren
Förpantning	Arrenderad besittningsrätt av inte mantalsatt jord på vanligen 49 år med ingen eller ringa återkommande prestationsskyldighet till hemmansägaren
Torp	Arrenderad nyttjanderätt av ett någorlunda stort stycke inte mantal satt jord för all tid (dock olagligt), på livstid eller viss tid (enda lagliga formen efter år 1800) med tämligen omfattande återkommande prestationsskyldighet till hemmansägaren
Backstuga	Arrenderad nyttjanderätt av ett litet stycke inte mantalsatt jord på ofta obestämd tid med ringa återkommande prestationsskyldighet till hemmansägaren

Lägenhet och förpantning innebar en permanent respektive tillfällig jordavsöndring av hemmanet. Jordägaren fick en engångssumma vid köpet respektive förpantningen, medan en torpskatt antingen inte utgick alls eller inte var särskilt betungande. Någon framtida försäkran om arbetskraft medförde därmed inte dessa kategorier av upplåtelser. Till skillnad från en hemmansklyvning står jordägaren (av den mantalsatta jord som avsöndringen gjorts från) fortsatt för hela grundskatten – vid en klyvning av hemmanet delas skattebördan. Rädslan att skatteunderlaget skulle skingras medförde att lägenhetsköpen var tämligen hårt reglerad av staten fram till slutet av 1800-talet. Som senare

kommer att visas var det också först då som de framträder av någon betydelse på Dalbosläätten.

Förpantningstorpen var en vanligare upplåtelseform under uppodlingsfasen. Den var ett sätt att kringgå den restriktiva lagstiftningen om avsöndring. Eftersom pantsättning av jord enligt 1734 års lag blev tillåten stod den på laglig grund. Från början visade förpantningarna olika upplåtelse-tid, men in på 1800-talet formerades en mer fast gräns för förpantningen om 49 år. Denna tidsrymd verkar vanlig i Sunnerbo härad av Valter Elgeskogs undersökning att döma, medan Kalle Bäck för Östergötlands del funnit kontraktstider ner till 20 år, särskilt på slättbygden. Ytvidden på förpantningen varierade säkerligen. Enligt 1827 års lag om jordavsöndring fick de i södra Sverige inte understiga 4 hektar, men om detta efterlevdes är osäkert. Vid kontraktstidens utgång skulle förpantningen återlösas.¹

Valter Elgeskog bedömer i sin undersökning förpantningsformen som särskilt gynnsam för torparen. Anledningen var att till panten fogades ränta samt ersättning för gjorda förbättringar. I tider av uppsving för jordbruket saknade torparen sällan kapital till torpets förbättring, varför en återlösning blev en dyr affär för jordägare. I praktiken, menar han, var förpantningen såld till torparen.

Kalle Bäck har däremot för Östergötlands del funnit att endast pantsumman skulle återbetalas. Detta var förstås jordägaren till fördel som denne »fick tillbaka» ett förbättrat jordstycke till en fast summa pengar som dessutom kan ha försämrats av inflationen. Men i praktiken, menar Bäck, sågs förpantningarna även av bönderna som förtäckta köp där sedvana och tradition vägde tyngre än lagens bokstav, vilket räddade många förpantningar åt torparen.

En mer vanlig upplåtelseform av inte mantalsatt jord var arrendetorpen. Dessa innebar inte krav på en engångssumma vid köpet så mycket som återkommande prestationsskyldigheter under en kontraktstid på kortare eller längre tid. Torpskattens storlek och innehåll varierade åtskilligt från torp till torp. I huvudsak utgjordes den av pengar och/eller dagsverken.

Valter Elgeskog fann för Sunnerbo härads del att torparnas dagsverksskyldighet var förvånansvärt liten. Där den över huvud taget förekom begränsades den till ett antal dagsverken om året. Istället var penningsskatten vanligare. Upplåtelse-tiden var som regel lång, 49 år eller livstid. Någon formell arbetskraftsreserv verkar alltså torparna inte ha utgjort för bönderna i västra Smålands skogsbygder, vilket förstås inte säger något om i vilken mån dessa torpare var en »fri» arbetskraftstillgång för bönderna. Undantaget i området var, hur som helst, torp under herrgårdar. Dessa hade kortare kontraktstid och

¹ K Bäck 1992 s. 45f & V Elgeskog 1945 s. 249ff.

torpskatten utgjordes av dagsverken, 1–3 i veckan, samt diverse småtjänster som bärplockning, spånad och dylikt.

Men att torpskatten utgick i pengar verkar inte vara något generellt drag i landet. Kalle Bäck finner för Östergötlands del att dagsverkskyldigheten verkar ha spelat en avgjort större roll i torparkontrakten. Inte heller är kontraktstiderna så långa som i Sunnerbo härad. Allmänt får man tänka sig att ju kortare kontraktstid, desto större styrning för jordägaren att få arbetsfört folk på torpet. Genom de kortare upplåtelseetiderna och det markant större inslaget av dagsverken i torpskatten kan man för Östergötlands del alltså tala om ett tydligare avsikt med torpen att bönderna sökte kontrollera torparnas arbetskraft.

Backstugorna var den minsta upplåtelseformen med inget eller ringa jordinnehav. De utgör en flytande gräns mot de mindre torpen. En skillnad var att backstugorna i regel upprättades på obestämd tid. I backstugor finns skrivna förutom backstugusittare också andra kategorier av helt obesuttna: arbetskarlar, inhysesghjon och fattighjon. Den senare gruppen markerar att de helt lever på understöd. Det är annars svårt att dra några gränser mellan grupperna. Som Nils Wohlin uppmärksammade faller folket i backstugorna i två grupper. Dels gamla, äldre, sjuka, alkoholiserade individer för vilka backstugan är att se som något slags omsorgsinrättning. Dels en kategori som man med en övergripande term kan kalla daglönare. Kalle Bäck menar för Östergötlands del att backstugusittarna normalt inte var befriade från dagsverksskyldighet. Uttaget varierade mellan fyra och trettio per år. Backstugorna blev därmed i allt högre grad upplåtna åt unga arbetsföra och spelade en väsentlig roll för böndernas arbetskraftsförsörjning. Samtidigt hade var och en daglönare en lägre grad av arbete och försörjning garanterad i jämförelse med torparna.

Backstugan medförda laga försvar, men föll inte under legostadgan. Detta innebar en skillnad mot statare, en kategori arbetare förknippad med de större egendomarna. Dessa var en försäkring om en viss arbetsstyrka drängar som inte behövde dagligt underhåll i husbondens kost och under hans tak. Liksom tjänstefolk saknade statare under kontraktstiden rätt att lämna gården (godset) annat än vid laga fardag. Men statare var en marginell grupp på Dalboslätten. I Bolstad och Grinstad finns de representerade i någon utsträckning i tvärsnitten från Bolstad och Grinstad endast 1860 och 1880, då godset Qvanenburg har omkring tolv till tretton statarhushåll på kontrakt. Detta motsvarar någon procent av samtliga hushåll i församlingarna.¹

¹ K Bäck 1992 s. 45–55, V Elgeskog 1945 s. 242–252, 258f, 370f, 418 & N Wohlin 1908 s. 25, 62ff & 71f.

Hur såg torparkontrakten ut på Dal? Mantalslängderna i Sundals härad innehåller under några år på 1810-talet uppgifter om torparnas eventuella dagsverksskyldighet i veckan. Detta är tyvärr tidigt i torperiets tillkomst, innan det fått en större utbredning, men själva strukturen i systemet fångas säkerligen ändå upp av dessa notiser. Uppgifter om kontraktslängd, förekomsten av småtjänster åt jordägaren, torpets beskaffenheten och annat saknas. Däremot finns uppgift om dagsverksskyldigheten, vilket är det mest centrala för den här studien, eftersom detta säger något huruvida bönderna genom torperiet sökte få kontroll över en »ny» arbetskraftsresurs eller om torpen mer utgjorde en sidoinkomst (eller rent av en omsorgsinrättning).

I undersökningen har en skillnad gjorts mellan bondetorp, det vill säga torp under bondgårdar, och herrgårdstorp, alltså torp under herrgårdar, prästgårdar eller dylikt. Torp med dagsverken som prestationsskyldighet kallas dagsverkstorp. De som skattade i pengar benämns räntetorp. Någon särskild kolumn för det sistnämnda finns inte, utan räntan är istället antecknat i en kolumn för särskilda omständigheter. Förekomsten av förpantningstorp och stattorp bygger även de på uppgifter i denna kolumn – det skrivs i dessa fall »torpet förpantat» respektive »stattorp». Någon skillnad hur torpare benämns görs annars inte i längderna. Resultatet av studien redovisas i tabellen nedan.

TABELL 5.6 *Typer av torp i Sundals härad vid 1810-talets början*

	N	RÄNTETORP	DAGSVERKS- TORP	STATTORP	FÖRPANT- NINGSTORP
bondetorp	94	8	83	0	3
herrgårdstorp	50	0	46	4	0
alla torp	144	8	129	4	3

Källa: Mantalslängder, Sundals häradskrivares arkiv (GLA). Anm.: Två torparhushåll utgår pga. av otillräckliga uppgifter. Två torp i en grupp om tre under en herrgård har räknats som stattorp trots att detta endast var antecknat för det tredje torpet.

Det faller i ögonen att på Dalbosläkten är det böndernas behov av att knyta till sig arbetskraftsresurser som är det bakomliggande motivet till torpupplåtelse under uppodlingsfasen. Räntetorpen är få, liksom förpantningstorpen. Arrendet varierar i storlek mellan räntetorpen, från en till tolv riksdaler Banco per år. I genomsnitt är ett årligt arrende tre riksdaler och trettiosex skilling Banco. Eftersom inte några andra uppgifter om torpens ytvidd, markens godhet, förekomsten av småtjänster och annat är det svårt att uttala sig om dessa skillnader. Den allt överskuggande kategorin är dagsverkstorpen. Hela nio av tio torpare hade arbete som prestationsskyldighet. (Också stattorpen bör föras till denna kategori.) Av tabellen anas att dagsverksskyldigheten är ett än större motiv på herrgårdar än bland bönder. Räntetorpen och förpantningstorpen

saknas här. Detta mönster blir tydligare om vi tittar på antalet dagsverken en torpare skulle fullgöra åt jordägaren.

TABELL 5.7 *Dagsverkskyldigheten på dagsverkstorp i Sundals härad ca 1810*

	N	DAGSVERKEN PER VECKA, M	MAX-MIN
bondetorp	83	1,5	3 - 1/2
herrgårdstorp	46	2,3	4 - 1
alla dagsverkstorp	129	1,8	4 - 1/2

Källa: Se tab. 5.6. Anm.: Se text

På herrgårdar är dagsverksuttaget från torpare något större än på bondgårdar, drygt två dagsverken i veckan gentemot ett och ett halvt. Det är vidare bara på herrgårdar som dagsverkskyldigheten kan vara så hög som fyra i veckan. Heller sjunker det inte under ett dagsverke i veckan. Men skillnaden mellan bondetorp och herrgårdstorp ska mot bakgrund av forskningsläget inte överdramatiseras. Det frapperande är att bönderna kontrollerade torparnas arbetskraft i sådan stor utsträckning som ett till två dagsverken i veckan samt att nästan nio av tio torp hade att utgöra dagsverken. Detta är en radikalt annan bild än från Sunnerbo härad, vilken kan ha sin förklaring i att Elgeskog i huvudsak lägger tonvikten i en tidigare epok. Torparna i Sundals härad är då mer lika sina gelikar i Östergötland där emellertid en direkt jämförelse försvåras av att Bäck använder ett annat källmaterial, vilket erbjuder en mer fylig information, men knappast medger sammanställningar av genomsnitt för en viss tidpunkt.¹

Undersökningen ovan ger långt ifrån alla svar om torparvillkoren på Slättdal under tidigt 1800-tal. Någon undersökning av torparkontrakt har inte gjorts. En illustration hur ett sådant kunde se ut kan ändå bifogas. Det är taget från landsdelens rika lokalhistoriska litteratur. Mot bakgrund av prestationsskyldigheten om ett och ett halvt dagsverke i veckan per år tycks kontraktet i fråga åtminstone i detta avseende representativt för tiden och området. Om också kontraktstiden är typisk är en fråga jag återkommer till.

»Tegen, Dalskog, 1825 – Till Nils Eriksson i Heden bortarrenderar jag undertecknad ett torp i min ägandes skog på 25 års tid och det på följande sätt. Skall torparen varje år från vårfrudagen till Mikaeli utgöra 2:ne dagsverken i varje vecka, och från Mikaeli till Vårfrudagen ett dagsverke i varje vecka på ägarens kost. Torpet upptages på västra tegen till enskilda 1/16 och i stora maden får han om han åstundar begagna allt mig tillhör. Till husens uppsättande tillsläpper ägaren 6 tjog långhalm och upphalar 2:ne knutar samt framkör allt timmer och virke som till husen tarvas under byggnad-

¹ Såväl Elgeskog som Bäck använder sig av inteckningsprotokollen vid häradsrätterna som källa. Anledningen var att kontrakten just skulle registreras vid rätten efter år 1800. Men efterlevnaden var dålig. Åtminstone för Östergötlands del verkar en kutym ha varit muntliga avtal.

den jämte ler och sten till muren samt sågtimmer till sågen och brädernas hemforslande. Då torparen har tillfälle att arbeta hos andra för betalning skall han det hos husbonden göra mot betalning som andra vill giva honom. I skogen får ej tagas mer än där som nödvändigt tarvas till gärdseln och vedbrand och husens underhållande, och åtnjuter mulbete till sitt behov. – *Jacob Eriksson.*»¹

Av kontraktet framkommer det större behovet av arbetskraft bönderna hade under sommarhalvåret och understryker därmed den mer flexibla lösning torperiet innebar gentemot att ha tjänstefolk i kosten under hela året. »Kostnaden» för jordägaren var dessutom nedskuren till upplåtelsen av (sannolikt genom skifte nyligen hemmanet tillkommen) ännu mindre nyttig mark. I detta fall är det just svårbärgade våtmarker, »maden», som torparen fritt får förfoga över. Särskilt intressant är uppgiften om att jordägaren Jacob Eriksson verkar ha ett slags hembuds rätt på torparens arbetskraft utöver dagsverksskyldigheten. (Att Jacob benämner sig husbonden ska inte förvillas till att tro att torparen Nils löd under legostadgan.) För Nils Eriksson innebar det i sin tur en garanti att lönen blev (någorlunda) marknadsmässig. Att torpare kunde förbindas att göra dagsverken till jordägaren när torpet inte fordrade deras krafter belyser att torperiet var till för att bereda jordägaren tillträde till en arbetskraftsresurs han inte sörjde för annat än när han behövde den. Försörjningsansvaret låg på torparen själv.

Vilka blev torpare? Som ovan har framkommit var det förvånansvärt få bondbarn som slagit sig ned på torpen under 1800-talets första hälft. Detta är annars ett vanligt förekommande antagande i den agrarhistoriska forskningen.² Observationen är så pass intressant att den förtjänar ett fördjupat studium.

I tvärsnittet för Grinstad år 1835 återfinns 44 hushåll i besittning av ett torp på arrende eller som förpantning. Detta motsvarar tolv till tretton procent av samtliga hushåll i socknen. I följande undersökning görs inte någon skillnad mellan dessa kategorier. Endast par undersöks, varför två (förpantar-)hushåll bortfaller.

Torparna undersöktes genom att följa dem bakåt i kyrkobokföringen. Ibland gick det inte att spåra dem i flyttningar mellan församlingar eftersom hemmanet i socknen som personen i fråga avflyttat från inte preciseras och vidare flyttningslängderna inte ger besked i frågan. Det sociala ursprunget definieras genom att uppmärksamma den sociala status som fadern hade när personen föddes. En sådan mätmetod kan säkert diskuteras eftersom en social position kunde förändras över livet. Hur som helst bör huvuddragen framgå av studien.

¹ H Åberg 1962 s. 130.

² C Winberg 1975.

TABELL 5.8 Social härkomst för torpare i Grinstad församling år 1835

	HAN	HON
bonde	4	4
obesutten	19	26
okänd	19	12
alla undersökta fall	42	42

Källa: Se tab. 5.1. Dessutom Husförhørs- och flyttningslängder (SVAR).

Undersökningen visar påfallande få bondebarn bland män och kvinnor som slagit sig ned på »torpen». Endast en tiondel härstammar från bondeklassen, såväl bland kvinnorna som männen. De flesta är istället rekryterade från de obesuttnas egna led. En stor grupp är inflyttade: 57 % av männen och 45 % av kvinnorna. Av dessa har många inte gått att följa i längderna tillbaka till föräldrahemmet. De senare utgör kategorin okänd. Att samtliga av de långt ifrån inflyttade som faktiskt kunde spåras visades sig vara av ett obesuttet ursprung ger all anledning att tro att de allra flesta av dem, som gäckade mig i sprången mellan kyrkböckerna, var från obesuttna hem. Med viss reservation kan alltså hela nio av tio torparhushåll ha utgjorts av par där föräldrarna själva var födda obesuttna.

Varifrån kom de inflyttade geografiskt sett? I flera fall går hemorten inte att fastställa. Men inflyttningen sker huvudsakligen norrifrån. Tio män och sju kvinnor härstammar från norra Dalsland eller Värmland, men det är troligt att denna siffra ska uppvärderas eftersom ytterligare personer flyttar in från socknar i Nordals härad, utan att vara födda där – möjligen var dessa på vandring efter arbete med uppehåll om ett eller ett par år på olika platser tills resan söderut fortsatte.¹ Eftersom ett inte ringa antal kommer norrifrån kan från litteraturen refereras Anders Edestams uppgift att:

»Från norra Dalsland kargare bygder vandrade drängar och mindre jordbrukare till södra Dalsland på tröskarbete. Det finns vittnesmål om detta från 1840-talet ... men är troligen en gammal vana.»²

Därtill kan läggas uppgiften i en kartakt från Brålanda församling år 1777 där, som det heter, »värmlänningar» anställts för nyodlingar och andra arbeten.³

Något motstridigt bör man alltså tala om inte bara en ökad rörlighet som frigörandet av arbetskraften förde med sig, utan också en ökad bofasthet under nyodlingsepoken. Obesuttna ynglingar, eller i alla fall folk som levde un-

¹ Siffrorna: Hemort Grinstad: 23 män resp. 28 kvinnor; Hemort el. inflyttad fr. övr. Sundals härad: 16 män resp. 17 kvinnor; Hemort el. inflyttad fr. Nordals härad: 10 män och 9 kvinnor; Hemort fr. norra Dalsland el. Värmland: 12 män och 9 kvinnor; Hemort Västergötland: 5 män och 2 kvinnor; Okänt: 6 män och 7 kvinnor.

² A Edestam 1928.

³ Brålanda sn, Söbyn nr 1, Ägomätning, 1777 (LSA).

der enkla förhållanden, av vilka många tidigare vandrat runt för att ta tjänst under arbetstoppar inom jordbruket, gjordes under uppodlingsfasen till en bofast befolkning i Dalboslättens socknar, vilket starkt bidrog till folkökningen. Artonhundratalets uppodling verkar ha krävt dessa gruppers närvaro och arbetsinsats. Till inte ringa del togs de in utifrån. Bondbarn tycks i väldigt liten utsträckning ha blivit torpare.¹

Torperiets höjdpunkt var strax före mitten av 1800-talet. Därefter gick det tillbaka. Var blev då torparna av? För att besvara den frågan undersöktes torpare (inklusive förpantare) i tvärsnitten 1835, 1860 och 1880 fram i tid.

TABELL 5.9 *Orsaker till nedläggning av torp i Grinstad 1835–ca 1900*

Torparen flyttar från socknen	7
Torparen emigrerar	1
Torparen friköper torpet	3
Torparen blir arbetare	58
Torparen får annan sysselsättning	5
Torparen dör	25
Summa	98

Källa: Se tab. 5.1. Anm.: se text

Torparhushåll som återfinns i ett senare tvärsnitt räknas förstås bara en gång. Detta gäller fyra hushåll år 1835 respektive fem hushåll år 1860. Torparhushållens fortsatta öden tas sedan fram ur familjerekonstruktionen. I praktiken innebär detta att hushållet följs i husförhörslängden fram tills dess hushållet av olika orsaker inte längre förstår ett torp, flyttar eller att det upplöses genom döden. Sammanlagt 103 torparhushåll följs upp.

Av tabellen framgår att tre av fem torp läggs ned och innehavarna blir skrivna som backstugusittare, arbetsskarl, inhyses eller liknande i husförhörslängden. Troligen är bakgrunden att kontraktstiden löpt ut och att jordägaren inte är intresserad av att förnya det utan lägger under sig den jord som torparen brukat. I knappt ett av tio fall läggs torpet ned, varpå torparen flyttar från socknen, sannolikt också här en följd av att kontraktstiden gått ut. Av dem emigrerar en, två förloras till Stockholm och övriga flyttar till grannsocknar. Tre torparhushåll kommer att friköpa torpet. Av mantalslängden framgår att de är små enheter om 1/64 mantal respektive i två fall 1/100 mantal. Det hörde alltså till sällsyntheten att torpare gjorde en uppåtstigande social karriär

¹ Faktiskt visar Winbergs studie vad gäller den sociala nedåtgående rörelsen för bondbarn på ganska liten sådan för självägande bönder. I någon mån tycks den större deklasseringen han fångar upp vara en följd av situationsbundna omständigheter, nämligen upplösningen av ett stort godskomplex där barn till tidigare fräsebönder blev obesuttna, se C Winberg 1975 tab. B:46.

och slutade sina dagar som hemmansägare. Någorlunda uppåtstigande är kanske trots allt de fem fall där torparen skaffar sig annan sysselsättning. Fyra arrenderar mantalsatt jord, det vill säga blir hemmansbrukare. En annan flyttar till en mindre gård om 1/176 mantal. I trettio fall dör torparen på torpet. I tio av de fallen blir den överlevande änkan (i ett fall änklungen) inhyses, i två fall flyttar änkan från torpet till söner som kommit över mindre hemmansbruk och i ytterligare ett fall så gifter änkan om sig med en hemmansägare. I tolv fall sitter torparparet kvar på torpet tills både mannen och kvinnan har dött. Först därefter läggs det ned. I ytterligare fem fall bor såväl mannen som kvinnan kvar på torpet tills de dör, varefter det tas över av ett av deras barn eller en måg. Dessa fall där torpet så att säga går i arv är inte medräknade i ovanstående, eftersom torpet inte lades ned.

Resultatet är snarlikt en tidigare studie av Gunnarsnäs socken i Nordals härad. Av fyrtiofyra undersökta torp mellan år 1865 och 1913 läggs omkring hälften, eller tjugo stycken, ned och torparen blir daglönare. Torpkontraktet har uppenbarligen löpt till sitt slut och förnyas inte. I nio fall läggs torpet ned eftersom torparen flyttar från socknen (varav en emigrerar). I tolv fall läggs torpet ned eftersom torparen dör. Endast i ett fall friköps torpet.¹

Sammanfattningsvis pekar undersökningen på att en torpupplåtelse utgjorde en arbetskraftsresurs för jordägaren och knappast var avsedd som en kommande avstyckning av hemmanet. I enlighet med detta skrevs korta kontraktstider. Det ovan refererade kontraktet med en kontraktstid på tjugo år träffar sannolikt rätt på verkligheten. När den löpte ut kunde paret inte stanna på torpet, eller ströks till inhyses med mindre förpliktelser till jordägaren och säkerligen med mindre mark till sitt förfogande. Även i avseende på kontraktstider uppvisar denna studie av Dalboslättens uppenbara likheter med de resultat som Kalle Bäck visade för Östgötaslättnens del. En skillnad är att förpantningar, vilka inkluderades i ovanstående, på Dalboslättens i praktiken inte innebar att torpet var sålt till torparen. Jordägaren kom att återlösa sin jord. Den kanske viktigaste slutsatsen som undersökningen ovan visat är att det torperiet och daglöneriet inte var två slutna system. Ett obesuttet par var torpare en tid, men blev sedan, i takt med slättens uppodling, daglönare när bonden återtog den jord han utarrenderat för en tid. Det fina i kråksången för böndernas del var att ju mer torparna skattade och förbättrade den mark som upplåtits dem, desto relativt mindre belastande blev böndernas egen skattebörda. När vinsten i samband med återtagandet av jorden till fullo så att säga realiserades behövde den inte skattas. På sätt och vis är detta i enlighet med en

¹ C-O Jacobsson 1956 tab. 3. Denna studie följer utvecklingen för samtliga »torp» år 1865 och inte, som jag, hushåll vid vissa tidpunkter. Detta har ringa, om någon, betydelse för resultatet.

linje i svensk historia som inte gav brukaren så mycket som räntetagaren – av tradition kronan och adeln – stor rådighet över jorden.

Potatisfolk

Efter tvärsnittet 1835 ökar gruppen lägre obesuttna på torpargruppens be- kostnad. Folket på utmarkerna var i allt större utsträckning backstugusittare, arbetskarlar eller dylikt. I förhållande till torparkontrakten var de löst knutna till jordägaren. Torpskatten för en backstuga kunde vara begränsad till ett antal dagsverken per år snarare än per vecka, exempelvis, som i ett fall, 26 årliga dagsverken, 13 på vintern och 13 på sommaren.¹ troligen såg det liknande ut i andra fall.

De helt obesuttna är inte någon ny grupp. Den återfinns till skillnad från torparna i det första tvärsnittet år 1780, låt vara att gruppen är liten. Wohlins uppdelning av de helt obesuttna i två grupper om dels de på grund av sjukdom eller ålderdom till arbete oförmögna och dels de arbetsföra förtjänar att på- minna om.² Alla helt obesuttna utgjorde inte en arbeidskraftsreserv. Men även om endast gifta par med hushållsföreståndaren under 60 år räknas inom kate- gorierna inhysesjon/husfolk, backstugusittare och arbetskarlar (hantverkare exkluderade) framstår ökningen av gruppen klart. Fram emot mitten av år- hundralet faller därmed något oriktigt en stor grupp utanför, nämligen ogifta arbetskarlar. Nedanstående är att se som ett slags minimalt på framväxten av ett skikt som försörjde sig av att arbeta åt andra, men utan att sitta på torpar- kontrakt.

TABELL 5.10 *Gifta helt obesuttna par med mannen under 60 års ålder i Grinstad socken 1780–1880*

1780	1810	1835	1860	1880
8	16	40	101	114

Källa: *Husförhörslängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA). Mantalslängder, Sundals häradsskriva- res arkiv (GLA).*

Till skillnad från torparna finns alltså denna grupp med från början av under- sökningsperioden, men är inte särskilt talrik. Under nästa sekel blir gruppen arbetsföra unga par helt utan besittning av jord större fram till år 1860. Därefter stagnerar tillväxten något.

¹ I detta fall var dock bonden, enligt sagemannen, »så jäklig att han tog ut alla dagsverken på sommarn. Och sen fick far sitta hemma på vintern.», se SOFI IOD B37, man född år 1886 i Frändefors (DAG). En annan sagesman nämner mer ospecificikt ett jordstycke på egendomen som hans pappa skulle ge några dagsverken för, se SOFI IOD B30, man född år 1866 i Erik- stad (DAG).

² N Wohlin 1908 s. 62–71.

Mätmetoden är på sätt och vis bristfällig. Den visar endast »sysselsättning» vid en vis bestämd tidpunkt. Detta kan ge intryck att det fanns mer eller mindre vattentäta skott mellan en gång (sannolikt giftermålet) givna grupper. Men också en inom-generationell rörelse pågick. Många av de helt obesuttna paren ovan hade, som vi sett, tidigare i livet varit torpare.

Varför ersattes torparna med daglönare? Kalle Bäck för i sin studie av torpbebyggelsen i Östergötland fram tesen att laga skifte befordrade torparnas försvinnande. Efter storskiftet hade torpen varit en naturlig lösning på böndernas problem hur avlägsna åkerlyckor bäst skulle kunna utnyttjas. Laga skifte verkade i motsatt riktning. När gårdar flyttades ut från byn placerades de gärna på mark som torparna odlat upp. Torparfamiljen avhystes och de inledde en levnad under mer otrygga villkor. Bondgårdarnas behov av dagsverken vid de säsongmässiga topparna säkrades istället av backstugusittare.

Studeras denna fråga i Grinstad socken finns ett visst stöd för tesen. I byar som inte genomgår laga skifte – tretton byar om sammanlagt 4 1/2 mantal – är antalet torp oförändrat från år 1835 till år 1860. Däremot minskar torpen i antal i de byar där detta skifte genomförs. Kanske utnyttjade en del bönder den möjlighet att ogiltigförklara gällande torparkontrakt som ett laga skifte erbjöd.¹ Men skillnaden är inte stor och de inte laga skiftade byarna är så få att det blir vanskligt att dra några större slutsatser.

TABELL 5.11 *Torphushållens förändring i antal i laga skiftade byar i Grinstad socken*

Före skiftet	51
Tiotalet år efter skiftet	36

Källa: Skifteshandlingar, Grinstad socken (LSA & LMA). Husförhörslängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA). Mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA).

TABELL 5.12 *Torphushållens förändring i antal i inte laga skiftade byar i Grinstad socken*

1835	6
1860	6

Källa: Se tab. 5.11.

Torpbebyggelsens försvinnande kräver säkerligen en sammansatt förklaring. Ännu i skiftade byar fanns flera av torpen kvar fortfarande tio till trettio år efter skiftena. En anledning är att den utflyttningsskyldighet som laga skifte medförde – och som utgör grunden till Bäckes resonemang – bör nedtonas för

¹ K Bäck 1992 s. 45.

Dalboslättens del. Som nämnts verkar gårdar på Slättdal ha flyttat ut från de gamla bytomterna även före laga skifte. Hindret att lägga beslag på den mark som torparen brukade verkar ha varit mindre före laga skiftet.¹ Också hemmansklyvningar bör därför läggas till bönders motiv för att ta över »torparens jord». Det är vidare möjligt att hemmansägarna för att klara avbetalningar vid arvsskiften då syskon skulle lösas ut eller vid köp av jord med följande räntebetalningar och amorteringar sneglade på den jord som torparen satt på. Här kan resonemanget kompletteras med några utsagor från tiden. Först Anders Lignell:

»Där förut fanns en behållen eller välmående ägare med bärgade jordtorpare, blev dessa efter sönderstyckningen uppsagda, husville, flera och färre fattighjon, emedan de nya ägarna själva behövde bebo, eller åtminstone ha under egen brukning torplägenheterna.»²

Till detta kan nämnas att folket på torpen i inte ringa utsträckning hämtades in utifrån eftersom en större obesutten befolkning saknades i socknen. När mot mitten av 1800-talet en sådan befolkning vart etablerad minskade behovet av att erbjuda mer generösa villkor för bosättning. Arbetskraftsresurser fanns redan i tillräcklig mängd. Dessa tankegångar framkommer i lantmätare J.M. Lagerwalls beskrivning till Åmåls sockenkarta från år 1851:

»Dels den i betydlig mån tilltagande befolkningen de senare tjugo åren, och dels av bondens egna behov att själv bruka sin jord och inte lämna bort därav åt jordtorpare eller arrendatorer, orsakar denna myckenhet backstugor i skogarna, där rättighet betingas att uppbygga en stuga och uppodla några potatisland, varefter innehavaren därav söker att genom arbete hos andra förvärva sin bärgning.»³

Torperiets borttynande tycks hänga samman med en ökad koncentration av fattigmansbebyggelsen till utmarker i periferin till böndernas gårdar. Sjöskegen längs Vänern är ett sådant, Klöveskog på Hjortens udde ett annat, Kroppefjäll i öster mot Valbo härad ett tredje. De var sämre jordar som bönder i större utsträckning avstått från att lägga under plogen. Det rör sig alltså om samma typ av jordar som den obesuttna befolkningen i Skåne lokaliserades till efter laga skifte, sandjordar i utkanten bebyggelsen.⁴

¹ Det bör nämnas att Kalle Bäck också ser ett samband mellan torpbebyggelsens förändring och utflyttningsgraden samband med skiftet, se K Bäck 1992 s. 79–81.

² A Lignell 1851–2 s. 264f.

³ citerad efter P Hultqvist 2001 s. 89. Att bönder lägger under sig torparjord framkommer också i A Brusewitz 1909 s. 63.

⁴ H Svensson 2005 s. 215.

Folket här kunde kallas »potatisfolk» eller »potatistravare».¹ Födan gav dem deras namn. Som Lagerwall beskriver bodde de i backstugor med tillgång till någon liten markplätt där någon tunna potatis kunde sättas. Kanske fanns också underlag för en gris, mer sällan en ko. Men det var i vilket fall otillräckligt för hushållets bärgning. Dit där handtag behövdes fick de därför söka sig. Livet kom för allt fler att präglas av rörlighet på jakt efter arbete under hela arbetsåret. De utgjorde ett skikt av befolkningen som var på väg.

Vari fann de sin utkomst? En födkrok utgjordes av fraktfarten och fisket på Vänern. År 1880, när transporter på Vänern just börjat utmanas av järnvägen, lever trettio-tre hushåll i Grinstad socknen av sjöfarten. De står som sjömän eller skeppare i husförhörslängden eller har upptagits i sjömanskassan i Vänersborg.² Det gör inte näringen till något dominerande i en församling som då består av drygt sex hundra hushåll. Men hushållen är koncentrerade till Klöveskog mot Vänern, vilket gör att just detta område har en annan näringsprofil. I området fanns då varv, hamnar och kända skepparsläkter. Från mitten av seklet fanns här också en fyr, och mantalslängdens uppgift om fyrvaktare och fyrmästare betonar ytterligare områdets maritima prägel. Utvecklingen påminner något om den Orvar Löfgren beskrivit på halländska Bua-halvön. Här tar fisket fart samtidigt med de obesuttnas tillväxt på av bönderna lågt värderade utmarker mot havet.³ Fiskartorp är en benämning på backstugorna i detta periferiområde.⁴ Det husbehovsfiske det sannolikt var fråga om är förstås svårt att finna uppgifter om.

En annan utkomst var flåhackning, som skedde på individuella ackord, vilket tycks anpassat för backstugornas folk. En uppgift anger att backstugusittaren Gustaf Andersson, »Mösse-Gustaf» i folkmun, år 1884 »ruthackat» omkring tretton rutor i Sjöskogen för 1,50 stycket.⁵ Utöver investeringsarbeten var en möjlig inkomstkälla att ta tjänst vid säsongtoppar inom jordbruket.

I slåtter- och skördetider behövdes mycket folk. Vid mejningen gick männen före och slog säden varefter kvinnorna tog upp, band nekar (kärvar) och skylade, alltså ställde nekarna två och två lutade mot varandra för torkning. Slåttern följde i huvudsak samma mönster med män som slog gräset och kvinnor som gick efter för att räfsa och såta, det vill säga hopsamla höet i stora högar.

¹ G Jacobson 1982 s. 227. Också i Halland användes beteckningen om obesuttna, se O Löfgren 1977. Ett liknande perifert »fattigmansområde» var Bredfjället i mellersta Bohuslän. Invånarna kallades här »fjällkattera» av folket i de bättre jordbruksbygderna ner mot havet, se S Edman 2010. Vanvördiga beteckningar av något slags annorlunda är möjligen något som är mer allmänt förekom om periferins obesuttna.

² Rullor, Sjömanshuset Vänersborg (GLA).

³ O Löfgren 1977.

⁴ P Hultqvist 2001 s. 62

⁵ O Ljung 1976 s. 197, idem 1980 s. 322 Sakuppgifterna i det senare fallet grundar Ljung på en räkenskapsbok som en bonde (Jonas i Bön) höll sig med.

Efterföljande löktebete och slätteröl, där de arbetande bjöds på brännvin, förkom ännu vid sekelskiftet.

En sagesman minns detta arbete, gemenskapen och festligheterna, med en entusiasm han har svårt att dölja:

»–Ja, de gick där pojkar och skar och tösera skulle samla till raka strängar [allt]-eftersom de slädde och sedan kom kvällen och då blev de bal. Då hade de så att de fick kaffealvar. [skratt] Och det var roligt. De var många som gärna ville gå på de där slättölen. Då skulle en ha skarpt så det bet. Om en lämna ett sän't där strå efter, då blev det som de skratta åt dem. Plockare kalla de dem, de som blev ståendes efter. [skrattar] Då skratta de åt de stråna. –*Hur dags börja de på dan?* –Ja, de börja tidigt på möra när klockan var fem, sex och så fram till balen. –*Hur länge höll ni på med den?* –Ja, den kunde nästan hålla på fram till möra om det var roligt. [skrattar] Ja, då. [skrattar igen] Jo, det var livat. Det var livat då när en var ung och fick slå. En fick kappså. Alltsammans slädde de ... »¹

Ersättningen varierade. En krona om dagen samt mat, någon flaska mjölk och en kaka är den mest generösa ersättning jag har stött på bland uppteckningarna. Ibland utgick endast förtäring.² Somliga av potatisfolket jobbade för maten och kläder.³ Utgick lön verkar den vanligen ha legat på mellan 1 och 1,5 kronor om dagen samt mat runt sekelskiftet.⁴ Uppgiften stämmer förhållandevis väl med markegångstaxan för Älvsborgs län.⁵

Ett annat arbete för de obesuttna var att slagtröska spannmål. En sagesman berättar om arbetet:

»–En la det tjockt så där. Se'n va det till att packa och slå. En var allt trötter på kvällen. –*Var det både havre och råg?* –Ja, jag har vart med på bägge delarna ... Havren var styvare att tröska än råg. Där fick en slå sönder nekerna ... Och de kunde tröska havre riktigt de gamla gubbarna. Då skulle en slå till nekan änna som den var i lufta. Och ibland tog de nekerna med prejl [slaga] och kasta upp i ladan och då var det till att vara med där när en var en femton sexton år. –*Hur många var det som tröska? Var det fyra eller?* –Det var fyra, ja. –*Och då skulle ni hålla takten?* –Ja. –*De tröska över en gång först, eller?* –De gick två gånger. Först däråt och sedan tillbaka igen och så tog de och stack prejlarna under och vände på detta här. Och se'n drog de på från andra sidan igen. Det var allt ett uselt arbete. –*Se'n fick en resa upp?* – Ja, sen fick en resta upp och sen binda en kärv ... Det var rågen ... Havren bara reste de upp ... –*Kasta de?* – Ja, de kasta ... annars laga de så här och la i harpor, blåsmaskiner heter de, utav trä ...

¹ SOFI IOD B36, kvinna född år 1866 i Frändefors (DAG).

² SOFI IOD B23, man född år 1883 i Brålanda (DAG), nämner denna. O Ljung har en uppgift om endast 50 öre för nämnde Mösse-Gustaf och lika mycket till hans hustru efter utförd mejning, återigen hämtat ur räkenskapsboken hos bonden Jonas i Bön, se O Ljung 1980 s. 322. Enligt SOFI DAG IOD B30, man född år 1866 i Erikstad sn, utgick ingen betalning alls förutom slättölen efteråt.

³ SOFI IOD B23, man född år 1883 i Brålanda (DAG), säger: »de räkna mer på maten än på pengarna».

⁴ Enligt SOFI IOD B23, man född år 1883 i Brålanda (DAG), 1,00–1,25 kronor om dagen.

⁵ L Jörberg 1972 bd 2, s. 590 anger dagsverkspriset till 1,33 kr år 1895, 1,67 kr år 1900 respektive 2,00 kr år 1907.

–Kasta? ... –En på logen kasta så åkte havren längst bort och agnerna blev liggandes nära.»¹

Liksom flåhackningen var detta ett arbete som kunde förläggas till lågsäsong. Under höstarna och fram till jultiden slogs med prejel i ladugårdarna. En sageskvinna minns hur tröskare kom ned till gården, sov i halmen och sedan slagtröskade hela dagarna.² Efter att ett visst antal tunnor tröskats ur fick de en så kallad »spannskäppa», vilket var en betalning i spannmål, därav benämningen »spanntröska» som arbetet också kunde kallas. Exempelvis fick nämnde Mösse-Gustaf 26 kappar havre för att han tröskat 34 tunnor havre åt bonden Jonas i Bön.³ En sådan betalning var förstås samtidigt en viss försäkran om att arbetet blev riktigt utfört.

Ytterligare en syssla var att arrendera kor av bönderna:

»–Det var nå'n som hade en gård som betalade för korna ... 60 till 70 kronor om året för kon. Det var många som hade det. De kärna smöret. Det var inga mejerier då. Utan de kärna smöret och det skulle de till Vänersborg med på torget. –*Det var för rättigheten att få bruka?* –Ja, han skulle ha visst många lass hö och så skulle han ha två tunnor havre till varje ko. Och det malde han till mjöl. Det var inget kraftfoder då. De kallas för deje. De redde sig bra på't. Men det var inget överflöd.»⁴

»Vi hade deje. De fick betala för korna, 35 kronor. Och då fick de ett par tunnor havre och en fot salt. Också fick de hö halm och sen fick de ha mjölken och sköta om djuret. Och så fick de då hus och ved ... De hade dem ett år. Se'n födde de upp kalvar och sålde och så betalade de arrendet. Det var inte mycket dyrt då. –*Var de fruntimmer?* –Det kunde vara gifta karlar och hustrun med men då var det större gårdar. De kunde ha 12 kor och de kunde ha mer å [också]. Men det var dejer som inte hade mer än tre kor. Men då var de vanligtvis fruntimmer för det var inte för en familj att sköta om de djuren.»⁵

En gårdsägare hyrde alltså ut sina kor mot en arrendeavgift för varje kreatur – uppgiften varierar mellan 35 och 70 kronor, där 60 är den vanligast förekommande i uppteckningsmaterialet. Dessutom skulle han se till att foder fanns tillgängligt. En tunna havre för varje ko samt halm verkar ha varit en vanlig överenskommelse. Om husrum och ved alltid utgick är oklart. Korna sköttes av dejen medan åkerbruket sköttes av gårdens ägare. Mjölken tillföll dejen, grödan gårdsägaren. Motivet bakom systemet måste troligen sökas i ökade svårigheter för bönder att anställa tjänstefolk. Genom dejen fick gårdsinnehav-

¹ SOFI IOD B37, man född 1886 i Frändefors (DAG). SOFI IOD B182, man född 1877 i Sundals-Ryr (DAG) ger en samstämmig bild.

² SOFI IOD B29, kvinna född 1884 i Erikstad (DAG).

³ O Ljung 1980 s. 281 & 322. SOFI IOD B43, kvinna född år 1890 i Bolstad (DAG), nämner dock en lön om 50 öre om dagen. Arbetet varade från fem på morgonen till kvällen med två raster under dagen.

⁴ SOFI IOD B23, man född 1883 i Brålanda (DAG). Också SOFI IOD B29, kvinna född år 1860 i Erikstad (DAG), ger goda upplysningar.

⁵ SOFI IOD B42, man född 1872 i Gestad (DAG).

varen någon som skötte om korna, vilket inte är en särskilt säsongbetonad syssla, utan måste göras året om, utan lönekostnad. Det påminner om ett slags hälftenbruk där dejen tog (huvudsakligen) mjölken och bonden fick pengar samt gödsel till åkern. Ännu gick det inte att ha några kreaturslösa jordbruk. Systemet markerar därmed inte övergången till en mejerinäring, utan syftade tvärtom till att söka hålla uppe åkerbruket. Gårdsinnehavaren ville försäkra sig om åkerns näringstillförsel. Några dejer dyker heller inte upp i tvärsnittet 1930. Däremot hittas enstaka åren 1880 och 1900, sannolikt dock endast de som arrenderade ett större antal kor.¹ Förmodligen hör systemet hemma under den tidsperioden. Med övergången till ökad mjölkproduktion försvann motivet för det.²

Människorna i utmarker som Sjöskogen utgjorde en brokig skara. Gemensamt var endast fattigdomen på resurser. De levde i gränslandet mellan den formella och den informella ekonomin. Olof Ljung och Per Hultqvist har flera notiser som speglar en imponerande entreprenöriell skicklighet för överlevnaden. Männen kunde söka utkomst i fiske, fågeljakt och äggtäkt. Tjärbränning, kolning, vassbärgning³, enklare hantverk och gårdfarihandel var andra födkrokar. För kvinnorna nämns bärplockning, tillverkning av borstar och kvastar av björkris och inte minst olika former av textilslöjd. Ofta var förtjänsten liten, som följande uppteckning belyser:

»–Vi var sömmerskor både jag och mor. Ibland gick vi omkring om de var för envetna. Annars var vi hemma. –Betalt? –Det är skamligt att tala om ... De satte ned sömlönerna till 2,50 [kronor] för en klänning. Det var inte mycket. Gick vi omkring hade de för maten [dvs. den kontanta ersättningen blev lägre, eftersom också mat utgick]. De fick ha lite betalt för maten där som på andra ställen. Vi fick mer betalt hemma.»⁴

Alla obesuttna arbetade inte åt bönder. Förutom yngre par kunde uttjänta soldater, änkor eller andra ensamstående kvinnor hamna här. En del var gamla och orkeslösa och utgjorde därför inte arbetskraft så mycket som en angelägenhet för fattigvården. Om någon fick understöd togs hans hus som ersättning vid dödsfallet, och nya fattighjon inlogerades. I senare tid fanns också

¹ Enligt sagespersonerna ska systemet ha varit »vanligt», förvisso en ganska oprecis uppgift.

² Deje på Dal kan jämföras med uppgiften i O Löfgren om utarrenderade får där obesuttna investerade en del av sin lön i att hyra får att sköta om mot tillträde till betesmark samt hälften av sommarens lamm och hälften av ullen, se O Löfgren 1977.

³ Två män i en flatbottnad eka skar den och fyllde båten. En tredje man i land band den sedan till kärvar och reste dem i skylar, se Nils H Berg »En svunnen tid i Sjöskogen. Vassbärgning nödvändigt», i *ELA* 31/7 1980 s. 7.

⁴ SOFI IOD B37, kvinna född 1873 i Frändefors (DAG). 2,50 kr kan sättas i samband med priset för ett (manligt) dagsverke vid sekelskiftet vilket låg på lite mer än 1,50 kr.

exempel på rivning vid dödsfall för att undvika ny sådan bosättning.¹ I andra fall kunde det bli konflikter när stugorna förblev bebodda:

»–Sedan när han [fadern] var död blev det auktion för de hade haft hjälp av kommun. Då gjorde kommun auktion på den gamle kåken. Och jag köpte den. Jag gav femtio kronor för den. Jag köpte både lösboet och kåken för sjuttio kronor. Och bonden han blev så galen [skrattar] för han ville köpa't. Han ville inte ha någon på torpet eller på sin gård. Han var rädd för att jag skulle lösa't och då skulle det bli delning ... Och de ville han inte ... Men jag tog och köpte't. Och gubben han blev så galen. Han skulle vråka mig. Han skulle köra mig till Småland och sätta upp stöva där. »–Jag ska köra dig så långt som möjligt jag kan, bara jag blir av med dig». »–Ja, det var bra», sa jag. »–Kör iväg med oss. Sätt upp stöva där.» Men hur det var så kärningen hans hon ville inte det för hon höll med mig. Så det blev inget av det. Så jag tog och reparera stöva ...»²

I dessa områden fanns också kriminella, missbrukare, psykiskt eller fysiskt sjuka. Domböckerna rymmer flera fall där folk från Sjöskogen stulit mat och kläder från bönderna i de mer välbärgade delarna av socknarna. Detta var sannolikt ett av få tillfällen de lyckligare klasserna stötte på fattigdomen. Som Per Hultqvist skriver kan det ha bidragit till ett stärkande av en ömsesidig avoghet och misstro mellan grupperna.³ När vägen till Vänersborg vintertid lades över isen ska ett motiv ha varit den bättre sikt för bakhåll som detta erbjöd. Traditionen på orten vet berätta hur bönder utrustade sig med piskor med bly i pisksnärten för att kunna hålla »tattare och löskekarlar» borta.⁴ De senare människorna lejdes förmodligen sällan av bönderna. Med övrigt folk bland de obesuttnas växande skara hade de att hanka sig fram bäst de kunde.

Sammanfattning

Dalbosläppen och Grinstad socken var socialt homogent vid slutet av 1700-talet. Bönderna dominerade. Men under det följande seklet blir den sociala strukturen en annan, med en stark tillväxt av obesuttna. Några årtionden efter mitten av 1800-talet består Grinstad socken till större delen av obesuttna familjer. Proletariseringen på Dalbosläppen är kraftigare, hastigare och mer intensiv än i landet som helhet.

Inom bondegruppen uppkom bondepossessionater som klart skilde sig från medelbonden. Havrepatronerna tycks ha härstammat från en rikare krets av 1700-talsbönder, men utgjorde samtidigt en ny klass som även tjänade pengar på kreditutgivning, fastighetsspekulation, industriell verksamhet med mera.

¹ P Hultqvist 2001 s. 60.

² SOFI IOD B37, man född 1886 i Frändefors (DAG).

³ P Hultqvist 2001 s. 62.

⁴ Nils H Berg 1982 s. 11.

Bönderna härstammade från bondeleden. En tydlig giftermålsstrategi för bondbarn var att gifta sig med söner eller döttrar till andra bönder. Motivet var rimligen att uppsamla tillräckligt med egendomen som dessa giftermål krävde.

Torpargruppen rekryterades till större delen från de obesuttnas eget led. Till inte ringa del mobiliserades den dessutom utifrån. Resultaten rimmar illa med tidigare forskning som istället antagit att främst bondbarn i allmänhet skulle ha befolkat torpen. Men torparkontrakten verkar som regel ha varit tidsbestämda. När de löpt ut blev torparen i många fall helt obesutten samtidigt som jorden tycks ha dragits in under bondegården.

Vid mitten av århundradet dominerade olika typer av daglönare helt den obesuttna gruppen. Med detta grundlades en struktur att söka sig dagtjänster på längre håll utanför hemmet, vilket pekar fram emot arbetsvandringar och emigrationen.

Med kapitlets slut kan också delen *Havreruschen* summeras. För att i ett övergripande perspektiv förstå den ekonomiska expansion som ägde rum på Dalbosläätten under 1800-talets första hälft framstår det sätt varpå arbetskraften organiserades som en utomordentligt viktig faktor. Att sätta upp torp och stugor på markerna skedde dessutom till en mycket liten kapitalinsats. Om bönderna tidigare varit beroende av en gemensam resurs för betet till korna som i sin tur gav gödsel åt åkern och så vidare, kom de nu att bli beroende av en obesutten arbetsskara för att kunna hålla sina marker i hävd. Det är något av en historisk ironi att ju större uppsving för bönderna under seklet desto mer verkar de ha blivit beroende av tjänsterna från de obesuttna, just den klass de sökte distansera sig ifrån. Större åkrar innebar brantare arbetstoppar. Men med god tillgång på billigt arbetsfolk behövde detta inte vara något problem. Ekonomisk tillväxt skulle på så vis främst förklaras inte av olika mer begränsade kostnad-nyttan analyser så mycket som det sociala sammanhanget som sådant, där studieobjektet inte kan vara mindre än samhället som helhet.

Perioden 1770–1850 är den tid då en marknadshushållning växte fram på Dalbosläätten. En cirkulation av varor, arbete och kapital kom att bli en nödvändighet för att undvika en social kris. Farhågan för bönderna blev allt mindre missväxt med efterföljande svält och dyrtider utan istället överproduktion med efterföljande prisfall och lönsamhetssvårigheter. Under andra halvan av seklet kom havrefolket på Slättdal att få erfara innebörden av detta.

HAVREKRASCHEN

Kris, avfolkning & familjejordbrukets framväxt

I DET GAMLA SUNDALS HÄRAD strövar jag omkring längs den skärgårdslösa Vänerkusten. Området kallas Sjöskogen och är ett par hundratal meter brett bälte av berg och mager skogsmark som kringgärdar landskapets slättland. Jag orienterar mig med hjälp av en handdator i vilken »häradskartan» av år 1893 är inlagd.¹ Med en antenn håller datorn kontakt med gps-satelliter. När jag rör mig i landskapet visas på skärmen var jag befinner mig drygt hundra år tidigare.

Kartan har åldrats till ett historiskt källmaterial. Den återger ett landskap i hävd. Karteringen ligger nära i tid för odlingens största utbredning. I skogen ses insprängda små åkerlyckor. Dikena och brukningsvägarna är flera, åtskilliga torpen och backstugorna. I dag syns inte mycket av vare sig kultiveringen eller bosättningen. Någon pinne som hembygdsföreningen stuckit ned för att markera läget för något svunnet torp stöter jag på, välvningar i marken efter gammalt plogbruk och grävda diken likaså, men inte mycket mer. Det är som landskapet sökt röja undan alla spår efter dess förutvarande invånare. Skogen står i dag rak på gamla vallar, havreåkrar och potatisland.

Ett utsnitt över hemmanet Jakobsbyn på Klöveskog kan få tjäna som illustration, se karta 15. Här syns tretton gårdar (cirklar), ett soldattorp, fem torp och sju backstugor (fyrkanter). Karteringen fångar tillståndet vid odlingsmax på Dalboslätten. Långt norrut på den gamla utmarken Sjöskogen har odlingsivern sträckt sig. Även på den lilla Skällnäsön har rests ett torp och plöjts upp åker. Ett utsnitt ur den ekonomiska kartan fångar det efterkommande förloppet fram till mitten av 1900-talet, se karta 16. Bondgårdarna (blå cirklar) är kvar, där en av dem verkar ha klyvts (röda cirklar) och flyttat något söderut. Klöveskogs kapell som byggdes i början av seklet i anslutningen till den gamla soldatstommen är ett annat tillskott. Annars präglar rivning och nedläggning utvecklingen. Området norr om den tvärgående vägen har påverkats mest härvidlag. Gårdarna är kvar men endast enstaka torp och backstugor. På Skällnäsön är bebyggelsen borta och åkern igenlagd. Också på fastlandet är ytvidden för detta markslag krympt.

¹ Ett tack riktas till geografen Pär Connelid som ordnade med denna teknik och deltog i, för att inte säga allt som oftast tog ledningen för, exkursionen.

Mellan åren 1927 och 1939 avfolkades den svenska landsbygden med lite mer än tjugotusen människor om året. Tendensen var inte ny, utan hade varit en verklighet sedan 1880. Lämnas tätorter på landsbygden åt sidan minskade folkantalet på den »egentliga landsbygden», alltså glesbygden, med omkring åtta hundra tusen människor mellan åren 1880 och 1940, från 3,7 miljoner till 2,9 miljoner. Samtidigt hade folkmängden i landet som helhet vuxit med närapå 2 miljoner människor, från 4,6 till 6,3 miljoner. Att befolkningen på den egentliga landsbygden i så stor omfattning och över så lång tid minskade var något nytt. Städernas tillväxt hade före år 1880 ägt rum parallellt med att folkmängden ökade utanför stadsgränserna. Så skedde inte längre.¹

Den utlösande faktorn bakom den omfattande folkminskningen på landsbygden under perioden är inte som man kanske skulle tro att folk flyttade därifrån. Det hade de gjort sedan länge, men genom det höga födelsetalet hade detta inte tidigare fått till konsekvens att folket blev färre. På en befolkning om ungefär fyra miljoner år 1880 flyttade smått otroliga två och en halv miljoner från landsbygden mellan detta år och år 1940, varav åtta hundra tusen till utlandet och resten till inhemska städer. Flyttningsförlusten är således väsentligt större än vad landsbygdsbefolkningen faktiskt minskade med under samma tid. Den utlösande faktorn bakom folkminskningen efter år 1880 var därför att en utflyttning inte längre komprimerades av ett högt födelsetal. Efter år 1880 gjordes så endast nätt och jämnt och efter 1910-talet är nativiteten inte längre i närheten av att utjämnas för tappet i flyttning. Kranen hade dragits åt.² Avfolkning följde.

Det lägre födelsetalets väsentliga inverkan på förloppet framträder tydligt i statistiken över åldersfördelningen på landsbygden. Sedan år 1880 inträffade den största minskningen av landsbygdsbefolkningen inom barnåldrarna. Nästan en halv miljon färre barn fanns på landsbygden år 1935 än dryga femtio år tidigare. Två av fem barn hade bortfallit ur längderna.³

Avfolkningen åren 1880–1930 föll dessutom olika på olika yrkesgrupper. Bondehushållen blev faktiskt fler och vidare var hemmavarande söner och drängar (inklusive stutare) storleksmässigt föga påverkade av utvecklingen. Däremot hade de helt obesuttna⁴ samt torparna minskat i antal, de förra något, de senare väsentligt.⁵ Men som helhet fanns det ungefär lika många armar

¹ Hofsten 1940 s. 5–9 (allmänna drag) samt 18 och 36 (flyttningen).

² Hofsten 1940 s. 18 (flyttningsnettot) och SOU 1938:15 tab. 2 (födelse- och dödstalet).

³ Hofsten 1940 s. 10.

⁴ Denna grupp innefattar 1800-talets backstugusittare och inhysseshjon såväl som 1900-talets motsvarigheter till dessa kategorier, lägenhets- och egnahemsägarna. Indelningen är Hofstens.

⁵ Siffrorna för »yrkesutövande män inom olika grenar av jordbruket» år 1860 resp. 1930 är, uttryckt i tusental, för bönder 231 resp. 272, för torpare 100 resp. 17, för helt obesuttna 97 resp. 77 och för kategorin med stutare, drängar och hemmasöner tillhoppa 344 resp. 330, se Hofsten 1940 s. 33.

redo att hugga i på fälten och i skogarna sett till de arbetsföra männen. Det var inte här som jordbrukets bekymmer ansågs ligga enligt det officiella Sverige.

Det som oroade utredaren på 1930-talet av flykten från landsbygden, Erland Hofsten, var att ungdomen flyttade. Av de arbetsföra som flyttade ut var två av tre personer mellan femton och trettio år. Landsbygdsbefolkningen blev äldre. Till detta bidrog att de gamla blev fler också i absoluta termer. De över sextio år var omkring ett hundra tusen fler år 1930 än femtio år tidigare, en tillväxt med omkring femtio procent. Etter värre än en grånande befolkning tycktes honom den alltmer snedvridna balansen mellan könen. Fler unga kvinnor än män flyttade till städerna. I åldersklassen 15 till 30 år flyttade två kvinnor för varje man under 1930-talets början. Detta medförde att kvarvarande kvinnor på landsbygden blev allt mer belastade av arbete. Undsättning saknades då pigor hart när inte längre fanns att få. Till den prekära situationen bidrog också att bostäderna var otidsenliga, med dålig uppvärmning och ofta avsaknad av rinnande vatten och avlopp. Husmödrarnas arbetsböda framstod därför som ett av landets »för närvarande mest brännande samhällsproblem». En stor del däri hade, som sagts, att döttrarna flytt landsbygden.¹ En allt större del av de kvarvarande unga männen riskerade att förbli ogifta om utvecklingen fick fortskrida.² Landsbygden gick mot förgubbning.³

Faktiskt var det inte avfolkningen i sig så mycket som den skeva befolkningsstrukturen som oroade samtiden och mynnade ut i statliga åtgärder där de mindre bruken sökte bortrationaliseras. Gårdar med högst tio hektar mark, vilka beräknades förbruka 55 procent av arbetskraften men inte stå för ens 40 procent av jordbrukets totala produktvärde⁴ var här i blickfånget. Deras jord ansågs bättre brukad i större enheter och deras arbetskraft ansågs bättre behövd i stan. Genom att slå ihop dem kunde en struktur av bärkraftiga och rationellt skötta så kallade familjejordbruk skapas.⁵

Var fanns då rötterna till denna utveckling?

¹ SOU 1938:57 s. 119. På trettio- och fyrtiotalen söktes efterkomma problemet, bland annat genom myndigheten Hemmens forskningsinstitut – numera avsmnad, men odödliggjord genom filmen *Psalmer från köket*. Särskilt utmärker sig i detta sammanhang de tidsstudier på husmödrars arbete som staten lät utföra, vilket givit upphov till ett rikt källmaterial, ännu endast sporadiskt bearbetat (ett undantag är K Rehnberg 1990). Den gifta bondkvinnans situation diskuteras av ex. A Nyberg 1993 och M Morell 2001 s. 313.

² En landsbygdens framtid av, som senare jordbruksutredningen uttryckte det, »snedvridna könsproportioner, tung skatteböda» – när inte minst äldreomsorgen fördyrades – »dåliga skolförhållanden och en förstärkt känsla av missnöje och isolering», det senare en effekt av att andra flyttade, ansågs inte vara mycket till framtid, se SOU 1946:42 del 1, s. 42–44.

³ E Hofsten 1940 s. 10 (de äldres tillväxt) och 21 (könsproportioner för yngre flyttade).

⁴ SOU 1946:42 del 2, s. 38.

⁵ Enligt en uppgift ska 1935 års egnahemsutredning ha varit först med att importera den amerikanska termen familjejordbruk, Iréne Flygares refererad i M Morell 2005 s. 6.

»Boom» & »Bust»

Vid ingången till 1870-talet slog en internationell högkonjunktur igenom i Sverige. Efterfrågan på Sveriges viktigaste exportvaror ökade. Havrepriset sköt till rekordhöga höjder. Man får gå tillbaka till krigskonjunkturerna i samband med Krimkriget 1853–56 för att finna dess like. Markegångspriset för havre närapå fördubblades på tio år, från bottennoteringen år 1864 om 5,5 till 9,4 kronor tunnan år 1874.¹ Det var »goe tier», som folket på Dal ännu vid denna tid kallade högkonjunkturer, då alltmer pengar kommer i rörelse.²

Åren 1869–1875(-77) då havren, tillsammans med andra stora exportvaror som stålet, järnet och träet, lät sälja sig dyrt kan kanske sägas utgöra en höjdpunkt för artonhundratalets frihandelsepok i Sverige. De av Karl Polanyi benämnda tre liberala grundsatserna var eller blev faktum under denna tid: Frihandeln, den konkurrensutsatta arbetsmarknaden samt guldmyntfoten. Jord, arbete och pengar kunde köpas och säljas som varor och vidare kunde varor strömma in och ut ur landet utan hinder och utan att någon särskild nation gynnades. Betydelsen av att Sverige inrättade guldmyntfoten år 1873 medförde att regeringen frånhände sig möjligheten till en expansiv penning- och finanspolitik, vilket skulle ha äventyrat den fasta kursen mellan kronan och guldet. Systemet var själva garanten för en självreglerande marknad i en internationell ekonomi.³

Men oaktat inrättandet av liberalismens grundsatser uppträdde kriser. Som såväl John Maynard Keynes som Karl Marx har inskräp, kan expansioner innebära risk för fartblindhet. När konsumtionen ökar stiger priserna, vilket befordrar en spekulationsvilja. Investerare tar en fortsatt värdestegring för given och nonchalerar varningssignaler. Ivriga att räkna hem allt mer satsar de inte bara vad de äger, utan också vad de tror sig äga. Spekulation läggs till spekulation läggs till spekulation vilka snart sträcker till svindlande höjder.

¹ Markegångspriser är redovisade i kronor per hektoliter (=100 liter). Ovan har priserna omräknats till tunnor (1 tunna = 146,6 liter). För markegångspriser, se L Jörberg. 1972. Åren 1855 och 1856 är markegångspriset i Älvsborgs län på havre 8,9 kronor tunnan. Visserligen var år 1868 havrepriset så högt som 9,0 kronor tunnan, men detta berodde på missväxt.

² EU 14798. Något pris på havren nämns inte för 1870-talet. Under 1850-talet påstås havren ha kostat 10 kronor tunnan, alltså en krona dyrare än det högsta markegångspriset i Älvsborgs län under 1850-talet.

³ Guldmyntfoten innebar att riksbanken skulle garantera den svenska kronans värde i guld på så vis att kronan knöts till en viss guldmängd och att riksbanken förband sig att köpa och sälja guld till detta pris samt utfäste sig att avpassa sedelmängden till guldreservens storlek. Därmed underkastades präglandet av nya kronor en automatisk mekanism. Ett underskott i betalningsbalansen innebar att värdet på kronan sjönk i förhållande till andra valutor. När kronan sjunkit under en viss nivå – kallad guldpunkten – tvingades riksbanken att sälja guld, vilket i detta läge var en god affär för köpare som kunde handla guld i kronor (för det fastställda priset, trots att kronan sjunkit i värde) och sedan sälja guldet i utlandet där det betalades högre, samt begränsa mängden sedlar och krediter – allt för att återställa kronans värde. Därmed förbyrådes importen samtidigt som svenska exportprodukter blev mer attraktiva i utlandet. Genom att guld på detta vis flyttade från underskottsländer till överskottsländer återställdes betalningsbalansen. Guldreserven och sedelmängden krymper alltså »automatiskt» med ekonomin och vice versa.

Och en ekonomi där finanserna tappat fotfästet med produktionen kommer förr eller senare att krascha.

På såväl femtiotalets högkonjunktur, med roten i krigskonjunkturen under Krimkriget och guldruschen i Amerika och Australien, som sjuttioalets, med grunden i den byggboom som det franska krigsskadedeståndet utlöste i Berlin, följde kollapser inom den finansiella sektorn med sedvanlig efterföljande panik i den kommersiella världen. Men medan krisen 1857 varade i omkring två år föll världsmarknadspriserna efter år 1873 i hela sex år och återhämtade sig därefter heller inte på länge. Istället följde en utdragen nedgång med fallande räntor, priser, aktiekurser och vinster. Den första betydelsefulla internationella krisen var ett faktum.¹

I Sverige nåddes visserligen konjunkturtoppen något senare. Först under år 1875 började en avmattning märkas av. Järn- och stålpriserna började falla. Priset på havre, liksom på trä, höll sig någorlunda uppe fram till 1877, men föll också de därefter snabbt. Från detta år till år 1887 sjönk markegångspriset på havre i Sverige från 8,5 till 5,0 kronor tunnan.² Det blev »onormalt låga priser på allt», som en upptecknare från Dal kom att minnas det.³ Också det svenska finanssystemet drabbades. En rad bolag och bankirfirmor tvingades år 1878 att ställa in betalningarna. Den internationella krisen hade nått Sverige på alla fronter.⁴

Havrepreisets fall hade också andra orsaker. När de stora investeringarna i ångfartyg och järnvägsbyggen realiserades, och därtill en metallurgisk innovation förbättrat ångmaskinen så att nämnda transportmedel kunde gå med mindre koks i lasten (och därmed lasta en större volym varor), öppnades nya kontinenter för handel. Stora mängder billig spannmål från USA:s prärier och Rysslands svartjordsområden kastades in på den europeiska marknaden. Inom kort föll havrepriset i England, den svenska havreexportens viktigaste marknad, med hälften. Den svenska havren var inte längre konkurrenskraftig.

¹ Enligt Charles Kindleberger orsakades den långa depressionen av det dramatiska priset och avsaknaden av en effektiv långivare i sista hand år 1873. Men detta är förstas omdebatterat. Som ett av de mer originella bidragen till den diskussionen framstår S. B. Saul, som menar att perioden 1873–1896 egentligen inte var någon depression, utan en period där fallande priser visserligen sänkte vinsterna för företagen, men där de samtidigt stigande reallönerna garanterade en välbefinningsökning för löntagarna, se C Kindleberger 1990 s. 245ff och där refererad litteratur.

² Markegångspriser är redovisade i kronor per hektoliter (=100 liter). Ovan har priserna omräknats till tunnor (1 tunna = 146,6 liter). För markegångspriser, se Lennart Jörberg. *A History of Prices in Sweden 1732–1913* del 1.

³ EU 14798. Sagesmannen talar om 4 kronor tunnan för havren, vilket är en halv krona billigare än det lägsta markegångspriset i Älvsborgs län under 1880-talet om 4,5 kronor, vilket i sin tur var en halvkrona billigare än ett genomsnittligt markegångspris för riket.

⁴ A Hagberg 2007 s. 72–77.

Perioden efter 1873 brukar kallas »den långa depressionen», en märklig era av låg inflation, ökade investeringar och stegrad produktivitet, men med fallande priser och vinster. Den markerade ett brott mot en äldre tid. När världen trädde ut ur »depressionen» år 1896 kändes den knappast längre igen. Frihandelsepoken hade börjat utmanas.

Karl Polanyi har hävdad att marknadsekonomin utvecklas i så kallade dubbla rörelser. I en första rörelse underkastas naturen, människan och hennes betalningsmedel principen att betraktas som varor vilka endast ska sättas i rörelse av vinstmotivet. Ett sådant marknadssamhälle, hävdar han, uppstår inte spontant, utan måste inrättas. Förra delen av den här boken behandlade detta förlopp på Dalbosläätten. Men som han inte trodde att »något samhälle kunde uthärda ett sådant system av grov fiktion [eftersom folk, jord och pengar inte framställts för att säljas och köpas] ens för en kortare period» menade Polanyi att impulser till reform av denna självreglerande mekanism spontant skulle uppstå vid hot om att samhället annars skulle bryta samman.¹

I efterhand kan konstateras att skyddsmekanismer också trädde i kraft i samband med kriserna, oavsett ideologin om marknadens självreglering. Skattebetalarna fick uppträda som långgivare i sista hand för det finansiella systemet. Vid krisen 1857–58 hade Riksbanken inrättat den så kallade Statslånefonden, men detta var trots allt en kortvarig aktion. År 1879 utverkades en mer omfattande och mer långsiktig typ av stöd till banker, företag och handelskompanier med likviditetsproblem genom bildandet av den så kallade Järnväghypoteksfonden, denna gång i riksgäldskontoret regi.² Ett stöd till bönderna dröjde längre, men kom till slut. År 1887 infördes spannmålstullar, vilka senare kom att höjas år 1895. Sådana motrörelser är förstas begränsade jämfört med de konjunkturutjämnande åtgärder som regeringar började experimentera med från och med 1930-talet, vilka för övrigt krävde att guldmyntfoten först avträdde. Men nu var det 1880-tal och så gjordes inte.

De begränsade motrörelserna till trots framstår den långa depression 1873–1896 inte desto mindre i efterhand som ett epokskifte. Britterna var inte längre världens verkstad. Konkurrensen på världsmarknaden hade hårdnat. En imperialistisk politik hade gripit omkring sig. Kapitalkoncentrationen inom ekonomin hade ökat – bolagen och finanshusen var större än någonsin tidigare. Också det allmänna medvetandet tycktes förändrat. Den politiska mass-

¹ »Människorna skulle förgås av sin sociala utsatthet ... naturen skulle reduceras till sina element, miljör och landskap förstöras, floder förorenas, militär säkerhet äventyras, förmågan att framställa livsmedel och råvaror raseras ... [och] brist på eller överflöd av pengar skulle visa sig vara lika ödesdigert för affärslivet som torka och översvämningar var för primitiva samhällen», K Polanyi s. 87–88.

² A Hagberg 2007. Som riksbanken var förbjuden att ge krediter till banker som sträckte sig längre än sex månader, var det förstas praktiskt att två statliga styrningsinstrument av ekonomin en gång hade inrättats.

mobiliseringen av arbetare i städer hade inletts. I andra kretsar hade tvärtom en konservativ strömkantring ägt rum med sitt kanske tydligaste uttryck i Tyskland där en opinion emot frihandeln hade vuxit sig stark med krav på ökad protektionism. Till den sistnämnda ändrade sinnesförfattningen kan därtill räknas en mer irrationell hållning av illvilja som börjat gripa omkring sig, vilken riktades mot folkgrupper som påstods ha skott sig på den spekulation som förelöpte krisen.¹

För det svenska och nordvästeuropeiska jordbruket innebar nedgångsperioden en omställning. Det mer ensidiga spannmålsbruket gav plats åt animalieproduktionens mer mångsidiga drift, låt vara att en rad sysslor snart skulle komma att skiljas från bondgården, såsom mejerihanteringen och slakten. En begynnande avfolkning av landsbygden – svenskar och andra nordvästeuropéer lämnade i miljontals sina hemländer för Amerika – innebar samtidigt en minskad arbetskraftstillgång för jordbruket. Näringen började dessutom mekaniseras under samma tid. Drivkrafterna bakom och sammanhangen inom och följderna av denna omställningsprocess, under en period när en av de kraftigaste högkonjunkturerna under seklet gav vika för den mest utdragna av lågkonjunkturer, har engagerat flera svenska historiker och utgör tillika ämnet för denna del av boken.

Agrarkrisen och avfolkningen i svensk forskning

Första insatsen att studera det sena 1800-talets jordbruk gjordes under början av 1900-talet. Den stora emigrationen, vilken upplevde sin mest intensiva fas just under de decennier som sammanfaller med »den långa depressionen» och den europeiska agrarkrisen, blev utgångspunkten. Men från början sattes inte utvandringen och det internationella prisfallet på havre i särskilt starkt samband med varandra. Jordbrukets svårigheter ansågs istället mer eller mindre självförvållade, enligt den av statistikern Gustav Sundbärg ledda Emigrationsutredningen från 1900-talets början. Den ekonomiska utvecklingen inom jordbruket släpade efter med följd att jordbruksarbetarna inte kunde beredas tillfredsställande försörjning. Detta ska ha orsakat emigrationen. Krisen för jordbruksnäringen ägde alltså knappast rum mot en internationell bakgrund om vi ska tro Sundbärg.

För Dalboslättens del representeras detta perspektiv av Axel Brusewitz' undersökning av det ekonomiska livet i Sundals fögderi under artonhundratalet, vilket kom att bilda del av Emigrationsutredningen, och kan sägas utgöra den klassiska skildringen av artonhundratalets ekonomiska liv på Dalboslättan. Eftersom hans stämma alltjämt kan höras eka – exempelvis i Länsstyrelsens

¹ C Kindleberger 1990 s. 162f, 220, 245ff, 318 & 323; E Hobsbawm 1987 s. 51–66.

² Nordals, Sundals och Valbo härad, alltså södra Dalsland.

för Västra Götaland år 2002 utkomna *Agrarhistorisk landskapsöversikt* – finns det anledning att återkomma till honom i nästa empiriska kapitel.¹

Senare forskning har visat att Sundbärgs och Brusewitz bild knappast är invändningsfri. En mer allmän kritik mot den riktade exempelvis Birgitta Odén år 1963. Hon såg i Sundbärgs utredning inte en objektiv undersökning, utan en tendentiös inlaga i den då dagsaktuella debatten om utvandringen. Tendensen, menade Odén, var »den starka nationalismen» och »jordromantiken».² Istället borde blicken vändas mot ekonomiska faktorer betraktade i en mycket vidare ram.

Samhällsvetenskaplig forskning hade vid tiden för Odéns artikel skjutit fram sambandet mellan amerikanska industrikonjunkturer och den europeiska utvandringen starkt. Istället för att betona svält, fattigdom, religiöst förtryck, missväxt, jorderosion och liknande faktorer som tvingade bort folk, så kom efterfrågan på arbete, högre löner, önskan om en högre levnadsstandard, religiös tolerans och andra faktorer, som kunde locka folk till ett område, att intressera. I Norden var en föregångare inom denna riktning den norska historikern Ingrid Semmingsen som såg den nya rörligheten på alla områden under artonhundratalet som en förutsättning för utvandringen. Samhället hade omvandlats ekonomiskt, socialt och politiskt. En ny självkänsla spred sig till grupper och individer. »Det blev demmet op en befolkningsreserve på landsbygden av folk, som blev tvunget till å ta sig fram på beste måte i hjembygden, men som ville ut...».³ Med bättre kommunikationer växlade deras tidigare inhemska framhankande över i utvandring.

Linjen följdes för Dalboslättens del upp av Paul Noreen i licentiatavhandlingen *Emigrationen från Sundals härad*. Arbetet ingick forskningsprojektet *Sve- rige och Amerika efter 1860. Utvandring, återinvandring, social och politisk debatt* under ledning av Sten Carlsson. Den tolkning av emigrationen som projektet i stort sökte framhäva var just inte bortstötande så mycket som lockande fakto-

¹ T.ex. utsugningen av jorden genom ett ensidigt odlande av havre, jordens långt drivna styckning, de bristfälliga kommunikationerna och att ett rationellt bruk först växer fram efter 1890 är några huvudpunkter, se *Agrarhistorisk landskapsöversikt...* s. 128–130.

² Se B Odén 1963, speciellt s. 263. Geografen de Geer var en föregångare inom det perspektiv Odén efterlyste. I en studie av emigrationen från Västsverige betonade han »the pull» mer än »the push». Orsaken till varför dalslänningar kom att just utvandra framhäver han avsaknaden av ett nära »urbant influensfält», som kunde sluka den »överflödiga» befolkningen. Istället lockades de utomlands, se E De Geer 1959. Varför inte Trollhättan, närliggande till Sundals härad och starkt expanderande under denna tid, verkade som ett influensfält för syddalslänningar är oklart.

³ Se I Semmingsen 1960, s. 236.

rer; inte »the push» så mycket som »the pull».¹ Men en hel del av »the push» dröjde sig ändå kvar i Noreens arbete, fast av andra orsaker än hos Bruswitz. Noreen utnyttjar för sin framställning ett arbete av Anders Edestam som i en jämförelse mellan emigration och åkerareal per invånare finner att de socknar i Dalsland som hade minst 1,3 hektar åker per invånare, och endast de, hade en amerikaemigration under tiden 1881–1893 över 20 % av folkmängden. Sambandet mellan agrarkrisen och emigrationen skulle därmed vara statistiskt klarlagt. Det var kort sagt lönsamhetssvårigheter som drev iväg folk.²

Men det fallande havreprisets inverkan på det svenska jordbruket är omdiskuterad. Enligt Mats Morell ledde den samtida omställningen till animalieproduktion att jordbruket komprimerades för krisen för spannmålen. Tankegångarna löper tillbaka till Jan Kuuse och Gunnar Fridlitzius, vilka menade att bönderna knappast slutade odla havre när priserna föll. Tvärtom fortsatte de att så göra. Men istället för en exportvara kom havren att utgöra foder inom en växande animalieproduktion. I en jämförelse med industripriserna, skriver Morell, förbättrades faktiskt jordbrukarnas bytesvillkor under 1880-talet. Havreodlarna kunde kompensera förlusten av den engelska marknaden med en växande inhemsk marknad för foder. Agrarkrisen får därför »karaktären mer av en strukturkris, där en omläggning till animaliedrift blev lönsam, eller kanske rent av nödvändig». Sett till tolkningen borde alltså inte havreodlande områden ha drabbats så hårt och utvandringen torde följaktligen främst förklaras av »the pull».³

Enligt denna tolkning kan knappast importtullen på spannmål sägas ha varit bondens egentliga vän. Den störde prisbildningen och förvrängde den marknadsbild som bönderna önskade anpassa sig till. Utan tullar skulle en snabbare och mer effektiv kreativ förstörelse ha kommit till stånd, för att tala med Joseph Schumpeter (se kapitlet *Att dela mark*).⁴

En fråga som varit närvarande i den svenska diskussionen är om det var storgodsen eller bondgårdarna som tog initiativet i omställningen till smörproduktion och maskindrift. Nu finns det knappast gods i sådan mängd på Dalboslättan att en komparativ studie blir meningsfull. Men det finns några

¹ P Noreen (1967) tr. 1987, speciellt s. 100 (tendensen i Lignells arbeten), 114f (arbetsvandringarna), 137, 143 och 149ff (orsaker till utvandringen) samt 153 & 158 (jordens utsugning). Det kan framhållas att han något polemiserar mot en tes att de goda konjunkturen i USA drev fram utvandringen i Europa genom att ställa frågan om det, åtminstone för Dalboslättans del, verkligen rådde full kännedom om dessa, se idem s. 137. I rättvisans namn bör nämnas att Bruswitz något diskuterade den vikande konjunkturen för havre och därutöver lockelsen det amerikanska näringslivet utgjorde för de unga, låt vara att båda faktorerna för honom helt underordnades jordbrukets brister, se A Bruswitz 1909 s. 37f.

² Se A Edestam 1966, fr.a. s. 17ff.

³ M Morell 2001 s. 94–99.

⁴ M Morell 2001 s. 99.

element i debatten kring bondejordbruket som ger upphov till frågor rörande omställningen till maskiner och mjölk även för bondgårdarnas del.

Bönder och familj jordbrukare

Den ryske bondeekonomen Tjajanovs teori om en särskild sorts ekonomisk logik inom jordbruket utövar stort inflytande inom historieskrivningen. Den tillgrips för att förklara hur bondehushållen har kunnat överleva in i en modern era. En allmän utvecklingsgång av ägokoncentration tycks trotsad. Enligt exempelvis en linje ur Karl Marx' författarskap skulle småhantverkare och småjordbrukare slås ut när nivån för ett konkurrenskraftigt företag sattes av de större, på samma sätt som industrin konkurrerat ut hantverket.¹

Tjajanovs teori bygger på att bondehushållet anpassar sig efter familjecykels faser. Visserligen utgick han från östeuropeska förhållanden där anpassningen inte skedde i fördelningen av arbetskraft så mycket som av åkermarken. När sönerna gifte sig och flyttade in i föräldrahushållet, så uppodlades mer mark och omvänt, när far- och morföräldragenerationen dog, lades mark för fåfot eller togs över av grannarna, om de var i expansionsfasen. För Västeuropas del, som kanske först och främst Lutz Berkner har beskrivit, sökte hushållet balansera arbetskraftsbehovet genom tjänstefolksinstitutionen. Var arbetskraftsbehovet på gården större än vad familjen kunde sörja för anställdes tjänstefolk utöver de egna barnen. Allt eftersom barnantalet växte skickades de äldsta barnen iväg att arbeta för andra vilket i sin tur gjorde det möjligt för ett yngre brukarpar att städja en piga eller dräng under de första tio-tolv åren av sin familjecykel. De hushåll med mindre behov av arbetskraft släppte ifrån sig till de som var i större behov.² Grovt förenklat kanske man kan säga att i väst omfördelades arbetskraften, i öst omfördelades jorden, men båda de olika systemen bestämdes av familjecykeln bland bönderna. Det väsentliga i teorin är att det finns något slags nödvändig flexibel mekanism i bondesamhället som tillgodosåg familjers olika behov vid olika tidpunkter, vilket förstärkte dess överlevnadsförmåga.³

¹ Exempelvis Hans Seyler, som utgick från vissa marxistiska principer, fick ta till en ad hoc lösning för att kunna förklara det stora antalet bönder i Sverige ännu i mellankrigstiden. Orsakerna var kolonisationen av Norrland, den statsunderstödda egnahemsrörelsen samt att den tekniska utvecklingen ännu inte gått så långt. Detta fördröjde en annars obevekliga gång där allt fler bönder tvingas till lönearbete, se H Seyler 1983. Huruvida ägokoncentration inom jordbruket verkligen följer av marxismen diskuteras av Susan Mann 1990 där ett antal tankar av Marx själv presenteras om särskilda hinder inom den agrara sektorn för en utslagning av mindre jordbrukare. Här kan också nämnas en sorts mellanväg inom forskningen. Småbönderna överlevde genom att de i ökad utsträckning blev mångsysslare och beroende av utvecklingen utanför jordbruket. Jordbruket blev en trygghetsbas. Inkomster från skog, vägbyggen och annat användes till att förbättra driften. Först under den högindustriella epoken överges denna struktur och industriarbeten ger en mer permanent försörjningsbas, se M Isacsson 1993.

² L Berkner 1977.

³ A Tjajanov 1986. En god introduktion till det tjajanovska tankegodset ger G Djurfeldt 1994.

Gentemot godsens skulle därigenom bondgårdarna ha en större överlevnads-kraft genom sina lägre omkostnader, större anpassningsförmåga och möjlighe-ter till självexploatering. I Tjajanovs modell motsvaras detta av hur bonden odlar mer mark i takt med ökad försörjningsbörda.¹ Att ta fasta på bondehus-hållets fördelar gentemot det större tungrodda godset inom jordbruket har varit en stark tendens under de senaste trettio åren inom svensk agrarhistorisk forskning, låt vara att vissa studier pekar på en förhållandevis hög överlev-nadsgrad också hos storgodsen under det tidiga 1900-talet.² Diskussionen har dock visat på behovet av en finare indelning av arbetets organisering än upp-delningen gods kontra bondgårdar. Ulf Jonsson menar att det system av dags-verksskyldiga underlydande torp som rådde på gods i Södermanland innebar fördelar eftersom arbetskraften hade en grundläggande försörjning tryggad genom eget jordinnehav. Godsägaren behövde därmed inte stå för hela repro-duktionskostnaden för arbetsstyrkan. Detta bidrog till att ett överskott kunde realiserats och investeras i driften.³ Man kan tänka sig att en annan arbetsorga-nisation på godset hade inneburit en större svårighet att konkurrera.

Vad som mindre väl lyckats göra sig gällande i diskussionen är att också det enkla bondehushållets sätt att organisera arbetskraften skiljer sig åt över peri-oden 1780–1940. Kännetecknande för utvecklingen i ett område som Dalbo-slätten, som under hela perioden är dominerad av självägande bönder, är inte kontinuitet så mycket som förändring. En arbetsmarknad uppkom på vilken bönderna köpte arbetskraft. Grovt sett kan man för Slättdals del tala om tre olika skeden i utvecklingen fram till 1880. Först en inledande fas under slutet av 1700-talet där tjänstefolk i kosten utgör den mest väsentliga arbetskrafts-reursen utöver den egna familjen. Därefter följer ett andra skede under 1800-ta-lets första hälft där torpare och daglönare utgör ett väsentligt komplement till tjänstefolket. Slutligen följer en tredje period efter ungefär mitten av seklet när torperiet träder tillbaka för ett mer renodlat daglönarsystem. Under peri-oden efter omkring sekelskiftet 1900 kommer detta system att ersättas av en produktionsform som av Harriet Friedmann kallas familj jordbrukaren. Ar-betskraften består för denna grupp närmast enkom av den egna familjen.

Familj jordbrukaren, eller »den enkla varuproducenten», är, enligt Harriet Friedmanns teori, alltså mindre fråga om någonting äldre som lyckas leva kvar in i en modern tid (och dessutom varit bärare av det moderna). Snarare är det

¹ Om ekonomin utvecklas stiger lönerna för jordbruksarbetare, vilket ger ett bondejordbruk som förlitar sig på arbetskraften från den egna familjen en fördel. Dessutom är arbetsprocessen inom jordbruket dyrare att övervaka än i fabriken, varför storgodset sitter med svarte petter i form av dyra administrativa övervakningskostnader medan bonden sitter på trumf i form av att de egna barnen har ett egenintresse i att gården sköts om.

² Anu-Mai Köll 1983 och Kirsti Niskanen 1995 är båda kritiska till marxistiska tankar om ägokoncentration, men accepterar inte heller att familj jordbruket omvänt skulle besitta en såpass stor komparativ fördel att storgodset i längden inte var konkurrenskraftigt.

³ U Jonsson 1980.

ett nytt typ av hushåll som ersätter en äldre typ av bondehushåll. Att något sådant brott i utvecklingen framträtt mindre i svensk historieskrivning har möjligen dels varit en följd av att den makroekonomiska bakgrunden, som spelar stor roll för Friedmann, knappast betonats särskilt starkt i den svenska diskussionen och dels att de obesuttna näppeligen uppmärksammats som en förutsättning för nyodlarsamhället som sådant.¹ Grunden för den svenska kontinuitetslinjen vad gäller bonden i svensk historia kan därmed diskuteras.

Friedmann inför begreppet *matordning* i debatten. Med detta avses de former och maktrelationer under vilka maten produceras och distribueras i ett globalt perspektiv. Under brittisk hegemoni skapades en *Nybyggarkolonial matordning*, vilken kännetecknades av frihandel och regional arbetsdelning i världen. Resonemanget har uppenbara likheter med Karl Polanyis tanke om ekonomins urbäddning och inbäddning, alltså i vilken grad ekonomin underordnas samhälleliga behov. Före 1800-talet, menar Friedmann, hölls de styrande i schack av tron att undersåtarna höll dem ansvariga för tillgången på mat. Därav batteriet av åtgärder såsom importtullar, nödleveranser av spannmål, stödköp, exportförbud och liknande. Slutet för denna politik kom i Storbritannien år 1846 när importtullen som skyddade de inhemska spannmålsproducenterna togs bort. Inom den nämnda *matordning* som nu etablerades uppstod kornbondar i periferin genom att brittiskt kapital och arbetskraft exporterades till järnvägsbyggen och agrar utveckling på jordar som tagits från den inhemska befolkning (alltså en synnerligen brutal form av jordskifte i en betydelse av ordet, se kapitlet *Att dela mark*). I dessa exportregioner var folk och inte jord en bristvara. Ett monokulturellt jordbruk uppstod i vilket farmaren sålde så mycket stapelvaror han kunde och köpte så mycket teknologi som möjligt. Arbetskraften var begränsad till familjen. Enligt Friedmann var det den enkla varuproducentens flexibilitet genom sin hushållsbildning som innebar en konkurrensfördel gentemot storjordbruket vilket hade att anställa arbetskraft, och som därmed var beroende av att skapa vinst som täckte lönekostnader och investeringskostnader. Sålunda löper trådar samman hos Friedmann mellan Tjajanovs livscykelteori och mer makroekonomiska resonemang.

Familj jordbrukaren, liksom den jordbrukets mekanisering som följde i spåren av denna typ av jordbrukare, kan i denna modell alltså knappast förstås som något som växt fram underifrån, eller som ett resultat av en organisk process. Matordningen under vilken familj jordbrukaren växte fram byggde snarare på verk av västeuropeiska regeringar och kapitalintressen (främst brittiska): utvandring från Europa, utdelning av jord till nybyggare som bytt från

¹ Irene Flygare har studerat mäns och kvinnors skilda sysslor och attityder till varandra i livet och arbetet på en bondgård som familj jordbrukare, men knappast den makroekonomiska bakgrunden till denna hushållsbildning och driftsform, se I Flygare 1999.

självhushållning till varuproduktion av stapelvaror för export, och möjligheter till långväga transport av spannmål (med ett ökat inslag av vete) och kött.

Ej heller var familj jordbrukaren, enligt Friedmann, i längden särskilt livskraftig. USA:s monokulturella jordbruk, vilket under ett par tre decennier under 1800-talet levtt gott på att exploatera »jungfrulig» mark med ett stort markbundet kapital, blev alltmer skuldsatt och ledde så småningom till en ekologisk och ekonomisk kollaps under mellankrigstiden (the Dust Bowl och the Great Depression). I en sorts Polanyiansk motrörelse gav frihandeln under den brittiska hegemonin därmed slutligen vika för en helt politiskt styrd jordbrukspolitik inom den »fria världen». Under USA:s ledning skapades med början under trettioalet, men med större verkningar först efter kriget, en vad hon kallar *Merkantil-industriell matordning*. Regeringen sökte åter garantera nationens försörjning. Jordbruket gavs understöd. Staten styrde över priser och distribution samt över exporten och importen. Exporten skedde inte minst genom att staten köpte upp inhemsk spannmål som sedan »dumpades» på världsmarknaden.¹ Tiden sedan omkring tjugo år tillbaka i skrivande stund präglas i sin tur av upplösningen av denna matordning.

Övergången till den *merkantil-industriella matordningen* faller utanför ramen för den här undersökningen. Men Friedmanns uppfattning om familj jordbrukaren som en ny typ av hushåll stimulerar till frågor rörande omställningen inom jordbruket i Sverige och på Dalbosläätten perioden efter 1880. Stor uppmärksamhet måste då riktas mot förändringar i olika arbetskraftsresurser, särskilt tjänstefolket och de obesuttna. Inom näringen råder stora säsongvariationer i behovet av arbetskraft, kanske i omfattningen trettio procent mer under sommaren och trettio procent mindre under vintern jämfört med genomsnittet för hela året.² Under 1800-talet hade problemet fått sin lösning genom tillgången på arbetskraftsreserver: obesuttna, kvinnor och barn. I jordbruksutredningar på trettioalet hävdas att det var sinandet av denna arbetskraftsreserv som drev på en mekanisering av näringen. Därmed hade avkastningen ökat snabbt.³ Här blir familj jordbrukaren ett resultat av att de obesuttna har stuckit – bönderna mest reagerar på den utvecklingen.

Den motsatta orsakskedjan kan kanske kallas den Boserupska. I hennes modell är det inte folkbrist så mycket som folkökning som driver fram teknisk utveckling. Därmed skulle mekaniseringen föregå avfolkningen. Övergången

¹ En god ingång till begreppet »matordning», dess karakteristik, orsaker och följder, är H Friedmann 1993 & 2005.

² SOU 1946:42 del II s. 39. Flaskhalsarna inom jordbruket har diskuterats av C-J Gadd 1983 s. 26ff liksom i ett mer demografiskt sammanhang av D Levine 1987 s. 65.

³ För trettio- och fyrtioalets utredare förväntades en fortsatt högre avkastning kunna gå hand i hand med ett allt färre antal arbetande och heller fann de inte några försörjningsskäl för att hålla människor kvar på landsbygden, E Hofsten 1940 s. 54f.

från bondejordbruk till familj jordbruk skulle vara en process där bönderna är de drivande.

Den övergripande frågan för denna del av boken är vad som låg bakom övergången till familj jordbruk, det stadium när arbetskraften utgörs av de egna familjemedlemmarna och insatsvaror för produktion måste köpas in utifrån?

Frågor

Uppgiften i denna del är att skildra jordbruksutvecklingen på Dalbosläätten efter omkring år 1870 till år 1930. Som framgått av ovanstående kan det förloppet grovt sett indelas i en social och en ekonomisk del. Den förra rör avfolkningen och med den sammanhängande strukturella förändringar i befolkningssammansättningen i form av allt färre obesuttna och tjänstefolk samt kvinnor och barn. Den senare rör förskjutningen inom jordbruket från spannmål till animalier samt från redskap till maskiner. Frågan är hur och genom vilka processer jordbruket på Slättdal omvandlades från ett havreodlande bondejordbruk där arbetet organiserades i form av bondehushåll med tjänstefolk i kosten och med en stor tillgång på daglönare, till ett familj jordbruk där familjens egna medlemmar utgjorde hart när den enda arbetskraften, och driften alltmer blev mekaniserad och allt mer inriktad på kött och animalier.

De mer ekonomiska aspekterna av jordbrukets omvandling efter omkring år 1870 undersöks i kapitlet *Havrekraschen*. Utgångspunkten är frågan hur hårt jordbruket på Dalbosläätten drabbades under seklets sista tre decennier. Uppträdde en havrekrasch? Vilka orsaker hade den i så fall? Var den en funktion av en inhemsk misskötsel (som Brusewitz menade för Dalbosläättens del och Sundbärg, i sin tur, för svensk landsbygd i allmänhet)? Eller drabbades slättområdet av övermäktig konkurrens (som Noreen anser för Dalbosläätten)? Eller präglades utvecklingen snarare av en mer eller mindre plågsam omställning till animalieproduktion (som Morell menar)? Huvudproblemet i en sådan diskussion är hur prisfallet på havre, avfolkningen samt övergången till mjölkproduktion och maskindrif inom jordbruket samvarierade. Vad drev fram förskjutningen inom produktionen från spannmål till animalier och övergången mot familj jordbruk?

Avfolkningens konsekvenser på den sociala strukturen studeras i kapitlet *Folkminskning och avproletarisering*. Här behandlas den stora utvandringen till Amerika, men också över huvud taget vilka grupper som övergav jordbruket under perioden. Jordbruksutredningarna på 1940-talet talade om de tre arbetskraftsreserverna obesuttna, barn och kvinnor. Varför kom de att sina?

Havrekraschen

I SIN UNDERSÖKNING AV SUNDALS HÄRAD år 1907 för Emigrationsutredningens räkning kom Axel Brusewitz att pensla bondeståndet i mörka färger. Detta var knappast ovanligt vare sig då eller senare – i mångt och mycket är hans position densamma som Heckscher senare kom att inta. Huvudtemat är böndernas friare ställning och vad detta fått till konsekvens. Visserligen, skriver Brusewitz, är resultaten av seklets ekonomiska liberalism kvantitativt sett »lysande». Odlingsarbetet var flerfaldigt, fördubblad folkmängden.¹ Men utvecklingen hade en baksida. I fögderiet hade den skridit fram »helt okontrollerat» och var vid ingången till sextioalet »kommen till vägs ände».

Till de negativa sidorna hör en »omfattande jordstyckning», vilken skapat ett slags trojansk häst av småbrukare inom bondeståndet, vilka knappt kunde betecknas som besuttna. År 1865 var i »Havrelandet», som Sundals härad² kallades vid tiden, drygt två av fem hemman mindre än ett sextondels mantal. Också framväxten av förpantningar, backstugor, inhysestorp och liknande beklagas. En ökad potatisodling från trettioalet hade skapat förutsättningar för ett »lättvindigt uppehälle». Eftersom dessa var beroende av arbetsförtjänster hos bönderna, skulle »en samhällsfara av vådligaste art uppstå, när denna arbetstillgång en gång blev verkligt trytande».

Samhället hade så vuxit »på bredden» med tillskottet av en »ny samhällsklass av småbrukare³, jordtorpare och backstugusittare», men det hade samtidigt inte vunnit i stadga. Det senare berodde på jordbrukets svaga tillstånd

Följden av ett ohämmat »laisser-aller-system» hade nämligen blivit, menar han, ett ensidigt och extensivt odlande av havre, som i längden inte var rationellt. Tillvägagångssätten vid nyodling var till en början flåhackning och efter omkring trettioalet så kallad bränning efter plog.⁴ På dessa nyodlingar, skri-

¹ Han ser den ekonomiska liberalism som »drivkraften och förutsättningen» för jordbrukets omdaning och sätter alltså också folkökningen i samband med denna. Att han sålunda ger folkökningen en mer ekonomistisk förklaring får ses som förhållandevis modernt drag i hans studie. Det vanliga i hans samtid var annars att se 1800-talets ekonomiska utveckling igångsättas av demografin. Detta diskuteras i nästa del.

² Över huvud betonar Brusewitz att missförhållandena är som störst på den rena slättbygden.

³ Brusewitz räknar alltså vissa hemmansägare till klassen.

⁴ Uppgiften går tillbaka på A Lignell 1851–2 del 1, s. 276. Dessa metoder innehåller båda moment av en viss svedja med efterföljande sådd i askan. Skillnaden är i huvudsak att grässvålen i det första fallet hackas upp med ett handredskap, en flåhacka, och i det andra att den bryts upp med plog.

ver Brusewitz, »florerade det gamla ensädet¹ i all sin glans» med havresådd på havresådd. Detta fick ödesdigra följder särskilt som ladugården försumrades varpå gödselbrist rådde. Det av matjorden som bränningen inte förstörde direkt tröttade ensädet ut efter hand. Sammantalet blev följden att en långsam utsgning av jorden »formligen [var] satt i system».

Över huvud anser han området präglad av »lättvindighet». Detta gällde så väl de obesuttna, vilka närmast nonchalant satt bo med grund i någon potatistäppa, som bönderna. De senare hade lätt att få tag på arbetsfolk och krediter², varför de inte brydde sig om att intensifiera driften. I fögderiet rådde så en »allmän efterblivenhet» och en »bristande kunskap» om jordbrukets rätta drift.

I enlighet med den äldre syn på jordbruket som länge var förhärskande inför Brusewitz ett spridningsresonemang i diskussionen. Innovationer antas komma från vissa föregångare inom jordbruket, framför allt herrgårdarna, och sedan sprida sig ner till bönderna. Jordbrukets usla tillstånd i fögderiet var för honom en följd av »brister på impulser». Områdets saknade i stort herrgårdar, vilka kunde ha verkat som föredömen. Dessutom betonas dess »isolerade läge».

Som en följd av invånarnas slarv med jorden följde runt år 1880, vad han kallar, »hela det dalsländska bankruttförklaring». Summan av försåld egendom efter konkurs steg hastigt. Produktionskraften hade sjunkit så lågt att »jorden inte längre förräntade sig». »Näringsmedlen höll på att bli uttömda», skriver han och konkretiserar: Jorden »mäktade [inte] föda sin befolkning», vars »hela existens syntes hotad i grunden». Visserligen för Brusewitz in en diskussion om en försvagad marknad för havren i bilden. Men denna faktor liksom den »oförnuftiga skuldbelastningen» anser han bara förvärrade en redan dålig situation. Huvudorsaken till sammanbrottet förblir jordbrukets usla tillstånd.³

Vidden av den katastrof som Brusewitz föreställer sig har drabbat jordbruket på orten bör stå klart för läsaren i hans påstående att åkerns ytvidd fjortonfaldigats under seklet samtidigt som befolkningen »bara» fördubblats un-

¹ Systemet där hela åkern besås årligen. I det äldre forskningsläge som Brusewitz' arbetade inom ansågs det som mindre sofistikerat än två- och tresåde, eftersom i de senare jorden trädades och på så sätt återhämtade sig.

² Jordhandeln ser han som överdriven och spekulativ. Han citerar landshövdingen, som år 1865 skriver om hur allmogen »under uppjagade priser inlåtit sig i jordegendomsköp, utan tillgång att kunna betala, varav följt skuldsättning och obestånd». Hypotekslån användes i området enligt Brusewitz inte för att förbättra driften så mycket som att köpa på sig än mer jord. Och med ett beklagande konstaterar han att ansemliga mängder frälsejord därvid kom i bönders händer.

³ A Brusewitz 1909, speciellt s. 16 (hemmansklyvningen), 19 (de obesuttna och potatisodlingen), 28 (nyodlingen), 30 (extensivt jordbruk), 31 (laissez-aller-systemet och utsgningen), 33 (bankruttförklaringen), 39ff (hotad existens och ekonomisk nöd), 50 (bristen på impulser) samt 87ff (omställningen efter 1880).

der samma tid.¹ Vore denna hans egen uppskattning över nyodlingen riktig skulle det i Sundals härad år 1805 finnas 0,2 hektar och år 1880 1,6 hektar åker per invånare, alltså åtta gånger så mycket mer åker per person mot slutet av seklet som vid dess inledning. Avkastningen måste därför ha sjunkit i en smått ofattbar utsträckning om näringsmedlen vore på upphållningen runt år 1880. Hade då jorden blivit så uttröttad av böndernas havreodlande som Brusewitz menar?

Jordens skötsel

Havren var den spannmål som främst odlades på Dalbosläätten under 1800-talet. Nedan ska havrens samt rågens avkastning under denna tid undersökas. Ett äldre sätt att mäta denna var korntalet, vilket uttrycker förhållandet mellan skörd och sådd.²

En annotationsbok (räkenskapsbok) mellan åren 1809 och 1823 från Qvantenburg, med uppgifter om bland annat utsädes- och skördebelopp för olika grödor, ger vid handen ett korntal för havren om 4,7 i snitt. Detta stämmer väl överens med prästens uppgifter i de statistiska tabellerna mellan åren 1802 och 1820. Även svängningarna i korntalet är från år i dessa två material harmonierar förbluffande väl vad gäller havren.³ Genomsnittligt korntal för havren är 4,0 för Bolstad och 3,8 för grannsocknen Grinstad.

Vidare finns en uppgift från ett tal som Carl Manderfeldt, vid tiden boende på Ekarebol i Bolstad, höll för »Grinstad menighet». I det förebrår han de senare för att räkna korntalet fyra för vårsäd och åtta för höstsäd som god skörd. (I Östergötland, påstår han, skulle nämligen samma avkastning räknas som missväxt.)⁴ Talet besvärar av ett överhetsperspektiv, men att han höll det inför en publik som hade god kännedom om jordbrukets avkastning ökar källvärdet i detta avseende. Om vi översätter vårsäd med havre och höstsäd med råg stämmer de dessutom väl överens med ovannämnda statistik från samma tid. För rågen är medeltalet för Qvantenburg åren 1809/19 8,7; i tabellverket åren 1802/20 för Bolstad 6,7 och för Grinstad 6,3. Vidare är de årliga svängningarna för rågen vida större än för havren.⁵

¹ Beräknat utifrån A Brusewitz 1909 tab. 1 (Jag antar då att 1905 års uppgift om åkerarealen är riktig också år 1880).

² Bruttokorntalet används. Detta säger hur många korn varje sått korn avkastade. Ibland reduceras korntalet med utsädesbeloppet för nästa års utsäde. Det kallas då nettokorntal, förekommer i offentlig statistik från 1820 och resten av detta århundrade, men används inte här. P Wiking-Faria s. 229f.

³ År för år är korntalet för havren mellan 1802 och 1820 på Qvantenburg och i Bolstad (med siffrorna för Qvantenburg först): 1809: 7,0 resp. 5,0; 1810: 6,5 resp. 5,0; 1811: 6,0 resp. 5,0; 1812: 3,0 resp. 3,0; 1813: 2,5 resp. 3,0; 1814: 5,0 resp. 5,0; 1815: 3,5 resp. 3,5; 1816: 4,5 resp. 3,0; 1817: 5,0 resp. 5,0; 1818: 3,0 resp. 3,0; 1819: 6,5 resp. 6,0; 1820: 3,5 resp. 4,0.

⁴ C Manderfeldt 1799.

⁵ Beräknat efter I Ivarsson 1983 tab. 22, 23, bil. 7 & Statistiska tabeller (Tabellverket).

En tredje källa till korntalet vid denna tid är kartakter till storskifteskartorna. Som tidigare har nämnts skulle varje deltagare i skiftet garanteras inte samma kvantitativa så mycket som samma kvalitativa jordinnehav efter skifte. Därför var jordens godhet tvungen att värderas. I kartmaterialet uttrycktes detta i gradtal, vilka motsvarade ett allmänt korntal för åkergårdet i fråga (på ängen antalet lass hö).¹

Inte sällan kategoriseras karterade jordstycken med begreppen kornjord, blandkornsjord och havrejord. Termerna motsvarar här en fallande godhet. Därmed påminner det om de i litteraturen förekommande begreppen havrejord och hemjord.² De senare syftar dock inte på skillnader i markens bonitet så mycket som på hur nära byn de var belägna. Men i praktiken var skillnaden liten. Hemjorden gödslades, så inte havrejorden. Den senare, mer avlägset belägna jorden såddes med havre så länge det lönade sig och fick sedan växa igen. Sådana havrejordar suddar ut gränsen mellan åker och äng och vi är inne i problematiken som lindbruket här ger upphov till, som diskuterades i kapitlet *Havreruschen*. Att havrejorden avkastade mindre behövde alltså inte bero på sämre jordmån, utan på det sätt de brukades.

I kartakterna uppskattas kornjord (ibland »god lerjord») ge 4 till 6 korn, blandkornsjord 3 till 5 korn och havrejorden (alternativt »svagare», »lösare» eller »sandblandad» jord) 1,5 till 4 korn.³ Siffrorna skulle enligt skiftesförordningen motsvara korntalet.⁴ Om råg odlas på kornjord (eller motsvarande) och havre på övrig jord ligger korntalet inom ramen för ovan redovisad statistik.

Omkring femtio år senare, på 1850-talet, finns två uppgifter, dels 1858 års finanskommitté (till vilken uppgifterna samlades in under sockenstämmor), dels en annotationsbok från Qvantenburg. Uppenbarligen tas denna bokföring upp igen när en ny fideikomissarie tar över godset 1847. Denna gång höll entusiasmen i sig nio år. För åren 1848 till 1855 kan ett genomsnittligt korntal för havre beräknas till 4,0 och för råg 6,6. Uppgifterna till Finanskommittén

¹ E J Schütz 1890 s. 97.

² Se ex. G Utterström 1957 del 1, s. 79f.

³ Bolstad socken: Berg nr 1, Storskifte på åker, 1784 (LSA); Bolstad Prästgård, Storskifte på åker, 1784 (LSA); Bron nr 1, Storskifte på inägor, 1796 (LSA); Håkonebyn, Storskifte, år 1804 (LSA); Tillhagen nr 1–2, Storskifte på inägor, år 1792 (LSA); Grinstad socken: Mossen nr 1–2, Storskifte på inägor, år 1807 (LSA). I fallen Håkonebyn och Mossen står uttryckligen att deltagarna uppskattat jorden efter »korgivande efter utsäde» respektive »korns åring». Om kornjorden förbehålls rågodling blir ett korntal för denna gröda på de olika hemmanen: Berg 6, Brona 5–6, Håkonebyn 3,5–5, Prästgården 6, Södra Mossen 5 respektive Tillhagen 4–5. För havren (här havrejordar) blir korntalet: Berg 2–3, Brona 2–4, Håkonebyn 1,5–3,25, Prästgården 3–4, Södra Mossen 2–4 respektive Tillhagen 3–3,75. Termerna finns i fallen Brona, Håkonebyn och Mossen.

⁴ se ovan kap. *Marknad och herravälde*.

år 1858 är för havren 4,1 och för råg 6,2 (siffror för hela häradet).¹ Med detta får samklngen de båda materialen emellan anses tillfredsställande.

Den officiella jordbruksstatistiken har bedömts som tillförlitlig i vårt område först med tillkomsten av »häradskartan», i Sundals härad år 1893. Orsaken är att uppgiften om åkers storlek först då blir tillräckligt god.² Men korntalet tycks vara förhållandevis väl avspeglad i officiell statistik även tidigare, varför en ytterligare hållpunkt kan vara år 1870. Korntalet för havren åren 1870, 1895, 1913 och 1937 kan beräknas till 5,1; 5,8; 7,0 respektive 7,3. För rågen är motsvarande siffror 6,6; 6,9; 5,9 resp. 8,8. Korntalen för havre och råg under perioden cirka 1800–1940 sammanställs i tabell 7.1, avrundade till närmast halvtal.

TABELL 7.1 Korntalet för havre i Bolstad socken ca 1810, på Qvantenburg, ca 1810 och ca 1850, samt i Sundals härad 1858, 1870, 1895, 1913 samt 1937

	1802/20 BOLSTAD	1810/23 QVANT.	1848/55 QVANT.	1858 SUNDAL	1870 SUNDAL	1895 SUNDAL	1913 SUNDAL	1937 SUNDAL
havre	4,0	4,5	4,0	4,0	5,0	6,0	7,0	7,5
råg	6,5	8,5	6,5	6,0	6,5	7,0	6,0	9,0

Källa: *Statistiska tabeller, Bolstad kyrkoarkiv (GLA); Finanskommittén år 1858 (RA); Annotationsbok för Qvantenburg, refererad i Ivarsson 1983 (tab. 22, 23 & bil. 7); BiSOS N år 1870 och SOS J åren 1895, 1913 och 1937. Anm.: Korntalet avser bruttokorntal och är avrundat till närmaste halvtal. Qvant. = Qvantenburg*

Av tabellen framgår att tvärt emot vad Brusewitz påstår så stiger korntalet på havre under 1800-talets lopp. Under de första femtio av de här studerade åren tycks det närmast konstant. Möjligen kan man tala om en minskad avkastning för råg från början till mitten av seklet. Men havren tycks inte påverkad av en sådan tendens. Detta är kanske mindre att förvåna sig över. Under första hälften av 1800-talet upp odlades ständigt ny mark, med ett stort markbundet kapital. När däremot nyodlingen slog i taket, och inte någon mer »jungfrulig» mark fanns att tillgå, hade man kanske kunnat vänta sig fallande korntal. Men under senare delen av 1800-talet tycks tvärtom avkastningen öka. Vid den tidpunkt som Brusewitz menar markerade hela det dalsländska jordbrukets bankrutterande gav havren omkring femtio procent mer tillbaka på varje utsått korn jämfört med vid nyodlingens början.

Brusewitz överdriver förvisso nyodlingens storlek. Denna är verkligen storartad, men inte fullt så kolossal som han föreställer sig (se kapitlet *Havreruschen*). Utgångsläget underskattas av honom.³ I Grinstad fördubblas åkerarealen per invånare från storskiftet vid sekelskiftet 1800 till 1880, från knappt 0,8

¹ Beräknat efter Ivarsson 1983 tab. 22, 23, bil. 7 & FK 1858.

² J Svensson 1965.

³ Brusewitz nyttjar siffror från Wohlin, som i sin tur begagnar tabellverkets uppgifter åren 1802–1820.

hektar till drygt 1,5 hektar. Den årligen besädda åkermarken ökade mer. Vid storskiftet trädades vanligen hälften av marken, mot 1800-talets slut omkring en åttondel (se nedan). Uppskattningsvis ökade den effektiva åkern, eller effektiv åker, per invånare från 0,4 till 1,4 hektar, det vill säga 3,5 gånger. Den verkliga nyodlingen resulterade alltså i hälften så stor åkertillväxt per person än vad Brusewitz föreställde sig.¹ Det huvudsakliga problemet för hans tes är emellertid inte detta. De består istället i att havren efter all nyodling gav en och en halv gång så mycket tillbaka i avkastning.

Utsädesuppgifter från bouppteckningar gör gällande att en bondgård i genomsnitt sådde knappt sex tunnor havre i slutet av 1700-talet (se kapitlet *Havreruschen*). År 1880 sådde en gård i allmänhet nästan 30 tunnor havre. Havreutsädet ökar knappt fem gånger. Med det högre korntalet skördade varje bondgård omkring 7,5 gånger mer havre mot slutet av seklet än under dess inledning. Tar man med i beräkningen att bondgårdarna blivit omkring trettio procent fler, kan man uppskatta havresköörden till nästan tio gånger så stor.² Något »näringsmedlens uttömmande» är svårt att tala om.

En första orsak till Brusewitz missgrepp är att jordbruket inte alls bedrevs så ensidigt som han menade. Åkerbruket på Dalbosläätten utmärktes av ett betydligt större raffinemang än vad kritiker gjorde gällande. Det var ett slags lindbruk, där markslag kunde omväxla över tid, där delar av den mer varaktiga åkern lades i träda och där grödor ombyttes. Genom det gavs tid för åkerns portionsvisa återhämtning. Lindbruket kom sedan under 1800-talet att systematiseras till ett mer regelmässigt växelbruk. Detta är ett skäl till att jorden inte tröttades ut under havreepoken. Visserligen rymmer utvecklingen också en mellanperiod av tydligare havredominans, men uppenbarligen inte i sådan omfattning att havren i allmänhet avkastade mindre.

Naturligtvis kan en del åkermark ha försvagats genom bränning och otillräcklig gödning, men näppeligen av den omfattning Brusewitz hävdar. Hans argument mot det dalsländska jordbruket sammanfaller faktiskt med den överhetssyn som framkom av sockenstämmoprotokollet år 1786, där kritik riktades just mot att odla upp äng och ur den ta havreskördar ett antal år. Att detta slags lindbruk nu slutligen skulle ha tagit ut sin rätt på så vis att slättens jord i stor skala tröttats ut förefaller inte troligt.

¹ Beräkningarna grundas på följande siffror: 844 hektar åker vid storskifte (ca år 1795); 1112 inv. nämnda år; 3840,6 hektar åker år 1893, 2491 inv. år 1880. Jag har alltså antagit att åkerarealen grovt sett är den samma år 1880 som vid »häradskartan» år 1893.

² Havre såddes 1,5 tunnor per tunnland. Genomsnittligt åkerareal besädd med havre är (per bondgård) år ca 1800 resp. 1880: 1,9 resp. 9,3 hektar (1 ha=0,49 tld). Den effektiva åkern per bondgård kan samtidigt uppskattas till 2,9 resp. 16,8 ha. Eftersom korntalet för havre stiger, ökar skörden enligt uppskattning 7,5 gånger. Alltså: En minskad andel av den effektiva åkern går till havreodling, men inte desto mindre växer mängden skördad havre. Beräkningarna bygger på uppgifter ur FK 1858, tab. 4.1, 4.3 & 7.1.

En andra orsak till Brusewitz missbedömning är att han överdriver gödselbristen. Som redovisas nedan ökar faktiskt antalet kor per hemmansbruk under 1800-talets sista kvartssekel och vidare har denna boskap ökat i storlek. Dessutom introducerades vid mitten av 1800-talet introducerades alternativa gödningsmetoder. Guano, fågelspillning rik på kväve, fosfat och nitrat, hade under 1840-talet börjat skeppas till Europa från Peru, där den sedan gammalt använts till växtnäring. Det fick snabbt ett rykte om sig som ett allsidigt gödningsmedel.¹ En uppgift från Älvsborgs norra hushållningssällskap kan tas till intäkt för ett genomslag också i det här studerade området. År 1855 skriver de att »det peruanska gödningsämnet ej [är] obekant för allmogen»² och det är troligt att genomslaget var om störst i sädesbygderna i deras område. Senare kom guanon att ersättas av andra och billigare kväve- och fosforsyrehaltiga konstgödselslag. Genomslaget och den breda användningen av dessa medel vittnar annonser i tidningspressen. *Tidning för Vänersborgs stad och län*, som gjorts sökbar av Kungliga biblioteket åren 1848–1898, ger ett tusental träffar på ordet »gödningsämnen». En genomgång visar att en annonsering hade börjat runt år 1860 – den första annonsen är införd den 21 februari 1859 – och blev med 1870-talet mer regelmässigt återkommande, med en mängd olika konstgödselslag, i utlandet eller inhemskt tillverkade, till utbudande. Annonser förekommer i närmast vart och vartannat nummer.³ Senare kom kalk från Kinnekulle, fraktad per järnväg, att bli ett alternativ som en drivande gödsel. Med järnvägen sjönk dessutom hanteringskostnaderna.⁴

Om Dal drabbades av en havrekrasch kan den alltså knappast ha ekologiska orsaker. Brusewitz missbedömning grundar sig i det källmaterial han begagnar sig av. I huvudsak består det av intervjuer med ortsbor år 1907, vilka enligt Noreen inte sällan tog tillfället i akt att racka ner på tidigare gårdsinnehavare. Sådana berättelser tjänar hos Brusewitz visserligen mest till för att illustrera hans huvudresonemang. Detta bygger han, såsom för övrigt senare Heckscher, på berättelser från »överheten»: på prästen och riksdagsmannen Anders Lignells *Beskrivning över grevskapet Dal* från mitten av seklet, på landshövdingens femårsberättelser och på hushållningssällskapens periodiskt ut-

¹ *Lantmannens uppslagsbok* s. 403.

² Refererad efter *Tidning för Vänersborgs stad och län* 16 april 1856. Det finns skäl att bedöma hushållningssällskapens utlåtanden som tendentiösa, på så vis att de underskattar böndernas jordbruk (se nedan). Uppgifter i dem som är mer positivt inställda till bondejordbruket kan därmed anses som en mottendens, och på så vis ges ett högt källvärde. Denna uppgift kan klassas som en sådan.

³ Sökmotorn finns på webb-adressen:

http://magasin.kb.se:8080/searchinterface/search_newspaper.jsp. Sökordet »gödningsämnen» och titeln *Tidning för Vänersborgs stad och län* gav 1 119 träffar [2013-03-11].

⁴ SOFIA DAG IOD B23, man född år 1883 i Brälanda sn, anger frakt av kalk per järnvägsvagn om 9 till 10 ton kostade 20 kronor frakten, en kostnad som delades. En vagn konstgödsel, av olika slag, kostade i frakt 4,5 till 8 kronor.

kommande utlåtanden. Därutöver begagnar han Nils Wohllins statistik om nyodlingen (vilken denne i sin tur baserar på tabellverket från tidigt 1800-tal) och jordstyckningen (bilagor i Emigrationsutredningen), samt officiell befolknings- och yrkesstatistik från tiden runt sekelskiftet 1900.

Detta källmaterial får, med undantag för det sistnämnda, anses bristfälligt. Wohllins statistik över hemmansklyvningen bedöms i dag som tvivelaktig, liksom prästernas uppgifter om åkerarealen i början av 1800-talet.¹ Vad gäller de berättande källorna kan anmärkas att landshövdingars femårsberättelser inte sällan är schablonmässigt utformade, ibland rena avskrifter från föregående rapport, vilket försvårar dateringar. Agrarhistorikern Gustaf Utterström har också ifrågasatt hur receptiv landshövdingen var för förändrade förhållanden ute i bygderna. Misstanken är att teckningsdragen påverkades när syftet med berättelserna var att rapportera om tillståndet i länet till statsmakten. Tendensen i dem kunde visserligen slå åt båda håll. En mer svartmålad bild kunde kanske ge högre anslag, å andra sidan ville landshövdingen knappast framhålla länet som alltför efterblivet. Hur som helst kan mottagaren till rapporten ha präglat bilden mer än vad själva motivet för densamma gjorde.²

Beträffande hushållningssällskapens arkivserie får denna, åtminstone i detta fall, anses ha ett likartat källvärde som landshövdingeberättelserna. I Norra Älvsborgs hushållningssällskap satt landshövdingen ordförande under större delen av vår undersökningsperiod med undantag av åren 1859–1882. I ledningen för dessa sällskap satt alltså inte sällan en elit av jordbrukare eller tjänstemän. Exempelvis var sällskapets rapportörer från Bolstad pastorat herrar C. von Quanten och L. R. Silversvan, ägare till pastoratets två fideikommiss, Qvantenburg respektive Ekarebol. Det är tänkbart att meddelare av denna kaliber hade svårt att frigöra sig från ett överhetsperspektiv, där böndernas jordbruk utpekades som efterblivna, bland annat eftersom enheterna var alltför små för att där skulle kunna bedrivas ett rationellt bruk, medan de större egendomarna framhölls som mönsterjordbruk.

Men inte heller Brusewitz' påstående om småbönder på Slättdal träffar särskilt rätt på verkligheten. Tittar man närmare på böndernas gårdsstorlek finner man förhållandevis stora gårdar under andra halvan av 1800-talet.

Små gårdar?

Hemmansklyvningen var länge reglerad av staten. Kungstanken var att skattegårdar skulle gå odelade från en generation till en annan, varför bland annat barn med större arvslotter ägde rätten till inlösen av mindre sådana. Motivet för staten var rädslan att skatteunderlaget skulle skingras om hemmanen blev

¹ C Winberg 1975 s. 179–80 (hemmansklyvningen) & C Winberg 1985 (åkerarealen).

² G Utterström 1954, speciellt s. 91 f.

så små att de endast dög att säkra brukarens nödtorft och inte något blev över till utskylderna. Konsekvensen av lagen blev att det ytterst var staten som bestämde hur många gårdar ett hemman kunde bära.

Ett exempel från Sundals härad får illustrera. Vid hösttinget år 1704 fann häradsrätten för många åbor på hemmanet Bodane i Bolstad, ett halvt mantal stort. Det antogs tåla en uppdelning på högst tre gårdar. Den första tredjedelen tillföll efter prövning Gustaf Funcke i Vänersborg som därmed fick rätt att inlösa ett mindre stycke jord som änkan Anna Nilsson i Torgärderud ägde. Den andra tredjedelen fick lottas om mellan två ägare i gården, Anders Jonsson och Lars Gudmundsson. Lotten föll den förre till fördel, varför han fick besittningen på sex års tid. Därefter skulle den gå till Lars för lika lång tid, och så skulle gården fortsätta att växla i ägo till dess de enats om vem som skulle lösa ut vem. Den tredje och sista tredjedelen dömdes att på liknande vis alternera mellan de tre ägarna Olof Nilsson, Anders Gunnarsson och Lars Olsson, tills dessa kunde enas om ett köp eller jordbyte.¹ Lagen kan således sägas vara en inägornas motsvarighet till den samtida regleringen av utmarken som vid tiden också den i hög grad dikterade villkoren för möjligheter till bosättning.

Men förbudet mot klyvning kom, liksom restriktionen mot torpupplåtelse, att undermineras av en under 1700-talet nyvorden vurm för folkökning. Genom att mjuka upp hemmansklyvningen kom förfoganderätten för besittaren av mantalsatt jord att stärkas. Besluten vad ett hemman tålde i form av uppdelning flyttade alltmer över på bönderna själva. Hemmansklyvningen var reglerad på så vis att uppdelningen begränsades till en viss kvotdel av hemmanet. Men sådana mer specifika krav beaktades allt mindre under 1700-talets lopp. År 1827 ersattes kvotstorleken med ett mer luddigt krav på besuttenhet för var och en åbo. Varje ny enhet skulle förmå att sörja för tre vuxna personer med bibehållen skatteförmåga. År 1881 avskaffades också detta. Hemmansklyvningen fick drivas hur långt som helst.²

Nedan studeras hemmansklyvningen i Grinstad socken genom mantalslängder, vilket bäst anses spegla den faktiska uppdelningen av jorden på hemmansbruk. Resultaten visas i tabell 7.2.

TABELL 7.2 *Hemmansklyvningen i Grinstad socken 1750–1930*

	1750	1780	1810	1835	1860	1880	1900	1930
hemmansbruk, N	151	176	152	186	189	198	217	232

Källa: *Mantalslängder, Sundals häradskrivares arkiv (GLA)*. Anm.: se texten.

¹ Ur *Sundals härads domböcker* del 2, s. 51.

² H Juhlin-Dannfelt 1925 s. 396f & 737f.

Uppenbarligen ökar antalet hemmansbruk över tid, men inte kontinuerligt. Störst ökning äger rum under perioden då folkökningen inleddes, åren 1810–1835. Perioden därefter stagnerar hemmansklyvningen. Någon lika uppenbar koppling till demografin märks däremot inte efter år 1860. Befolkningsmässigt sett, så följer under perioden stagnation och tillbakagång. Samtidigt ökar antalet bondgårdar. Detta är tiden då det blir helt tillåtet att klyva utan hänsyn till besuttenhet.

Hemmansklyvningen i Grinstad under 1800-talets första hälft får sägas vara förhållandevis omfattande. Antalet hemmansbruk ökar med nära på en tredjedel. Följden av detta blev att gårdarna till sin mantalsstorlek blev mycket små, se tabellen nedan.

TABELL 7.3 *Hemmansbrukens fördelning på storleksklasser, Grinstad socken, absoluta och relativa tal*

	> 1	1 – 3/4	3/4 – 1/2	1/2 – 3/8	3/8 – 1/4	1/4 – 1/8	1/8 – 1/16	< 1/16
1750	0 (0 %)	0 (0 %)	4 (3 %)	10 (7 %)	49 (33 %)	74 (49 %)	12 (8 %)	2 (1 %)
1780	0 (0 %)	1 (1 %)	6 (3 %)	3 (2 %)	34 (19 %)	101 (57 %)	24 (13 %)	7 (4 %)
1810	1 (1 %)	2 (1 %)	5 (3 %)	6 (4 %)	32 (21 %)	64 (42 %)	33 (22 %)	9 (6 %)
1835	1 (1 %)	2 (1 %)	4 (2 %)	5 (3 %)	26 (14 %)	76 (41 %)	45 (24 %)	27 (15 %)
1860	1 (1 %)	2 (1 %)	5 (3 %)	6 (3 %)	19 (10 %)	59 (31 %)	48 (25 %)	49 (26 %)
1880	1 (1 %)	1 (1 %)	6 (3 %)	4 (2 %)	20 (10 %)	44 (22 %)	61 (31 %)	61 (31 %)
1900	1 (1 %)	0 (0 %)	7 (3 %)	7 (3 %)	17 (8 %)	48 (22 %)	59 (27 %)	78 (36 %)
1930	0 (0 %)	0 (0 %)	4 (2 %)	6 (3 %)	21 (10 %)	49 (23 %)	64 (31 %)	65 (31 %)

Källa: Se tab. 7.2.

Det är uppdelningen på kvotstorlek som givit upphov till bilden av Dalboslättens som ett bygd av småbönder. Omdömet förekommer också i dagens litteratur.¹ Redan år 1750 är mer än hälften mindre än ett fjärdedels mantal och vart tionde är mindre än ett åttondels. År 1835 är motsvarande förhållande fyra av fem respektive två av fem mindre än ett åttondels hemman. Tendensen med allt mindre mantalskvoter fortsätter. År 1860 är över hälften mindre än ett åttondels mantal och mot slutet av seklet är den vanligaste gården satt i mindre än ett sextondels mantal. Större mantalskvoter på bondgårdar är säll-

¹ *Agrarhistorisk landskapsöversikt* 2002 s. 128.

synta. Det enda hemman som förblir oklyvt är komministerbostället Stommen, vilket delas först på 1900-talet.

Vad som bortses ifrån när likhetstecken sätts mellan en liten kvotstorlek och en liten gård är att mantal är en sak och åkerinnehav en annan. Åtminstone efter Lars Herlitz är en av hörnstenarna för agrarhistorisk forskning att lyfta fram den allt mer vidgade klyftan mellan dessa båda kategorierna över tid. Kort sagt måste den stora nyodlingen på slätten tas med i bilden. Denna ägde rum utan att bondgårdarna upptaxerades i mantal. Sätts de hemmansbrukens mantalsstorlek i förhållande till åkerarealen möter en annan bild än en av småbönder befolkad jordbruksbygd.

TABELL 7.4 *Åker per hemmansbruk, Grinstad 1880–1981*

1880	19,1
1900	17,7
1932	14,7
1966	21,4
1981	33,8

Källa: Beskrifning till kartan öfver Sundals härad; Historisk statistik för Sverige II och Mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA). Anm.: Se texten

Ett jordbruk präglad av småbönder saknas på Dalbosläätten. Bönderna här satt i allmänhet på förhållandevis stora gårdar. Den genomsnittliga storleken på åkerinnehavet vid sekelskiftet 1900, nästan arton hektar åker, kunde man leva gott på fortfarande på 1960-talet. Motsvarande siffra för Sverige år 1919, det vill säga nära tidpunkten för åkermax för riket i stort, är knappt nio hektar.¹ Ett sådant genomsnitt för landet som helhet skär genom de mest skilda bygder. Men även om man jämför med andra slättbygder är de slättdalska böndernas åkerinnehav förhållandevis stort. Möjligen har omdömet om smågårdar uppkommit genom att de större egendomarna är färre till antalet. På Dalbosläätten är jorden inte särskilt ojämnt fördelad mellan brukarna. År 1900 hade sex av sju gårdar mellan två och tjugo hektar åker. Endast några enstaka procent av brukningsdelarna har mindre än så. Inte särskilt många har heller särskilt mycket mer än så. På landsbygden som helhet fanns väsentligt fler småbönder, så även i ett »storgodslän» som Uppsala. Här finns fler större egendomar, men också väsentligt fler mycket små brukningsenheter. På Dalbosläätten saknas, grovt sett, såväl riktigt stora som små egendomar.

¹ *Historisk statistik för Sverige II* tab. D 17. Men det jordbrukande Sverige var inte enhetligt och det råder förstås stora skillnader inom det. Exempelvis i Kopparbergs län har en gård 4,7 hektar i snitt medan i Uppsala län siffran ligger på 17,3 hektar. Dalbosläätten bör föras till det senare.

TABELL 7.5 Åkerinnehav per brukningsdel fördelat på storleksklasser 1904

	0-2 hektar	2-20 hektar	20-100 hektar	>100 hektar
Sundals härad	2,4	89,1	8,0	0,5
Älvsborg	10,8	83,8	5,0	0,4
Uppsala	15,9	50,3	30,8	3,1
Sverige	25,1	64,4	9,6	0,9

Källa: *Historisk statistik för Sverige II*.

De små kvotstorlekarna i förhållande till ett stort åkerinnehav på Slättdal var resultatet av att en omfattningsrik uppodling ägde rum efter att grundskatterna fixerats. Detta skänkte bestämda fördelar. År 1900 var den vanligaste mantalsstorleken på ett hemmansbruk på Dalbosläätten omkring en sextondel. Åkerinnehavet för en sådan gård kan uppskattas till omkring 15 hektar åker. Ett bondehushåll i besittning av så pass mycket åker skattade alltså endast för ett sextondels mantal. I Sverige (utom Norrland och Kopparberg) innehade en genomsnittlig bonde tio hektar åker och skattade för ett åttondels mantal.¹ Grovt förenklat kan man således tala om att en bondgård på Dalbosläätten förfogade över en halv gång så mycket mer åker än ett hemmansbruk i allmänhet, men skattade likväl endast hälften för markinnehavet i grundskatt än en genomsnittlig bonde i landet. Frågan är om det finns så många fler slättbygdsområden som har kunnat dra lika stor fördel av den fixering av räntan som ägde rum i slutet av 1600-talet.

Faktiskt uppmärksammar Brusewitz de stora gårdarna mot slutet av sin studie. Som ett överraskande inskott konstaterar han att ett genomsnittligt bruk i Sundal faktiskt har förhållandevis mycket åker. Mot bakgrund av den stora proletariseringen i området noterar han att den ökande avkastningen (sic!) endast kom ett mindre antal tillgodo och frågar sig om en jämnare fördelning av jorden givit ett annat resultat.² Detta bryter av inte bara mot hans argumentation i övrigt – vilken klandrade mindre enheter till förmån för större – utan också i att det inte grundar sig på läsning av femårsberättelser eller hushållningssällskapens utlåtanden, utan står som en egen reflektion på basis av fältarbete och samtida jordbruksstatistik. Detta spår hade säkerligen varit värt att följa upp, men glöms dessvärre bort, av allt att döma som det rimmar illa med ett övergripande ämbetsmannaperspektiv.

Ovanstående genomgång har visat att en mer genomgripande och verklighetstrogen studie av jordbruket måste ta sig an det social- och ekonomisk-histo-

¹ Uppskattning efter *Historisk statistik för Sverige II* Tabell D 11 Åkerarealen beräknad efter SOS. Jordbruk.

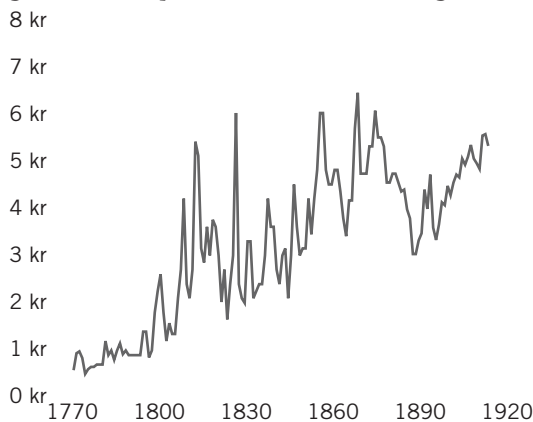
² A Brusewitz 1909 s. 67f.

riska källmaterialet och nyttja kvantitativa metoder, såsom ett standardkrav efter sjuttioalets forskningsinsats. Paul Noreens arbete utkom före denna våg och berör egentligen främst områdets stora emigration. Ändå har det belyst jordbruket på orten och fört fram andra orsaker till den kris som ska ha drabbat orten genom en kritik av Brusewitz bild.

Prisfallet på havre åren 1877–1887

I diagram 7.1 visas markegångspriset på en hektoliter havre i Älvsborgs län mellan åren 1770 och 1913. Något försök att justera priset för inflation har inte gjorts. Syftet är att fånga fluktuationerna i havrepriset.

Diagram 7.1 Priset på 1 hektoliter havre i Älvsborgs län 1770–1913

Källa: L Jörberg s. 165–180

Av diagrammet framgår ett i allmänhet stigande havrepris de hundra åren efter 1770. Så har tendensen dessutom varit sedan 1730-talet. Men prisstegringen sker i *rykk och napp* – det är inte fråga om en jämn, kontinuerlig uppgång. Delvis beror detta på att spannmålspriserna ännu i hög grad påverkades av skördeutfallet. De kunde variera stort från år till år och med stora regionala prisskillnader inom landet som följd. Men långt före industrialiseringen i slutet av 1800-talet påverkas också priset av internationella konjunkturer. En boom i samband med Napoleonkrigen (1796–1815) ger sig tydligt till känna i diagrammet. Några svaga skördeår 1816–18 håller därefter temporärt priset uppe, men med 1820-talet inleds en jordbrukskris med låga priser på jordbruksprodukter, vilken varar till andra halvan av 1840-talet. Fluktuationer i priset på havre åren 1820–1846 beror delvis på skördeutfallet. Missväxt eller svaga skördar drabbas landet av åren 1826, 1830–31, 1836–39 (särskilt allvarlig år 1837), 1841–42 och 1846–47 vilket tillfälligt skjuter priserna på spannmål i höjden. Däremot tycks jordbruket mindre drabbat av det prissammanbrott

som under 1700-talet kunde följa på goda skördar, då producenterna mötte svårigheter att avyttra sin spannmål. Visserligen är fenomenet ännu omtalat i kronofogdens femårsberättelser under 1830-talet¹, men en stigande lägstanivå på havrepriset verkar inte desto mindre efterhand vara etablerad.

Först år 1846 inleddes en internationell uppgång, vilken medförde stegrade priser på jordbruksprodukter i Sverige. Än mer markant blev uppgången med 1850-talet. Liksom under århundradets början driver åter ett europeiskt storkrig, denna gång Krimkriget (1853–56), ytterligare på boomen. Med krigshandlingarnas upphörande faller åter priserna (trots svaga skördeår 1857–59). Krisen 1857–58 har en mångbottnad förklaring (se förra kapitlet) och har räknats som den första egentliga konjunkturkrisen av kapitalistisk typ som drabbade Sverige.

Under 1860-talet stagnerar priset på havre med en tillfällig topp i samband med missväxtåren i slutet av årtiondet. Men därefter dras jordbruket med i en allmän internationell konjunkturuppgång som har sin början år 1869 och vilken eldas på ytterligare av den boom som fransk-tyska kriget 1871–72 utlöser. Därefter följer, som nämndes i förra kapitlet, panik, kollaps och depression. I Älvsborgs län kulminerar havrepriset år 1874 och faller allt snabbare efter år 1877. Fram till år 1887 närmast halveras det. Liksom vid tidigare prisnedgångar (exempelvis under 1820-talet) används importtullen som instrument från år 1887 för att undsätta landets åkerbrukare. Någon omedelbar prisuppgång för havren leder de inte till, snarare en inbromsning av priset. En tillfällig uppgång märks de första åren på 1890-talet, men först närmare sekelskiftet kan man tala om att en stabil återhämtningsperiod har inletts.

I samband med första världskriget stiger sedan priserna våldsamt. Under åren 1916–1920 är ett medelpris i Sverige för en hektoliter havre 10–15 kronor. Därefter följer ett brant fall till depressionsåren 1931–32 då priset når en bottennivå med ett hektoliterpris om lite mer än fem kronor. Under slutet av detta årtionde märks en återhämtning med stigande priser (åren 1936–38 är priset uppe i 6–8 kronor per hektoliter) innan det är dags för ännu en tur uppåt i berg- och dalbanan i samband med andra världskriget, vilket har till följd en kraftig prisstegring (till 10–12 kronor/hektoliter).²

Vilka blev då följderna för Dalboslättens jordbruk av det drastiska och utdragna priset på havre efter år 1877? Är det möjligt att Bruswitz ändå hade rätt om att jordbruket på Slättdal hamnat i ett ödesdigert läge även om orsakerna därtill var andra än han föreställde sig. Den konkursvåg han talar om runt år 1880 skulle i så fall bära vittnesbörd om ett prekärt läge för bönderna,

¹ Femårsberättelse år 1832 (Sundals kronofogdes arkiv).

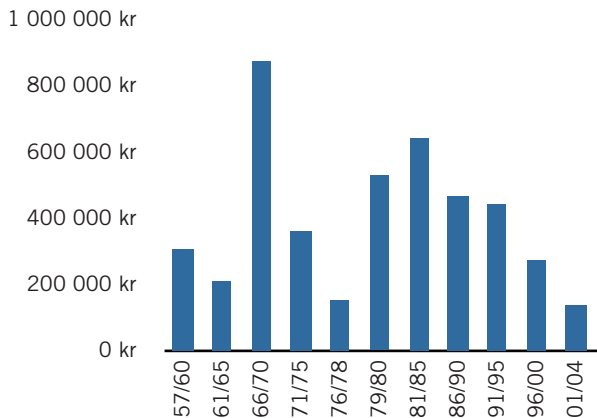
² G Utterström s. 20 & 208 (uppgången 1750–ca 1815); 209 (jordbrukskrisen från och med 1820-talet samt krisen 1857–8); 218 (internationell prisstegring efter 1846); 108, 118ff, 218ff, 243 & 381 (krig missväxtår: orsaker, utfall och åtgärder).

låt vara att orsaken inte var ensidigt havreodlande så mycket som prisfallet på denna vara. Men en undersökning av konkurserna ger överraskande resultat.

Konkursvågen omkring år 1880

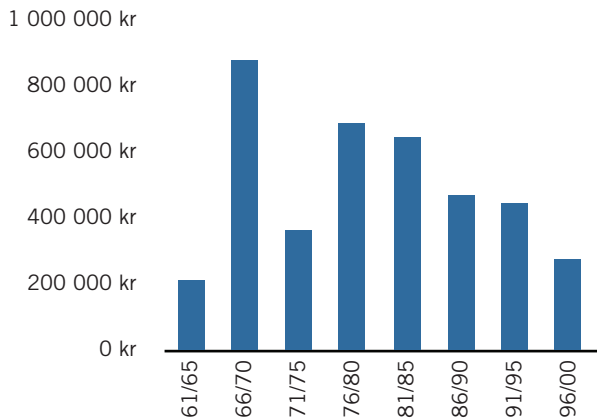
Vid en nära granskning av Brusewitz siffror över utmätt saluvärde efter konkurs i Sundals domsaga (Nordals, Sundals och Valbo härader) åren 1857–1904 förefaller det tvivelaktigt att gårdarna gick omkull i någon ökad utsträckning på Dalboslättan trots prisfallet på havre.

Diagram 7.2 Saluvärdet efter utmätning & konkurs i Sundals domsaga 1857–1904, vissa faser

Källa: Brusewitz 1909 s. 37.

Diagram 7.3 Saluvärdet efter utmätning & konkurs i Sundals domsaga 1861–1900, 5-årsfaser

Källa: Bearbetning av Brusewitz 1909 s. 37.

Endast genom att lyfta ut saluvärdet för utmätt egendom just åren 1879 och 1880 framstår dessa år som särskilt allvarliga. Om beräkningen istället görs

med jämna tidsintervaller förändras bilden något. Åren strax efter mitten på 1870-talet utmättes nämligen så lite att detta kompenserar för höjningen i slutet av årtiondet. Hur som helst framstår missväxtåren i slutet av sextioåret som större orsak till konkurser på Dal än händelser under andra hälften av 1870-talet och första hälften av 1880-talet.¹ Någon större konkursvåg under denna tid, som skulle ha brutit mot en tidigare utveckling, är svår att se.

Om summan av frivilligt såld egendom läggs till det utmätta förändras inte detta intryck. Under varje femårsperiod från 1861/65 till och med 1896/1900 försäljs eller utmäts egendom till ett värde av 3,8 till 4,5 miljoner kronor årligen. Fram till 1875 ligger summan närmare det lägre värdet, åren fram till år 1890 närmare den högre, för att under det sista decenniet närma sig en nivå om 4 miljoner kronor per år. Visserligen stiger den sammanlagda summan under åren med priset. Men inte i sådan utsträckning att man kan tala om en panikförsäljning. Dessutom behöver fenomenet inte alls vara utlöst av lägre lönsamhet, utan är ganska väntad mot bakgrund av den stora utvandringen när emigrerande bondbarn sålde sina andelar jord till syskon eller andra.²

När kronofogden i Dalslands södra fögderi, Tage von Schéele, i en av Emigrationsutredningens talrika enkäter uttalar sig om jordmarknaden åren 1890–1908 är det knappast någon mörk bild han målar upp. Fastighetshandeln har under perioden varken varit livlig eller trög, saluvärdet näppeligen särskilt uppjagat eller lågt och allmogens ekonomiska ställning tycks honom »ganska god». Däremot nämns talrika konkurser under 1880-talet, då »icke-bondjord övergått till allmogeklassen».³ Det finns skäl att titta närmare på dessa.

Säteri- och frälsejorden ägdes vid ingången till 1800-talets sista kvartss sekel inte i någon högre grad längre av frälsemän på Dalboslätten. Istället stoltserade bönder som ägare, vilka givetvis hade föga gemensamt med medelbonden på Dal.⁴ Studeras konkurserna från slutet av 1870-talet och några år in på 1880-talet visar det sig att de inte är särskilt många till antalet. Men de som inträffar är desto större. Åren kring 1880 gör nämligen flera av havrepatronerna konkurs.

¹ Detta kan bekräftas också av en annan undersökning. I tvärsnittet vid 1880 års utgång finns 29 obesuttna par som gift sig före år 1865 och som satte bo som bönder. Av dessa blev 1 par obesuttet före år 1850, 4 par åren 1851–55, 4 par åren 1856–60, 2 par åren 1861–65, 12 par åren 1866–70, 2 par åren 1871–75 samt 6 par åren 1876–80. Detta stödjer antagandet att krisåren 1868–69 gav upphov till den värsta konkursvågen under perioden. Undersökningen har gjorts genom att kombinera familjerekonstruktionen och tvärsnittsundersökningen.

² Kring detta, se A Bruswitz 1909 s. 67.

³ Utredningen ang. fastighetshandeln – div. blanketter, Emigrationsutredningen (RA). Jag tackar Martin Dackling för excerpter.

⁴ P Hultqvist 1995 s. 10. Den historiska bakgrunden till bondedominansen i Västsverige finns hos C Winberg 1997 s. 119.

Varför drabbades just de vid denna tidpunkt? Anledningen är inte odlingen av havre så mycket som handeln med havre. Som redogjorts för i kapitlet *Havrepatroner och potatisfolk* var havrepatronerna inte endast storjordbrukare, utan hade också invecklat sig som fristående uppköpare av havre och drev betydande rörelser med egna magasin och fartyg.

Några uppgifter i bouppteckningen efter Lars Larssons (född 1826) hustru Emma Kruskopfs död sommaren 1863 avslöjar intressanta aspekter av havrekonomins organisation på Dalbosläätten. Av skuldförbindelserna framgår att han har fordringar på ett stort antal bönder på slätten. Dessa fordringar är skrivna »efter kontrakt om spannmål». Lars Larsson låg alltså ute med krediter till bönder för framtida havreleveranser.¹ Rimligen betalade han i förskott till ett visst givet pris och fick sedan varan levererad.

Till sin struktur var alltså havreodlingen på Dal delvis en förlagsverksamhet, såsom vävningen i södra Älvsborg, där en förläggare stod för kapitalet och bönder och torpare för arbetet. Hur långt detta resonemang ska dras för Dalbosläättens del är osäkert. Enda orienteringspunkten är uppgiften i nämnda bouppteckning. Men den pekar på en inte obetydlig omfattning. Tjugoåtta bondgårdar var involverade och krediterna uppgick sammanlagt till 2 110 riksdaler riksmünt. Med ett havrepris detta år om 5,6 kronor tunnan² motsvarar summan lite mer än 200 tunnor havre. De leveransskyldiga gårdarna låg i Bolstad eller i grannsocknarna. Kontrakten var på olika volymer. Något mer än hälften av dem rörde summor lägre än femtio riksdaler. Fem av kontrakten var värda mer än ett hundra riksdaler, varav det högsta om 765 riksdaler. Ett genomsnittligt kontrakt var på strax under 80 riksdaler, eller 14 tunnor havre i det årets markegångspris. Förläggarverksamheten understryker hur relationerna mellan människorna på Slättdal i större utsträckning kommersialiserats under 1800-talet.

Av bouppteckningen framgår att Lars Larsson i sin tur är skyldig handelshuset Pinéus och Mannheimer (senare en av grundarna till Enskilda banken) pengar. Huset i fråga hade specialiserat sig på havreförsäljning, till en början till Köpenhamn (varifrån Pinéus inflyttat), senare också till England. Larsson är skyldig nämnda handelshus 10 000 riksdaler Riksmünt. En kreditkedja finns således där kapital strömmar från göteborgska handelshus till mellanhänder på Slättdal, som i sin tur strör det vidare över direkta spannmålsproducenter på orten. Förläggaren i sista hand är handelshuset i Göteborg. Om kreditkedjan sträckte sig än längre, det vill säga till uppköpare av spannmål i

¹ Bouppt 1863:883 (Sundals häradsrätts arkiv).

² Markegångspriset i Älvsborg på havre var detta år 3,82 kronor per hl. Med en tunna om 146,6 liter gör det 5,6 kronor om tunnan.

England och på kontinenten har i det här undersökta källmaterialet inte gått att fastställa.¹ Men redan det här undersökta visar att havreekonomin på Dalboslätten delvis bedrevs på kredit från utskeppningshamnarna vid kusten via mellanhänder på orten med vidare förgreningar ner till producentledet.

Utöver sådan ren förläggarverksamhet förekom givetvis lokala uppköp av havre. Denna organiserades av havrepatronerna. Detta medgav ett moment av spekulation, där förhoppningen var att kunna sälja den uppköpta havren vidare för högre pris. Man helt enkelt köpte för att sälja.

Systemet av kreditkedjor försvårades när finansmarknaden stramades åt och banker höll hårdare i pengarna, vilket hände när finanskrisen sköljde över Sverige under andra hälften av 1870-talet. Det är också, förutom Enskilda banken i Vänersborg, grosshandlare i Vänersborg, Göteborg och Säfte som kommer att begära Larsson i konkurs, se nedan. Prisfallet på havre drabbade havrehandlarna hårt. Bertil Thorburn skriver: »Gemensamt för [de fristående uppköparna] var, att de saknade nödvändiga förbindelser och stabilitet för att kunna driva direkta exportaffärer. Inom denna kategori förekom icke sällan stora fallisemang.»²

Problemen för lokala upphandlare illustreras när den siste spannmålshandlaren på Dalboslätten, Lars Johan Carlsson, gick i konkurs depressionsåret 1932. Från slutet av 1910-talet och fram till konkursen drev han spannmålshandel vid Dalbergså hamn samt Erikstads järnvägsstation. När priserna fallit som lägst år 1932 ska han ha fått endast 2,50 kr för en hel järnvägsvagns havre som såldes till Norrland, vilket inte ens ska ha täckt kostnaden för hyran av säckar att transportera säden i.³ Åter slog prisfallet på havren hårt mot handlare som hade köpt dyrare än de sedan tvingades sälja.

Att handla med spannmål är konjunkturkänsligt med de stora prisfluktuationer som är gällande. Att betala i förskott är endast gynnsamt när priserna stiger. Fallor de måste en handlare vara kapitalstark nog för att kunna ta kostnaden. Men det huvudsakliga kapitalet som de lokala spannmålshandlarna hade bestod av de egna gårdarna, vilka fungerade som säkerhet för skulderna. Därmed kunde följderna av krasch bli ödesdigra. De riskerade att drivas från hem och hus.

Patronen Lars Larsson (född 1800), som hade byggt upp familjens fastighetssimperium, var död sedan 1871. Under hans levnad hade hans söner och svär-

¹ Arkivet efter Pinéus är förhållandevis magert, medan det efter Wilson-linjen, en av de främre exportörerna av havre i allmänhet och emigranter i synnerhet, är synnerligen digert. Kanske kan en undersökning av detta ge intressanta resultat som visar på än tydligare band mellan den västsvenska ekonomin och den brittiska.

² B Thorburn 1951 s. 103.

³ Intervju med Lars Johans dotter Elise av Gudrun Rydberg (materialet hos Gudrun Rydberg).

söner köpt var sitt gods av honom¹, i huvudsak genom att sätta sig i skuld hos fadern. Dessa hade Larsson själv kommit över genom att använda sina befintliga fastigheter som säkerhet för nya hypotekslån och nya fastighetsköp. Rättsare sagt hade alltså vart och ett av sönerna respektive svärsönerna köpt inte var sitt gods, utan snarare var sin del i ett fastighetsimperium. Syskonen stod därigenom i borgensförbindelser med varandra. Föll en av dem, skulle därmed de andra följa.²

Krisen som utbröt 1877–78 drabbade dessutom inte bara havrehandeln. Även industri- och handelsverksamheten vid Sikhall påverkades svårt av den allmänna konjunktursvackan. Läget förbättrade heller inte av att svågern Lars Jansson hade investerat i Upperuds bruk i början av 1870-talet, just innan den stora bruksdöden. Snart skulle situationen bli ohållbar. Johannes och Carls bolag söktes i konkurs i april år 1878 av handlanden Albert Carlsson i Vänersborg, vilket bifölls av rätten. I september samma år förrättades auktion på konkursmassan. Under den följande vintern 1878–79 begärdes Lars och Olof i konkurs av handlanden Albin Larsson i Vänersborg respektive Gullvard Silvén i Säffle. Silvéns ansökan förföll, medan Larssons medgavs, varefter borgenärerna började fördela den insolvente Lars Larssons tillgångar.³ Också Anna Larsson på Gällnäsudde, vid tiden änka efter Anders, drogs med i det allmänna fallet. I maj 1879 auktioneras den fasta egendomen i konkursmassan ut på arrende. Året därpå söktes också svågern Gustav och svågern Magnus i konkurs, bland annat av Enskilda banken i Vänersborg respektive Göteborg och handlanden J. A. C. Schagerström i Vänersborg. Ackordsuppgörelser förhandlades fram för att efter några år följas av ytterligare konkursansökningar.⁴

Här finns inte utrymme för en vidare granskning av Lars Larssons söners (och svärsöners) ekonomiska förehavanden och förbindelser. Hur som helst torde den sammantagna konkursen när det Larssonska fastighetsimperiet föll

¹ Lillebyn i Bolstad köptes av äldste sonen Lars, Norra Rödjan med kvarn i Bolstad av Olof, Sikhall med tegelbruk, kakelugnsfabrik, magasin och lastageplats i Gestad av Johannes (i vilket yngste sonen Carl köpte in sig i), Gällnäsudde i Gestad av Anders, säteriet Lövås i Gestad av Magnus, säteriet Berg i Holm (i vilket Larsson ägde hälften) av Kerstins man Lars samt säteriet Rylanda i Skaraborgs län av »Bettys» man Gustav.

² Exempelvis Magnus hade borgensåtaganden för brodern Lars om 25 200 kr, Anna Larsson, änka efter Anders, om 9 250 kr, Olof, om 2 000 kr och Anders Jansson, Åmått (bror till Magnus svåger Lars) om 1 700 kr, se Konkursakt nr 6 år 1880, Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

³ Tillgångarna: 179 000 kronor, varav 105 000 kronor i fastigheter. Skulderna uppgick till 183 000 kronor.

⁴ Konkursakter, medgivna som förfallna, efter följande: *Gustaf von Sneidern*: nr 2, 7 & 32 år 1880, Sundals häradsrätts arkiv (GLA); *Johannes och Carl Larsson*: nr 7 & 19 år 1878, Sundals häradsrätts arkiv (GLA); *Lars Larsson (f. 1826)*: nr 12 år 1878 samt nr 12 & 14 år 1879, Sundals häradsrätts arkiv (GLA); *Magnus Larsson*: nr 6 & 23 år 1880 samt nr 3 år 1883, Sundals häradsrätts arkiv (GLA); *Olof Larsson*: nr 26 år 1878, Sundals häradsrätts arkiv (GLA). Som källa har också använts annonser i *Tidning för Vänersborgs stad och län*: 19/9 1878 (auktion på Johannes och Carl Larssons tillgångar), 12/5 1879 (dito, Anna Larsson) samt 26/5 1879 (borgenärers sammanträde ang. Lars Larsson).

åren 1878–1883 vara en av de större på Dal såväl förr som senare.¹ En stor mängd av det ökade saluvärdet av utmätt egendom i domsagan dessa år torde gå tillbaka på den.²

Vad hände syskonen Larsson? Anders var avliden sedan år 1876. Gården Gäl-lenäsudde gick några år senare på exekutiv auktion och änkan Anna Stolpe flyttade därefter tillbaka till Lidingö varifrån hon snart kom att driva process mot sina svågrar.³ Året efter att firman i Sikhall gick omkull dog Johannes, endast 47 år gammal, och kompanjonen Carl flyttade några år in på 1880-talet med hustrun till Vänersborg. Äldste brodern Lars gick bort år 1883, sextio år gammal. Han levde då på en mindre bondgård i Kårebyn, Bolstad socken. Kerstin och Betty räddas kvar i ställning sannolikt genom kapital från deras respektive makes sida. Detsamma kan sägas om Olof och Magnus. I deras fall är det Carolinas och Anna Sofias tillgångar i bland annat Tängelsbol som utgör räddningsplankan. Svärmodern Britta Maria levde åren kring 1880 som änka på detta gods vid kraschen. Olof och Magnus sökte hålla ekonomin flytande genom in-teckningslån i fastigheterna mot höga räntor. Som Tängelsbol var litet belånat kunde denna fastighet erbjuda ett visst andrum i kampen mot stigande räntekostnader – också här togs in-teckningar. Men situationen blev ohållbar. Med skulder på över 150 000 kronor förmådde Olof inte göra annat än att låta arvegodset Norra Rödjan med kvarn, värderat i bouppteckningen till drygt 110 000 kronor, gå under klubban och förhandla om en ackordsupp-görelse för resten av skulden.

¹ Ännu när Brusewitz bereser slätten år 1907 talas det om fastighetsimperiets skuldsättning: »En förmögen bonde på östra Sundal hade med hjälp av hypotekslån anskaffat gårdar åt sina sex söner. Dessa räknades alla till de största hemmansägare var i sin socken, och väldiga hav-rekvaniteter såldes ärligen från deras hemman. Vid tiden 1879–80 gjorde de alla konkurs, den ena dragande den andra med sig i fallet. En hel del andra med dem ekonomiskt lierade gick samma väg.» se A Brusewitz 2009 s. 38.

² Bara Magnus Larssons tillgångar värderades till nästan 150 000 kronor, varav beståndet om sju fastigheter (däribland säteriet Lövås) samt magasinsbodar och bryggor uppgick till 110 000 kronor, se Konkursakt nr 6, år 1880, Sundals häradsrätts arkiv (GLA). Också Carl Engholm, en annan av de större havrehandlarna på slätten, gick omkull vid samma tid. Hans tillgångar mätte närapå 75 000 kronor. Konkursakt nr 14, år 1878, Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

³ Änkan Anna söker en så kallad urarva förmån ur sin svärfar Lars Larssons dödsbo (enl. Kungl. Förordn. 18 sep 1862). Skuldsatta dödsbon kunde på det viset i någon mån räddas från borgenärerna så att ex. en änka eller barnen inte blev helt utblottade. Bouppteckningen efter Lars Larsson år 1872 visar att skulderna (219 000 kronor) överstiger tillgångarna (194 000 kronor). Men efter sonen Anders (Annas man) död i juli 1876 ändras i bouppteckningen i sep 1876. Tillgångarna skrivs upp till 213 000 kronor och skulderna till 203 000 kronor. Detta ger boet en behållning om drygt 9000 kronor vilket fördelas mellan syskonen i april 1877. En besynnerlighet i sammanhanget är att Anders Larsson står som undertecknare till beslutet att ändra i bouppteckningen, vilket är egendomligt eftersom det skedde två månader efter hans död. Anna, genom sitt ombud, brodern och amanuensen Carl Stolpe, söker därför häva såväl uppvärderingen som arvsskiftet, så att Anna får rätt till fördel ur det skuldsatta konkursboet, se Konkursakt nr 21 år 1879, Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

⁴ Bou. 1878: 723, Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

Även tillgångarna på Tängelsbol kom att förloras i de allt mer desperata försöken att hålla sig flytande. Några år inpå 1880-talet säljer änkan Britta Maria fastigheten och flyttar till Vänersborg utanför vilken Olof och Carolina då arrenderar ett landeri. Efter att ha svärmodern sålt Tängelsbol arrenderar Magnus och hustrun Anna Sofia, vilka i sin tur tvingats sälja Lövås, det ett antal år. Efter några år lyckas de komma över en gård i Bakerud, Bolstad socken, där Magnus dör år 1892, femtio år gammal. Hustrun och barnen flyttar till Vänersborg.

Händelserna runt år 1880 innebar slutet på havrepatronernas era. Sett till antalet konkurser i Grinstad socken mellan åren 1870 och 1887 är de egentligen ganska få till antalet. De uppgår till åtta stycken fördelade på åren 1871, 1879, 1884 och 1887 samt de två åren 1877 och 1878.¹ Någon konkursvåg kan man alltså knappast tala om att socknen drabbades av i och med prisfallet på havre.

Konkurserna runt år 1880 tycks främst vara en följd av de svårigheter som mötte en lokalt organiserad uppköpsverksamhet av en vara, vars pris fluktuerade kraftigt, när samtidigt de krediter som delvis drev verksamheten frös inne och skulder krävdes in när finanskrisen svepte in över landet.²

Fanns då alls inte något problem för jordbruket på Dalboslätten? Prisfallet på havre medförde förstas ett stort inkomstbortfall för bönderna. En enkel beräkning, som kanske mest har intresse som metodprövning, ger vid handen att inkomsterna på spannmålsodlingen efter att hushållets konsumtion och utsädet dragits av halverades för en genomsnittlig bonde från toppåret 1874 till bottenåret 1887.³ Men det tycks inte resultera i så många konkurser som Bru-

¹ Konkursakter, åren 1870–1887, Sundals häradsrätts arkiv (GLA).

² Havrepatronernas konkurser är för den skull inte obetydliga. De medförde förstas att stora värden gick förlorade. En investeringspotential kan därmed ha gått om intet när lokalt kapital lagsöktes av handlare och banker i Vänersborg och Göteborg.

³ Beräkningen som följer: 19 ha åker varav 7,1 årligen besås med havre och 2,4 med råg. Med en sätätthet om 1,5 (havre) resp. 0,9 (råg) ger detta 10,7 tnr havre resp. 2,1 trs rågut-säde. Med korntalen 6 (havre) resp. 7 (råg) ger detta en nettoskörd (dvs. att utsädet dras bort) om 53, 4 tnr havre respektive 12,3 tnr råg. Konsumtionen av spannmål grundas på fattig-vårdsordningen i pastoratet: till en vuxen 7/8 tnr spannmål i kvartalet, till ett barn 1/2 tn i kvartalet varav 3/4 havre och 1/4 råg. Detta ger en miniminivå för en årlig konsumtion per vuxen om 2,6 tnr havre och 0,9 tnr råg (3,5 tnr spannmål sammanlagt) resp. per barn om 1,5 tn havre och 0,5 tn (2 tnr spannmål sammanlagt). Ett bondehushåll bestod 1880 av 5,2 personer varav 2,8 var hemmavarande barn. Förenklat fanns i ett hushåll 2,4 vuxna och 2,8 barn (sannolikt något för lågt räknat). En familjs årliga minimikonsumtion bestod av 10,5 tnr havre och 3,5 tnr råg. Dras också detta av från nettoskördens finns till försäljning högst 42,9 tunnor havre och 8,8 tunnor råg. Havren kostade enligt markegångstaxa i Älvsborgs län per tn (=146,6 liter) år 1874 9,0 kr och år 1888 4,5 kr. Rågen kostade per tn 14,7 kr och år 1888 11,7 kr. Detta ger en inkomst på spannmål om 467 kronor år 1874 respektive 241 kronor år 1888. Det senare värdet är 51,6 % av det förra. Det kan inte nog understrykas hur osäker beräkningen är. Som allra bäst ger den en fingervisning. För källor till sifferuppgifterna hänvisas till texten förutom uppgiften från fattigordningen, vilken återfinns i Sockenstämmoprotokoll, Bolstad sn, 15 januari 1828 (Bolstad kyrkoarkiv) kap. 3 § 3, samt rågpriset vilket grundas på P W Faria bil. 2.1 s. 364 tab. 5.

sewitz antog. Havrefolket stretade på. Men sannolikt gjorde de så från en allt kärvare position. Detta blir tydligt om mekaniseringens drivkrafter studeras.

Mekaniseringen

Boupppteckningar efter bönder ger upplysningar om förbättringar av redskapsbeståndet. Från första hälften av 1800-talet tycks bondgårdarna besitta en stark innovationskraft. Träplogen hade i det närmaste försvunnit från Slättdal vid trettioalet. Ersättaren var järnplogen, som har sitt genombrott under tjugotalet.¹ Ett led mellan träplogen och järnplogen var en plog med fjöl, alltså vändskivan, av järn. Denna återfanns i nästan varje boupppteckning från tjugotalet, men minskar med järnplogens framfart. Vidare blir harvar som luckrade upp jorden med pinnar av järn istället för trä vanliga redan på tjugotalet, vilket är tidigt i ett nationellt perspektiv. Med detta kunde säden myllas ned bättre och utsäde sparas in. Också kärrorna blev fler på bondgårdarna och kvalitén på dem förbättrades. Från trettioalet börjar exempelvis järnskodda och järnaxlade hökärnor förekomma.²

På tre punkter – plogen, harven och kärran – kan vi alltså följa moderniseringen av jordbrukstekniken och någon efterblivenhet och brist på impulser, som Brusewitz talade om, är svår att finna stöd för. Detta stämmer väl överens med en tendens inom modern agrarhistorisk forskning som kommit att betona småskalighetens fördelar, också genom sådant som beredvillighet och förmåga att satsa på ny teknik.

Men mot slutet av seklet tycks en fördröjning av införandet av ny jordbruksteknik uppträda. Detta visas genom en undersökning av 110 boupppteckningar från Sundals härad åren 1898 till 1900. Modernitetens spjutspets var vid denna tid olika maskiner som kunde sättas in vid olika moment inom jordbruket, som regel med förebild inom det amerikanska jordbruket. Här ska uppmärksammas mekaniseringen av sådden, slåttern och tröskningen.

Säden såddes traditionellt för hand. Men under de sista två till tre decennierna introducerades så kallade radsåningsmaskiner. Dessa spändes för ett par hästar och matade genom en kugghjulsdriven mekanism ut sädeskornen från en på tvären liggande låda genom rör och vidare ner i jorden genom billar. Modellen såväl strödde som myllade alltså ned säden. Den infördes under 1870-talet på större egendomar och ska ha blivit någorlunda vanlig i Syd- och Östsvrige under 1890-talet. Däremot dröjde dess genomslag i Västsverige.

Inom slåttern kom maskiner att slå ut lien och räfsan i någorlunda skala från 1870-talet. Slåttermaskinen spändes för en eller ett par hästar och en ställbar och rörlig kniv skar grässtråna. Kniven drevs av hjulens rörelse genom en ut-

¹ Jfr med uppgift med att flåhackningen ersattes av bränning efter plog runt 1830, se ovan.

² P Hallén 1994.

växlingsmekanism. Maskinen blev under slutet av 1800-talet snabbt vanlig längs norrlandskusten och i Svealand. I södra Sverige dröjde däremot dess införande. En sorts komplement till slättermaskinen var hästräfsan. Denna var en med sits försedd och på hjul driven anordning som spändes för hästen och med en höj- och sänkbar rad böjda stålpinnar räfsade samman höspillet. I huvudsak spreds den i samma områden som slättermaskinen.

Tröskningen var så länge det skedde för hand genom att sädeskornen slogs ur agnarna med slaga, ett synnerligen arbetskrävande moment. Men under 1800-talet kom allmänt sett den mesta säden att tröskas och rensas på mekanisk väg. Tröskverken som introducerades var av olika typ. Vanligast blev stiftströskverket. Mekaniken bestod av en roterande cylinder som matade in säden och slog ut sädeskornen ur axen mot en ställbar mantel. De första typerna av tröskverk drevs från början av hästar, de senare stiftströskverken av fotogen eller elström.¹ Maskinen förfinades alltmer och inbegrep allt oftare olika rensningsanordningar som avskiljde halmen. De mindre stiftsverken spreds snabbt i landet mellan 1870 och 1900 med undantag för Norrland och Skåne.²

I tabellen redovisas andelen jordbrukare på Dalboslättan som har skaffat den nämnda tekniken.

TABELL 7.6 *Teknik inom jordbruket i bouppteckningar efter bönder i Sundals hd, 1898–1900*

	N	VARAV DELÄGD	% AV ALLA BOU.	% AV ALLA BOU. M. PLOG
Såmaskin	0		0 %	0 %
Slättermaskin	11	1	10 %	13 %
Hästräfsa	4		4 %	5 %
Tröskverk	19	2	17 %	23 %

Källa: *Bouppteckningar, Sundals häradsrätts arkiv (GLA)*.

Det är frapperande hur sent tekniken i fråga introduceras i Sundals härad vid pass sekelskiftet 1900. I allmänhet sådde, slådde, mejade och tröskade man ännu för hand. Såmaskinen återfinns inte i det undersökta bouppteckningsmaterialet och får därmed anses förekomma bara sporadiskt på Slättdal. Ej heller slättermaskinen och hästräfsan har fått något större genomslag. Endast omkring en av tio respektive en av tjugo bondgårdar har sådana. Som jämförelse kan nämnas att slättermaskiner fanns på ungefär fyra av tio gårdar i Mälardalen och uppemot sex av tio gårdar i norrländska slättområden.³

¹ Enligt muntligt utbyte med Gudrun Rydberg ska el ha dragits ut till gårdarna i allmänhet på 1940-talet.

² M Morell s. 272f (radsåningsmaskin), 274f (slättermaskin) & 281f (tröskverk).

³ H Moberg 1989 s. 216f.

Överraskande är det sparsamma genomslaget för tröskverket. Ett sådant fanns endast på var sjätte gård. Runt år 1890 hade i Uppsala län tre av fyra bondgårdar tröskverk, i Kronobergs och Malmöhus län lite mer än två av fem.¹ Just i områden som Dalbosläätten, med stor spannmålsproduktion, hade man förväntat sig att bönderna hade skaffat maskiner som rationaliserade tröskningen. Så hade knappast gjorts. Inte ens en av fem bondgårdar har investerat i tekniken.

Delägarskap förekom i någon utsträckning och i någon grad är det tänkbart att de maskiner som fanns hyrdes ut i grannskapet. Men siffrorna är så låga att de utan vidare kan tas till intäkt för att mekaniseringen av jordbruket ägde rum senare på Dalbosläätten än på annat håll. En allmän efterblivenhet eller brist på impulser håller knappast som förklaring till detta fenomen. Tidigare under seklet hade jordbruket på orten uppvisat stor innovationsförmåga. Det vore märkligt om impulserna tröt och spridningsvägar växte igen under 1800-talets lopp – en period då kommunikationsväsendet närmast revolutionerades. Förklaringen måste istället sökas inom det slättdalska jordbruket självt. Vad hade ägt rum inom det mot slutet av 1800-talet, som medförde ett tapp i innovationskraft och står i kontrast mot tidigare under seklet?

Agrarhistorisk forskning har betonat några intressanta förklaringsfaktorer till eftersläpning i införandet av ny teknik som här bör knytas an till. Uppmärksamheten har riktats mot skillnader i arbetsmarknad mellan regioner. I Västsverige tycks lönerna allmänt ha varit lägre än i Östsverige.² Anledningen var ett relativt större utbud av arbetskraft. Ju högre löner, desto större skäl att införa maskiner. Exempelvis brukar det stora genomslaget för slättermaskinen i Norrland förklarats med de stigande löner på arbete som uppsvinget för virkesindustrin förde med sig. Där som en lågt avlönad, omfattande och lättillgänglig arbetsstyrka fanns att tillgå uteblev skälen till att investera i en maskin.

Carl-Johan Gadd har i detta sammanhang kategoriserat olika innovationer inom jordbruket som arbetsbesparande eller jordbesparande. De senare sparar mer in på jorden än på arbetet, det vill säga använder jorden på ett mer effektivt sätt så att mer kalorier kan utvinnas per nedlagd arbetstimme. Däremot frigör de inte arbetskraft. Arbetsbesparande innovationer är motsatsen. Vinsten med dem är att ett visst markstycke ger lika många kalorier till en lägre arbetsinsats. De innovationer som infördes på Dalbosläätten (och på annat håll) i början av 1800 – järnplogen, järnpinneharven och den järnaxlade kärran – var, enligt detta sätt att se det, framför allt jordbesparande. De frigjorde inte arbetskraft så mycket som förbättrade jordberedningen och möjliggjorde

¹ C-J Gadd 1991 tab. 2 s. 154.

² C-J Gadd 1991 s. 169f

transporter. Däremot såningsmaskinen, slåttermaskinen och tröskverket var främst arbetsbesparande. De sattes följaktligen in tidigt där lönerna var som högst och sent där lönerna var låga. Att jordbruket inom det västsvenska låglöneområdet införde tekniken sent är mot bakgrund av en sådan tolkning inte mycket att förvånas över.¹

Dalbosläätten är sannolikt ett av de mest proletariserade områdena i landet vid tiden. Under andra halvan av 1800-talet kännetecknas arbetslivet av en daglönarstruktur vilken uppenbarligen inte stimulerade till teknisk innovation som under första hälften av 1800-talet, då andra sociala förhållanden förelåg.

Arbetsbesparande maskiner som frigjorde arbetskraft infördes knappast under det sena 1800-talet på Dalbosläätten. Orsakssammanhanget är det omvända. Först avfolkningen medförde att jordbruket mekaniserades. Istället för ny teknik var en stor, lågavlönad arbetsstyrka blivit till en förutsättning för åkerbruket.

Ett mer populärt hållet arbete om situationen på dagens landsbygd i USA belyser frågan. Under efterkrigstiden spåddes länge en nedgång för den då varande stora och rörliga lantarbetarklassen och en än större mekaniseringsgrad inom jordbruket. Detta infriades i stort, men med ett undantag. Jordbruket i dagens Kalifornien har inte utvecklat sin teknik lika mycket som andra delstater. Faktiskt sägs tekniken till och med ha gått tillbaka. Anledningen påstås vara en fortsatt stor rörlig och billig lantarbetarklass. En arbetslivsexpert som refereras talar därför inte längre om det kaliforniska jordbrukets mekanisering så mycket som dess »mexikanisering».²

Resonemanget mynnar ut i att den följdverkan som emigrationen hade i västsvenska låglöneområden hade en utomordentligt innehållsdiger betydelse. Flykten från jordbruket medförde sinande arbetskraftsreserver vilka jordbrukarna varit beroende av för driften av sina stora åkrar. En förlust av den arbetskraften kunde därför innebära särskilda och tämligen plötsligt uppkomna påfrestningar för bondgårdarna i synnerhet som inkomsterna samtidigt föll med kanske uppemot hälften. Arbetsinsatsen fick fortsättningsvis den egna familjen stå för. Frågan är om inte detta starkt bidrog till att en omläggning av driften från havre till smör, ost och kött blev nödvändig.

Från havre till smör, ost och kött

Djurbesättningen förändrades markant de sextio åren efter år 1870. Uppgifter kan för denna tid hämtas från den officiella statistiken. Relateras den till tvärsnittsundersökningens uppgifter om antalet hemmansbruk kan uppskattas hur

¹ C-J Gadd 1991 s. 83–228, särskilt s. 90–92 (om begreppen), 112–119 (om järnplogen) 167–172 (om regionala skillnader i genomslaget för slåttermaskiner och tröskverket); C-J Gadd 1983 s. 194f (om järnskodda och järnaxlade vagnar och kärror).

² E Schlosser 2004 s. 118f.

många och vilka djur en genomsnittlig bondgård hade. I tabellen nedan redovisas djurstocken i Grinstad socken som helhet samt för en genomsnittlig gård.

TABELL 7.7 *Djurbesättningen i Grinstad socken, 1870–1927, absoluta och relativa tal (1870=100)*

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K
	HÄSTAR	TJURAR & OXAR	KOR, KVIGOR & KALLVAR	FÅR	SVIN	NE	BONDGÅRDAR, N	(A+B)/G	C/G	F/G
1870	183 (100)	51 (100)	913 (100)	720 (100)	190 (100)	1306 (100)	202 ¹	1,2	4,5	6,5
1895	310 (170)	31 (61)	1234 (135)	738 (103)	233 (123)	1830 (140)	219 ²	1,6	5,6	8,4
1913	373 (204)	25 (49)	1449 (159)	388 (54)	451 (237)	2159 (165)				
1927	380 (208)	14 (27)	1508 (165)	270 (38)	871 (458)	2322 (178)	232 ³	1,7	6,5	10,0

Källa: *Djurbesättning: BiSOS och SOS. Jordbruk; Hemmansbruk: Mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA). Anm.: ¹ 1880; ² 1900; ³ 1930.*

År 1870 hade en bondgård i allmänhet en häst (var tredje hushåll därtill en tjur eller ox), fyra till fem kor, tre till fyra får och någon gris. Ett kvartssekel senare är fåren och svinen ungefär lika många – och tjurarna och oxarna något färre – medan däremot hästarna och korna blivit fler. En genomsnittlig gård har år 1895 en till två hästar samt fem till sex kor. Såväl dragdjuren som nötboskapen har alltså ökat i socknen. I stort har ökningen av korna sin motsvarighet på ett nationellt plan. Enligt Jan Kuuse ökade korna med omkring femtio procent mellan 1860 och 1910 i Sverige. Ökningen i Grinstad är mellan åren 1870 och 1910 närmare sextio procent, vilket grovt sett får anses vara överensstämmande. Däremot har inte ökningen av antalet hästar i Grinstad någon motsvarighet på landsbygden som helhet där antalet stagnerat.¹ I någon mån kan det förklaras med att gårdar som haft oxar i driften mot slutet av århundradet ersatt dem med häst. Men faktiskt ökar antalet dragdjur per bondgård (kolumn h i tabellen) något mellan åren 1870 och 1895. Den fortsatta frånvaron av mindre hemmansbruk (se ovan) på Dalbosläkten även under denna tid kan bidra till en förklaring av detta. Gårdar med mindre än fem hek-

¹ Kuuse visar med den offentliga statistiken som sitt huvudsakliga källmaterial att korna blev fler till antalet, från 1,2 miljoner år 1860 till 1,8 miljoner år 1910 medan antalet dragdjur förblev oförändrat. Samtidigt steg havrekonsumtionen med 300 procent, från 400 ton år 1860 till 1200 ton ett halvsekel senare. Det är dessa siffror som ligger till grund för påståendet att havreexportens tillbakagång inte beror på det internationella prisfallet så mycket som en växande inhemsk foderkonsumtionen och att därmed den inhemska efterfrågan på havre väl kompenserade spannmålsbönderna. Se J Kuuse 1970.

tar mark, vilka knappt fanns på Dalbosläätten, kan antas mer sällan ha ägt en häst.

Först efter sekelskiftet stagnerar grovt sett antalet dragare per hemmansbruk. Men någon avhästning syns inte till. Den skulle dröja till efter andra världskriget. Däremot korna fortsätter att öka i antal. År 1927 har en genomsnittlig bondgård en till två hästar, ytterst sällan oxar, sex till sju kor, något får och fyra svin.

Ökningen i antalet kor ger avtryck också i annat källmaterial. Mellan åren 1916 och 1930 ökar den invägda vikten mjölk vid mejerier i Sundals härad närmare tre gånger, från knappt 4 200 ton till 12 000 ton.¹

Mellan åren 1870 och 1927 har hästarna och korna blivit fler, oxarna försvunnit, fåren blivit väsentligt färre och grisarna avsevärt fler. Överhuvudtaget har 1920-talets bondgård fler djur än halvseket tidigare. En genomsnittligt djurstock hade vuxit från mellan sex till sju år 1870 till tio nötkreatursenheter år 1927. Det är i någon mån som om 1700-talets Sundals-bonde hade återvänt och bekant räknat in djuren till antalet, möjligen en smula oroad att ett antal får sprungit bort.

I förstone hade han nog emellertid blivit uppskrämd av djurens större storlek. Allmänt sett uppskattas en ko i Sverige i slutet av 1700-talet ha mjölkat ungefär 600 liter per år (med betydande variationer mellan djur och år).² Ett hundra år senare har mjölkavkastningen stigit och var i fortsatt kraftigt stigande. Statistik insamlad från mejerinäringen visar att en ko i Sundals härad år 1916 mjölkade 1938 liter. Femton år senare, år 1930, gav en ko 1992 liter mjölk.³ Siffrorna stämmer förhållandevis väl överens med uppgifter från rikets landsbygd som helhet, där en ko på 1870-talet mjölkade omkring 1 000 liter, vid sekelskiftet 1900 närmare 1 500 liter och på 1930-talet 2 500 liter per år.⁴

En växande kött- och mjölkproduktion under 1900-talet syns också i kartmaterialet. Samtidigt som korna ökar med en tredjedel och svinen hela fyra gånger minskar faktiskt åkermarken med en tiondel i Grinstad socken mellan åren 1893 och 1932. Troligen nås således odlingsmaximum på Dalbosläätten redan i slutet av 1800-talet. I landet som helhet anses detta vanligen inträffa först trettio år senare.⁵

¹ Mejeristatistik åren 1916 och 1930, primärmaterial, serie H5A, vol. 10 resp. 23, Avd. för jordbruksstatistik, SCB (RA). År 1916 innehar varje leverantör 5,3 kor, alltså något färre än vad officiell statistik visar. Leverantörerna är då förvisso ännu förhållandevis få, lite mer än 160 stycken. Däremot överensstämmer materialen bättre vid pass 1930. En leverantör till andelsmejerierna i häradet uppges år 1930 6,2 kor i genomsnitt.

² L A Palm 1998 s. 276.

³ Siffrorna bygger på att all mjölk från samtliga leverantörernas alla kor levererades till mejeriet.

⁴ M Morell 2001 s. 259.

⁵ P Wiking-Faria 2009 tab. 4.4.

Åkermark kan alltså ha lagts igen redan före Brusewitz rundresa år 1907. Från år 1893 till 1932 minskar ytvidden odlad jord med ett antal procentenheter i såväl Bolstad, Brålanda och Grinstad, se tabell 7.8. Framför allt är det skogen som återtar mark. I Brålanda läggs dessutom en större del om till betesäng – ett tecken på hur en ökad djurhållning driver fram en annan markanvändning.

TABELL 7.8 Ytvidden för olika markslag 1895–1932 i Bolstad, Brålanda och Grinstad socknar, %

	1893			1932		
	ÅKER	ÄNG	UTMARK	ÅKER	ÄNG	UTMARK
Bolstad	72	3	25	70	1	29
Brålanda	76	2	22	66	8	27
Grinstad	69	1	30	62	2	37

Källa: SOS J år 1932

Var lades åker igen? En jämförelse mellan den ekonomiska kartan från år 1960 och »häradskartan» från 1893 ger vid handen att minskningen till stor del beror på att åkerlyckor i sandjordar såsom i Sjöskogen, där undertecknad inledningsvis strövade omkring, har lagts igen. De två olikåldriga kartorna från föregående kapitel över Jakobsbyn illustrerar sannolikt förloppet väl. År 1960 syns igenlagd åkermark. Vissa partier har ganska nyligen erövrats av skogen. Andra har troligen varit skogbevuxna i flera tiotals år redan.

Hur användes då åkermarken? Som framgick av kapitlet Havreruschen kom ett växelbruk till stånd på slätten mot slutet av 1800-talet. I Grinstad var cirkulationen på åkern åttaårig år 1895 enligt officiella jordbruksstatistiken. Förloppet sedan omkring år 1870 hade präglats att mindre havre odlades till förmån för ökad vallodling. En sådan linje i utvecklingen kom att fortsätta under 1900-talets första kvartssekel.

TABELL 7.9 Åkerns användning i Grinstad socken, åren 1895 och 1927

	VETE	RÅG	KORN	HAVRE	BALJ- VÄXTER	LIN	POTATIS	VALL	TRÄDE
1895	0,2 %	11,7 %	0,0 %	35,9 %	0,5 %	0,1 %	2,4 %	37,4 %	11,9 %
1927	3,3 %	10,2 %	0,0 %	26,4 %	0,1 %	0,0 %	1,3 %	45,6 %	13,0 %

Källa: BiSOS. Jordbruk och SOS. Jordbruk.

Av tabell 7,9 framgår att åkern år 1927 tycks användas i en sjuårig cykel. Ett års träda följs av rågodling – nu med ett större inslag av vete – året därpå. Sedan tre års vall följt av två års havreskördar. Övergripande kan i tabellen vidare skönjas ett begynnande uppsving för de två produkter som Harriet Fried-

mann menar växte fram i periferins jordbruk under den första matordningen och senare kom att generellt dominera den rikare världens jordbruk under den andra matordningen (efter 1930-talet): vitt bröd (vete) och kött (vallodlingen). Detta kom att omskapa konsumtionsvanor runt om i världen där tidigare grövre bröd varit förhärskande.

Havrens dominans inom systemet verkar sammanfattningsvis inte vara rumsligt så mycket som tidsmässigt bestämd. Det är längden på cykeln inom växelbruket som bestämmer hur stor plats havren får. Ju kortare cirkulation, desto mindre andel havre. Grödan är visserligen fortfarande år 1927 den förhärskande bland grödorna. Men det ökade behovet av större betes- och fodermarker i takt med en växande djurstock gör att den inte kan odlas i samma utsträckning som tidigare.

Kornas behov att beta fick sin lösning på åkern – på trädan och på vallen. Särskilda förordningar hade avlägsnat hägnaderna på åkermarken. För att inte korna skulle skada grödan fick barnen valla korna.

Vallningen bestod i att föra korna till de platser där gräsväxten var ymnigare. I det undersökta etnologiska materialet kommer personer till tals som i sin barndom »gått valle», som det hette på Slättdal. Här en kvinna, född i Bolstad år 1890:

»Förr fick barnungarne valla korna. Det börja jag med när jag var nio år. *–Hur var det?* –Då var inte korna instängda mellan taggtråd utan då fick allt barnungarne se till dem. Ja, de fick gå valle. Korna gick lösa ute på gårderna där de fick lov att gå. Och då fick man passa dem. *–Var det i skogen också?* –Jo då, för all del. Sista året jag gick valle då gick jag valle vid sjö och skog. *–Var det besvärligt? Långsamt?* –Jo, men det var den seden. En visste ju inget bättre då. *–Men var det inte långsamt?* –Jo, första sommaren och kanske andra med som jag gick valle då tror jag att jag grät varenda dag. Ja, det var en nioårs barnunge och en tolv-tretton kor och inget att äta. ... Se'n kom jungfrua till mig där med lillemiddag ... och då skulle hon passa korna åt mig medan jag fick äta lite grand. Och då skulle korna gå väl intill kanterna så de fick äta väl upp ... över diket och upp där. Vi fick springa både jag och hon och ätinga [ätandet] fick bli med som det blev. Men det va så. Korna ska gå intill kanterna så de får äta väl upp.»¹

Utlåtandet gäller förhållanden runt sekelskiftet. Antalet kor tyder på en större gård än genomsnittet. Att korna skulle gå intill kanterna upprepas flera gånger, kanske för att den intervjuade som barn fått det som anvisning. Det inskärpte vikten av att betestillgångarna utnyttjades fullt ut. Ett moment som inte nämns är vattningen av djuren. Om så inte gjordes kunde korna söka sig längre bort i jakt på vatten. Vallningen var kort sagt förhållandevis arbetskrävande. Särskilt gällde detta när korna var hänvisade till att beta på passande

¹ SOFI DAG IOD B43, kvinna född år 1890 i Bolstad sn.

delar av åkermarken. Anledningen var inte minst att hägnaderna i stor utsträckning hade tagits bort från slätten som en följd av 1857 års hägnadsförordning och taggtråden ännu inte hade introducerats.¹ Inom mjölkproduktion sammanfaller produktionstiden med arbetstiden i högre grad än vad den gör för brödsädsodling. Detta talar snarast för ett ökat arbetskraftsbehov inom jordbruket strax efter sekelskiftet. Men vallningen krävde en mer kontinuerligt närvarande arbetsstyrka. Den billigaste arbetskraften som gick att uppbringa var bondefamiljernas egna barn, vars betydelse inom jordbruksarbetet sannolikt ökade kring sekelskiftet 1900. Så här sammanfattar Mats Sjöberg barnarbetet på Slättdal vid denna tid:

»I samband med den kraftiga befolkningsminskningen från 1880-talet har arbetskraftsbristen och löneutvecklingen i området placerat barnen i en mer betydelsefull roll än på flera andra ställen i landet. Produktionsomläggningen och den ökade djurhållningen förstärkte denna tendens.»²

Mjölkproduktion passade helt enkelt sämre för en daglönarstruktur. Det finns, menar jag, starka skäl att uppmärksamma hur inriktningen inom jordbruket påverkas av vilken typ av arbetskraftsresurser som finns tillgängliga (och som löneutvecklingen gör möjliga). Jag återkommer strax till detta. Först ska de samordningsvinster som fanns i animalieproduktionen lyftas fram.

Mejerinäringen

Orienteringen från brödsäd till förmån för mjölk, smör och ost ökade behovet av pastörisering, kärning, ystning och andra sysslor som hörde denna produktion till. Länge bedrevs detta ute på bondgårdarna. Mejerier fanns under 1800-talet endast vid vissa större egendomar. Åren runt 1860 fanns herrgårdsmejerier vid Västergården i Erikstad, Lövås i Gestad, och Qvantenburg i Bolstad. De två senare kom att läggas ned. Ett antal nya tillkommer mot slutet av seklet, men det är först under 1900-talet som verksamheten tar fart.

År 1916 finns 24 mejerier i häradet. Ett är Sundals centralmejeriförening, ett andelsmejeri som producerade smör för försäljningsledet. Detta var det avgjort största. Under året vägdes nästan 1700 ton mjölk in här, vilket motsvarade drygt fyrtio procent av häradets totala mängd. Det hade 162 leverantörer, varav cirka 90 % var delägare. Övriga mejerier var nästan alla uppköpsmejerier med knappt 20 leverantörer var, en genomsnittlig invägd mjölkvikt om 140 ton, som ystades till ost. Dessutom fanns två mindre gårdsmejerier, också de ostmejerier.³

¹ Mats Sjöberg nämner att föreningar för att avlägsna gärdsgårdar ska ha bildats inom Bolstad pastorat år 1858, se M Sjöberg 1996 s. 126.

² M Sjöberg 1996 s. 135.

³ En illustrativ skildring av verksamheten på gårdsmejerier i Grinstad socken ges i M Sjöberg 2006.

Andelsmejeriet hade alltså knappt trettio procent av leverantörerna, men vägde in drygt fyrtio procent av mjölken. Uppköpsmejerierna betalade som regel något mer för mjölken än centralmejeriföreningen. Däremot hade de knappast kapacitet att ta emot så mycket mer mjölk. Endast ett av dem hade tillgång till maskiner. Hvena mejeri (senare Hvenströms mejeri) hade investerat i en elektrisk motor på två hästkrafter samt två maskiner: en separator (för skumningen av mjölken) och en kärna (för beredning av smör).

Mot detta kan man ställa Centralmejeriföreningens ångmaskin om fem hästkrafter och dess maskiner: en separator, en pastöriseringsapparat och ångpanna (för uppvärmning av mjölken genom ånga), en regenativapparat (som sparade på ångan i den processen) och en kärna. Tre personer var anställda att sköta om denna apparatur. Därmed hade Centralmejeriföreningen inte särskilt mycket större personalstyrka än de mindre mejerierna. Vissa av de senare var visserligen ensamföretag. Men sju av dem sysselsatte två personer och ytterligare två lika många som andelsmejeriet. Skulle mjölkproduktionen expandera hade andelsmejeriet bäst förutsättningar för ökad kapacitet till en mer effektiv kostnad. Samordningsvinsterna var större. Genom att kunna ta emot större volymer var Centralmejeriet en säkrare avnämare för böndernas mjölk. Trots ett lägre pris för mjölken kom alltfler att leverera dit. All mjölk de önskade avsätta köptes här till ett fast pris.

Ostmejerierna har följaktligen en förhållandevis kort livslängd. Redan femton år senare, år 1930, har många av dem försvunnit, se nedan tabell 7.10. Istället har ytterligare ett andelsmejeri grundats, år 1928 i Åsebro i Grinstad socken. Också det är inriktat på smörproduktion (senare glasstillverkning – »Åse glass», vilket lever som varumärke än idag). Dessa andelsmejerier fångar i början av trettioalet upp lejonparten av leverantörerna, Centralmejeriföreningen 587 respektive Åsebro andelsmejeri 195 stycken, varav omkring nio av tio respektive tre av fyra var delägare. Den levererade mjölken vägde 9 581 ton. Andelsmejerierna har med detta närmare 75 % av alla leverantörer och 80 % av den invägda mjölken i området.

Övriga mejerier har med något undantag förblivit små. Åtta av dem är mindre ostmejerier med 25 leverantörer och en invägd mjölmängd om knappt 200 ton i snitt. Ett av dem, Åsteboberg i Gestad socken, har lyckats växa. Det har gått över till beredning av smör för försäljning. Ett hundratal bönder levererar hit och mejeriet väger in 860 ton mjölk. Driften är mekaniserad till ungefär den nivå som Centralmejeriföreningen var på år 1916, med en drivkälla om 5 hästkrafter för pastöriseringen av mjölken. Tillsammans med Hvenströms mejeri betalar det bäst för mjölken i häradet. Ändå är det andelsmejerierna som växer snabbast. Förklaringen är sannolikt den bättre potential för tillväxt som samarbetsformen medgav.

TABELL 7.10 *Mejerier i Sundals härad 1930*

A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N
Sundals-centralmejeriförening	Br. and.	1912	587	7207	10,3	0	5	0		ångmaskin och fyra elektriska motorer	40	3 separatorer, pastöriseringsapparat, 2 kärnor, kylmaskin, regenetivapparat, ångpanna
Åsebro andelsmejeri	Gr. and.	1928	195	2374	10,3	0	3	0		ångmaskin	4	separator, pastöriseringsapparat, kärna, regenetivapparat, ångpanna
Norra Hagens mejeri	Gr. gård	1896	9	85	9,0	100	0	1		ingen	0	inga
Hvenströms mejeri	Bo. upp.	1889	42	485	11,2	100	2	2		elektrisk motor	2	separator, pastöriseringsapparat, kärna
Lersätters mejeri	S-R upp.	1900	26	152	9,0	100	1	1		elektrisk motor	2	separator
Rödjans mejeri	Bo. upp.	1903	10	121	10,4	100	1	1		ingen	0	inga
Erikstads mejeri	Er. upp.	1904	23	141	10,0	99	1	0		elektrisk motor	2	separator, kärna
Stockenäs mejeri	Gr. upp.	1909	24	76	9,5	100	0	1		ingen	0	inga
Åstebobergs mejeri	Ge. upp.	1927	102	862	10,8	3	3	0		ångturbin	5	kärna, regenetivapparat, ångpanna
Frändefors mejeri	Fr. upp.	i.u.	34	260	10,0	98	2	0		tre elektriska motorer	9	separator, ångpanna
Dykällans mejeri	Fr. upp.	i.u.	33	239	10,5	99	2	1		elektrisk motor	3,5	ångpanna

Källa: Mejeristatistik år 1930, primärmaterial, Avd. för jordbruksstatistik, SCB (RA). Anm.: Kolumner: a) mejeri b) ort; c) typ av mejeri d) grundat år e) antal leverantörer f) invägd mjölk (ton) g) medelpris per kg i ören h) varav ystas, % i) anställda män k) anställda kvinnor l) typ av drivkraft m) sammanlagt antal hk n) arbetsmaskiner. Anm.: Bo=Bolstad, Br=Brålanda, Fr=Frändefors, Ge=Gestad, Gr=Grinstad, S-R=Sundals-Ryr; and.=andelsmejeri, gård.=gårdsmejeri, upp.=uppköpsmejeri; i.u.=ingen uppgift. Den invägda mjölken kan f.ö. sättas i förhållande till att en ko mjölkade ungefär 2 ton årligen.

Av tabellen framgår vidare att driften på Centralmejeriföreningen är väsentligt mer mekaniserad än på något annat mejeri. Också det nyligen grundade Åsebro andelsmejeri har en konkurrenskraftig samling maskiner. Andelsmejerierna var också formen som skulle överleva. År 1948 finns endast de båda andelsmejerierna i Brålanda och Åsebro kvar. Leverantörerna och den invägda mjölken har inte ökat särskilt mycket de femton åren 1930 till 1948, endast med ungefär tio procent var. Men alla 1195 leverantörer av mjölk beger sig till Brålanda eller Åsebro andelsmejerier. Samtliga av dem var medlemmar.¹

¹ Mejeristatistik år 1948, primärmaterial, Avd. för jordbruksstatistik, SCB (RA).

Utvecklingen inom mejerinäringen, som här ovan skisserats, ger upphov till några allmänna funderingar. Uppenbarligen blev hanteringen allt mer professionaliserad. På Dalbosläätten utvecklades den framgångsrikt genom att bönderna organiserade sig i kooperativ och gemensamt investerade i teknik och marknadsföring. Detta medförde att teknologin på ett uppköpsmejeri snart inte längre kunde jämföras med det på ett andelsmejeri.¹ Genom samverkan öppnades på sätt och vis en ny gemensam resurs som bidrog till att trygga bärkraften för de separata enheterna.

Men det var knappast endast insikten om samarbetets fördelar som föranledde framväxten av mejerinäringen och produktionen av kött, ost och smör i allmänhet mot slutet av 1800-talet. Jag har ovan ställt frågan om inte de förändrade sociala förhållandena mot slutet av 1800-talet, alltså den radikalt förändrade arbetsmarknaden, utgjorde en utomordentligt viktig faktor bakom övergången till animalieproduktion, som någonsin bättre priser på mjölkprodukter eller annat. En tillbakablick på prisförhållandena mellan smör och havre i Älvsborgs län skänker stöd åt det antagandet.

Smör eller havre?

I kapitlet *Havreruschen* beskrevs hur tyngdpunkten inom jordbruket flyttade från boskapsskötsel till åkerbruk årtiondena efter skiftet till 1800-tal. Under detta sekels lopp kom stutar och svin knappt längre att hållas på gårdarna och korna blev färre. Foder- och betesmarker lades under plojen och landshövdingen kunde under 1800-talets första hälft rapportera att en allt större andel av skörden gick till avsalu.² En grov uppskattning gör gällande att det i slutet av 1700-talet gick drygt tre nötkreatursenheter (3,3) per hektar åker som besåddes med brödsäd. Omkring år 1880 är motsvarande siffra inte ens en Ne (0,7).³ Dalbosläätten blev en synnerligen utpräglad sädesbygd.

Men hela den omställningen ägde faktiskt inte rum mot bakgrund av bättre relativpriser på havre. Sätts markegångspriset på smör i förhållande till det på havre i Älvsborgs län visar det sig att nyodlingen inte har någon motsvarighet

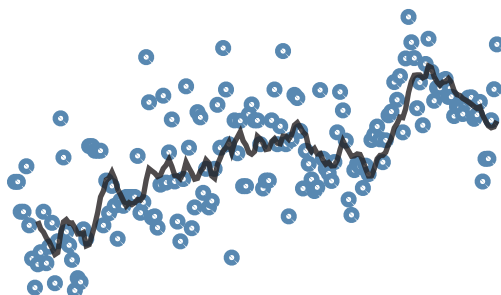
¹ Som ekonomen Ha Joon Chang framhåver kännetecknas framgångsrika ekonomier av få entreprenörer. I länder som Ghana och Bangladesh utgör de 70–75 % av arbetsstyrkan, en omkring tio gånger större andel än Sverige och Norge, se Ha Joon Chang 2008.

² År 1822 gick omkring en sjättedel av skörden till avsalu enl. en uppskattning, se K Åmark 1915 s. 22. Femton år senare anges andelen till en femtedel, se Femårsberättelse år 1837 (Sundals kronofogdes arkiv).

³ En genomsnittlig bondgård hade år 1790 ungefär 10 Ne och besådde uppskattningsvis hälften av en 6 hektar stor åker. År 1880 hade en bondgård i allmänhet 6 till 7 Ne och innehade 19 hektar åkermark, vilken uppskattningsvis brukades i ett åttaårigt växelbruk, fördelade till hälften på träda och vall och hälften på sädesodling. Detta ger $(10/(6*0,5))=3,3$ Ne/hektar effektiv åker ca år 1790 resp. $(6,5/(19*0,5))=0,7$ Ne/hektar effektiv åker ca år 1880. Osäkerheten i beräkningen bör understrykas.

i en prisväxling till förmån för havre de hundra åren efter 1750, se diagram 7.4 nedan. Istället blev smöret dyrare i förhållande till havren.¹

Diagram 7.4 Smörpriset genom havrepriset 1750–1919 i Älvsborgs län. Nio års löpande M

1750 1775 1800 1825 1850 1875 1900 1925

Källa: L Jörberg s. 165–180 (–1913); Statistisk årsbok för Sverige (1914–1919)

Varför fortsatte då inte bönder att hålla förhållandevis många kor och slaktdjur och växla kött, smör och ost mot spannmål? Ett tänkbart svar på den frågan är övergången från en livshushållning till en marknadshushållning. Det bör inskräpas att det förra inte utesluter förekomsten av handel. En sådan förekom säkerligen. Bönder kunde välja att nedprioritera åkermarken till förmån för en utökning av djurstocken om prisförhållandena var sådana att man kunde tillgodoräkna sig fler kalorier genom att byta smör och ost mot brödsäd än vad de skulle ha gjort på att utöka brödsädsodlingen och producera all brödsäd själva. Dessutom ökades på detta vis riskspridningen inom produktionen. Därtill kretsade själva bybebyggelsen kring stora allmänna skogar vilka (bland annat) nyttjades för bete. Under 1700-talet tycks följaktligen den huvudsakliga farhågan för många bonde i Sverige vara ett för högt pris på spannmål och bondeståndet bekämpade vid riksdagen 1734 med näbbar och klor importtullar på spannmål. Spannmålshandlaren, skriver Gustaf Utterström, betraktades närmast som en ockrare.² Motiven för handeln var under denna tid snarast att garantera folkets livshushållning (jämför Harriet Friedmanns traditionella matordning).

Vad som skedde i skiftet 1700-tal till 1800-tal var en större förändring av bondesamhället än någon förskjutning av prisförhållandet mellan smör och

¹ Motsvarande har Pablo Wiking-Faria konstaterat för Hallands del perioden 1850–1899, se P Wiking-Faria 2009 s. 211f.

² G Utterström 1957 s. 211.

havre. Samhället omvandlades socialt. På Dalbosläppen uppstod en struktur där bönderna kunde nyttja torparens och daglönarens arbetskraft, vilka givits bostad i de nyligen privatiserade skogarna. Först denna sociala revolution medgav en utsträckning av åkerbruket. Skulle produktionen ökas var det inom åkerbruket de största vinsterna kunde realiseras samtidigt som en livshushållning med bas i boskapsskötseln försvårats med förlusten av de gemensamma betesmarkerna. Som nämnts är boskapsskötseln en väsentligt mindre effektiv produktionsform, där nittio procent av kalorierna går förlorade i produktionen. Endast mot bakgrund av antalet producerade kalorier kan man vända på resonemanget och fråga sig varför boskapsskötseln var så utbredd under 1700-talet. Ett svar på den frågan bör säkerligen inkludera att skogarna ännu var allmänna och att bönderna snarare förlorade än vann produktionsmark genom torpupplåtelse. Med skogarnas privatisering och framväxten av ett obesuttet skikt blev ett utvidgat åkerbruk inte bara möjligt och önskvärt, utan kanske på sikt också en nödvändighet för bönderna. Med ökade investeringar i mark (i takt med nyodlingen) förstärktes en struktur där insatser – och vid skuldsättning, hela gården – kunde förloras vid dålig avsättning. Därigenom blev ett upprätthållande av priset på havre av största intresse för bönderna. Handeln – cirkulationen av varor – började att bli ett mål i sig. Därmed var bönderna inte längre motståndare till en politik som försökte hålla spannmålspriserna nere. Tvärtom krävde de nu en politik för att söka hålla dem uppe.¹ Med början under 1820-talet kan man alltså tala om hur bönderna inte längre lever med farhågan för missväxt, utan tvärtom överproduktion. Kristider var inte längre dyrtider, utan tider med »onormalt låga priser på allt», för att åter tala med den bonde från Dalbosläppen som mindes 1880-talet.

För övergången till åkerbruk spelar sannolikt prisförhållandet mellan havre och smör en underordnad roll. Det är fråga om vilken vara som är möjlig och mest lämplig för produktion under olika sociala strukturer. Så vill jag tolka också övergången till animalieproduktion mot slutet av seklet.

Relativpriserna på smör och havre förbättrades än mer till smörets fördel mot slutet av 1800-talet. Men detta var alltså inte någon ny uppkommen situation så mycket som en fortsättning på en långsiktig tendens alltsedan mitten på 1700-talet (och troligen ännu längre tillbaka i tiden – Lennart Palm upp-

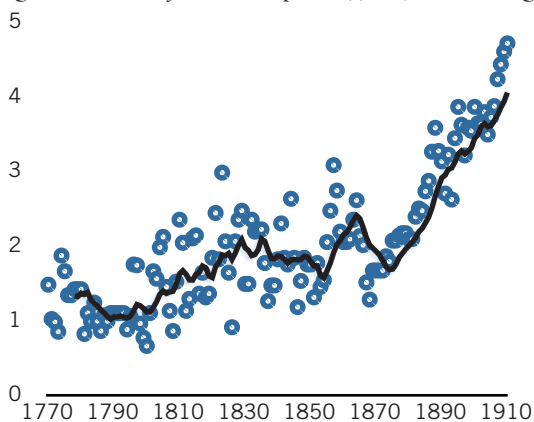
¹ Detta förändrade förstas synen på spannmålshandeln och böndernas krav på den statliga spannmålspolitiken. Under 1800-talets första kvartssekel utmärks böndernas strävan istället för som under 1700-talet av att söka hålla priserna uppe. Krav på tullar reses därför i samband med hotande prisfall. Visserligen var bondeståndet splittrat i frågan. Representanter från Bergslagen och ett par andra utpräglade skogsbygder hävdade fortfarande 1700-talets linje, som förstas också borde ha haft stöd av den växande skaran obesuttna på landsbygden, vilka dock saknade representation vid riksdagen. Men denna motsträvighet var förgäves. Vid inledningen av det som skulle bli 1820-talets jordbrukskris höjs exempelvis tullen inte mindre än fem gånger, se G Utterström 1957 s. 211ff.

skattar brytpunkten till senmedeltiden¹). De två högkonjunkturerna för havren på 1850-talet och i början av 1870-talet, liksom under första världskriget, dämpade bara tillfälligt den uppgången. Relativpriserna kommer senare att fortsätta förbättras till smörets fördel under 1920-talet.

Havreepoken stod istället och föll med närvaron av ett obesuttet skikt för uppodlingsarbetet och insatser vid de säsongmässiga arbetstopporna inom åkerbruket, inom vilket produktionstid och arbetstid är som mest åtskilda.

En blick på reallönernas utveckling under perioden 1770–1910 ger en indikation vad som utmanade bönderna till en omställning under 1900-talets början. Att de obesuttna förlorades som arbetskraftsresurs medförde stigande lönekostnader för bönderna, som nämndes av Mats Sjöberg ovan. Arbetspriset uppvisar ett tydligt trenderbrott under 1800-talets sista kvartss sekel. Detta framgår av diagram 7.5, i vilket dagsverkspriset satts i relation till havrepriset.²

Diagram 7.5 Dagsverklöner uttryckta i havrepriset 1770–1910 i Älvsborgs län. Nio års M

Källa: L Jörberg s. 165–180 Anm.: 10 dagsverken / 1 hl havre

Visserligen faller det i ögonen att nyodlingsepoken gick hand i hand med stigande reallöner fram till omkring 1870, låt vara med en viss stagnation under 1840-talet och 1850-talets krigskonjunktur. Även om priset på havre (och annan spannmål) steg under samma period kunde lantarbetarna ändå räkna hem en stegrad levnadsstandard. Högkonjunkturen 1869–1877 innebar däremot en

¹ L A Palm 1997.

² Vanligen brukar reallönerna mätas genom att arbetspriset sätts i förhållande till priset på råg eller till en korg av varor. Här har bara priset på havre använts. Grödan är knappast någon marginalvara i Västsverige. Den var den man huvudsakligen odlade, sålde och åt. Utterström skriver följaktligen att »då havren i stora delar av västra Sverige var den viktigaste brödsäden, särskilt för de fattigare samhällsklasserna, är förhållandet mellan dagsverks- och havrepriser av stor betydelse för en bedömning av dessas villkor», se G Utterström 1957 del 1, s. 505, 701 & 892f. Det ska också tilläggas att en jämförelse med varor som råg eller smör visar i princip samma reallöneutveckling.

sämre utveckling. Men under »den långa depressionen» och därefter sköt reallönerna i höjden. När priset på havre började stiga igen under 1890-talet fortsatte reallönerna att stiga.

I någon mån kan agrarkrisen åren cirka 1880–96 jämföras med krisen 1820–45 i så måtto att den tycks drabba jordägarna mer än jordbrukets arbetare. Spannmålspriset föll gentemot arbetspriset. De obesuttna tycks rent av ha förbättrat sin lott under dessa år. Att stora grupper på landsbygden samtidigt i strid med bönderna hade ett intresse av en sådan utveckling illustrerar vidare att nya sociala relationer mellan människorna började att ta form och utmanar tanken på bondesamhällets kontinuitet före och efter storskiftet av skogarna och upplåtelseerna av torpen och stugorna.

Inte desto mindre föreligger en uppenbar skillnad mellan kriserna 1820–45 och 1880–96. Reallöneökningen var mot slutet av 1800-talet mycket kraftigare. Givetvis hängde denna samman med den stora utvandringen som dränerade jordbruket på arbetskraft. Genom ett minskat utbud gavs priset på arbete ett marknadsvärde. Den stora utvandringen från Dalbosläkten efter år 1880 sammanföll alltså med stigande reallöner. De obesuttna flyttade inte eftersom de hade fått det sämre. Överlag betalades deras arbete bättre. De flyttade för att de kunde få det *än* bättre och reallöneökningen under slutet av 1800-talet bidrog möjligen att de snabbare kunde realisera denna deras önskan genom att de snabbare fick råd med en biljett till en Amerikalinje. Resonemanget gäller förstås endast de redan proletariserade.

Bondbarnen flyttade sannolikt för att slippa en proletär tillvaro över huvud taget, alldeles oavsett om denna började betala sig bättre. Dessutom bör den maritima bygden på Klöveskog ha drabbats hårt när järnvägen konkurrensut-satte fraktfarten på Väneren.¹ Men denna grupp kan här bortses ifrån. Någon större arbetskraftsresurs för bönderna utgjorde de knappast.

Med förlusten av de obesuttna förlorades också en av förutsättningarna för att bedriva ett mer storskaligt åkerbruk. Följaktligen ökade hemmansklyvningen och minskade åkerarealen per bondgård i takt med de obesuttnas flykt från jordbruket. Den arbetskraft som förblev tillgänglig för bondgårdarna var den egna familjen. Den kunde användas mer rationellt genom att öka mjölkproduktionen vid gården. Dessutom inskräptes behovet av en arbetsbesparande mekanisering av driften. Detta gjordes mest fördelaktigt genom en samverkan inom animalieproduktionen. Näringen utvecklades just genom att allt färre av bönderna satsade på att köpa in en två hästkrafter stark elektrisk motor för ystning på gården, utan genom att gå samman och investera i dyrare

¹ Uppgifter i Sundals kronofogde arkiv gör gällande att sjöfarten minskade redan före järnvägens tillkomst. Båtar registrerade på personer i Sundals härad sjunker i antal från 1870-talet och framåt. Här är dock inte platsen att söka vidare utreda Vänersjöfarten.

och mer effektiva maskiner. Så kunde den arbetskraftsresurs som bondgårdarna gått miste om bäst ersättas när daglönarna och tjänstefolket försvann i emigrationens strömvirvar.

Sammanfattning

Det slags ekologiska katastrof på Dalbosläätten under slutet av 1800-talet, som Brusewitz föreställde sig, har inte ägt rum. Tvärtom stiger korntalet för havren under andra halvan av 1800-talet. Över huvud håller hans spridningsresonemang och tankar om brist på impulser till Dalbosläättens jordbruk inte streck. Bondgårdarna på Dalbosläätten hade under 1800-talet i omfattande utsträckning moderniserat jordbruket med ny teknik och nya odlingsformer. Inte heller var gårdarna små. Tvärtom hade bondgårdarna på Dalbosläätten förhållandevis stort åkerinnehav. Längst vid sidan av målet träffar hans kritik av det ensidiga ensädet. För det första var ensädet i Västsverige allt annat än ensidigt, för det andra odlades inte marken på Slättdal i ensäde under 1800-talet. Mot slutet av seklet bedrevs ett ur lindbruket sprunget växelbruk.

Havrekraschen framstår främst som en handels- och finanskris. De som kraschade runt år 1880 var först och främst havrepatronerna. Priset på havren orsakar inte något utspritt bankrutterande bland bondgårdarna på orten. Situationen för bondgårdarna på Slättdal var dock svår mot slutet av 1800-talet. Inkomsterna från spannmålsodlingen sjönk med kanske uppemot hälften. Med stigande reallöner steg samtidigt utgifterna. Sten på börda följde av de obesuttnas uttåg från området. Tillgången på en lågavlönad daglönarstyrka hade lett till en eftersläpning i åkerbruksteknik. Det var knappast rationellt att köpa in dyra maskiner som större delen av året utgjorde dött kapital, när bönderna med lätthet kunde rekrytera billig arbetskraft. Med de obesuttnas uttåg tvingades bönderna till investeringar. Förlusten av andra arbetskraftsresurser utöver den egna familjen innebar tunga skäl att gå över till mjölkproduktion när daglönare inte längre kunde kapa arbetstopparna.

Inom den animalieproduktion som växte fram efter omkring 1870 strövade förstås inte korna på bete i några vidsträckta allmänna skogar, som utgjorde en av finesserna i 1700-talets boskapsskötande ekonomi, utan fick nogsamt dagligen vallas på de delar av åkermarken som inte besåts med råg, havre eller klöver. Att leja ut denna syssla på arbetsmarknaden var inte att tänka på. Istället kom de egna familjemedlemmarna väl till pass. Den slättdalske bonden var i stöpsleven att bli familj jordbrukare. Den processen studeras närmare i nästa kapitel.

Folkminskning och avproletarisering

OMKRING ÅR 1880 OMKASTAS BEFOLKNINGSHISTORIEN på Dalbosläätten. Folkökning vänds till avfolkning, kvinnodominans byts till mansdominans, ett yngre samhälle blir allt äldre och dessutom åter alltmer dominerat av bönder.

I Grinstad församling är tre av fem hushåll obesuttna år 1880. Av dem är bara en mindre del torpare eller soldater, omkring en tiondel. De flesta är istället daglönare eller åtnjöt någon form av understöd.¹

Två årtionden senare, år 1910, utgör bondehushållen lite mer än hälften av alla hushåll. Antalet bönder har blivit något fler, men framför allt har de obesuttna blivit färre. De senare minskar från 375 till 212 hushåll. Torparna är nu närmast försvunna.

Fram till år 1930 förstärks sedan bondedominansen. Drygt två av tre hushåll räknas nu till bondegruppen. Den resterande tredjedelen utgörs, förutom av ett mindre antal understödstagare och kvarvarande indelta soldater, av 57 arbetarhushåll. Deras sysselsättning skilde sig åt. Endast 21 av dem är antecknade som jordbruksarbetare.² Dessutom hade en kategori tillkommit som knappast funnits vid tidigare mätpunkter, nämligen lägenhetsägare, vilka besatt en liten avsöndring från ett hemman. Gruppen räknar 25 till antalet.³ Vidare finns elva hushåll som kan kategoriseras som övriga: präster, lärarinnor, handlare med mera.⁴

År 1930 är således den obesuttna gruppen krympt till omkring femton procent av vad den hade varit femtio år tidigare. Bönderna har samtidigt blivit fler. De ökar med knappt femton procent under samma femtioårsperiod. Med detta förskjuts återigen den sociala strukturen. Om två av fem hushåll år 1880 var bondehushåll är fyra av fem detta halvsekle senare.

¹ Omkring vart fjärde helt obesuttet hushåll levde på understöd: 62 fattighjon samt 36 så kallade »utfattiga», vilka inte kunde förtjäna födan och var befriad från mantalspenningen, se G Lext s. 234.

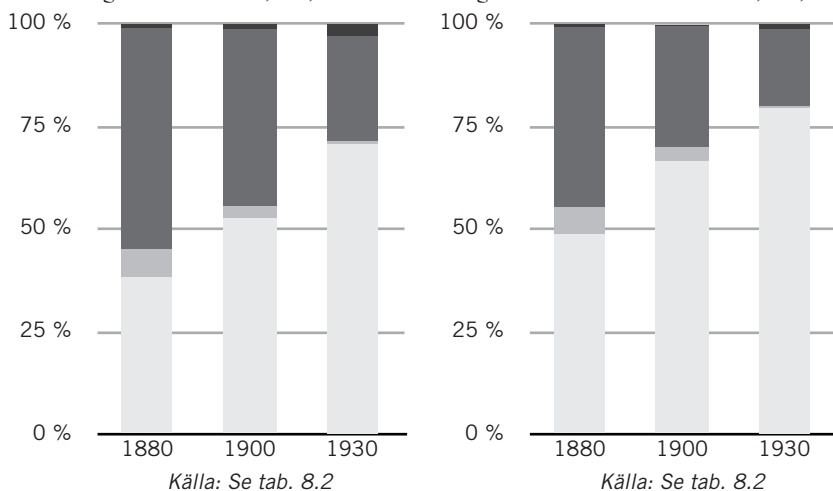
² Utöver dem fanns 15 diversearbetare, 5 sjömän (varav en gått i land), 2 snickare, 2 handelsbiträden, 2 grovarbetare, 2 målare, 1 stickare (!), 1 smed, 1 charketurist, 1 chaufför, 1 skomakare, 1 stenarbetare, 1 sömmerska samt 2 änkor efter en stenarbetare respektive en byggnadsarbetare. Sannolikt är dessa siffror för låga. De grundar sig på mantalslängdernas kategorier. Många bönder på mindre bondgårdar kan förstås ha varit mångsysslare, men står endast antecknade som hemmansägare.

³ Som regel var lägenhetsägarna äldre personer och, som en konsultation av familjerekonstruktionen visar, nästan enkom sprungna ur de obesuttas skara, vilka tagit fasta på en mer generös avsöndringslag.

⁴ Två handlare, fyra (sannolikt småskole-)lärarinnor (varav en före detta), en skollärare tillika organist, två folkskolelärarinnor samt komministern och vice komministern.

Ovanstående förskjutning i den sociala strukturen får en samlad bild av nedanstående två diagram, varav det ena redovisar hushåll och det andra hushållsmedlemmar. Som synes framträder förlusten av proletariatet klarare i det senare fallet. Anledningen är att de obesuttnas hushåll var mindre än böndernas.

Diagram 8.1 Hushåll, Gr., 1880–1930 Diagram 8.2 Hushållsmedlemmar, Gr., 1880–1930

■ Bönder ■ Torpare o soldater ■ Obesuttna ■ Övriga hushåll

Den sociala omvandlingen blir än mer åskådliggjord genom tre befolkningsskikt kartor över Grinstad socken åren 1810, 1880 och 1930, se kartor 17, 18 och 19. Medlemmar i bondehushåll har markerats med en svart prick per fem personer, medan de obesuttna markeras med en gul prick per fem personer. Prickarna har placerats på de hemman de bodde. Kartorna visar därmed var och inom vilka befolkningsskikt som folkökningen var kraftigast. De obesuttna blir raskt fler och framför allt i socknens utkantsområden. Bönderna ökar långsammare och mer jämnt över socknens yta. På de femtio åren efter 1880 blir antalet medlemmar inom bondehushållen färre. (Antalet bondehushåll ökar under samma tid. Ett genomsnittligt bondehushåll blir alltså mindre mellan åren 1880 och 1930.) De obesuttna minskar samtidigt i en utomordentligt stor utsträckning. De områden som hade absorberat en större mängd av folkökning än andra drabbas hårdare av avfolkningen.

Den sociala strukturomvandlingen 1880–1930 kan sammanfattas med att socknen blir allt mer socialt homogen. På sätt och vis är det en återgång till det sena 1700-talets befolkningsstruktur. Såväl år 1780 som år 1930 råder

kraftig bondedominans i området. Faktiskt ökar antalet bondehushåll i varje tvärsnitt från år 1810 till 1930. Men under perioden 1810 till 1880 ökar de obesuttna desto mer. Därefter vänder utvecklingen. Bondehushållen blir fortsatt fler, men de obesuttna minskar i antal. Befolkningsstrukturen kan alltså i mångt och mycket sägas avgöras av proletariseringen. Till skillnad från vad Hofsten ovan hävdar för landsbygden som helhet är nämligen på Dalbosläätten utflyttningen den utlösande faktorn till avfolkningen. Detta framkommer vid en jämförelse med landsbygden i stort.

Sinande arbetskraftsreserver på Dalbosläätten

Avfolkningen av Grinstad slog precis som på landsbygden i Sverige olika hårt mot olika yrkesgrupper. Nedan jämförs antalet yrkesutövande män i Grinstad åren 1860 och 1930 med uppgifter för landsbygdens som helhet. (Åren 1800 respektive 1810 togs med för att sträcka ut jämförelsen bakåt i tid.)¹

TABELL 8.1 *Antalet yrkesutövande män inom olika yrkesgrenar av jordbruket i Sverige 1800, 1860 & 1930. Tusental*

	SJÄLVSTÄNDIGA JORDBRUKARE	TORPARE	DRANGAR, HEMMASÖNER, STATARE	BACKSTUGU- SITTARE O DYL.	S.A
1800	210 (38 %)	65 (12 %)	235 (42 %)	44 (8 %)	554 (100 %)
1860	231 (30 %)	100 (13 %)	344 (45 %)	97 (13 %)	772 (100 %)
1930	272 (39 %)	17 (2 %)	330 (47 %)	77 (11 %)	696 (100 %)

Källa: Hofsten 1940. Anm.: Hemmasöner = hemmavarande söner över 15 års ålder. Till backstugusittarnas grupp räknas i detta sammanhang lägenhetsägare.

TABELL 8.2 *Antalet yrkesutövande män inom olika yrkesgrenar av jordbruket i Grinstad 1800, 1860 & 1930*

	SJÄLVSTÄNDIGA JORDBRUKARE	TORPARE	DRANGAR, HEMMASÖNER, STATARE	BACKSTUGU- SITTARE O DYL.	S:A
1810	150 (60 %)	4 (2 %)	73 (29 %)	21 (8 %)	248 (100 %)
1860	187 (30 %)	39 (6 %)	230 (37 %)	172 (27 %)	628 (100 %)
1930	217 (52 %)	0 (0 %)	167 (40 %)	31 (7 %)	415 (100 %)

Källa: Husförhörslängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA). Mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA). Anm.: Hemmasöner = hemmavarande söner över 15 års ålder. Till backstugusittarnas grupp räknas i detta sammanhang lägenhetsägare. För gruppindelning i övrigt, se not nedan.

¹ Beräkningen gjordes så att de kunde jämföras med Hofsten 1940. Gruppen självständiga jordbrukare lät jag motsvaras av de som förestår ett gårdsbruk, dessa kunde vara över 65 år. De som förestods av änkor uteslöts eftersom Hofsten studerar yrkesutövande män. Syskon till föreståndaren som är över 15 år räknades in i kategorin drängar, hemmasöner och statare, vilket kan diskuteras, i synnerhet för år 1930. Men det rör sig inte om så många: 6 bröder år 1930, 4 år 1860 och 8 år 1810. För de övriga grupperna beräknade jag endast personer mellan 15 och 65 år.

Vad som faller i dagen är för det första att avfolkningen gick hand i hand med att antalet yrkesverksamma bönder blev fler.¹ På landsbygden i stort ökar antalet självständiga jordbrukare förhållandevis kraftigt efter år 1860. Andelen av de yrkesverksamma männen som förestår en bondgård är ungefär lika stor år 1930 tillbaka på nivån för år 1800. Detta har i stort sett sin motsvarighet i Grinstad.

För det andra gick de obesuttna grupperna starkt tillbaka efter år 1860. Torpare blev en svunnen kategori och de lägre obesuttna minskade stort. Här är utvecklingen kraftigare i Grinstad än på rikets landsbygd som helhet.

Gruppen hemmasöner, statare och tjänstefolk har stadigt varit större på landsbygden i stort jämfört med Grinstad. Relativt sett är gruppen tämligen konstant till sin andel. Men i absoluta tal går den tillbaka, och synnerligen så i Grinstad församling. Minskningen beror till stor del på ett väsentligt mindre antal drängar år 1930 än år 1860. Två av tre drängar försvinner mellan dessa år. Endast 23 män är i drängtjänst år 1930.² Siffrorna understryker det yttrande kring flykten från landsbygden som norra Älvsborgs hushållningssällskap inkom med till 1930-talets befolkningskommissionen. Ogift arbetskraft, heter det, »går i de flesta fall helt enkelt inte att få».³ Jag återkommer till tjänstefolket nedan. Att gruppen »hemmasöner, drängar och statare» inte går än mer tillbaka beror på att antalet hemmasöner till skillnad från drängarna ökar sin numerär med en tredjedel.⁴

Sammanfattningsvis: Av de yrkesverksamma männen, försvinner en av tre i Grinstad församling mellan åren 1860 och 1930. Detta är en kraftigare tillbakagång än för rikets landsbygd i stort. Men avfolkningen faller olika på olika grupper. Här är mönstret detsamma i såväl Grinstad som riket i stort, låt vara att förloppet är mer drastiskt i nämnda församling. Vad gäller den grupp som trettio- och fyrtiotalets befolknings- respektive jordbrukskommissioner såg som en av jordbrukets arbetskraftsreserver, nämligen de obesuttna, minskar denna kraftigt. Däremot blir såväl antalet husbönder och hemmavarande söner fler samtidigt som i Grinstad tjänstefolksinstitutionen som sådan går tillbaka. Från att ha haft en väsentligt större andel yrkesverksamma män i proletär ställning efter mitten på 1800-talet (och fram till år 1880) än landsbygden som helhet kan Grinstad socknen under 1900-talet istället sägas vara förhållandevis avproletariserad. Bönderna blev fler, men deras förmåga att locka till sig utomstående för arbete minskade.

¹ Antalet gårdsbruk ökar ännu mer, men syns inte här eftersom endast män är medräknade i statistiken för att kunna jämföra med Hofsten 1940. 38 gårdar förestods av kvinnor 1930 och 17 gjorde så 1860. Antalet gårdsbruk blir alltså dessa år 216 respektive 256.

² Mantalslängder, Grinstad sn (Sundals häradsskrivares arkiv).

³ Yttrande från Älvsborgs läns norra hushållningssällskap, i SOU 1938:15 s. 42*

⁴ Mantalslängder & församlingsböcker, Grinstad sn (Sundals häradsskrivares resp. Grinstad kyrkoarkiv). Statare saknas som sagts närmast helt i Grinstad.

En andra arbetskraftsreserv utgjorde barnen under 15 år. Utvecklingen för denna grupp i Grinstad socken jämförs nedan med det Erland Hofsten kallar egentlig landsbygd, det vill säga landsbygden utom tätorter och köpingar. Från omkring sekelskiftet 1900 återfanns också en mellankategori mellan stad och land, nämligen tätorten på landsbygden. Befolkningsrörelsen präglades under denna tid i allt ökad utsträckning av kontraktion, alltså sammandragning. Också i vissa landsbygdsförsamlingar utvecklades tätbebyggelse. Formen är närmast att likna vid ett mellanting mellan det agrara och urbana. På Dalbosläppen skedde en sådan utveckling främst i Brålanda församling. Med järnvägen bildades här ett stationssamhälle, som från år 1935 utgjorde municipal-samhälle, en administrativ beteckning för ett område med rätt att beskatta invånarna för upprätthållandet av vissa stadsstadgor exempelvis rörande stadsplanering, hälsovård, ordning med mera. Även vissa verksamheter centraliserades hit, exempelvis mejeri, slakteri med mera. En utveckling mot mer handels-, samfärds- och servicetjänster medförde en ytterligare befolkningskoncentration. I kustsocknarna Grinstad, Bolstad och Gestad slog sådana tendenser knappast igenom alls. Istället har dessa socknar mer gemensamt med den »egentliga landsbygden».

TABELL 8.3 *Befolkningen på landsbygden utom tätorter och köpingar fördelad på olika åldersklasser, 1880–1930. Tusental*

	0–15	15–30	30–65	ÖVER 65	ALLA
1880	1 229 (33 %)	925 (25 %)	1 304 (35 %)	229 (6 %)	3 687 (100 %)
1900	1 186 (34 %)	811 (23 %)	1 182 (34 %)	321 (9 %)	3 500 (100 %)
1930	858 (28 %)	776 (25 %)	1 147 (37 %)	331 (11 %)	3 112 (100 %)

Källa: Hofsten 1940

TABELL 8.4 *Befolkningen i Grinstad församling fördelad på olika åldersklasser, 1880–1930*

	0–15	15–30	30–65	ÖVER 65	ALLA
1880	799 (32 %)	656 (26 %)	809 (32 %)	231 (9 %)	2 495 (100 %)
1900	367 (24 %)	358 (23 %)	475 (31 %)	345 (22 %)	1 545 (100 %)
1930	328 (25 %)	314 (24 %)	434 (33 %)	243 (18 %)	1 319 (100 %)

Källa: Se tab. 8.2

Barnantalet minskade i Grinstad socken mellan år 1880 och 1930 förhållandevis mer än i glesbygden som helhet. Dessutom minskar det snabbare. Men förloppet är inte kontinuerligt. Ett dramatiskt fall inträffar under slutet av 1800-talet. Därefter stabiliseras nivån. I glesbygden i stort inträffar fallet i barnantalet senare. I Grinstad är barnens andel av befolkningen år 1930 inte längre lika påfallande liten som trettio år tidigare. Anledningen till att den

väsentligt större minskningen av antalet barn inte får till konsekvens att barnens andel av befolkningen minskar i lika mån beror förstås på att också andra grupper minskar.

De mellan 15 och 30 respektive 30 och 65 års ålder var ungefär endast hälften så många år 1930 som femtio år tidigare. Detta understryker utflyttningens betydelse, vilken var synnerligen stor från Dalbosläätten. I glesbygden som helhet minskade denna grupp av arbetsföra endast med en tiondel.

Däremot är de över 65 år faktiskt något fler år 1930 än 1880 i Grinstad. Under 1800-talets sista två decennier ökade gruppen mycket kraftigt för att sedan endast gå tillbaka något litet. Anledningen till detta säregna förlopp är, återigen, en större utflyttning av yngre människor mellan åren 1880 och 1900. Denna fick till konsekvens att de över 65 år först blev en kraftigt framträdande grupp i samhället. Men i ett senare skede minskar dess dominans genom att gruppen inte längre fylls på i samma takt. (Att åldersspannet 65+ ökar mellan 1880 och 1900 beror också på stigande medellivslängd, se kapitlet *Döden på Dal.*)

Utflyttningen medförde inte desto mindre att Grinstad år 1930 var ett äldre samhälle än glesbygden i stort. Nästan var femte person var över sextiofem, en dubbelt så stor andel som i glesbygden i övrigt. De äldre personernas större andel av befolkningen gör att man kanske kan tala om att en delvis ny arbetskraftsreserv växte fram inom 1900-talets jordbruk, far- och morföräldrar som kunde bistå sina yngre släktingar. Hundra år tidigare medgav knappast medellivslängden en sådan hjälpande hand i gårdens sysslor. Men att denna arbetskraftsreserv skulle vara den som jordbruket byggde sin framtid på var förstås uteslutet för en politisk uppfattning som önskade stimulera till ett högre födelsetal. Heller var den kanske inte alltid önskvärd för de yngre par som satte bo som bönder. Att ha svärmor i köket eller fadern på fältet kan förstås ha inskränkt känslan av att ha blivit sin egen.

Sammanfattningsvis: Dalbosläätten blev, i förhållande till glesbygden som helhet, i hastigare takt och i större omfattning ett grånande samhälle. Detta berodde på en högre utflyttning. Att det sannolikt var de yngre fruktsamma människorna som flyttade innebar att ålderskategorin under 15 års ålder snabbt gick ned. De utflyttade fick sina barn på annat håll. Nativiteten på Dalbosläätten kunde inte längre kompensera för den utflyttning som pågick. Förloppet på Slättdal tycks skilja sig från glesbygden som helhet genom att folkminskningen äger rum utomordentligt mycket hastigare och är mer beroende på utflyttning. Det finns alltså starka skäl att studera migrationen. Studeras könsfördelningen i befolkningen understryks detta.

Den tredje och sista av kommissionernas »arbetskraftsreserver» utgjordes av kvinnorna. I det följande studeras de arbetsföra kvinnorna mellan 15 och 50 år med särskild uppmärksamhet riktad mot gruppen 15–30 år, säkerligen den rörligaste ålderskategorin i samhället. Det var främst de som tog tjänst som drängar och pigor, skaffade småhugg eller försvann på säsongarbete för att kunna bli gifta och skaffa en gård, ett torp eller en stuga. Enligt en tes om ett *land niche*-system svänger de yngre arbetsföras rörlighet med jordmarknadens åtstramning, alltså möjligheten att komma över en gård.¹ Uppträder en förändring inom det ekonomiska livet är det åldersklassen 15 till 30 år som först reagerar på dessa.

Alltsedan år 1780 hade kvinnorna varit fler än männen i socknen, såväl för åldersspannet 15–50 år som för kategorin 15–30 år. Tvärsnittet av befolkningen åren 1780, 1810, 1835 och 1860 visar alla på fler kvinnor än män i arbetsför ålder. Det går ungefär nio män på tio kvinnor i åldrarna 15 till 50 år och än mer kvinnodominerad är åldersgruppen 15–30 år, se tabell 8.5.

TABELL 8.5 *Antal män på 100 kvinnor i åldern 15–50 resp 15–30 år, 1780–1930*

	15–50 ÅR	15–30 ÅR
1780	93:100	85:100
1810	90:100	82:100
1835	88:100	82:100
1860	90:100	86:100
1880	92:100	108:100
1900	91:100	111:100
1930	110:100	121:100

Källa: Se tab. 8.2.

Men mot slutet av 1800-talet sker ett trendbrott. Mellan åren 1860 och 1880 blir männen mellan 15 och 30 år fler än kvinnorna i motsvarande ålder. Förskjutningen är kraftig. Tidigare har det gått omkring åttiofem män på hundra kvinnor men i 1880 års tvärsnitt är relationstalet 110 män på 100 kvinnor.

Mansdominansen förstärks ytterligare under 1900-talet. I åldrarna 15–30 år går det 120 män på 100 kvinnor år 1930. Med det är omkastningen nära nog total sedan år 1860 och dessförinnan. Också i äldre ålderskategorier har männen ett övertag år 1930.² Det är första gången så är fallet. Detta är naturligtvis

¹ Se nedan kap. *Spöken och utopister i befolkningsfrågan*.

² Kvinnounderskottet inom rikets hela jordbruksbefolkning år 1940 var i åldersgruppen 15–50 år 82 kvinnor per 100 män (eller annorlunda uttryckt 122 män på 100 kvinnor för att underlätta jämförelser med tabell 8.5 ovan), medan motsvarande siffra för den icke-jordbruksidkande delen av befolkningen var 107 (alltså 93 män på 100 kvinnor), dvs. tvärtom ett kvinnoöverskott, se SOU 1946:42 del 1, s. 44.

en följd av att mansdominansen som tidigare har etablerats i åldrarna 15 till 30 år i takt med att dessa människor blir äldre slår igenom även i högre ålderskategorier. Det hade krävts en väsentlig inflyttning av kvinnor över trettio till socknen för att hindra detta från att hända. Så sker inte.

Vad gäller kvinnorna är förloppet på samma gång förvånande som förväntat. Mansdominansen som sådan har sin motsvarighet på landsbygden i stort och att detta också uppträder i Grinstad överraskar inte. Däremot är det förvånansvärt hur tidigt detta grundläggs. Redan under 1860- och 1870-talen finns ett underskott av unga kvinnor i socknen. Vilka orsaker förgubbingen än har tycks de vara i verket långt tidigare än endast ett par årtionden före trettioåret. Utifrån en ekonomistisk tolkning av demografien utgör, som sagt, gruppen 15-30 år en första indikator på en underliggande ekonomisk förändring. Av siffrorna här ovan att döma skulle kvinnorna i sådana fall utgöra en sorts känsligare barometer än männen. Unga kvinnor var nämligen den grupp som först lämnade landsbygden bakom sig.

För att konkludera: Jordbrukets utredare på fyrtioåret ansåg att det större kruket för jordbruket inte var folkminskning så mycket som förskjutningen inom befolkningen mot en mindre andel barn och (unga) kvinnor. Nödvändiga arbetskraftsreserver hade börjat sina. Framför allt var det kvinnorna och barnen som saknades, en utveckling som på landsbygden i stort inleddes efter omkring 1910, medan jordbrukets lantarbetare minskat i antal, men deras andel av befolkning var, trots allt, än så länge förhållandevis stabil. I Grinstad på trettioåret tycks situationen värre. Här fanns förhållandevis färre barn, färre kvinnor och färre lantarbetare. Den kritiska tidpunkten då denna utveckling inleds är under slutet på 1800-talet. Det är där och då man för Grinstads del ser konturerna av en landsbygdens kommande bondedominans och förgubbing. Arbetskraften blev alltmer en bristvara och begränsades till den egna familjen.¹ Slutsatsen blir således att familj jordbrukaren tycks etableras tidigare på Dalbosläätten än på landsbygden i stort.

Till en inte ringa del spelar migrationen en huvudroll för att förändra ålders-, köns- och den sociala sammansättningen i socknen. En avslutande del av kapitlet kan därför ägnas åt utflyttningen som sådan.

Folk på väg

I 1960-talets forskningsprojekt *Sverige och Amerika efter 1860. Utvandring, återinvandring, social och politisk debatt*, under ledning av historikern Sten Carlsson,

¹ Det är inte svårt att finna stöd för en sådan utsaga i Brusewitz bygdeundersökning år 1907: »Av alla de hinder, som hämma en framgångsrik utveckling av jordbruket, är det intet, som med sådan styrka av jordbrukarna själva betonades, som *den bristande tillgången på arbetskrafter*.», se A Brusewitz 1909 s. 56.

betonades allt mer utvandringen som en effekt av att Sverige dragits in i en världsmarknad. Detta tycktes bekräftat av att den vanligaste typen av emigration inte var familjeutvandringen så mycket som ensamutvandringen. Ju mer av emigrationen som hemfaller åt ensamutvandring, skriver Carlsson, desto mer är det fråga om en av konjunkturerna beroende arbetsmarknadsbedömning. Återinvandringen ökade följdriktigt i takt med att emigrationen försköts åt ensamutvandring.¹

Carlsson gör en intressant kartering av emigrationen i Sverige. Intressant eftersom den tycks sammanfalla med de tre demografiska huvudområdena i Sverige. I en nordlig region – Västerbottens, Jämtlands, Västernorrlands, Gävleborgs och Kopparbergs län, samt, med en viss reservation, Norrbottens och Västmanlands län – dominerade hela tiden familjeutvandringen. Förskjutning mot ensamutvandring kan konstateras, men senare och i mindre omfattning än i övriga Sverige. En andra region är i huvudsak belägen i det historiedemografiska Västsverige och består av ganska utpräglade jordbruksbygder – Kalmar, Kronobergs, Jönköpings, Östergötlands, Älvsborgs, Skaraborgs och Värmlands län. Detta område kännetecknas, förutom av en totalt sett livlig emigration, av att familjeutvandringen från början var hög, men sjönk från och med 1870-talet hastigt, så att den under 1900-talet kom att ligga långt under riksgenomsnittet. Motsatsen återfinns, följdriktigt, i det historiedemografiska Östsverige, i Stockholms, Uppsala och Södermanlands län. Här var den totala emigrationen den lägsta i landet. Familjeutvandringen var från början lägre än riksgenomsnittet, och sjönk sedan ganska långsamt, så att den under 1900-talet låg över medelnivån. Dessutom finner Carlsson en fjärde region i de sydligaste länen: Malmöhus, Kristianstads, Hallands och Blekinge län, samt, med viss reservation, Gotlands och Göteborgs och Bohus län. Gruppen är heterogen, men kännetecknas av att familjeutvandringen från början var påfallande låg. Däremot sjunker den ganska långsamt, så att den på 1900-talet låg över riksgenomsnittet. I övrigt har de mycket gemensamt med det västsvenska området, varför de skulle kunna sorteras under detta.²

Vad man har att vänta är alltså en förhållandevis stor rörlighet i Västsverige bland människor i jakt på arbete. Ett exempel på detta är säsongarbetare eller arbetsvandrare, vilka var personer som inte avsåg att varaktigt bosätta sig på annan plats än hemförsamlingen, men som arbetade på annan ort. Någon flyttningsattest togs inte ut, utan istället en arbetsattest eller ett frejdebetyg.

¹ S Carlsson 1968 s. 120f. Redan Sundbärg observerade f.ö. att familjeutvandringen dominerade i emigrationens tidigare skede, men att en förskjutning mot ökad ensamutvandring inom kort inträdde, refererad i idem, s. 114.

² Carlsson gör inte några kopplingar till Sundbärgs historiedemografiska huvudområdena i sin text. Som bekant tvekade Sundbärg inför Skåne och Blekinge, vilka han ändå förde till den västsvenska regionen.

Lagen föreskrev visserligen inte detta, men de fordrades i viss mån för anställning i allmänna arbeten från 1858 och kom att krävas av många privata arbetsgivare. De förekommer i kyrkomaterialet framför allt under andra hälften av 1800-talet.¹ Alla brydde sig säkerligen inte om att varsko prästen innan de begav sig i väg på arbete. Möjligen ökade benägenheten att nonchalera detta ju lägre på den sociala skalan man kommer. Men som arbetsattesterna kan sägas ha inneburit en viss konkurrensfördel på arbetsmarknaden gentemot folk utan attest bör man kanske inte överskatta presumtiva arbetsvandrares mankemang med att söka dem. Uppgifter i husförhörlängderna om vilka personer som uttagit arbetsattest bör hur som helst åtminstone ge underlag för att uppskatta miniminivån av säsongarbetets omfattning.²

För att bredda underlaget studeras Bolstad och Grinstad socknar. De personer som tog ut attest enligt angivelse i husförhörlängdens kolumn för särskilda uppgifter har räknats med i studien. Antalet presumtiva säsongarbetare redovisas i tabellen nedan.

TABELL 8.6 *Antal personer som tagit ut attest för arbete på annan ort från Bolstad och Grinstad socknar 1860 och 1880*

	1860		1880	
	ARBETSVANDRARE, N	ANDEL AV BEFOLK- NINGEN MELLAN 15-60 ÅR	ARBETSVANDRARE, N	ANDEL AV BEFOLK- NINGEN MELLAN 15-60 ÅR
Bolstad	46	4 %	72	5 %
Grinstad	44	3 %	100	7 %

Källa: Husförhörlängder, Bolstad och Grinstad kyrkoarkiv (GLA).

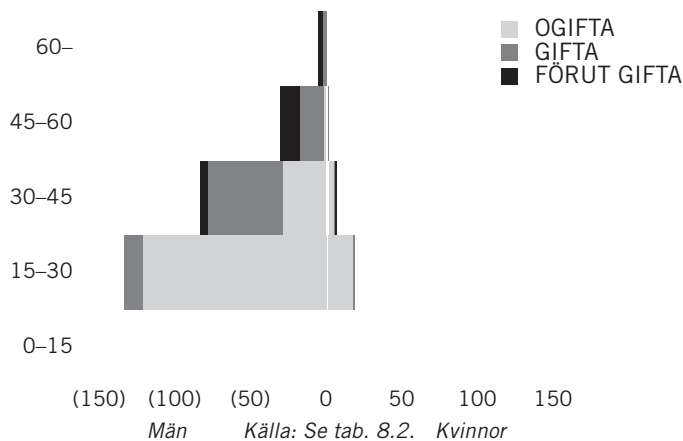
Sammanlagt 262 arbetsattester tas ut. År 1860 tas 90 attester ut, tjugo år senare 172. Säsongarbetet tycks alltså tillta med tiden. Sätts antalet uttagna attester i förhållande till den arbetsföra befolkningen – grovt sett de mellan 15 och 60 år – visas dessutom att en allt större andel av socknarnas befolkning arbetsvandrade.

År 1860 var tre till fyra procent av de arbetsföra på vandring efter en utkomst på annan ort. Tjugo år senare har andelen stigit till fem till sju procent. Det är alltså inte något flertal som arbetsvandrar, vilket heller inte var att vänta, men det är knappast någon marginell företeelse. I Grinstad var en av fjorton personer mellan 15 och 60 år på säsongarbete.

¹ G Rosander 1964 s. 49 Genom att sockenbanden upplöstes 1859 blev det möjligt att ta nattvarden i annan socken än hemförsamlingen. Nattvardstvånget avskaffas 1863.

² Att kyrkomaterialet allmänt endast återger en miniminivå av emigrationen inskräps i R Johansson 1976.

Diagram 8.3 Ålderspyramid, arbetsvandrare, Gr. & Bo., 1860 & 1880

Studeras säsongarbetares ålders- och könsmissiga struktur framstår företeelsen på en gång både mer och mindre utbredd, se diagram 8.3. Arbetsvandring från Dalboslättan vid den undersökta tiden verkar nämligen vara en manlig företeelse. Sammanlagt i de två socknarna åren 1860 och 1880 tar 255 män ut attest mot »endast» 25 kvinnor. Det gick således tio män på varje kvinna. Var tionde arbetsför man från de båda socknarna var på säsongarbete, men endast en av femtio arbetsföra kvinnor.

Vart ämnade de bege sig på arbete? Tvärsnittet för år 1860 för Bolstad och Grinstad visar på stor spridning i destinationsort för arbetsvandrarna.¹ Av sammanlagt nittio personer beger sig största delen, trettiofem stycken, till Västergötland. Närmast vanliga destinationsort är Norge med nitton attester. Inte minst är det Oslo som vandrigen avser. Därefter kommer i tur och ordning Göteborg (9), Södermanland (8), Bergslagen (6), Stockholm (6), Norrland (3), »till sjöss» (1) samt Vargön, en bruksort vid Vänerens sydspets (1). I två attester saknas bestämd destination».

Föga förvånande dominerar alltså närliggande områden. Men inte så få beger sig längre sträckor. Mot bakgrund av att det undersökta året i stort ligger före ett utbyggt järnvägsnät i landet visar destinationsorter som Söderman-

¹ I husförhörslängden för Grinstad saknas uppgifter om destination för år 1880.

land, Stockholm och, i synnerhet, Norrland, hur geografiskt vitt utspridda arbetsvandringarna från Dalbosläätten var.¹

Vilket socialt ursprung hade de som for på arbete? Just dessa resultat bör tolkas med en viss försiktighet. Möjligen var bönder mer benägna att ta ut arbetsattest än den obesuttna grupperna där detta kringsökande var en naturlig del av vardagen. Inte desto mindre står den obesuttna gruppen för flertalet uttagna attester. Av 262 uttagna attester tar personer från lägre obesuttna hushåll ut 150 av dem, alltså nästan sex av tio, medan personer från torparhushåll står undertecknade på ytterligare 35 stycken, vilket motsvarar lite mer än en tiondel av det totala antalet.

Men bondeklassen tar, trots allt, ut 77 av attesterna, alltså tre av tio attester. I huvudsak är det bondsöner och drängar som på detta sätt söker försörjning utanför hemmet. De tar ut 38 respektive 14 attester. Att drängar tar ut attest är särskilt intressant som detta måste ha skett med husbondens medgivande. Men också själva husbonden i gården kunde ge sig ut på arbetsvandring. Denna kategori tar ut 25 attester. Det motsvarar drygt en av trettio hemmansägare. Att också hemmansägare säsongarbetade kom att bli vanligare med tiden. Orsaken var säkerligen de möjligheter som Amerika erbjöd.

Arbetsvandringar leder alltså naturligt över till frågan om emigrationen och dess påverkan på befolkningsförhållandena på Dalbosläätten. Lars-Göran Tedebbrand hävdar att Amerikaemigrationen inledningsvis var en verklig emigration, för att i ett senare skede i viss utsträckning delvis bli en förlängning av arbetsvandring.² I stort kan detta skifte sägas motsvara övergången från familjeutvandring till ensamutvandring, som Carlsson talade om ovan.

Hur såg detta ut på Dal? För den här undersökningen har ut- och inflyttningslängderna excerperats mellan åren 1861 och 1900 för Grinstad församlings del. De första tjugo åren antecknades samtliga in- och utflyttade, vilka flyttade längre än till en grannsocken. De sista tjugo åren antecknades emigranter och immigranter. Uppgifterna kan sedan sättas samman med familjerekonstruktionen. Studien ger upphov till en mängd fakta, av vilka här endast de som direkt påverkade befolkningsstrukturen i Grinstad behandlas.

¹ Uppgifter i uppteckningsmaterialet kan tjäna som illustration till resultaten. Ex. en man, född år 1880 och uppvuxen i en backstuga på Klöveskog, berättar att hans far var skomakare, vilket, fortsätter han, inte gav så mycket betalning. Situationen förvärrades när sagesmannen var fjorton då pappan blev krympling och mest fick sitta hemma. Innan dess hade han nämligen gett sig ut på arbetsvandringar, vilket gav större förtjänster. Ex. hade han i Norrland gjort »lappskor», vilka betalade sig bra, se SOFI DAG IOD B45, man född år 1880 i Grinstad sn. Möjligen bör man inte tolka arbetsvandringarna som en följd av en sämre lokal arbetsmarknad, och i förlängningen ett utslag av desperation, så mycket som att arbetsmarknaden i ökad utsträckning började bli nationell och, som en följd av detta, arbetskraften mer rörlig och marknadssökande. Så sett förminskas olikheten mellan arbetsvandring och utflyttning. Skillnaden mellan de två fenomenen rör sig om olika grader av intresse av att bevara en »bas» på Dalbosläätten.

² L-G Tedebbrand 1972 s. 167.

Mellan åren 1861 och 1900 utflyttade från Grinstad socken till utlandet smått otroliga 1 255 personer (16 återinvandrare som utvandrar en andra gång under perioden är inte medräknade). Detta motsvarar drygt hälften, 53 procent, av församlingens folkmängd år 1860, vilken uppgick till 2 388 människor. Genom att födelseöverskottet fram till åtminstone 1880-talet var såpass högt (se kapitlet *Folk och familjer*) fylldes socknen på med fler människor och därtill kompenserade återimmigrationen något. Men utvandringen jämte den inrikes utflyttningen var ändå av sådan omfattning att den skulle få en utomordentligt stor betydelse för framför allt åldersfördelningen i området. Sin topp når emigrationen under 1880-talet. Den upphör sedan inte med sekelskiftet 1900, men året utgör en lämplig slutpunkt eftersom resultaten av studien kan sättas i samband med tvärsnittet. I tabellen nedan redovisas utvandringen fördelad på familjeutvandrare och ensamutvandrare.

Som synes var familjeutvandringen underordnad ensamutvandringen under hela den undersökta perioden. Något kan 1860-talet undantas, då antalet utvandrande familjemedlemmar är närmast likartat antalet ensamutvandrare, 47 respektive 51 personer och var femte registrerad utvandring i utflyttningslängden rörde en familj. Därefter är ensamutvandringen dominerande. Familjeutvandringen står totalt sett för knappt en tiondel av posterna i utflyttningslängden och upptar omkring en fjärdedel av människorna som åker.

TABELL 8.7 *Utvandringen från Grinstad församling år 1861–1900 fördelad på familjeutvandring och ensamutvandring*

	A	B	C	D	A % AV C	RATIO B:C
1861–70	10	47	51	98	20 %	92:100
1871–80	10	36	136	172	7 %	26:100
1881–90	43	165	517	682	8 %	32:100
1891–00	18	51	252	303	8 %	23:100
1861–00	81	299	956	1 255	8 %	31:100

Källa: Utflyttningslängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA). Anm.: a) utvandrande familjer; b) antal medlemmar i utvandrande familjer; c) ensamutvandrare; d) alla utvandrare

Dalboslätten tycks mycket väl stämma in på Carlssons beskrivning av ett västsvenskt emigrantområde. Visserligen kanske familjeutvandringen endast tveksamt kan sägas ha varit särskilt hög till en början. Däremot är emigrationen som sådan ytterligt livlig och andelen ensamutvandrare är synnerligen stor. Om man med en marknadsekonomi menar att arbetskraften är »fri», med möjlighet för folk att »fritt» söka sig till bästa utkomstmöjlighet, är Dalboslätten och Västsverige i hög grad präglad av en sådan. Sannolikt är just det sätt på vilket arbetet organiserades mot slutet av 1800-talet, alltså daglöneriet, som är bakomliggande orsak till den stora emigrationen från Dalboslätten.

Möjligen speglar Carlssons olika emigrantområden i Sverige därmed skillnader i arbetsmarknadens struktur mellan regioner i Sverige.

En bidragande orsak till att emigrationen var så hög från just Dalsland är utflyttningen till det näraliggande Norge. Men detta ska inte överdrivas. Av den totala emigrationen stod Norgeutvandringen bara för omkring tio procent. Det absoluta flertalet utvandrade till Amerika. Emigrationen till andra länder utöver dessa två är försumbar.¹ Av emigrationen till Amerika torde i det närmaste allt gälla Nordamerika och USA. Endast en familj om sex personer är antecknad för Sydamerika.

Vilka var det då som utvandrade? Av familjerna som utvandrade mellan 1861–1900 dominerade de obesuttna. Av de 81 familjerna tillhörde 24 bondeklassen (inklusive 1 mjölnare) och 57 de obesuttna. Flertalet av de sistnämnda var olika typer av lägre obesuttna, alltså arbetare, backstugusittare eller dylikt. Dessa räknar till 52 familjer. Därutöver utvandrar två soldathushåll samt tre torparfamiljer. Totalt sett var sålunda två av tre utvandrande familjer obesuttna. Men någon större benägenhet för obesuttna familjer att emigrera jämfört med bondefamiljer råder inte. Socknen hade år 1860 en social struktur med två av tre hushåll i den obesuttna skaran. Familjeutvandringen kan därmed sägas motsvara socknens sociala struktur.

Befolkningen föll år 1860 i ungefär lika stora delar på de besuttna som de obesuttna. Antalet personer som utvandrar från obesuttna hushåll räknar till 434, alltså 46 % av ensamutvandrarerna, medan emigranter från bondehushåll är 506 till antalet, eller 54 %. Men nittio av de senare är tjänstefolk i bondehushållen, en grupp varav ungefär hälften har obesutten bakgrund (se nedan). Grovt verkar alltså också ensamutvandringen spegla den rådande sociala strukturen.

TABELL 8.8 *Social härkomst, ensamutvandrare*

	MÄN	KVINNOR	S:A
bonde	34	8	42
hemmavarande bondbarn	219	155	374
obesutten	163	57	220
hemmavarande barn till obesutten	129	85	214
tjänstefolk	38	52	90
S:a	583	357	940

Källa: Dop-, begravnings-, församlings- och vigselböcker samt flyttnings- och husförhörslängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA & MF). Mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA).

¹ En kvinna flyttar till Danmark år 1869, tre män till Tyskland åren 1871 och 1872 samt en man till England år 1899.

Anm. Ensamutvandrare med ett socialt ursprung utanför agrarsamhället är exkluderade: 2 handelsbiträden, 1 prästmor, 1 lärarinna, 1 prästdotter samt 1 son respektive 1 dotter till en fyrmästare. Kategorin tjänstelös dräng el. piga – 44 män respektive 47 kvinnor – har förts till gruppen obesutten.

Men det är problem förenat med att tolka ovanstående tabell. Anledningen är den pågående proletariseringprocessen där alltför många bondbarn hade hamnat i de obesuttnas skara. Problemet är detsamma som gäller för liknande tvärsnittsstudier, som genom en stillbild försöka fånga något som befinner sig i rörelse.

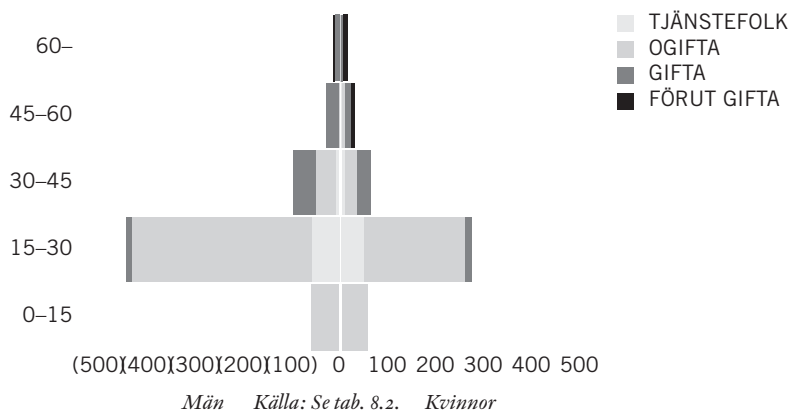
Föreståndare för bondehushåll är en förhållandevis liten grupp. De faller i två kategorier. Dels de som kom tillbaka, alltså rena arbetsvandrare. Dels de som stannade kvar och där resterande familjen flyttade efter. Kvinnorna i denna kategori är väsentligt färre än män. Det rör sig om hustrur till män som tidigare utvandrat och som nu kommer efter eller änkor som flyttar till ett barn som befinner sig i Amerika.

Allmänt förhåller sig kvinnorna till männen som två till tre, relativt fler vad gäller bondbarn, relativt färre vad gäller obesuttna barn. Ett undantag är tjänstefolket, där kvinnorna dominerar (liksom bland tjänstelöst tjänstefolk, se anmärkning under tabell). Att Norge-utvandrare inkluderas i ovanstående siffror påverkar i någon mån detta förhållande. Sju drängar, men arton (nitton om husförhörslängden tillåts övertrumfa utflyttningslängdens uppgift om destinationsort) utvandrar till Norge. Antalet Amerika-emigranter är således lika många. Men en mer jämn könsfördelning bland drängar och pigor som utvandrar kvarstår. Sannolikt speglar detta skillnader i förmögenhet att ta sig längre distanser i jakt på arbete. Bonddöttrar och pigor hade större resurser än andra kvinnor att resa ut.

Klassmässigt är det ändå svårt att tala om en typisk utvandrare från Grinstad socken. I någon mån tycks emigrationen dra med sig ungefär lika stora grupper bland bönder som obesuttna. Säkerligen var det stora flertalet emigranter människor som hade proletariserats eller stod inför risken att bli proletariserade. Åldersfördelningen tillsammans med vad vi vet om tilltagande proletarisering ger stöd åt det antagandet. Fördelat på civilstånd och ålder framträder nämligen tydligare en typisk emigrant, se nedan diagram 8.4.

En utvandrare var i allmänhet ung och ogift. Mönstret går igen bland såväl kvinnor som män. Sjutton av tjugo vuxna män som utvandrade var ogifta, sexton av tjugo kvinnor var så. Vidare var tre fjärdedelar av de vuxna utvandrarerna mellan 15 och 30 år, den ålderskategori där rörligheten är som störst. Ytterligare 15 till 20 procentenheter var 30 till 45 år gamla. Utvandringen som arbetsmarknadsregulator inskräps av dessa siffror. I förhållande till antalet människor mellan 15 och 30 år framstår utvandringen som smått chockerande.

Diagram 8.4 Ålderspyramid, ensamutvandrare, Grinstad, 1861–1900

År 1860 fanns 296 män och 336 kvinnor i denna åldersklass. Antalet utvandrande under artonhundratalets fyra sista decennier i denna ålderskategori var 446 män och 274 kvinnor. Visserligen fylldes kategorin på underifrån en tid. Men förlusten av en sådan storlek får ändå sägas vara närmast brutal. Ett utomordentligt stort underskott av unga personer vid 1900-talets början blev följden.

TABELL 8.9 Könsfördelning, utvandring från Grinstad församling 1861–1900

	MÄN	KVINNOR	RATIO MÄN:KVINNOR
Norge	55	74	74:100
Amerika	676	456	149:100
Alla utvandrare	731	530	139:100

Källa: Uflyttningslängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA)

Att Amerika-emigranten från Dalbosläkten oftare var en man än en kvinna framgår tydligare av ovanstående tabell 8.9. Intressant nog är så inte fallet vad gäller utvandringen till Norge. En förklaring kan vara att Oslo i högre grad lockade till sig kvinnor än män. Av de 37 utvandrare som uttryckligen sagt sig vilja söka sig till Oslo var sjuttio procent kvinnor. Att städer verkade attrahera kvinnor mer än män är en viktig iakttagelse till vilken jag ska återkomma. Vad gäller utvandringen till Amerika gick det tre män på två kvinnor.

Än mer mansdominerad framstår utvandringen om man bortser från familjeutvandringen, vilken tvärtom var något kvinnodominerad. Av utvandrande familjemedlemmar gick det 85 män på 100 kvinnor. En bidragande orsak till övervikten för kvinnor här är att flera familjer består av en hustru med barn

där mannen redan rest över.¹ Vad gäller ensamutvandringen går det på hundra kvinnor 169 män. Detta skulle kunna tas som intäkt för att ensamutvandringen bör ses som en fortsättning på arbetsvandringarna. Å andra sidan, med tanke på hur synnerligen mansdominerad den senare företeelsen var, bör man kanske se ensamutvandringen vad gäller kvinnor som någonting nytt. Detta antagande stärks om återimmigrationen studeras.

Mellan åren 1861 och 1900 återinvandrar 194 personer (exklusive två män som återvänder en andra gång). Av dessa är 42 personer familjemedlemmar. Övriga 154 återvänder ensamma (eller med syskon). Av de senare är 33 kvinnor och 121 män. Detta är en markant skillnad. Visserligen bör siffrorna sättas i förhållande till det mindre antal kvinnor respektive större antal män som (ensam-)utvandrade från Grinstad, 366 kvinnor respektive 599 män. Men också då framkommer att var femte man återvände, men knappt var tionde kvinna. Mätmetoden är visserligen begränsad och kan knappast uttala sig med bestämdhet om återinvandringsfrekvensen. Hela migrationsperioden måste i så fall studeras, alltså fram till 1930-talet. Så görs inte här. Men utfallet är tillräckligt talande. Det är inte troligt att kvinnor i större utsträckning kom tillbaka efter sekelskiftet i sådan styrka att könsproportionerna bland återvändare jämnades ut. Endast i begränsad omfattning bör man därför tala om den kvinnliga emigrationen som en fortsättning på arbetsvandringar. När de slätt-dalska kvinnorna sökte arbete utanför Dalbosläkten hade de förhållandevis liten ambition att senare återvända.

Återvände familjeutvandrare? Ja, under slutet av 1880-talet och under 1890-talet återvänder 12 familjer om 42 personer till socknen. Därmed kan man förledas att tro att familjeutvandringen förändras under perioden och att familjeemigrationen endast under 1860- och 1870-talet markerade ett uppbrott på det vis Carlsson karakteriserade den. Men vid närmare granskning är ovanstående återinvandring av familjer skenbar. I endast ett fall är det fråga om en familj som utvandrat tillsammans och sedan återvänder.² Alla övriga fall består av ensamutvandrare som har gift sig i USA och därefter reser hem med familjen. I två fall är både mannen och hustrun födda i Grinstad, i sju fall är åtminstone en av dem detta.³

En antydan om återimmigrationens betydelse får man om uppgifter om utvandrare och återinvandrare relateras till tvärsnittet år 1900. Hur stor andel

¹ Mannen har i det här fallet registrerats som ensamutvandrare. Med facit i hand skulle således antalet ensamutvandrare kunna sättas ned. Så har här inte gjorts. Anledningen är att hela utvandringsperioden i sådana fall måste studeras.

² År 1880 utvandrar Lars Johan Andersson med hustrun Stina Maja Andersdotter och tio år senare återvänder han som änklings med barnen Carl August, Johan Oskar och Anders Gustaf, alla födda i Antrim, Pennsylvania och för övrigt döpta av en evangelisk-luthersk pastor på orten.

³ Det återstående fallet rör en änka, född i Brälånda, som återvänder med sina barn.

av socknens befolkning som har arbetat i Förenta staterna kan då avgöras. I nedanstående undersökning har endast hushållsföreståndaren uppmärksamats. Totalt sett är återinvandringen därmed större än vad nedanstående visar, eftersom barn som återvände inte är medräknade.

Faktiskt har så många som 52 av socknens 246 husbönder år 1900 varit över i Amerika och ytterligare en har återvänt från Tyskland. Sammanlagt har sålunda lite mer än var femte bonde varit på arbete i utlandet, en förvånansvärt hög siffra. Möjligen än mer överraskande är att 25 av 216 hushållsföreståndare till obesuttna hushåll har varit på arbete i USA, samt 2 i Norge. Omkring var nionde obesuttna hushållsföreståndare har alltså återinvandrat. Att en så pass stor andel av såväl bönderna som de obesuttna har arbetat en kortare eller längre tid i USA vittnar om hur Dalboslättens arbetsmarknad dragits in i en världsmarknad.

Sannolikt kommer andelen återinvandrare att öka med tiden. För bönderna kan detta antagande göras på goda grunder. Brusewitz fick under sin bygdeundersökning år 1907 av kommunalordförandena i respektive socken i Sundals härad siffror på antalet svenskamerikaner bland bönderna. I Grinstad ska andelen vid denna tid motsvara 29 procent av hemmansägarna. Andelen kan därtill höjas till tredjedelen jämt om också de hemmansägare som vid Brusewitz rundresa var över i USA, men där hustru och barn var kvar i Sverige, tas med.¹ Det är sålunda inte oriktigt att tala om Sundals härad som ett av de områden i Sverige med den kanske största erfarenheten av den nya världen. Exempelvis kunde man betala med dollar hos lanthandlare på slätten.² Återimmigrationens vidare betydelse för kulturimpulser och annat går dock utanför ramen för den här boken.

Den allt skevare könsfördelningen – förgubbningen – har delvis fått sin förklaring i dels en låg frekvens kvinnor bland återinvandrarna och dels den starkt kvinnodominerade utvandringen till Oslo. Men detta räcker inte för förklara hela kvinnounderskottet i ålderskategorin 15–30 år i tvärsnittet efter år 1860. Därför måste också den inrikes migrationen tas upp.

Kvinnorna och urbaniseringen

En genomgång av flyttningslängderna mellan åren 1861 och 1880 visar på följande. Av personer i ålderskategorin 15–30 år flyttade under 1860- och 1870-talen 154 män och 160 kvinnor, av dem 102 respektive 46 till utlandet. In till socknen flyttade i samma ålderskategori och mellan samma årtionden 40 män

¹ Brusewitz 1909 s. 93.

² Enligt muntligt utbyte med Gudrun Rydberg. Uppgiften gäller mer precis Segers lanthandel i Bolstad.

och 20 kvinnor, varav 14 respektive 2 återinvandrade. Nettoförlusten inom nämnda kategori var alltså större för kvinnor än för män. Socknen förlorade 88 män och 44 kvinnor i emigration, men 114 män och 140 kvinnor i den totala migrationen. Därigenom grundläggs tendensen till förgubbning. Även destinationsmålet visar på tydliga skillnader mellan män och kvinnor. I nedanstående tabell redovisas denna, med uteslutning för de till grannsocknar utflyttande.

TABELL 8.10 *Destinationsmål för ensamflyttande kvinnor resp. män från Grinstad socken 1861–1880*

	KVINNOR	MÄN
Amerika	15 %	40 %
Norge	16 %	10 %
Stadsförsamling i Sverige	53 %	33 %
Landsförsamling i Sverige	15 %	11 %
Obestämt	2 %	6 %

Källa: Utflyttningslängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA)

Bland männen dominerar Amerika som destination, bland kvinnorna istället staden. Lite mer än hälften anger en stad i Sverige som destination, till vilka dessutom säkerligen kan läggas de omkring femton procenten till Norge, med Oslo som givet mål. Endast femton procent anger Amerika som destination. Detta behöver givetvis inte betyda att den i utflyttningslängderna angivna orten blev den slutgiltiga. Flera av kvinnorna som under dessa år flyttade till Oslo eller inhemska städer kan förstås ha blivit etapputvandrare, vilka efter några år i stan tjänat ihop en biljett till någon av Atlantlinjerna. Migrationsmönstret präglas inte desto mindre av att män for till utlandet, kvinnor till städerna.¹ Samma struktur uppträder för övrigt också för Englands del.² Den skeva könsfördelningen uppträder således både i städerna som på landsbygden ett stycke in på 1900-talet. I städerna dominerar kvinnorna, på landsbygden männen.³

Att fler kvinnor än män flyttade för gott och att kvinnor oftare än män flyttade till städer – hur ska detta förklaras?

¹ E Hofsten 1986 s. 77 anger för 1850- till 1920-talet antalet män på 100 kvinnor enligt följande: 50-tal: 357; 60-tal: 169; 70-tal: 137; 80-tal: 132; 90-tal: 118; 1900-tal: 146; 10-tal: 104 samt 20-tal: 158. På Dalbosläkten var mansdominansen under perioden 1860–1900 169 män på 100 kvinnor.

² D Levine 1987.

³ År 1940 gick det på landsbygden som helhet 113 män på 100 kvinnor, inom icke-jordbrukande sysslor är relationstalet 92 män på 100 kvinnor, se SOU 1946:42 del 2, s. 35.

Kvinnornas minskade andel av den svenska jordbruksbefolkningen har av Bengt Ankarloo satts i samband med övergången till ett mer kapitalistiskt marknadsdrivet jordbruk.¹ Traditionellt hade fler kvinnor än män varit i tjänst inom näringen. Ett äldre jordbruk var mer diversifierat. Det fanns fler »kvinnliga» sysslor. Boskapskötseln och samlandet av resurser på den samskötta utmarken kan här nämnas. Framväxten av ett mer marknadsdrivet jordbruk med allt större produktion av avsalugrödor erbjöd däremot färre arbetstillfällen för kvinnor.

Ankarloo drar slutsatsen att medan agrarsamhället förändrades i kommersiell riktning med ökad dominans för åkerbruket och med införandet av mer avancerad teknik kom bondhustrun att utgöra hart när enda platsen för en mogen kvinna. Däremot fanns förhållandevis gott om plats för vuxna män vilka hackade, grävde, plöjde, harvade och annat traditionellt mansgöra. För kvinnor fanns knappast några motsvarande vägar fram till mer självständig position. Detta bildar enligt Ankarloo bland kvinnor där hon enklare kunde få arbete.²

Kruxet att tillämpa denna förklaring på Dalboslättan är att ett mer marknadsinriktat jordbruk blev fallet redan under 1800-talets första hälft. Möjligen kan detta ha försämrat kvinnors position på sätt som ovan beskrevs. Skogens privatisering och uppodling innebar slutet för ett rum i landskapet som, enligt Jeanette M Neeson, var kvinnornas (och barnens) arbetsområde.³ Kvinnors arbete skulle därmed ha blivit mindre självständigt, utbudet av sysslor mer kringskuret och arbetets innehåll mer enahanda. Ester Boserup har iakttagit att i glest befolkade områden kunde kvinnor göra det mesta av jordbruksarbetet. I mer tätbefolkade regioner, där jordbruket innefattade ett mer omfattande plöjningsarbete, stod däremot kvinnorna för en väsentligt mindre del av jordbruksarbetet än männen.⁴ Men en mindre andel kvinnor i förhållande till män resulterar denna övergång faktiskt inte i på Dalboslättan.

Vad var det då som initierade kvinnors utflyttning när denna väl startade? Det är svårt att se någon förändrad produktionsinriktning inom ekonomin. Havreodlingen och utskeppningen av havre står sig fortsatt stark vid denna tid. Under senare delen av 1800-talet blir dessutom mångsidigheten inom jordbruket snarare större än mindre i och med övergången till mer av mjölkproduktion. Arbetstillfällen för kvinnor utom ramen för familjen borde öka.

¹ I Ankarloos undersökningsområde i Småland var andelen kvinnor i tjänst hela tiden högre än andelen män i början av 1700-talet.

² Bengt Ankarloo 1979.

³ J M Neeson 1996 s. 159.

⁴ E Boserup 2007 kap. 1. Se även Jack Goody 1976 som betonar att kvinnor hade lättare att få arbete inom en mer boskapsköttande ekonomi, samt större chans till ett mer rättvist arv.

En alternativ, eller möjligen kompletterande, förklaring erbjuder Lena Edlund. Hennes utgångspunkt är underskottet av kvinnor inom i stort sett hela den agrara näringen. I städer däremot bor förhållandevis fler kvinnor. En förste­g för städer i förhållande till landsbygden är en bättre arbetsmarknad för professionell arbetskraft. Men eftersom kvinnor, skriver Edlund, i mindre utsträckning än män arbetar inom professioner, så kan knappast arbetsmarknaden förklara hela det urbana kvinnoöverskottet. Om bara arbetsmarknaden styrde, så skulle snarast män dominera stadsbefolkningen eftersom män i högre grad än kvinnor tillgodoser efterfrågan på professionell arbetskraft. Som kompletterande förklaring för hon fram äktenskapsmarknaden. Närvaron av män med hög inkomst i staden gör att denna miljö inte bara drar till sig professionellt utbildade kvinnor, utan också utbildade. Kvinnor flyttar till städer (också) i hopp om ett gott parti att gifta sig med. Därav den urbana kvinnodominansen.¹

Om tesen om förändrad jordbruksinriktning av olika slag är »the push», så är Edlunds teori snarare »the pull». Något som stödjer hennes tes är att äktenskapsmarknaden i Grinstad förvärras vid mitten av seklet. Naturligtvis kan en tidigare övergång till marknadsinriktning och ökad dominans för åkerbruket ha inneburit en sämre arbetsmarknad för kvinnor. Men genom goda möjligheter till giftermål under nyodlingsfasen försämrades knappast äktenskapsmarknaden i samma utsträckning. Därför förblev åldersgruppen 15–30 år kvinnodominerad ännu år 1860. När äktenskapsmarknaden därefter försämrades – giftermålsfrekvensen sjönk till mycket låga nivåer under andra halvan av 1800-talet (se kapitlet *Kärlek och spannmål*) – är det framför allt kvinnor som börjar röra på sig. I detta sammanhang kan knytas an till Sofia Holmlunds iakttagelse att bonddöttrar efter omkring år 1880 faktiskt verkar ha föredragit att gifta sig med män utanför jordbrukssektorn. De bondsöner som ärvde och behöll jord fick svårare att gifta sig än sina utlösta bröder.² Mot slutet av seklet skulle så inte bara arbetsmarknaden, utan också äktenskapsmarknaden på Dalboslättan ha förlorat i attraktionskraft för kvinnor. Därför bröt de upp.

Den högre urbaniseringsgraden bland kvinnor ska inte tas till intäkt för att förgylla deras situation i städerna. För Englands del har pigarbetet under 1800-talet setts som en sorts arbetslöshetsåtgärd sedan dels den textila hemindustrin började konkurreras ut av fabriksindustrin och dels emigrationen resulterat i ett mansunderskott. Frågan var alla övertaliga unga kvinnor skulle ta vägen fick en lösning genom att tjänstesektorn inom borgerlighetens hem expanderade. Pigsysslan utgjorde knappast underlag för giftermål och dessutom fordrade sträng kyskhet. En forskare går så långt som att likna det vid en

¹ L Edlund 2005.

² S Holmlund 2007.

fängelsetillvaro.¹ En sådan tolkning av den kvinnliga urbaniseringen som en närmast desperat lösning av en sorts demografisk obalans kan säkerligen diskuteras. En mer positiv syn på denna utveckling är förstås också möjlig. Urbaniseringen innebar en möjlighet för kvinnor att slippa det tunga, smutsiga och slitsamma arbete som husmoder på gården. Här är inte platsen för en diskussion av detta. Oavsett om framtiden kom att svika förhoppningarna som burit kvinnor från Dalbosläätten till städerna eller inte, så öppnades verkligen under perioden mot slutet av 1800-talet andra möjligheter för de slättdalska dottrarna än livet som hustru eller piga inom jordbruket. I stor utsträckning kom de också att söka ta vara på dessa. Av de som for kom få tillbaka.

Tjänstefolksinstitutionen

Störst omedelbar påverkan hade utflyttningen på tjänstefolksinstitutionen. Kontrasten är utomordentligt stor mellan slutet av 1800-talet och hundra år tidigare. Före genombrottet för torp- och stugupplåtelser fick närmast all extern arbetskraft anställas över hela året. Ett tecken på det tillmötesgående bönderna tvingades visa är att det år 1780 på tolv gårdar (omkring var femtonde gård) återfinns gift tjänstefolk, alltså drängar och pigor som bodde under en husbondes tak, och dessutom inte sällan hade egna barn. Företeelsen återfinns inte i något enda senare tvärsnitt.² Andra sätt att organisera arbetskraften tog död på företeelsen.

I tabell 8.11 nedan redovisas antalet drängar och pigor i Grinstad socken åren 1780 till 1930.

TABELL 8.11 *Tjänstefolket i Grinstad 1780–1930*

	DRÄNGAR, N	PIGOR, N	TJÄNSTEFOLK, N	ANDEL TJÄNSTEFOLK AV BEFOLKNINGEN (%)
1780	56	73	131	13
1810	40	57	97	10
1835	69	114	183	11
1860	70	121	191	8
1880	38	87	125	5
1900	18	41	59	4
1930	23	34	57	4

Källa: Se tab. 8.2

¹ D Levine 1987 och där refererad litteratur.

² De är alltså inte att likna vid stutare som visserligen var ett slags gift tjänstefolk, men där emot inte levde i husbondens hushåll. Möjligen vittnar detta om en sen kvarleva av vad Börje Hanssen påstått gäller för jordbruket före marknadsinriktningen, nämligen att drängar och pigor behandlades mer likt hemmavarande dottrar och söner. Detta ska upphöra att vara fallet under 1800-talet då en familjeideologi växte sig starkare i takt med ett ökat kontrollbehov över egendomen och de egna barnen, se B Hanssen 1952.

Av tabellen framgår att tjänstefolkets andel av hela befolkningen visserligen minskar mer eller mindre kontinuerligt under hela undersökningsperioden. Men detta ger bara en del av sanningen. Satt i förhållande till antalet bondehushåll i Grinstad församling fanns det år 1780 omkring 0,7 tjänstefolk per bondehushåll, åttio år senare däremot 1,0. Men eftersom befolkningen totalt sett ökar mer än vad bönderna gör faller tjänstefolkets andel av hela befolkningen. Bondehushållen hade fått öka väsentligt mer i antal för att detta inte skulle ske. Perioden 1810–1860 ökar följaktligen tjänstefolket i absoluta tal, men minskar i relativa tal. Brytpunkten är år 1860. Efter detta år minskar de i såväl absoluta som relativa termer.¹

Vilka blev då drängar och pigor? Tabell 8.12 nedan redovisar åldersfördelningen bland tjänstefolket.

TABELL 8.12 *Tjänstefolkets fördelning på åldersklasser i Grinstad 1780–1930*

	1780	1810	1835	1860	1880	1900	1930
30–	28 (24 %)	13 (13 %)	29 (16 %)	26 (14 %)	31 (25 %)	18 (31 %)	36 (63 %)
25–30	19 (16 %)	15 (16 %)	18 (10 %)	44 (23 %)	19 (15 %)	4 (7 %)	5 (9 %)
20–24	21 (18 %)	31 (32 %)	51 (28 %)	52 (27 %)	41 (33 %)	15 (25 %)	10 (18 %)
10–19	51 (43 %)	38 (39 %)	85 (46 %)	69 (36 %)	34 (27 %)	22 (37 %)	6 (11 %)
Summa	119 (100 %)	97 (100 %)	183 (100 %)	191 (100 %)	125 (100 %)	59 (100 %)	57 (100 %)

Källa: Se tab. 8.2 Anm.: År 1780 är åldern okänd för 12 tjänstefolk. Dessa är exkluderade.

Länge var det de unga i socknen som tog tjänst som dräng eller piga. Äldre tjänstefolk var ovanligt. Men detta förändras över tid. Efter år 1880 är mönstret ett annat. Drängarna och pigorna blir en allt äldre grupp. De över trettio år är omkring en sjättedel av allt tjänstefolk fram till år 1860. Undantaget är – intressant nog – år 1780 då äldre tjänstefolk var vanligare. Efter år 1860 blir de äldre tjänstefolken (återigen) fler. Vid sekelskiftet 1900 är omkring en av tre äldre än 30 år. År 1930 har nästan två av tre passerat 30 år fyllda. Att vara dräng eller piga var inte en syssla som gjordes i väntan på giftermål. Det var kort sagt inte längre en del av livscykeln på landsbygden. Intrycket stärks om också tjänstefolkets sociala ursprung studeras. I undersökningen bortses från

¹ Här kan fyllas i med vittnesskildringar från tiden. År 1909 rapporterar Brusewitz: »En fullgången dräng står inte till att få, långt mindre en piga», var ett yttrande, som med variationer i formen upprepades vart man kom. ... Vid tillfrågan om orsaken till att allt [gården] nu låg så nere, pekade bonden [från Järbo sn] på sina två barn, en gosse och flicka om 8 och 10 år, förklarande: »Här är min dräng och piga», se A Brusewitz 1909 s. 56f.

de utsocknes födda. Siffrorna påverkas förstås av dels befolkningssammansättningen och dels de olika gruppernas skilda vigselålder, vilket dock här kan bortses från. Resultaten redovisas i tabell 8.13 nedan.

TABELL 8.13 *Tjänstefolkets härkomst*

	FADERN BONDE	FADERN OBESUTTEN	UTIFRÅN	S:A
1860	61	73	57	191
1880	16	65	44	125
1930	4	22	31	57

Källa: Se tab. 8.2.

Fortfarande år 1860 rekryterades tjänstefolket ur en bred social bas, från såväl gård som stuga. Ungefär hälften av drängarna och pigorna var från bondehem och hälften från obesuttna hushåll. Men år 1880 härstammade tjänstefolket i väsentligt högre grad från de obesuttnas led. Visserligen spelar den sociala sammansättningen in i bilden. De obesuttnas andel av befolkningen är större och tillsammans med deras högre giftermålsålder bör man därför förvänta sig att de ska vara överrepresenterade bland tjänstefolket. Men bondbarnen i tjänst är alldeles för få för att detta skulle spela någon avgörande roll. Dessutom förstärks tendensen över tid. År 1930 är endast en bråkdel av tjänstefolket från bondehem. Genom att bönderna dominerade den sociala strukturen vid denna tid är förhållandet desto mer anmärkningsvärt. Närmast allt tjänstefolk rekryterades ur de få obesuttna hushåll som fanns i socknen. Arbetet som dräng och piga började allt mer bli ett yrke för de mindre välbeställda. Detta understryker att sysslan inte längre var en livsfas för unga på landsbygden.

Lennart Palm har tolkat uppkomsten av tjänstefolksinstitutionen i Sverige som en följd av att jordmarknaden stramades åt. Det blev svårare att sätta bo för unga. Unga män och kvinnor fick cirkulera som arbetskraft tills en födkrok dök upp.¹ När tjänstefolket som samhällsinstitutionen försvinner från Dalbosläkten efter år 1880 är det mindre troligt att detta skulle vara tecken på att tillgången till jord blivit synnerligen god för bondbarnen. Som anmärktes ovan tycks alltfler av bondbarnen ha blivit proletariserade under det senare 1800-talet. Att tjäna åt andra var sannolikt mer attraktivt endast om man inom en rimlig tidshorisont såg sig själv kunna bli ägare till en gård. Men att ta lega var under den senare undersökta perioden knappast längre ett sätt att vänta ut en gård. När möjligheten tycktes allt mer fjärran – kanske den främsta orsaken var den ökade medellivslängden bland vuxna, se kapitlet *Döden på*

¹ L A Palm 2000 s. 24f.

Dal – ökade benägenheten bland unga att söka sig ut. Och så kom de unga på Slättdal att göra i långt mycket större utsträckning än på annat håll.

En sådan socialpsykologisk tolkning får vidare stöd av att samhället mot slutet av 1800-talet blivit alltmer polariserat mellan de som har och de som inte har. Några pinnhål mellan bönder och obesuttna fanns knappast kvar sedan torperiet hade försvunnit. Inte heller ägde utflyttningen rum mot en bakgrund där de obesuttna själva fick det sämre. Något fall i reallönerna föregick inte utflyttningen. Istället bör man lyfta fram lockelsen utifrån att få det bättre. Arbetsvandringen tycks bekräfta ett ökat intresse av att söka sig ut från socknen på arbete. I tid sammanfaller detta med en tilltagande proletarisering av bondbarn. I mångt och mycket förebådar detta den kommande utvandringstågen i vilken unga människor som var eller antog att de skulle bli proletariserade stod för lejonparten. Allt färre av de unga bondbarnen såg någon framtid i att vänta ut en gård.¹

De ungas flykt från landsbygden kan tillsammans med de allt fler gårdarna som brukas av ensamstående tas till intäkt för en förlorad attraktionskraft för jordbruk. Sedan historiedemografins upptäckt av det västeuropeiska giftermålsmönstret har en av de säkraste signalerna på framtidsutsikterna inom en ekonomi varit i vilken mån unga arbetstagare lockas till giftermål. Som kommer att framgå bildade inte tillgången på gårdar under 1900-talet längre självklart underlag för äktenskap. Med en breddad arbetsmarknad och bättre kommunikationer fick bondgårdarna på Dal allt svårare att konkurrera om arbetskraften i förhållande till andra miljöer och branscher. Unga människor kom att se sig om efter andra alternativ och i särskilt hög grad gällde detta kvinnorna. Jordbruket tappade i attraktionskraft.

Bondefamiljen på Slättdal blev allt mindre efter omkring år 1880 i takt med allt färre hemmavarande barn. Samtidigt sinade externa arbetskraftsreserver när de obesuttna flydde landsbygden. Den flexibla mekanism av ambulerande unga vuxna som reglerade de olika behoven mellan hushållen på landsbygden gick dessutom om intet. Jordbruket kom därigenom alltmer att bygga på självexploatering, varmed här menas att familjens medlemmar fick ta hand om

¹ Detta perspektiv har uppmärksamheten på det lokala planet. En kompletterande »makroekonomisk» förklaring till utvandringen är förstas statens passiva roll under eran. Genom anslutningen till guldmyntfoten 1873 hade de styrande avhånt sig möjligheten att med en penning- och finanspolitik stimulera den inhemska efterfrågan. Den hade gjort sig maktlös. Det hart när enda verktyg som återstod för att utjämna konjunkturcykeln var att söka reglera utrikeshandeln genom tullar för att skydda hemmamarknaden. Detta var knappast tillräckligt. Havren var dessutom en exportvara som påverkades endast indirekt av politiken. Regleringen av relativa brister i ekonomin gentemot andra länder fick istället utgöras av folket självt.

sysslorna och göromålen själva.¹ Den minskade hushållsstorleken, den allmänna arbetskraftsbristen, övergången till den mer arbetsintensiva mjölkproduktionen innebar sannolikt att de kvarvarande enskilda familjemedlemmarna fick arbeta hårdare. Det tycks också vara i Västsverige, varifrån emigration varit livligast, som arbetsdagarna var som längst vid början av 1900-talet.²

Harriet Friedmann menar att framväxten av familjejordbrukaren står i samband med en stärkt patriarkal dominans inom familjen.³ Det försteg som det mindre jordbruket (eventuellt) hade gentemot storgodsen bygger till syvende og sidst på förmågan hos husbonden att genom ett starkare grepp om familjen bättre mobilisera dess arbetskraft. I grund och botten kan detta sägas vara ett av familjejordbrukarens signum. På sätt och vis innebär detta ett steg tillbaka i utvecklingen av svensk landsbygd i marknadsekonomisk riktning.

Sammanfattning

Den sociala omvandlingen på Dalbosläätten efter år 1860 var hastig och omfattande. Arbetskraftsreserver sinade. Precis som vid början av seklet spelade migrationen en ledande roll för att förändra den sociala strukturen. Men blev följden istället att samhället avproletariserades. Eftersom det var de unga, bland dem inte minst kvinnor, som för växte samtidigt ett grånande samhälle fram där konturerna av en förgubbning kunde skönjas.

Utflyttningen var så omfattande, att man kan tala om att de unga *en masse* övergav landsbygden. Det var de proletariserade eller bondbarn vilka hotades av proletarisering som dominerade rörelsen. Skillnader mellan män och kvinnor i flyttningsmönstret var tydliga. Kvinnor flyttade i större utsträckning, mer definitivt och oftare till städer. Männerna utvandrade i högre grad, men kom i större utsträckning tillbaka. I så måtto tycks den manliga utvandringen följa på arbetsvandringarna. Detta marknadssökande ägde under loppet av seklet rum i allt vidare cirklar – i sig ett tecken på hur arbetsmarknaden bredades, först nationellt, sedan internationellt. Men resonemanget träffar endast delvis rätt om den kvinnliga utflyttningen. Efterfrågan på kvinnlig arbetskraft steg förstås också mot slutet av 1800-talet och ett stort antal kvinnor från Dalbosläätten strömmade till de framväxande födkrokarna i städerna. Men flyttningsmönstret kan också tolkas mot bakgrund av en mer attraktiv äkten-

¹ En annan betydelse av självexploatering är att någon kompenserar ett inkomstbortfall inte genom att arbeta mer effektivt, utan genom en förlängd arbetsdag. De två betydelserna behöver inte utesluta varandra, men en undersökning av inkomstutveckling för de slättdalska bönderna under 1900-talet har inte genomförts annat än att inkomstbortfallet från spannmålsodlingen, när det var som värst, innebar ett bortfall i storleksordningen hälften av inkomsten.

² C Winberg 2000 s. 13.

³ H Friedmann 2005 s. 127. Susan Mann kan få fylla i: »Självexploatering är i praktiken en eufemism för patriarkal dominans, som döljer en köns- och generationsmässig ojämlikhet», se S Mann 1990 s. 23f.

skapsmarknad i staden. Sannolikt sökte alltfler bonddöttrar i ökad utsträckning att gifta sig bort från jordbruket över huvud taget.

Som kapitlet om folkminskningen avslutade delen *Havrekraschen* kan det vara lämpligt att också uppsumma denna något. Yngre arbetsföra bortrationaliserades inte genom införandet av ny teknik. Inte heller försämrades egentligen den proletära tillvaron i sig. Reallönerna föll inte i takt med att de överlevande barnkullarna blev allt större och en allt större andel inom befolkningen blev obesutten. Förklaringen till flykten från Dalboslättan tycks därför söka sin främsta orsak i att folket överlag fick större möjligheter att söka sig ut. Genom arbetskraftsbristen förändrades betingelserna för jordbruket. Precis som proletariseringen hade befrämjat åkerbruket i början av 1800-talet, befordrade nu en avproletarisering övergången till animalieproduktion och mekanisering. Förändringar inom befolkningssammansättningen tycks alltså ha stor betydelse för förändringar inom det ekonomiska livet. I nästa del av boken, *Havrefolket*, diskuteras frågan på vad sätt det demografiska förloppet samspelar med övrig samhällsutveckling vidare genom en mer renodlad demografisk studie av Dalboslättan.

HAVREFOLKET

Spöken och utopister i befolkningsfrågan

SAMHÄLLSVETARES ORO ÖVER befolkningsutvecklingen har som bekant gamla anor. Men just vad i demografin de har bekymrat sig över har skiftat med tiden. År 1756 sökte Johan Brovallius finna råd för folkbristen i riket. Ett fann han i tidigare giften, något han ansåg staten borde söka befrämja. Men inte bland ståndspersoner så mycket som bland hantverkare, lantbrukare och andra vad han kallade »närande lemmar» i samhället. Tanken var att ett ökat befolkningstryck skulle befordra rikets »dygd och flit».¹

Omkring åttio år senare, efter en period av stark befolkningstillväxt, presenterade Carl af Forsell den direkt motsatta uppfattningen. Sverige borde snarare söka dämpa folkökningen. För om inte folket lade band på den genom en större omtanke och försiktighet vid nya bosättningar, så menade han att »hunger, nöd, brott och elände» måste så göra.² Folkökning är inte något gott. Dygden är därför inte som i Brovallius skrift att skaffa barn, utan tvärtom att låta bli. Detta sammankopplande av sena eller uteblivna giften och moral är förstas inspirerat av engelsmannen Robert Malthus.

Denne engelske professor i nationalekonomi vid East India Company College kom så att hemsökas av det sena 1700-talets ekonomiska och politiska revolutioner att han besvor ett spöke i befolkningen. Folkökningen bland folket och kraven på sociala rättigheter skulle leda till undergången. Givmild fattigvård och höga löner medför att arbetskraften reproducerar sig övermåttan. Därigenom blir utbudet av arbetskraft större än efterfrågan, varför inkomsterna åter faller till en miniminivå. Fattigdom, arbetslöshet, hunger och svält är alltså en följd av folkets naturliga böjelse att fortplanta sig bortom de tillgängliga existensmedlen. Endast genom barnbegränsning kan en förbättrad levnadsstandard uppnås. Demografin är människans öde.³

Idégodset var knappast nytt. Redan Joseph Townsend hade hävdad det väsentliga.⁴ Men Malthus presenterade det vid sekelskiftet 1800 då samhällets mottaglighet för svartsyn verkar ha ökat. Ännu kort dessförinnan spirade optimismen. Ett materiellt framåtskridande hade börjat göra sig gällande under

¹ J Brovallius 1756 s. 3 och 29.

² C af Forsell (1833) 1978 s. 313f.

³ R Malthus 1803. Boken översattes till svenska vid slutet av 1960-talet, en tid då oron för befolkningsutvecklingen i tredje världen var stark.

⁴ J Townsend 1786. Townsends idéer fick inte något större genomslag. Snarare häskade i hans samtid den åsikt som företrädde av Adam Smith, som ansåg, att det säkraste kännetecknet på en nations blomstring är folkökningen, se A Smith 1994 s. 78.

1700-talet. Folkliga strävanden hade gripit omkring sig. Ungdomen hade radikaliserats. I exempelvis Sverige flyttade bönderna fram sina positioner och fick vissa av sina landvinningar konstitutionellt säkrade år 1789.¹ Tillförsikten letade sig också in i befolkningsteorin med William Godwins år 1793 publicerade utopiska manifest, *Enquiry Concerning Political Justice*, som kanske främsta kännemärke.

Godwin talade om ett naturens rika gästabud med plats för alla och envar. Människans fortplantning utgjorde härvidlag inte något hot. Med välstånd-ökningen och utvecklandet av intellektuella nöjen förutspådde han tillbakagången för sexdriften och ett fallande födelsetal. Med det skulle folkökningen plana ut. Krig och brottslighet skulle tyna bort i glömska. Vare sig regering eller rättsapparat skulle komma att behövas när »varje människa med utsäglig glöd kommer att söka allas bästa».² Kort sagt är människan för Godwin inte i händerna på demografin så mycket som själv rådande över sitt öde.

Det var den senare idén som Malthus slog dövörat till. Godwins optimism om människans utvecklingsmöjligheter och en värld med minskad reproduktion var för honom svärmerier. Det fanns inte någon ledig plats vid »naturens rika gästabud». Världen var redan besutten, varför naturen måste säga åt »oinbjudna gäster» att försvinna.³

Malthus ståndpunkt gjorde intryck i en samtid där revolutionsrynan övergått i skräckvälde, det materiella framåtskridandet avbrutits av Napoleonkrigen och, enligt en tradition, allmänningarna privatiserats och en äldre »moralisk ekonomi» alltmer börjat ge vika för framväxten av den självreglerande marknaden.⁴ I Sverige introduceras hans tankar i debatten år 1810⁵, strax efter statskuppen och konstitutionen i vilken böndernas optimism hade fått ge tapp.⁶ Malthus befolkningslag kom att bli del i reaktionen mot idealism och utopi. Begränsningen av folkets levnadsstandard sades inte sättas av ett lands lagar eller styre så mycket som av folket självt genom sin reproduktion.

Men längre fram på 1800-talet började på nytt ett materiellt framsteg märkas av. Exempelvis Erik Gustaf Geijer menade såsom Malthus att befolkningen ökade snabbare än livsmedelstillgången, men att detta tvärtom var någonting gott. Följden ansåg han nämligen vara ökad ekonomisk aktivitet bland

¹ Av vilka främst märks starkt besittningsskydd för skattebönder och rätt för ofrälse att köpa allmän frälsejord.

² W Godwin 1793 s. 872 (citatt) Kontrasten Malthus–Godwin belyses klart av I Boal 2006.

³ R Malthus 1803, bok IV, kap. VI, s. 531.

⁴ Kring den andliga strömkantringen vid sekelskiftet år 1800, se K Polanyi 2002 s. 132–5, H Wright 1924 s. 49–50; I Boal 2006.

⁵ E Hofsten 1986 s. 174.

⁶ Bondeståndet vägrade som bekant att skriva under den nya konstitutionen den 6 juni. Först efter påtryckningar av de tre övriga stånden gjordes detta halvannan månad senare. Faktumet väcker f.ö. frågan om inte nationaldagsfirandet borde flyttas fram i kalendern vart fjärde år.

befolkningen och i slutändan högre välstånd, allt enligt talesättet att Gud med varje mun också sänder ett par händer.¹

Malthus spöke skulle emellertid åter injaga fruktan. Pessimismen gavs ny grogrund genom avsättningsproblemen under den långa depressionen (1873–96). En enkel och slagkraftig förklaringsmodell av utvandringen etablerades. Befolkningen hade ökat fortare än den ekonomiska utvecklingen, varför emigrationen blivit nödvändig. Tanken vårdades bland nymalthusianska debattörer som John Stuart Mill och Knut Wicksell.² De såg i demografin den faktor som hindrade att stegringen av levnadsstandarden åter tog fart. Befolkningen hade passerat ett optimum, alltså hur många människor som till ekonomisk fördel ett land kan rymma.³ Produktiviteten var därför i avtagande. Grundtanken är att kapital och folk ökar snabbare än tillgången på jord. Som allt sämre jordar tvingas tas upp kommer avkastningen i slutändan inte att stå i proportion till det arbete och kapital som tillförs den. Mill riposterade sålunda det gamla talesättet ovan: »De nya munnarna behöver lika mycket föda som de gamla, men de nya händerna producerar inte så mycket som de gamla.»⁴ Folkökning skapar knapphet på resurser. Demografin är med detta en närmast *oberoende* variabel i samhällsutvecklingen – en faktor som knappast själv behöver förklaras, men i sin tur förklarar annan samhällslig utveckling.

Optimismen från Godwin bevarades istället inom den socialistiska idétraditionen. Exempelvis August Bebel gav den långa depressionen ekonomiska och inte demografiska orsaker. I verkligheten rådde överproduktion av mat med efterföljande prisfall på världsmarknaden. Det var uteblivna vinster som förlamade systemet, inte folkökningen. Felet var därför vare sig antalet folk eller mängden mat, utan hur maten producerades och distribuerades. Befolkningsfrågan kan inte begripas som ett oberoende fenomen utan måste ta sin utgångspunkt i de tillfälliga historiska, sociala och ekonomiska förhållanden som råder vid en viss tidpunkt.⁵

Karl Marx tankar har härvidlag förblivit de mest inflytelserika inom riktningen. Till skillnad från feodalismen, där målet för produktionen är nyttjande, menar Marx att kapitalismen präglas av en nödvändig cirkulation av kapital. Denna »kapitalackumulation» är möjlig endast så länge kapitalisten kan

¹ Erland Hofsten 1986 s. 158f. Geijers syn är likartad den samtida brittiska liberalen Macaulay, se H Wright *Befolkningsproblemet* s. 55f.

² En skillnad gentemot Malthus är att nymalthusianer såsom Wicksell i sena giften såg något moraliskt skadligt, bland annat en orsak till prostitution. Tankegången är gammal. Den delas ex. av Martin Luther, se W Seccombe 1992 s. 186. Det var enligt Wicksell önskvärt att fler gifte sig och gärna tidigt i livet. Istället skulle en utbredd födelsekontroll sänka födelsetalen.

³ Malthus hade diskuterat befolkningsmaximum, dvs. den gräns när en vidare ökning inte är möjlig utan en markant förhöjd dödlighet, men logiken i resonemanget är densamma.

⁴ J S Mill citerad efter H Wright *Befolkningsproblemet* s. 37. Lagen om produktivitetens avtagande går förstas tillbaka på David Ricardo.

⁵ A Bebel 1879 Kap. 30.5.

operera med vinst. Vinstens ursprung är arbetsprocessen genom att arbetare producerar mer värde än vad de erhåller i lön – det vore annars poänglöst att anställa någon. Ackumulation uppstår när en del av detta »mervärde» växlas till kapital. En ökad mängd kapital innebär en expansion av produktionen och därmed en ökad efterfrågan på arbetskraft. Fler anställs och arbetspriset höjs. Men konsekvensen av detta är motstridig. Om arbetslösheten utplånas och lönerna stiger så reduceras det värde som kan utvinnas ur arbetskraften. Eftersom systemet inte kan fungera utan vinst måste då åtgärder vidtas. Produktiviteten måste stegras eller lönerna sänkas. Genom ny teknik, lönedumpning, utländska investeringar eller annat kan profitkvoten öka. Utan sådana innovationer stagnerar systemet. Men samtidigt görs ett stort antal arbetstillfällen överflödiga. Ett kapitalistiskt produktionsätt innebär därför en ständig närvaro av en »relativ överbefolkning», alltså en reservarmé av arbetskraft, vars storlek varierar med kapitalets omfattning och sammansättning.¹

Enligt Marx är det, paradoxalt nog, kapitalackumulationen som skapar knapphet. Befolkningen är den *beroende* variabeln. Eviga befolkningslagar finns bara för växter och djur, skriver han, och flikar i efterföljd till Godwin in: »Om hela världen levde i välstånd, vore den snart avfolkad».² Tvärt emot Malthus' lära hävdas alltså att antalet födselar inte skulle öka så mycket som minska genom en förbättrad levnadsstandard.

Än mer än under 1800-talets slut jagade spöket på samhällsdebatten efter det senare avbrott i framsteget som första världskriget åstadkom – en motsvarighet till förhållandena hundra år tidigare. En svartsynt inställning grep omkring sig. Glädjen som malthusianska kretsar under början av 1900-talet borde ha känt över födelsetalets fall grumlades nämligen av att minskningen gick fram i olika takt inom skilda samhällsklasser och länder – snabbare inom medelklassen än arbetarklassen och snabbare i västerlandet än i österlandet. Så länge fruktsamheten var hög på den västeuropeiska landsbygden ansågs befolkningskvalitén tryggad. Men när födelsesiffrorna vände skarpt nedåt även här var fara å färde vart samhället var på väg.³

Fruktan var att de västeuropeiska nationerna var på väg att begå självmord. Trettioalets svenska befolkningskommission befarade att åldersgruppen över 50 år skulle utgöra en dubbelt så stor andel av befolkningen ett halvsekel fram i tiden. Den produktiva delen av befolkningen skulle därigenom krympa relativt den omsorgsbehövande delen. Hur skulle maskineriet hållas igång när det föddes allt färre barn och medelåldern blev allt högre?

¹ K Marx 1967 kap. 23.3 Marx tänker sig en skillnad mellan fast och rörligt kapital som här inte vidare behöver diskuteras.

² Samuel Laing citerad i K Marx 1967 kap. 23.4 not 859.

³ Ex. på denna sinnestämning, se E Heckscher 1924.

I dag kan konstateras att kommissionen hade fel tidsperspektiv. Andelen över 50 år ökade bara hälften så mycket som de hade trott.¹ Som bekant sköt födelsekurvan fart igen inom kort. Sverige såväl som Europa åtnjöt ett efterkrigstida uppsving som varade över flera decennier. Under gynnsamma omständigheter krävs för att befolkningen ska reproducera sig att varje kvinna i snitt föder ungefär 2,1 barn.² Under trettioalet låg antalet barn per kvinna (den summerade fruktsamheten) på den historiskt låga nivån om 1,8, men steg under fyrtioalet snabbt till drygt 2,4.³ I Europa visade flera länder ännu högre tal. Först fram emot sjuttioalet började det sjunka här och var, och då till otroligt låga nivåer i ett historiskt perspektiv.⁴ De flesta demografer hade när nativiteten började gå ned annars antagit att den skulle hamna omkring två barn per kvinna, och på så vis åter komma i balans med dödligheten. Den teori de lutade sig mot i denna tro var den så kallade transitionsteorin, eller moderniseringsteorin, som förknippas med namn som Notestein (i den engelskspråkiga världen) och Chesnais (i den franskspråkiga).

Moderniseringsteorin

Utvecklingen mot lägre ett lägre födelsetal, vilken inleddes i Europa under 1800-talet, är en viktig beståndsdel i vad som kallas den demografiska transitionen. Med detta menas en rörelse, »transition», från ett högt födelse- och dödstal (»högtrycksordning»), till låga födelse- och dödstal (»lågtrycksordning»). Ett mellanspel med hög naturlig folkökning under transitionen var enligt modellen en följd av att dödstalet föll snabbare än födelsetalet.

Ett diagram över den svenska utvecklingen kan få illustrera resonemanget. Det bygger på Sune Åkermans presentation av teorin för en svensk allmänhet. Transitionen skrider i här genom fyra faser, där mellanfasen är delad i två.⁵

I en första fas (markerad »1» i diagrammet) är dödligheten på en hög nivå och kunde enstaka år vara rent katastrofal. Men genom att också fruktsamheten var hög så dog inte släktet ut. Demografin är fast i en högtrycksordning. Men under andra fasen (»2») faller dödligheten. Inte minst spädbarnsdödlig-

¹ År 1930 utgjorde denna åldersgrupp 22 % av befolkningen, 50 år senare 33 % (och inte de 44 % som befolkningskommissionen trodde). Den har sedan dess förvisso ökat några procentenheter, 1998 utgjorde gruppen 35 %. *Befolkningsutvecklingen under 250 år* tab. 1.7.

² Talet bygger på att varje kvinna måste föda åtminstone en dotter. I länder med en regim av hög dödlighet är reproduceringstalet förstås högre. I skrivande stund har nio länder i världen ett reproduceringstal över 3: åtta afrikanska stater samt Afghanistan, se T Espenshade 2006.

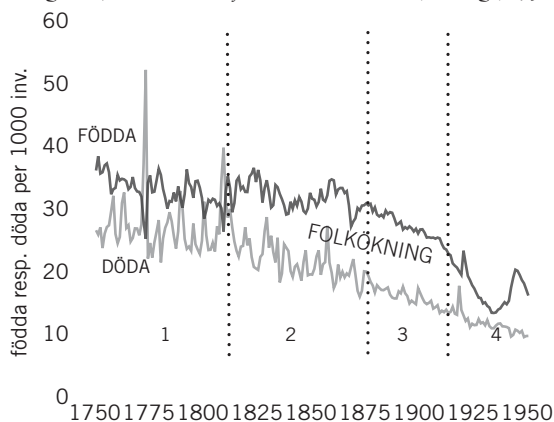
³ *Befolkningsutvecklingen under 250 år* tab. 3.3.

⁴ I Sverige uppmättes bottennoteringar om cirka 1,6 barn per kvinna under perioder på 1980- och 90-talen, se *Befolkningsutvecklingen under 250 år* tab. 3.3. Men det är inte i Skandinavien de lägsta västeuropeiska noteringarna hittas. I Tyskland, Italien och Spanien är den summerade fruktsamheten omkring 1,3, se M Livi-Bacci 2007 s. 114.

⁵ S Åkerman 1977.

heten går ned. Den halveras under 1800-talet.¹ Däremot är fruktsamheten fortsatt hög. Detta leder till en stark befolkningstillväxt. Tredje fasen (»3») innebär att fruktsamheten börjar minska, men eftersom dödligheten fortsätter att falla är folkökningen ännu stor. I en avslutande fjärde fas (»4») är dödligheten och fruktsamheten åter i balans, men på en lägre nivå. Lågtrycksordningen är etablerad. Höjningen av fruktsamheten under det knappa årtiondet efter andra världskriget är ett tillfälligt undantag, se diagram 9.1.

Diagram 9.1 Allmänna födelse- och dödstalet, Sverige, 1750–1950

Källa: *Historisk statistik för Sverige. I*

Faktiskt är transitionsteorin ganska tom på förklarande element. Statistiken anses närmast förklara sig själv. Ett underliggande antagande i teorin verkar vara att en befolkning strävar mot jämnvikt mellan födda och döda. Folkökning följer när utifrånkommande orsaker, så kallade *exogena* faktorer, rubbar balansen dem emellan.

Tegnér's ord om »freden, vaccinet och potäterna» har för svensk del givit moderniseringsteorin en slagkraftig formulering. Dessa tre faktorer kan ersättas av andra, såsom immunitetsvågor hos befolkningen, men utan att i grunden förändra särskilt mycket. Den tegnér'ska tolkningen kan sägas ingå som ett första steg i teorin. Sammantaget består den av två förutsättningar vilka tillsammans förklarar artonhundratalets svenska folkökning:

- I. Fred, medicinska framsteg och bättre kost leder till en minskad dödlighet

¹ Under andra halvan av 1700-talet dog omkring vart femte barn före ett års ålder, på 1850-talet ungefär vart sjunde och vid sekelskiftet 1900 något färre än vart tionde. Spädbarnsdödligheten har därefter fortsatt att sjunka. Idag dör inte ens ett av två hundra barn.

II. Födelsetalen förblir, trots detta, vanemässigt höga (de faller efter cirka 1870 sakta och snabbare först efter ungefär 1910)

Transitionsteorin håller för sant att i traditionella samhällen var fruktsamheten okontrollerad, eller snarare »naturlig». Det senare är ett lite marigt begrepp. Med det menas ofta i demografen Louis Henrys efterföljd frånvaron av avsiktlig födelsekontroll inom äktenskapet. Så länge gifta kvinnor inte upphör att föda barn på grundval av hur många barn de redan fött anses fruktsamheten vara naturlig. Någon uppfattning om en önskad familjestorlek gör sig knappast gällande. Däremot kan sedvanor och förfaranden såsom amning eller tabun mot sexuellt umgänge efter förlossning eller under amningsperioden, vilka antas påverka fertiliteten¹, förekomma under en ordning av naturlig fruktsamhet. I dessa fall blir fruktsamheten lägre, men inte på grund av människans vilja, utan av en viss teknik som egentligen används av helt andra skäl.² Begreppet »naturlig fruktsamhet» kan sägas ha fått till konsekvens en obenägenhet att tala om födelsekontroll så länge inte det mönster där kvinnor slutar föda barn förhållandevis tidigt i äktenskapet, så kallad *avbrytning [stopping]*, uppträder.

Fasförskjutningen mellan spädbarnsdödlighetens respektive fruktsamhetens fall förklaras med ett slags tröghetsresonemang.³ Det tog tid för människor att reagera på den lägre barndödligheten:

»Om barndödligheten i en befolkning går ned och om människorna följaktligen upptäcker att en barnbegränsning inte bara är möjlig utan starkt motiverad, så dröjer det rimligtvis en tid innan denna reaktion kommer. Om en befolkning sedan tusentals år, ja alltid vetat att det måste födas många barn för att befolkningen i varje familj i samhället, i folket skall överleva, så kan denna vetskap inte omedelbart utplånas. Den nya erfarenheten av att barn i mycket större utsträckning än tidigare överlever till vuxen ålder måste få tid att rota sig i människornas sinnen, innan de reagerar med den behövliga begränsningen i antalet födda barn, och det tar en generation eller kanske till och med två.»⁴

Sammanfattningsvis påstår moderniseringsteorin att när dödligheten faller inom en förindustriell befolkning så följer tvunget folkökning eftersom någon reglering av fruktsamheten knappast förekommer.

¹ Detta är vad jag förstår ett fortsatt tvisteämne inom medicinsk forskning.

² Definitionen av »naturlig fruktsamhet», se L Henry 1961; kring amning som förklaring bakom varför fruktsamheten i traditionella samhällen var »naturlig», men ändå lägre än vad en okontrollerad fruktsamhet kan resultera i för barnantal, se U-B Lithell 1981, P Laslett 2002 s. 117–118 och där refererad litteratur samt M Livi-Bacci 2007 s. 152.

³ Preciserar orsaken bakom fruktsamhetsnedgången faller den på en mängd faktorer, vilka har det gemensamt att de förknippas med modernisering, vilken uppenbarligen inträffade senare än dödlighetsnedgången, se D Freidlander m.fl. 1999 s. 495.

⁴ E Hofsten 1978 s 74 Hofstens påstående att det tog en eller två generationer före fruktsamhetsfallet är tveksamt. Snarare handlar det om tre generationer.

Mycket av de senare årtiondenas historiedemografiska forskning kan ses som en kritik av transitionsteorin och på flera punkter har den tvingats till reträtt. En huvudinvändning är att det helt enkelt inte verkar ha gått till så som moderniseringsteorin håller för sant. Rörelsen från ett högt till ett lågt födelse- och dödstal tycks ha skett på olika sätt i olika länder. Exempelvis i Frankrike verkar fallet i fruktsamhet något föregå eller i alla fall vara samtida med fallet i dödlighet.¹ I England höjs fruktsamheten på landsbygden under »moderniseringen» av den och industriarbetare kunde vidare uppvisa högre fruktsamhet än »icke-moderna» bönder.² Utvecklingen i Norden skiljer sig också åt. Endast med varierande klarhet kan modellen sägas framträda i regionens olika länder.³ Exemplet Sverige visar vidare att den av teorin antagna begynnelsefasen av höga döds- och födelsetal verkar gälla under årtiondena runt mitten av 1700-talet, men inte dessförinnan. Såväl fruktsamheten som dödligheten har fluktuerat kraftigt med lägre nivåer i början av 1700-talet än i mitten av seklet, medan däremot 1600-talets nivåer var betydligt högre. Om dödligheten före 1700-talets mitt varit lägre måste det förklaras varför inte den av teorin antagna okontrollerade och höga fruktsamheten då orsakade folkökning, utan stagnation.⁴

Om transitionsteorins erbjudande av ett allmängiltigt utvecklingsmönster som skulle återkomma i land efter land sålunda kraftigt nyanserats verkar ändå somligt i den ha behållit en attraktionskraft, nämligen synen på folkökningen som ett resultat av en exogent bestämd nedgång i dödlighet. Demografin görs med detta till en närmast *oberoende* variabel som sedan får förklara annan samhällelig utveckling.

Under efterkrigstidens starka folkökning i Afrika, Asien och Latinamerika låg nyckeln till lägre födelsetal enligt transitionsteorin i modernisering. När dessa kontinenter en gång blev rika som tidigare Europa genom processer såsom industrialisering, urbanisering och kulturell modernisering skulle detta enligt teorin driva fram en miljö där människor inte bara levde längre, utan också insåg fördelarna med barnbegränsning.

Men när Notestein tecknade ned sin teori verkade länderna fast i själva övergångsfasen, i ett slags fälla av minskad dödlighet och höga födelsetal. Bakgrunden var den mycket snabba folkökningen under efterkrigstiden. År 1927 var världens befolkning två miljarder, men redan år 1960 var den uppe i tre miljarder. Och den accelerande folkökningen skulle fortsätta: År 1975 fanns fyra miljarder, år 1987 fem miljarder och år 1999 sex miljarder.

¹ M Livi-Bacci 2007 s. 101–102.

² W Seccombe 1992.

³ T Bengtsson 1992. I exempelvis södra Österbotten stiger dödligheten under transitionsfasen (men nativiteten stiger alltså än mer), se M Rantanen 1997.

⁴ L A Palm 2001 & T Bengtsson 1992.

Kvinnor i u-länderna födde under efterkrigstiden i genomsnitt nästan sex barn var. Födelseåtalet var inte sällan dubbelt eller till och med tredubbelt högre än dödstalet.¹ Om folket i tredje världen inte »klarade av» att barnbegränsa skulle dessa samhällen aldrig kunna utveckla något välstånd eftersom för mycket energi gick åt till att mätta och sörja för de många barnen, alltså reproduktionen, och mindre till investeringar i produktionen.² Kanske var till och med det höga födelseåtalet i tredje världen ett globalt hot.³ Klotets resurser skulle inte räcka till. De som drog ut konsekvenserna av resonemanget kunde erbjuda närmast skräckinjagande framtidsscenario. Paul Ehrlich förutspådde i boken *Befolkningsexplosionen* snar svält för miljarder människor.⁴ Garrett Hardin förde fram liknande tankar i *Allmänningens tragedi*. Den största allmänningen av alla såg den senare som bekant i »allas» tillgång till fortplantningen. Tragiska konsekvenser skulle följa: »Friheten att föröka sig orsakar allas undergång».⁵

Kanske bidrog de närmast apokalyptiska tongångarna till genomslaget för Ester Boserups välkända antites i boken *The Conditions of Agricultural Growth*. Hon menar där att ett ökat befolkningstryck driver fram teknisk utveckling inom jordbruket. Genom detta finns inte någon punkt när folkökning slår över i svält, som hos Ehrlich och Hardin. Boserup är en optimismens röst. Det finns ingen gräns för tillväxten.⁶ Men själva utgångspunkten har Boserup faktiskt gemensam med Ehrlich och Hardin, nämligen att befolkningen ökar ganska oberoende av samhällsliga förhållanden, låt vara att Boserup skiljer ut sig genom att tillskriva detta positiva följder (jämför Geijer ovan).

Notestein hade inte dragit sådana slutsatser. Han kom att se något av ett moment 22 i situationen. De skyhöga födelseåtalet var på en gång symptom och sjukdomsorsak. Den höga nativiteten berodde på att länderna inte hade moderniserats, men att de inte moderniserades berodde på den höga nativiteten. De familjer som skaffade alla dessa barn skulle aldrig få råd att bygga upp något välstånd. Barnen tärde hela tiden ner det lilla som hushållen kunde åstadkomma av överskott. Först om antalet barn reducerades kunde de små överskotten investeras i ekonomin och välstånd följa.⁷ Missionen för västerländska biståndsorganisationer blev därför att sprida kunskap om preventivmedel.

¹ M Livi-Bacci 2007 s. 138–140, speciellt not 1 s. 138.

² A Coale & E Hoover 1959. Skaffade folket i tredje världen färre barn, så skulle de följaktligen bli rika snabbare.

³ D Friedlander m.fl. 1999 ger prov på några tidiga (och här rashygieniska) uttalanden av den amerikanske demografen Kingsley Davies år 1945, se s. 496.

⁴ P Ehrlich 1972. (En femtedel av jordens befolkning skulle dö under 1970-talet.)

⁵ G Hardin 1968. (Jfr med Kingsley Davies, not ovan.)

⁶ E Boserup 1973.

⁷ A Coale & E Hoover 1959. Att Notesteins teori växte sig stark i USA ser D Friedlander m.fl. 1999 bero på landets roll som en sorts världspolis under perioden. Med detta fanns ett större ansvarskännande, om nu detta är rätt ord, se idem s. 496.

Faktiskt var åtminstone en av det svenska sjuttioalets befolkningshistoriska studier en kritik av samtida svensk biståndspolitik. Christer Winbergs *Folkökning och proletarisering* handlade förvisso om Falbygden i Västergötland under de hundra åren 1750–1850, men var egentligen en uppgörelse med dåtidens officiella syn på tredje världen. Den kritiserade vad författaren kallade »SIDA-linjen», med vilket avsågs synen att folkökning är något som sker på grund av okunnighet om preventiva metoder och ganska oberoende av ekonomiska och sociala förhållanden.¹ Därmed anslöt han sig till en teoribildning som på avgörande punkter skiljer sig från moderniseringsteorin.

Den socioekonomiska teorin

När historiker under sextio- och sjuttioalet ryckte fram på det befolkningshistoriska fältet gjordes en överraskande² upptäckt. Exempelvis Peter Laslett och hans Cambridge-grupp kunde efter kvantitativa djupstudier av äldre tiders folkbokföring visa på i allmänhet små familjer i det äldre agrarsamhället. Familjer med tre generationer var sällsynta liksom hushåll i vilka släkt såsom farbröder, kusiner eller syskon med »egna» familjer ingick. Familjen förr var huvudsakligen kärnfamiljen. I genomsnitt bestod de av inte så mycket mer än fyra till fem sammanlevande personer, alltså ett gift par och deras barn. I England var sådana familjer allmänna redan på 1540-talet då församlingslängder började föras. Dessutom fanns empiri som antydde att människor hade levt på detta sätt i många sekler dessförinnan. Kärnfamiljen var helt enkelt inte något resultat av industrialisering eller modernisering, utan fanns så länge tillbaka hushållsstrukturen kunde studeras.³

De västeuropeiska hushållen tycktes kännetecknas av:

- I. Sena giften för förut inte gifta kvinnor
- II. Liten åldersskillnad mellan man och hustru
- III. Stor andel hustrur äldre än sina män
- IV. Stor andel av befolkningen i tjänst hos andra familjer
- V. Övervikt för enklare hushållsbildningar, i synnerhet kärnfamiljen.

Detta medförde att familjerna var ganska likartade över den sociala skalan. Överlag var de små och inte särskilt komplexa.⁴

¹ Om bakgrunden, se C Winberg 2010 s. 16f; om »SIDA-linjen», se C Winberg 2000 s. 192, not 2. Benämningen enligt ett privat utbyte.

² Det är lite svårt att belägga detta omdöme. Enligt ett muntligt utbyte med Christer Winberg var en av de vanligaste reaktionerna på hans bok förvåningen över hur små familjerna visade sig ha varit förr och vidare att en framstående historiker kunde i TV så sent som på sextioalet uttala att folk förr bodde i storfamiljer.

³ P Laslett 2002.

⁴ P Laslett 1977; R Wall, J Robin & P Laslett 1983 tabell 17.5.

Att arbeta utom föräldrahushållet var sålunda inte någonting nytt med det moderna samhället. De tidigmoderna samhällena var mycket rörliga. Särskilt ungdomarna flyttade runt. Kännetecknande för det förindustriella samhället var närvaron av tjänstefolk i alla utom de allra fattigaste hushållen. Barnen lämnade föräldrahemmet i unga år, runt 15 till 16 år gamla, och ägnade omkring tio år som drängar eller pigor. Ogift tjänstefolk utgjorde inte sällan kanske uppemot hälften av åldersgruppen 15–30 år. Sett till hela befolkningen var omkring en av åtta i tjänst på detta sätt.¹ En rörlig arbetskraft av unga människor utgjorde alltså en färdig reserv när länderna började att industrialisera.

Som drängar och pigor lärde de sig jordbrukets färdigheter och sparade ihop resurser för att, i sinom tid, själva kunna gifta sig. Tillträdet till äktenskapet tycktes reglerat av särskilda normer i lokalsamhället. Ett försörjningsvillkor verkade krävas. Detta gjorde att en stor del av befolkningen förblev ogift, åtminstone en av tio, och att giftermålen ägde rum förhållandevis sent för båda könen.² Tonårsäktenskap var begränsat till eliten, men även där på väg bort före slutet av 1600-talet.³ Att tillgången på jord sålunda reglerar äktenskapsbildandet kallas med en fackterm ett »land niche-system», alltså ett starkt sammankopplande av demografin med de ekonomiska och sociala villkoren för bosättning.⁴

Giftermålsfrekvensen och giftermålsåldern för kvinnan är naturligtvis viktiga faktorer för fruktsamheten. Förblir en stor del kvinnor ogifta eller om de gifter sig sent i livet reducerar detta fruktsamheten, eftersom en stor del av deras fruktsamma period då redan är förbrukad.

Somliga av dessa kunskaper var egentligen återupptäckter. Exempelvis den finländske sociologen Edvard Westermarck uppmärksammade den i hans tid (det sena 1800-talet) tilltagande äktenskapslösheten och stigande giftermålsåldern i Europa (undantaget Ungern och Ryssland), vars orsak han sökte i svårigheten att underhålla en familj. Han skriver:

»äktenskapsfrekvensen är en mycket känslig barometer på de förhoppningar, vilka massan av folket ställer på framtiden; hårda tider, krig, handelskriser m.m. nedtrycka

¹ Ålder för att flytta hemifrån, se M Dribe 2003. Andelen tjänstefolk av befolkningen varierade förstås över tid. En hållpunkt som ovanstående baserades på är att i Sverige år 1800 var 113 000 män över femton år (sammanlagt 816 000 personer) drängar samt att i åldersspannet 15–30 detta år fanns 576 000 personer (varav ungefär hälften män), se E Hofsten 1986 tab. 5.1 & 7.2.

² En sådan »kontroll» av fruktsamheten saknas i huvudsak utanför Västeuropa och bildar bakgrund till de högre födelsetalen i tredje världen under 1900-talet än i Västeuropa under 1800-talet, se M Livi-Bacci 2007 s. 142.

³ Uppgiften gäller England, se P Laslett 2002. För Sveriges del har Lennart Palm hävdatt tonårsäktenskap inte var ovanliga ännu på 1600-talet, åtminstone inte i delar av landet, se L A Palm 2001

⁴ W Seccomde 1992 s. 188

regelbundet äktenskaps-siffran, medan goda tider och fördelaktiga ekonomiska förhållanden har en motsatt verkan.»¹

Senare skulle den ungerske statistikern Hajnal i en klassisk studie från 1965 distinkt definiera den gräns i Europa som i en tänkt linje från Sankt Petersburg till Trieste skilde ett särskilt västeuropeiskt giftermålsmönster med en kvinnlig vigselålder inte lägre än 24 år och där tio till tjugo procent av kvinnorna aldrig gifte sig från ett östeuropeiskt där giftena var tidiga och allmänna.²

Denna sammanföll med olika principer för bosättningsprinciper, *neolokalitet*, det vill säga självständig hushållsbildning för brudparet, och *virilokalitet*, det senare regeln att brudparet flyttar in och bor hos äldre släktingar.³

Mot bakgrund av hur styrd demografin i allmänhet, och äktenskapsbildningen i synnerhet, verkar ha varit av ekonomiska villkor ifrågasatte forskare om man över huvud kunde tala om en högtrycksordning för demografin i det västeuropeiska äldre agrarsamhället trots den höga spädbarnsdödligheten. Snarare tedde det sig som ett lågtrycksordning där takten i hushållsbildningen kunde sakta ned som svar på åtstramning av jordmarknaden och sjunkande reallöner (i Malthus vokabulär, *preventive checks*) och vice versa. En socioekonomisk linje höll för sant att folkökningstakten kontrollerades väsentligt mer på detta sätt än genom återkommande dödlighetskriser (i Malthus språkbruk, *postive checks*).⁴

Enligt uppfattningen är därmed antalet »födkrokar» avgörande. Ordet har sin rot i det gamla bondesamhället. Kroken är ett äldre ord för årdret, på slättlandet en föregångare till plojen. Födkroken var redskapet, kroken, som gav utkomst åt sin brukare. Det är i en bildlig bemärkelse som ordet används. En födkrok är ett utkomststillfälle, vilket som helst. På längre sikt, enligt hypotesen, kan befolkningen strängt taget inte öka utan att antalet födkrokar också gör så. Folkökning äger alltså rum inom ramen för samhällets egen kontroll. I goda tider, exempelvis när jordbrukspriserna är höga och efterfrågan på arbete stiger underlättas familjebildning. Demografin styrs därmed av så kallade *endogena* faktorer.⁵

Teorin innebär inte att befolkningsstorleken alltid är i samklang med antalet »födkrokar». Människan reagerar förstås inte på framtiden så mycket som sin bild av densamma. En vad hon trodde lovande framtid kan mycket väl ha uteblivit och bytts ut mot arbetslöshet och social kris. En återanpassning av be-

¹ E Westermark 1893 s. 116. Även Johan Brovallius tycks tala om ett sådant system. Han skriver att staten måste råda bot på »näringslösheten ... ty, därigenom hindras folket att para sig, ehuru benägna de ock där till annars vore», J Brovallius 1756 s. 17.

² J Hajnal 1965.

³ Kring detta, se ex. W Seccombe 1992 s. 106f (virilokalitet) resp. 237f (neolokalitet).

⁴ W Seccombe 1992 s. 185; D Levine 1987.

⁵ Ett klassiskt arbete inom skolbildningen är R A Easterlin & E M Crimmins 1985.

folkningen till arbetskraftsefterfrågan kan i en sådan situation vara smärtsam, men måste på sikt bli följd. Färre kan gifta sig. Många får flytta och börja om.¹

Men somliga forskare gjorde mer långtgående antaganden än så. Inte bara äktenskapsbildandet skulle begränsas mot en socioekonomisk bakgrund. Även den äktenskapliga fruktsamheten, alltså hur ofta de gifta kvinnorna födde barn, tolkades på samma vis. Fruktsamheten skulle förr ha kontrollerats även inom äktenskapet.²

Det var delvis som en följd av att datamaskinen gjort sitt intåg och ökat möjligheterna till ett systematiserande av massdata – ett slags den akademiska forskningens industrialisering – som sådana resonemang kunde föras. Tidsödande rekonstruktioner av ett större antal familjers levnadshistoria inom ett lokalområde visade på resultat som togs till intäkt för att födelsekontroll förekommit i det äldre svenska agrarsamhället. Winberg fann ett mönster där kvinnor födde barn upp i fyrtioårsåldern, men med ganska stora intervaller mellan födslarna, så kallad *utspridning* [*spacing*]. Så här sammanfattade Winberg sina resultat:

»I ett modernt samhälle förvärvsarbetar den gifta kvinnan utanför hemmet. Barnafödandet koncentreras till en relativt kort period för att hustrun snart skall kunna återuppta sitt förvärvsarbete [så kallad *avbrytning*, min anm.]. I ett jordbrukssamhälle, där familjen i stor utsträckning var en produktionsenhet . . . kunde det vara lämpligt med barn i olika åldrar. Det fanns sysslor av de mest skiftande slag och av olika svårighetsgrad, som kunde skötas av barnen. Det kunde också vara fördelaktigt att få barn ganska sent, eftersom det då fanns hemmavarande barn på föräldrarnas ålderdom.»³

Mer generellt uttryckte demografen Jack Caldwell detsamma med sin välkända teori om flöden mellan generationer (*theory of inter-generational flows*). Fruktsamheten är hög om barn är en tillgång till föräldrarna och till andra familjemedlemmar i äldre generationer. Arbetsförtjänster, inkomster och andra källor till välstånd flödar huvudsakligen från barn till vuxna och andra äldre.⁴ För många familjer förr kunde det alltså vara önskvärt med många barn. Fruktsamheten begränsas först när flödet vänds åt andra hållet. Då är barnen istället en kostnad för föräldrarna. De måste kläs och mättas och på andra sätt bli sörjda för. I ekonomisk mening förväntas de inte längre ge så mycket tillbaka, vare sig när de som barn går i skolan eller som vuxna, eftersom det är troligt att de flyttar hemifrån och lever självständigt.

¹ C Winberg 1997 s. 117f.

² För att ta ett exceptionellt exempel bland en rad av studier. Redan under högmedeltiden påstås födelsekontroll ha förekommit inom äktenskapen i Västeuropa, se P P A Biller 1982.

³ C Winberg 1975 s. 245.

⁴ J Caldwell 1976.

En fördjupad socioekonomisk tolkning möter hos Louise Tilly och Joan W. Scott, vilka ser övergången från flera till få barn involvera också kvinnors förändrade ställning inom produktion. Begreppet »familjefond» [family fund] förs in i analysen. Denna betecknar bland annat att flera inkomster var nödvändiga för många familjer. Längre var barnens inkomster viktigare för denna fond än det vad deras mamma skulle kunna skrapa ihop på en arbetsmarknad som dessutom kraftigt diskriminerade kvinnor. Men med ökat behov av att ge barnen en utbildning för att förbättra deras möjligheter i livet inträffade en förändring:

»Förr i världen hade barnen arbetat så att deras mödrar skulle kunna stanna hemma och sköta sina husliga och reproduktiva plikter. När familjerna behövde extrainkomster var det numera mödrarna som arbetade istället för barnen.»¹

Med detta föll fruktsamheten.

Sammanfattningsvis är socioekonomiska teoretikers mest väsentliga invändning mot transitionsteorin att den ser dödstal och födelsetal som obundna av varandra. När dödstalet föll och alltfler barn överlevde till vuxen ålder så borde detta rimligtvis också påverka födelsetalet. Jordmarknaden borde ha stramats åt och försvårat för unga att sätta bo. I slutändan borde detta ha lett till att färre barn fötts. Men de spärrar som fanns i det förindustriella samhället för att reglera folkökningen slog inte ut. Tvärtom verkar antalet giftermål och födslar stiga under början av 1800-talet.² Orsaken till detta söktes av skolbildningen istället utanför demografin, i nyodlingen och det mer intensiva jordbruket, vilket ökade arbetskraftsefterfrågan under 1800-talet. Detta skapade större möjligheter till familjebildning och den sjunkande dödligheten motverkade därmed inte höga födelsetal. Folkökning följde. Nedgången i dödlighet kan därför inte förklara 1800-talets befolkningstillväxt.

I centrum för analysen hamnade istället 1800-talets proletarisering, med vilket menas det ökade behovet inom en befolkning att arbeta åt andra. Under 1800-talet tycks möjligheterna att leva utan att besitta jord ökat väsentligt och framstod kanske till och med som ett attraktivt alternativ för unga.

Teorin fann stöd för resonemanget av att arbetspriset inte föll när de stora överlevande barnkullarna kastades ut på arbetsmarknaden ett stycke in på 1800-talet.³ Proletarisering och pauperisering, det vill säga ett författigande, tycks inte ha sammanfallit. Är denna tolkning riktig innebär det en motstridig

¹ L Tilly & J W Scott 1987 s. 219.

² C Winberg 1975, speciellt s 16–31.

³ Reallönerna steg kraftigt de första kvartseklet på 1800-talet för att därefter öka svagt eller möjligen stagnera, trots det väsentligt större utbudet av arbetskraft, se C-J Gadd 2000; O Lundsjö 1975 s. 168 (med regionala variationer – notera att de sägs öka med 13 % i Älvsborgs län och i Gbg & Bohuslän med 8 % åren 1825–55!), C Winberg 1975 s. 54 och där refererar litteratur.

utveckling på landsbygden under folkökningsepoken där ett ökat välstånd och högre levnadsstandard går hand i hand med en omfattande proletarisering och vidgade klyftor inom befolkningen.¹

Exempelvis i England skapade hemindustrin en från bönderna skild »proletär demografisk modell» med först och främst tidigare giften, men också högre vigselfrekvens (de ogifta halverades i antal), något högre äktenskaplig fruktsamhet och en större förekomst av oäkta barn.² Men också i Sverige och även i områden utan hemindustri växte de proletära utkomsttillfällena fram. Från år 1750 togs den största delen av folkökningen ut bland de obesuttna grupperna. De »födkrokar» som uppstod inom ekonomin var under 1800-talet inte på gårdar så mycket som på torp och backstugor.³ Proletariseringen tycks alltså inte ha varit en följd så mycket som en förutsättning för folkökningen. Processen rubbade något av en äldre demografisk modell, där giftermål fick vänta tills en bondgård blev ledig. I grund och botten ska det alltså ha varit en underliggande strukturomvandling av landsbygden som bar upp folkökningen.

Den kulturella teorin

Den socioekonomiska tolkningen var utgångspunkten i det så kallade Princeton-projektet 1978–79. Men dess storskaliga bearbetning av data från en mängd områden i Europa tycktes visa att födelsetalet föll samtidigt i världsdelen efter omkring år 1870. Vigselåldern steg och den äktenskapliga, liksom den utomäktenskapliga, fruktsamheten sjönk. Fram till år 1930 blev barnantalet halverat i Europa. Barnrika familjer försvann och två- eller trebarnsfamiljen blev helt dominerande. Detta verkade ske vid samma tid och förlöpa i samma takt i alla undersökta länder, det vill säga i distinkt olika socioekonomiska områden. Projektet slutade därför med att det sökte gendriva en socioekonomisk tolkning. Istället ämnade det förklara fruktsamheten i kulturella faktorer. Så här har dess slutsatser sammanfattats⁴:

- I. Traditionellt var fruktsamheten i stort sett okontrollerad
- II. Först en sänkning av fruktsamheten i kvinnors högre åldersintervall resulterade i lägre äktenskaplig fruktsamhet
- III. Förändringen i fruktsamheten efter år 1870 var inte beroende på äktenskapsfrekvensen så mycket som av den äktenskapliga fruktsamheten

¹ Detta diskuteras för Englands del av Edward Thompson. Han menar att det »är fullt möjligt att hålla fast vid två hållningar, vilka, i förstone, framstår som motstridiga. Under perioden 1790–1840 skedde en liten stegring av levnadsstandarden. Under samma period ökade exploateringen, osäkerheten och det mänskliga eländet. Vid år 1840 hade de flesta människorna det »bättre ställt» än sina föregångare femtio år tidigare, men de hade uppfattat och fortsatte att uppfatta den lilla förbättringen som en katastrofal erfarenhet.»; se idem 1968 s. 231.

² D Levine 1987 s. 88–91.

³ Bönderna ökade med en tiondel under de hundra åren 1750–1850 medan de obesuttna fyrdubblades, se C Winberg 1975 s. 5.

⁴ D Friedlander m.fl. s. 498f.

- IV. Förändringen i den äktenskapliga fruktsamheten var snabb och betydande
- V. När fruktsamhetsnedgången en gång inleddes vände inte utvecklingen uppåt igen
- VI. Fruktsamhetsnedgången började i stort sett samtidigt i Europa, trots stora skillnader i socioekonomi mellan regioner

Fruktsamhetsnedgången ska ha orsakats av en ny mentalitet som skapades där folk själva medvetet sökte påverka barnaskarornas storlek.¹ Som bakomliggande förklaring lyfts sekulariseringen fram. Frågan är inte tillgången på preventivmedel eller kunskapen om preventiva metoder så mycket som att motståndet mot att nyttja dem undan för undan bröts ned. Traditionella hållningar till fruktbarheten hade sin rot i religiösa föreställningar som efterhand blev undergrävda.²

Denna tolkning av befolkningsutvecklingen ligger förstås nära moderniseringsteorin. Den tröghet i samhället som den senare förutsätter kan förklaras här mer bestämt med kulturella faktorer, framför allt religion och sekularisering. Också en kulturell tolkning förutsätter att fruktsamheten var naturlig i det äldre samhället. Födelsekontroll förekom knappast så länge attityden mot sådan var fientlig. Områden som var präglade av en traditionell kyrklighet, alltså, i Sveriges fall, där Bibelns och Luthers syn på äktenskap, sexualitet och barnafödande var levande, dröjde sig en högre fruktsamhet kvar.

Kanske kan man säga att om människan enligt transitionsteorin inte *förmår* ingripa i befolkningsutvecklingen så *vill* inte den kulturella tolkningens människor göra så förrän detta har stöd i hennes värderingar. Resultatet blir dock på sätt och vis detsamma. Människan förr ingrep inte i befolkningsutvecklingen och detta fick vissa samhälleliga följder. På så vis skapar en kulturell tolkning, liksom transitionsteorin, ett utrymme för ett av ekonomisk och social utveckling oberoende för demografien.

Resonemanget för till ett av de stora namnen internationellt för studiet av religionens påverkan på fruktsamheten, Calvin Goldscheider. I sin bok *Population, Modernization and Social Structure* från 1971 hävdar han att det som bör uppmärksammas i en sådan studie är dels kyrkans grad av förankring i lokalsamhället och dels dess värderingar kring könsroller, sexualitet och familjelivet såsom dessa kommer till uttryck samfundslivet i stort. Om exempelvis en kyrka med stark ställning i lokalsamhället återkommande uttalar en positiv värdering av familjen kan detta få kvinnor och män att tro att det strider mot deras religiösa värderingar att barnbegränsa. Sannolikt kan kyrkan påverka frukt-

¹ J Knodel & E van der Walle 1979.

² R Lesthaeghe 1980.

samheten genom propagerande mot preventiva metoder¹, men främst gör den det kanske genom att stimulera efterfrågan på barn. Kyrkan kan bidra till ett klimat där önskan om barn förblir stark.²

I allmänhet förutsätter den kulturella tolkningen ett spridningsschema. Födelsekontroll ses som en innovation bland de högre skikten i samhället som sedan sprids nedåt längs den sociala skalan och från centrum till periferin. Bland monarker, adel och patricier – folk med hög social status som sekulariserades tidigt – började födelsekontroll först uppträda. Forskningen har givit stöd åt denna kronologi, men knappast särskilt entydigt.³

Att områden dominerade av kyrkans uppfattningar om äktenskap och barnafödande skulle ha en högre fruktsamhet än områden som frigjort sig från denna söker Kenneth Lockridge leda i bevis genom en studie baserad på statistik från olika regionala områden (prosterier) i Sverige.

Lockridge menar att fruktsamheten generellt var okontrollerad i början av 1800-talet. Fram till 1855 höjs (!) sedan fruktsamheten i Värmland och västra Närke, men sänks i andra delar av landet. I synnerhet sänks den på slättbygden norr om Mälaren, i trakterna kring Hedemora, samt i Hälsingland. Lockridge menar att man inte kan förklara detta med hänvisning till någon hos de tre regionerna gemensam ekonomisk eller social struktur. Tvärtom är dessa tre områden mycket olika varandra i sådant hänseende. I ett av fallen kommer han in på ett spridningsresonemang. Slättbygdsområdet i Västmanland-Uppland, menar Lockridge, hade kontakt med sekulariserade idéer genom sin närhet till Stockholm. Han frågar sig med detta om det var områden med goda kommunikationer som övergick till barnbegränsning.⁴ I mer avlägsna områden levde istället äldre, alternativa metoder till barnbegränsning kvar såsom sena giften vilka inte utmanade folkets och prästens värderingar.⁵

Generellt sett behandlas enligt tolkningen sociala och regionala variationer i ett schema av föregångare och efterslänrare. Lägre klasser och »efterblivna» regioner ligger i bakvattnet, men kommer i slutändan att följa de mer utveck-

¹ Religionen kan också snabba på fruktsamhetsnedgången. Den mycket snabbt fallande fruktsamheten sedan 1979 i Iran brukar ofta sättas i samband med att det inflytelserika prästerskapet deltog i barnbegränsningskampanjer på landsbygden, se Livi-Bacci 2007.

² C Goldscheider 1971.

³ I Elmroth 1981 s. 151ff visar att bland den svenska adeln började födelseatalen att falla från och med födelsekohorterna från 1720-talet (han ger dock detta knappast någon kulturell förklaring). Elmroth gör också en utblick. 1700-talets franska adel verkar begränsa sig till 2–3 barn medan 6 barn var genomsnittet under föregående århundrade för denna grupp. Även bland borgerskapet i Geneve minskade barnantalet från 1600-tal till 1700-tal, från omkring 7 till drygt 3. Däremot stiger barnantalet bland den brittiska aristokratin under samma tid, se I Elmroth 1981 tabell 32 och där refererad litteratur.

⁴ Med barnbegränsning menar Lockridge för övrigt ett modernt mönster vilket begränsar barnafödandet till början av äktenskapet, dvs. i enlighet med Henrys definition.

⁵ K Lockridge 1983 s 20f, 27f, 48ff, 58f; för en kritik av Lockridge, se Winberg 2000 s 203f.

lade på vägen till modernitet, framsteg och färre barn. Här skiljer sig en socioekonomisk och kulturell tolkning åt i grunden.

För en socioekonomisk tolkning var födelsekontroll inte någonting som folk behövde lära sig. Snarare var det så att strategin som ett äldre samhälle använt sig av för att tygla fruktsamheten nu modererades och barnafödandet koncentrerades till äktenskapets tidigaste år som en *anpassning* till förändrade sociala och ekonomiska villkor.¹ Tvärtemot detta menar en kulturell tolkning av fruktsamheten att födelsekontrollen innebar en *innovation* mot slutet av 1800-talet, där några grupper gick före och andra kom efter. Detta är pudelns kärna vad gäller fruktsamhetsnedgången (och därmed delvis befolkningsutvecklingen i stort). Frågan gäller om det var en minskad efterfrågan på barn eller en ökad acceptans för födelsekontroll som föregick fruktsamhetsnedgången.²

Det är svårt att bedöma vilken av de två huvudtolkningarna – *innovation* eller *anpassning* – som är dominerande inom historieämnet. I Sverige har nedgången i fruktsamhet inte utforskats särskilt mycket.³ Enligt sociologen Göran Therborn har forskningen nått en ganska vitt spridd, men inte enig, ståndpunkt. Förändringar i den sociala strukturen (industrialisering, urbanisering och annat) är inte *prime mover*, själva drivkraften bakom fruktsamhetsnedgången. Födelsekontroll⁴ förutsätter inte bara en, vad han kallar, insikt om nyttan [*a sense of benefit*] med barnbegränsning, det vill säga att familjen tjänar på ett mindre barnantal utifrån ett slags kostnad–nytta analys, utan också en insikt om att man själv kontrollerar tillvaron [*a sense of personal mastery*].

Någon renodlad idealism bjuder Therborn inte på.⁵ Kulturella förändringar kan, menar han, ha sin bakgrund i sociala förändringar, men de två processerna behöver inte vara samtida. Men nödvändigt för att barnbegränsning skall introduceras är att människor frigör sig från äldre traditioner. Födelsekontroll, skriver han, »innebär att ta kontroll över sitt eget liv, över sitt öde». Med en sådan betoning blir fruktsamhetsmönstret ett slags termometer på graden av frigörelse från auktoriteter och en äldre patriarkal⁶ ordning.

¹ Begreppsparet efter G Carlsson 1966. Carlsson testade själv de två hypoteserna på svenska regionella data och slöt sig utifrån sin studie till teorin om anpassning.

² W Seccombe 1993 s. 186.

³ En norsk studie som ger stöd åt en socioekonomisk tolkning är S Sogner, H Randsborg & E Fure 1984. En studie från samma land som i högre grad involverar kulturella faktorer är I Blom 1980. Hon tolkar fertiliteten som en funktion av de olika intressena hos individen (kvinnan), familjen och nationen. En lägre fruktsamhet fordrade en mer förnuftig balans dem emellan, vilket involverade att den patriarkala dominansen bröts.

⁴ Här = barnafödandet koncentrerat till äktenskapets början, det vill säga i linje med Henrys' definition.

⁵ Exempelvis menar han att motiven till födelsekontroll förstärktes när allmän skola infördes och genom förbudet mot barnarbete. Detta ökade kostnaden att ha barn.

⁶ Med patriarkal menar Therborn mannens makt över hustru och barn, även för den tid de senare har flyttat hemifrån.

Therborn inskräper i enlighet med ett sådant resonemang att barnbegränsning först förekom i de två länder som upplevde de moderna sociala revolutionerna – USA och Frankrike. Här upplevde folk att de kontrollerade tillvaron. Efter samma mönster spelade kommunismen i Östeuropa och Asien stor roll för radikala förändringar av familjebildning och fruktsamhet där under 1900-talet.¹

I ett vidare led har också äktenskapsbildningen har tolkats i kulturella termer. Så var fallet redan hos den ovan citerade Edward Westermarck, som i följande rader tycks se den äktenskapliga kärleken begränsad till Västerlandet:

»I ett avseende är emellertid medelåldern för kvinnans inträde i äktenskap omedelbart beroende av kulturgraden . . . ju räre ett folk är och ju mer uteslutande kvinnan värderas som ett medel att tillfredsställa mannens drifter eller som en arbetsträl, vid desto tidigare ålder eftersöks hon i allmänhet av mannen. Om äktenskapet däremot är en förbindelse mellan två själar, inte enbart en köttslig förbindelse, fordrar mannen en högre grad av andlig mognad hos den kvinna, med vilken han önskar förena sig.»²

Så rättframt formulerar sig knappast någon i dag, men den malthusianska tankegång som vidlåder föreställningen att de olika giftermålsmönstren (också) har en bakgrund i skillnader i kulturellt framåtskridande har knappast övergivits inom samhällsvetenskapen.³ I sammanhanget ges de båda olika giftermålsmönstren inte sällan också kulturella följder. Eftersom hushållsbildningen i Västeuropa, skriver Therborn, utgjorde den sannolikt minst patriarkala i en annars patriarkal värld hamnade beslutsfattandet i frågor som rörde fruktsamhet helt i händerna på det unga paret själva, vilket underlättade förändringar. Här vilade inte någon auktoritet över dem i form av storfamiljens äldre generation. Västeuropéer hade helt enkelt större utsikter att snabbare frigöra sig.

Fruksamhetens nedgång i Sverige förklarar Therborn sålunda inte minst med kyrkans försvagade position i samhället under tiden 1870 till 1930. Processen stärktes också av andra samtida stora politiska omvälvningar. Det tidiga nittonhundratalets Skandinavien såg radikala reformer avseende äktenskapet. Barnens rättigheter stärktes. Likställighet mellan mannen och kvinnan inom äktenskapet infördes – målsmanskapet avskaffades och rätten till skilsmässa introducerades. Detta ägde rum trots att Sverige fortfarande var en

¹ Kruket för en sådan tolkning är att Österlandet annars traditionellt tycks ha haft lägre äktenskaplig fruktsamhet än Västerlandet. Detta förklaras av Therborn inte av en större närvaro av födelsekontroll, utan av olika kulturellt bestämda faktorer: brist på intimitet inom äktenskapet till följd av stora ålderskillnader mellan makarna, åtskilda livssfärer för män och kvinnor, inklusive, i några fall, åtskilda sängkammare, därutöver normer om långa amningsperioder – upp till två eller tre år – och/eller sexuell avhållsamhet efter födsel, samt förbud mot sexuell aktivitet för yngre mor- och farmödrar och mot omgifte bland änkor.

² E Westermarck 1893 s. 163.

³ se J Goody 2006 s. 281f och där refererad litteratur.

jordbruksekonomi och förhållandevis sent införde ett modernt politiskt system. Men patriarkalismen i Sverige hade förblivit en del av ett förmodernt, föråldrat socialt system som bars upp inte minst av den lutherska kyrkan. När kyrkan visade sig illa förmögen att handskas med den samtida proletariseringen och urbaniseringen och inte heller frikyrkorna kunde erbjuda något stöd för den gamla patriarkala ordningen – de var vid tiden alltför stora motståndare till etablissemangen – fanns, menar han, i början av 1900-talet i Sverige inte längre någon stark röst för patriarkatet. Frigörelse följde och med det föll fruktsamheten.¹

Schema över teorierna

Vad som ytterst ligger bakom befolkningsutvecklingen är som framgått ett stort diskussionsämne inom historie- och samhällsvetenskapen. Linjerna i den debatten kan utkristalliseras till tre. I nedanstående tablå har de uppställts schematiskt. Alla tre skolor finns representerade inom dagens vetenskapliga diskussion om befolkningsutvecklingens orsaker och följder.

	MODERNISERINGS- TEORIN	DEN SOCIO- EKONOMISKA TEORIN	DEN KULTURELLA TEORIEN
Vad påverkar fruktsamheten före transitionen?	kvinnors fysiologi	familjens sociala och ekonomiska situation	religion och sekularisering
Vad bestämmer folkökningen under transitionen?	den vanemässigt höga fruktsamheten	det växande antalet »födkrokar»	motståndet mot preventiva metoder
Vad innebär fertilitetsnedgången?	en innovation	en anpassning	en innovation

Transitionsteorin har knappast övergivit svensk historieskrivning. I standardverket *Svensk befolkningshistoria* hävdar Erland Hofsten att hälsan förbättrades av från bondesamhället mer oberoende faktorer. Befolkningsökningen under 1800-talet kom alltför snabbt för att kunna vara orsakad av någon mer genomgripande strukturomvandling av agrarsamhället.²

Därmed blir det demografin som bestämmer ekonomin snarare än tvärtom. Bo Malmberg torgför en sådan uppfattning. Istället för jordbruksteknik eller liknande menar han att familjebildningen som sådan styrde utvecklingen på den svenska landsbygden. Ju högre barnafödande (och ju bättre hälsa), desto

¹ G Therborn 2004 särskilt s. 8, 82, 241, 244, 291 och 301ff.

² »[D]e båda tegriska faktorerna freden och potäterna samt i någon mån också vaccinationen var tillräckliga för att förklara den plötsligt större folkökningen», se E Hofsten 1986 s. 166.

större odlarmöda. Kronologiskt sammanfaller detta med transitionsfasen inom demografin. Så länge fruktsamheten är hög hålls fast vid traditionella levnadsmönster och de fler munnarna tär på det överskott som skapas. Befolkningens beroendekvot – »demographic dividend» – förblir stor.¹

Den ökade folktätheten – till följd av den förutvarande folkökningen – hade samtidigt skapat bättre förutsättningar för utbildningsväsende och för framväxten av till modernäringen alternativa sysslor. Så småningom minskade därför attraktionen för familjer att skaffa många barn. En minskad beroendekvot skapade, i sin tur, ytterligare utrymme för en ekonomisk tillväxt. En mer kunskapsintensiv ekonomi blev möjlig och tillväxten accelererade.²

I detta sammanhang kan nämnas exempelvis Sune Åkerman som menar att fruktsamhetsfallet var en i förhållande till ekonomin förhållandevis självständig process. Det sker för snabbt för att uteslutande vara betingat av urbanisering eller industrialisering.³ Detta öppnar för en tolkning som istället låter nedgången i fruktsamhet bestämma den ekonomiska utvecklingen.

Till transitionsteorins fortsatta livskraft har säkert också bidragit att den visat sig anpassningsbar för olika perspektiv. En »feministisk» läsning av den finns hos den skotske sociologen John MacInnes och hans teori om den »reproduktiva revolutionen». Den ökade överlevnaden för spädbarn har medfört att kvinnor dels kan ha färre barn än de en gång var tvungna att ha och dels att de kan ägna en kortare fas i livet åt att föda barn än tidigare.⁴ Förändringen ser han som den största och mest långvariga revolutionerna under 1900-talet. Att ha barn värdesätts fortsatt av de flesta kvinnor, men det är inte längre den enda saken, eller ens huvudsaken, i kvinnors liv. Kvinnor har tagit vara på den möjlighet som förändringen i barndödligheten givit upphov till. Karriärkvinnor i dryga trettioårsåldern som fortsatt lever singelliv i vetskap om att det

¹ Begreppet avser antalet arbetsföra i förhållande till mängden barn och gamla i samhället och anses ha betydelse för ekonomin. Exempelvis Harvardekonomen David Bloom med kollegor menar att ju större övervikt för den förra gruppen desto mer gynnsamma förutsättningar för ekonomisk tillväxt. Den parallella framväxten i Irland av en relativt stor andel arbetsföra ungdomar och ett fallande födelsetal är, menar de, en väsentlig faktor bakom landets ekonomiska frammarsch efter omkring år 1990, se D E Bloom, D Canning, J Sevilla 2003.

² B Malmberg 2011.

³ S Åkerman 1984 s. 216f.

⁴ Några siffror för svenska förhållanden får illustrera. En tjuugoårig flicka under det sena 1700-talet kunde förvänta sig att leva ytterligare knappt fyrtio år. Ungefär två femtedelar av dessa återstående år, omkring femton år, var hon i grossess eller med småbarn vid bröstet (såvida hon gifte sig). På 1930-talet var den återstående livslängden för en tjuugoårig flicka i snitt ungefär femtio år. Endast fyra, fem år av dessa, eller en tiondel, upptogs av ovanstående. Skillnaden i dag mot sjuttonhundratalet har växt sig än större. Dagens tjuugoåringar ägnar endast omkring en tjugondel av sina återstående år åt barnfödelse, såvida de alls skaffar några. Beräkningarna om kvinnlig återstående livslängd baseras på statistiska tabeller för riket som helhet, se *Historisk statistik för Sverige I*. Allmänt födde kvinnor barn upp i fyrtioårsåldern, se C Winberg 1975 s. tab. B:30 s. 215, 222 och tab. B:39 s. 239.

finns gott om tid att skaffa ett barn eller två, om de önskar, är, enligt honom den kanske tydligaste vittnesbörden om förändringen.¹

Det finns knappast anledning till tvivel om att sådan »reproduktiv revolution» ägt rum. Men man kan rikta samma kritik mot MacInnes' teori som mot transitionsteorin. Båda lider av en avsaknad av förklarande element utöver rena demografiska fakta, vilka i sin tur får förklara annan samhälllig utveckling. Tolkningen innebär, att om barndödligheten går ner i ett samhälle så följer tvunget kvinnoemancipation.

Den »reproduktiva revolutionen» skulle här kunna kompletteras av en »kulturell» tolkning av kvinnofrigörelsen under 1800- och 1900-talen. Genom politisk kamp tillvann sig kvinnor rätten att själva välja sexualitet, partner och familjestorlek. De flesta samlag i världen i dag leder heller inte till graviditeter. Födelsekontrollen har i ökad utsträckning hamnat i händerna på kvinnor.² Exempelvis Amartya Sen ser befolkningsutvecklingen sammantvinnad med graden av jämställdhet i samhället. Med Indien som provkarta lyfter han fram att de områden där kvinnors läs- och skrivförmåga är högre är fruktsamheten lägre och vice versa. Visserligen varnar han för sökandet efter en enda variabel bakom fruktsamhetsfallet, och tror på en mer sammansatt förklaring där även ekonomiska och sociala faktorer kan ingå. Men han menar att det ramverk som en förklaring kan växa fram ur bör vara just jämställdhetsfrågan. När kvinnor tar sig större frihet, kräver rättvisa och hävdar ett större oberoende faller födelsetalet.³ I allt väsentligt är det också så Sune Åkerman tolkar nedgången av fruktsamhet i Sverige.⁴

Men inom den del av trettioalets befolkningskommissionen som berörde just kvinnans förändrade ställning är slutsatsen den närmast direkt motsatta. I ett särskilt yttrande menar Elin Wägner, Rut Grubb och Ruth Gustafsson att det fallande födelsetalet inte beror på framstegen för jämlikheten mellan könen så mycket som ett resultat av en »kvinnornas kris». Hon hade berövats »en livsform» när modern teknik gjort självhushållningen olönsam och omsorgen om äldre och yngre alltmer föll på samhället. Visserligen hade hon erövrat andra domäner utanför hemmet, men enligt Wägner med flera kunde

¹ J MacInnes & J P Díaz 2009. Observationen är förvisso äldre än MacInnes artikel. Redan sociologen Richard Titmuss lyfte fram förhållandet som en »fullskalig förändring» för kvinnors position och framtidsutsikter i samhället, se P Laslett 2002 s. 270.

² En beräkning är att drygt femton procent av ansvaret för födelsekontroll med moderna metoder tas av män genom främst kondom i rikare och sterilisering i fattigare länder. Kvinnorna står således för omkring åttiofem procent av den moderna födelsekontrollen, främst genom p-piller i rikare och sterilisering i fattigare länder. Utöver moderna metoder sker en del (omkring tio procent) födelsekontroll fortfarande på traditionell väg, genom »säkra perioder» och avbrutet samlag med en övervikt för den förra, se rapport från FN:s befolkningskommission *Levels and trends of contraceptive use as assessed in 2002*, tabell 9.

³ A Sen 2001.

⁴ S Åkerman 1984 s. 216f.

den makt som lönearbetet erbjöd inte kompensera den makt hon förr ägt över hemmet och barnen. Pendlande mellan yrkesarbete och hemarbete ägde rum på svårframkomliga vägar. Ett giftermål och i synnerhet barnafödande innebar inte sällan att hustrun lämnade lönearbetet. Men som hemarbetet inte längre gav några ekonomiska värden föll försörjningsbördan helt på mannen. Ett slags obalans uppstod inom äktenskapet. Situationen resulterade i att allt fler kvinnor barnvägrade och allt fler män äktenskapsvägrade. Kvinnorna röstade med livmodern, männen med fötterna. Detta gav till konsekvens ett utomordentligt lågt födelsetal.¹

Ett sådant resonemang har en tydligare socioekonomisk betoning. Det är förändringar inom produktion som har skapat en ny situation för både kvinnor och män vilken av olika skäl skapat en sorts vanmakt varav följt såväl låg giftermålsfrekvens som fruktsamhet.

Att på detta sätt involvera människans mer eller mindre medvetna syn på sig själv och världen behöver inte vara främmande för en socioekonomisk tolkning. Den senare bör inte uppfattas som att barnaskarans storlek förr var en konsekvens av ett slags högst medvetet och rationellt kalkylerande och med säkra följder. Vad teorin menar är att vissa normer om vad som utgjorde ett lämpligt antal barn i familjen var för handen och att dessa normer ytterst hade sin grund i ekonomiska och sociala förhållanden. Först när de senare förändras kan normen bli en annan. Och vidare, ett misslyckande att inte nå upp till normen kan också, som i fallet ovan, ges strukturella orsaker! I grund och botten är familjebildning och barnafödande en reflektion av folks sociala och ekonomiska situation.

Befolkningsanalysen koncentreras i denna förklaringsmodell till en samhällslelig nivå, kring villkoren för bosättning samt, på en familjenivå, kring barnets roll i samhället. Unga vuxna i det gamla agrarsamhället blev gifta först när deras ekonomi tillät det och de anses ha skaffat sig barn för att säkra framtidens behov av arbetskraft och som källa till trygghet vid sjukdom och ålderdom. Frågan om befolkningsutvecklingen förskjuts från demografin allena till lokalsamhällets struktur och institutioner vilka anses påverka inte minst förutsättningarna för äktenskapsbildning och synen på barn som arbetskraftstillgång eller mer av försörjningsbörda. Den troligaste förklaringen till folkökningen anses inom ramen för denna tolkning vara den samtida omstruktureringen av svensk landsbygd, vilken gav möjligheter till att leva utan att besitta jord. Det senare fallet i födelsetalet efter år 1870 förklaras i sin tur med det sena 1800-talets industrialisering, vilken ofta ägde rum på landsbygden.² Upp-

¹ E Wägner, R Gustafsson & R Grubb 1938.

² C-J Gadd & H C Johansen 2011 s. 298.

fattningen ser alltså demografin *beroende* av sitt socioekonomiska sammanhang och med det påverkad av *endogena*, alltså inre, faktorer.

Detta är tvärtemot moderniseringsteorin och den kulturella teorin. För dessa är en grundbult i uppfattningen att fruktsamheten inom äktenskapet före omkring 1900 anses ha varit, med Louis Henrys term, naturlig. Antalet föds- lar bestäms av kvinnors fysiologi samt diverse kulturella faktorer utanför den individuella familjens kontroll, framför allt amningsvanor. Yttre, *exogena*, fak- torer styr ekonomin. När hälsoläget förbättras av någon från agrarsamhället oberoende faktor så måste folkökning följa och »tvinga fram» en uppodling. Proletariseringen är en annan följd av att befolkningen på detta vis ökar »för snabbt». När väl färre barn föds inom äktenskapet, som en följd av en sorts andlig strömkantring, medger detta i sin tur nya förutsättningar för ekono- min. Kan också äktenskapsbildandet ges en kulturell tolkning framstår de ekonomiska effekterna av nämnda förändrade sinnesförfattning som än mer betydande. De arbetsförmögnas försörjningsbörda minskar drastiskt och sam- hället resurser kan i ökad utsträckning gå till investeringar. Demografin är alltså ett *oberonde* fenomen i samhällsutvecklingen, men med digra följder för ekonomin och den sociala situationen.

En studie av sambanden mellan produktion och reproduktion tvingas så- lunda förhålla sig till de två tolkningsramar som Malthus och Godwin fick representera i kapitlets inledning. Vem av dem träffade egentligen rätt om utvecklingen? Liksom på landsbygden i stort har naturens gästabud på Dalbo- slätten på två hundra år blivit rikare än någonsin. Det korntal om tre som Malthus räknade på för Sveriges del vid pass 1800 har åtminstone tiofaldigats och en ko mjölkar omkring tjugo gånger mer.¹ Kanske kan man därmed anse spöket fördrivet från befolkningsfrågan. Men möjligen är detta en förhastad slutsats. För samtidigt är de två hundra åren historien om hur familjerna sätter allt färre barn till gästabudet. Somliga skulle påstå att Malthus därmed blivit särdeles sannspådd. Först sjunkande födelsetal gav utrymme till ökad välfärd. Andra skulle hävda att han hade fel. Istället var det ett stigande välstånd som gav förutsättningar för framväxten av ett folk av män och kvinnor och inte barn, för att åter tala med Godwin. Sambanden mellan befolkning och jord- bruk är alltså inte givna. Denna spökenas och utopisternas diskussion blir där- för också avhandlingens.

¹ R Malthus 1803. För uppgifter om mjölkavkastningen, se kapitlet *Havrekraschen*.

Folk och familjer

MELLAN ÅR 1810 OCH 1840 ÖKAR BEFOLKNINGEN i Sundals härad mycket snabbt, från 8 394 till 13 766 personer, en ökning om 5 372 personer. I sin tur fördelar sig den siffran på ett födelseöverskott om 4 068 personer samt på en övervikt av inflyttade gentemot utflyttade (nettoflytt) om 1 304 personer. Till inte ringa del berodde folkökningen alltså på inflyttning.

Efter 1840 följer en period fram till år 1860 då (netto-)inflyttningen har upphört. Men genom de fortsatt stora födelseöverskotten växer fortfarande befolkningen kraftigt. Mellan åren 1860 och 1880 ökar utflyttningen, på 1870-talet så mycket att det fortsatt stora födelseöverskottet knappast längre kan kompensera. Därefter följer ytterligare en fas åren 1880–1910. Häradet avfolkas då i hastig takt. Detta sker på grund av fortsatt stor utflyttning, men dessutom på ett markant minskande födelseöverskott. Folkmängden går därmed kraftigt tillbaka.

En socken som idealtypiskt fångar de ovanstående huvuddragen är Grinstad. I tabellen nedan jämförs den med häradet i stort. Årlig procentuell tillväxt mellan vissa brytpunkter i utvecklingen åren 1751–2000 studeras.

TABELL 10.1 Årlig procentuell tillväxt under vissa perioder, Grinstad sn och Sundals hd, 1751–2000

	1751/ 1810	1810/ 1865	1865/ 1880	1880/ 1910	1910/ 1940	1940/ 2000	1751/ 2000
Grinstad sn	0,1 %	1,6 %	-0,1 %	-1,8 %	-0,5 %	-1,3 %	-0,2 %
Sundals hd	0,2 %	1,5 %	0,1 %	-1,4 %	-0,4 %	-0,5 %	0,1 %

Källa: L A Palm 2000, BiSOS. *Befolkning och SOS. Befolkning*

Avviker Grinstad socken demografiskt från det allmänna förloppet i häradet, så gör den så åt det håll som är typiskt för utvecklingen. Församlingen uppvisar en något svagare tillväxt före år 1810, starkare tillväxt fram till år 1865, därefter ett tydligare brott i utvecklingen med stagnation fram till 1880, varefter följer en mer kraftig avfolkning. Detta är skälet till valet av församling för en djupstudie.

Utvecklingen efter 1940 behandlas inte vidare, men togs med i tabellen för att ge ytterligare ett perspektiv på förloppet. Som synes tar avfolkningen åter fart under denna period. I synnerhet drabbas Grinstad socken. Anledningen är att inte någon tätort bildas där. Så blir heller inte fallet i Bolstad, Erikstad, Ryr

och Gestad socknar, vilka också fortsätter att avfolkas. Församlingar där tätorter bildas, Brålanda och Frändefors, klarar sig bättre (+0,1 respektive -0,1 %). Genom att en större andel av befolkningen under denna tid bor i dessa båda socknar blir avfolkningen av häradet under 1900-talet inte lika kraftig som under 1800-talets senare del. Inte desto mindre har avfolkningen av häradet totalt sett mellan år 1880 och 2000 inneburit att i stort sett hela den befolkningstillväxt som ägde rum under 1800-talets förra del – en av de större i landet – närmast suddats ut inalles.

Demografiska brytpunkter

I tabell 10.2 studeras Grinstads befolkningsutveckling årtionde för årtionde under perioden 1770 till 1940.

TABELL 10.2 *Befolkningstillväxt, årlig procentuell befolkningstillväxt, födda, döda samt nettoflyttning i Grinstad socken 1770–1940*

	BEFOLK- NINGSTILL- VÄXT	ÅRLIG TILL- VÄXT	FÖDDA	DÖDA	FÖDELSE- ÖVERSKOTT	NETTO- FLYTTNING
1770–79	25	0,2 %	410	455	-45	70
1780–89	23	0,2 %	416	348	68	-45
1790–99	-25	-0,2 %	435	387	48	-73
1800–09	-34	-0,3 %	372	540	-168	134
1810–19	153	1,4 %	441	364	77	76
1820–29	315	2,4 %	574	326	248	67
1830–39	131	0,8 %	516	431	85	46
1840–49	443	2,4 %	648	416	232	211
1850–59	251	1,1 %	803	494	309	-58
1860–69	138	0,6 %	743	450	293	-155
1870–79	15	0,1 %	677	412	265	-250
1880–89	-691	-3,2 %	430	341	89	-780
1890–99	-256	-1,5 %	274	280	-6	-250
1900–09	-94	-0,6 %	266	280	-14	-80
1910–19	-18	-0,1 %	278	281	-3	-15
1920–29	-101	-0,7 %	212	220	-8	-93
1930–39	-91	-0,7 %	166	191	-25	-66

Källa: Statistiska tabeller, begravnings- och dopböcker, Grinstad kyrkoarkiv (GLA) samt BiSOS. Befolkning.

Av tabellen framgår att det demografiska förloppet i socknen kan delas upp på fem (eller sex) olika faser under perioden:

- I. Nolltillväxt åren 1770–1810

- II. Kraftig folkökning åren 1810–1860 som i sin tur kan uppdelas i två faser
 - I. Folkökning åren 1810–1840 genom en kombination av ett stort födelseöverskott och en omfattande inflyttning
 - II. Folkökning åren 1840–1860 där inflyttningen mattats av, men födelseöverskottet ännu är betydande
- III. Stagnation åren 1860–1880 med fortsatt stort födelseöverskott, men nu i kombination med en tilltagande utflyttning
- IV. Kraftig avfolkning åren 1880–1910 på grund av litet födelseöverskott eller till och med negativt födelseöverskott parat med kraftig utflyttning
- V. Stabilisering, men fortsatt avfolkning åren 1910–1940, vilket har sin grund i fortsatt naturlig folkminskning, men mindre flyttningsförlust än tidigare

Mellan år 1770 och 1810 föds varje år i snitt 41 personer och dör 43. Utan ett positivt flyttningsnetto om ungefär 2 personer årligen hade folkmängden minskat. Istället råder nolltillväxt. Den naturliga folkökningen och flyttningsnettot är som kommunicerande kärl. Föds det fler än det dör följer utflyttning och vice versa.

De tre decennierna efter år 1810 föds i allmänhet 51 barn årligen, en ökning med omkring tjugofem procent. Samtidigt faller dödligheten. Varje år dör 37 personer i snitt, en minskning med femton procent. Födelseöverskottet är således 16 personer årligen. Men detta är inte nog för att förklara den kraftiga folkökningen. Också inflyttningen ökar. Under 1800-talets första halvsekel överstiger antalet inflyttade antalet utflyttade med hela 534 personer. Detta är faktiskt hälften av folkökningen under perioden. Men sannolikt var följden av inflyttningen större än så. Säkerligen var det yngre folk som flyttade in och bildade familjer. Utan inflyttningen hade knappast födelseöverskottet varit så stort som det var. Den fallande dödligheten under 1800-talets första hälft stramar alltså inte åt tillträdet till äktenskapet.

Utflyttningen tar sedan fart under 1860-talet och 1870-talen. Men de samtidigt höga födelseöverskotten motverkar en folkminskning. Avfolkningen dröjer istället till 1800-talets två sista decennier. Då förlorar socknen ett drygt 1000-tal personer i nettoutflyttning. Samtidigt faller nativiteten snabbt. Under 1890-talet och framgent har socknen naturlig folkminskning. Som kommer att framgå var det de unga som lämnade socknen. Liksom inflyttningen under ett tidigare skede påverkade också utflyttningen nativiteten. Genom att migranterna kom att få sina barn på annat håll begränsades folkförlusten inte

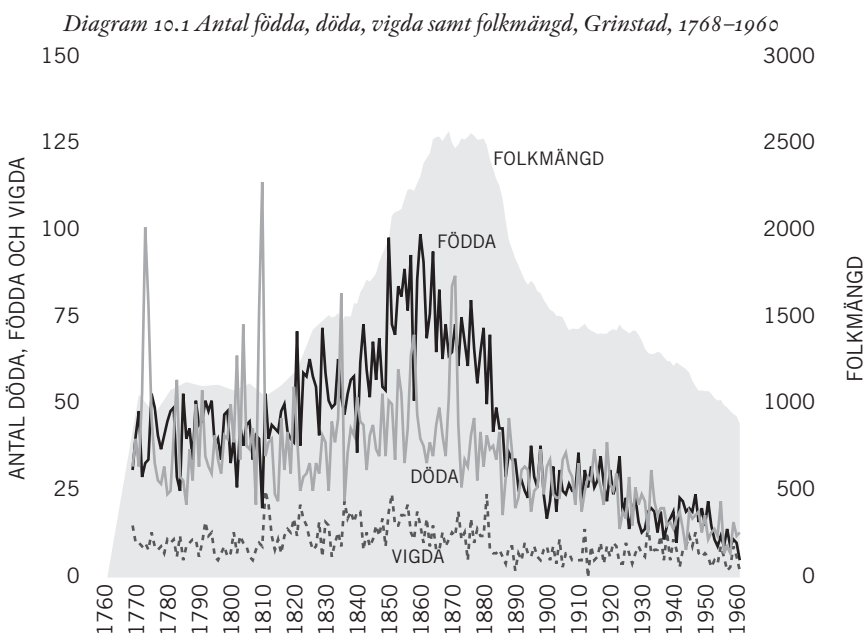
bara till de utflyttade. Socknen består alltmer av äldre personer och födelsetalet sjunker i botten.

Med 1910-talet sker en inbromsning i avfolkningen. En kortvarig stabilisering följer. Under nästa årtionde skjuter utflyttningen fart igen, låt vara mindre intensiv än under perioden 1880–1910.

Ett antal brytpunkter försvårar en syn som söker det demografiska förloppet som någonting vanemässigt pågående. Istället präglas det av inomdemografiska förkastningar. Detta tyder på en utodemografisk påverkan på befolkningshistorien.

Den demografiska transitionen i Grinstad

Diagrammet nedan visar årligen födda, vigda och döda i Grinstad socken åren 1768–1960. Det illustrerar därmed den demografiska transitionen i församlingen.

Källa: Se tab. 10.2.

Före år 1810 rör sig antalet födda och döda på ungefär samma nivå. De döda är i allmänhet något färre, men kan enstaka år vara betydligt fler. Under dessa år rör sig folkmängden kring en nivå om cirka tusen personer. Men därefter ökar den raskt. Efter »lantvärnssjukan» 1808–09 vidgas klyftan mellan födda och döda ihållande. Antalet döda överstiger antalet födda sällan under perio-

den 1810–1880 – endast under koleraåret 1834 och missväxtåren 1857 samt i slutet av 1860-talet (samt marginellt åren 1819 och 1839 beroende på ett litet antal födda dessa år). Men i förhållande till folkmängden är de mer beskedliga än tidigare dödlighetskriser.

I allmänhet föds det väsentligt fler än det dör mellan åren 1815 och 1880. Antalet födda kulminerar under femtiotalet, men ligger fortfarande högt under sextio- och sjuttiotalen. Dessa årtionden är också befolkningen som störst i församlingen, mer än 2500 invånare. Folkökningseran präglas av ett högt antal giftermål per år i jämförelse med tiden dessförinnan. Över en period av sjuttio år efter år 1810 gifter sig i allmänhet fjorton par årligen, före år 1810 endast nio. Först år 1880 sker en markant nedgång. Den fallande dödligheten motverkade alltså inte ett växande antal årligen gifta. Detta talar för att någonting förändrades med underlaget för giftermål efter år 1810 (i positiv mening) respektive 1880 (i negativ betydelse).

Efter år 1880 följer avfolkning. På trettio år minskar folkmängden från drygt 2500 personer till inte ens 1500 personer. I skiftet till 1880-talet anas en dramatik i kurvorna. Antalet vigda par halveras från ett årtionde till ett annat. Nativiteten rasar hastigt och hamnar åter i nivå med antalet döda i församlingen. Det föds färre än det dör redan vid slutet av 1800-talet. Under de två årtiondena på ömse sidor av sekelskiftet 1900 reproducerar sig faktiskt inte församlingen.

Under 1860- och 1870-talen befinner sig socknen fortfarande i transitionsfasen, alltså i övergången från hög till låg nativitet och mortalitet, men denna är över redan på 1880-talet. Transitionen är alltså väsentligt kortare än för landet i stort. För Sverige som helhet började en minskning i födelsetalet efter omkring år 1870 och ett snabbare fall först efter år 1910. Den demografiska transitionen är i Grinstad alltså fullbordad omkring ett halvsekel före landet i stort.

Antalet födda per år minskar i Grinstad än mer efter omkring år 1920, medan antalet årligen vigda är lika många. Sannolikt är det ett mindre barnantal i varje äktenskap som ligger bakom detta fenomen. På 1880-talet däremot torde istället de färre årliga giftermålen spela motsvarande roll. Saken ska studeras vidare i det följande.

Förloppet i Grinstad socken följer sammanfattningsvis den allmänna tendensen för landsbygden som helhet. Det är hastigheten i förloppet som skiljer.

Köns- och åldersfördelning

En överskådlig bild av befolkningsutvecklingen uppnås med befolkningspyramider, vilka sorterar befolkningen efter kön och ålder. Framställningen görs i form av liggande stapeldiagram med unga nederst, gamla överst, män till

vänster och kvinnor till höger. Traditionellt fick diagrammen formen av en pyramid, varför de kallas därefter. Figurerna åskådliggör effektivt dödlighetens, flyttningens och nativitetens sammanlagda betydelse för befolkningsstrukturen.

År 1810 uppvisar befolkningspyramiden för Grinstad socken ett traditionellt utseende. Den yngsta åldersklassen, 0–9 år, räknar flest människor och sedan avtar antalet folk närmast kontinuerligt i takt med en högre dödlighet i allt äldre åldersspann. I stort sett samma form på figuren hade uppnåtts om år 1780 hade mätts.

Tjugofem år senare, år 1835, är däremot formen på figuren förändrad. Ålderskategorierna under trettio år har ökat kraftigt. Sannolikt visar detta på betydelsen av migrationen. Yngre människor har i ökad utsträckning flyttat in till socknen sedan år 1810 och troligen fått sina barn i församlingen. Sammantaget med de barn som redan boende i socknen får blir resultatet ett synnerligen ungt lokalsamhälle år 1835. Tre av fem är under trettio år.

De kullar som föddes åren 1815–1835 uppmärksammades av Gustav Sundbärg för sin storlek och betydelse. Utbildningsväsendet, arbetslivslagstiftningen, det politiska systemet och, så småningom, äldreomsorgen kom att debatteras och reformeras under den tid denna kohort växte upp och åldrades. På sätt och vis kan den jämföras med 1900-talets så kallade fyrtiotalistgeneration, också den en i förhållande till sin föräldrageneration stor födelsekohort som med sin demografiska tyngd kom att utmana det rådande skolsystem, ordningen på arbetsmarknaden, politiken och betydelsen av vars pensionsavgång i dag är föremål för samhällsdebatten.¹

En annan likhet är de förhållandevis goda ekonomiska villkor som de båda kohorterna fick respektive får njuta av under sin levnad. I Grinstad kommer de som föddes åren 1815–1835 i huvudsak att stanna i socknen, i viss mån med undantag för födda i början av trettioalet. Detta framgår av befolkningspyramiden år 1860 i vilken ålderskategorierna 20–49 är ungefärligen lika stora som åldersklassen 0–19 år tjugofem år tidigare.

År 1860 har figuren åter fått formen av en pyramid, men en som rymmer väsentligt fler människor. Den tillväxt som har ägt rum i den yngre ålderskategorin beror på de stora överlevande kohorterna mellan 1815 och 1835 nu gift sig och fått barn i socknen. Församlingen domineras därför fortfarande av de yngre ålderskategorierna. Nästan hälften av befolkningen i Grinstad är under tjugofem år. Bara var tjugonde människa är över sextio.

Ännu år 1880 är förhållandena ganska likartade. Men spåren av utflyttningen är synliga. Kategorin unga vuxna växer inte längre i den utsträckning den hade gjort om alla som fötts i socknen mellan åren 1840 och 1860 hade

¹ E Hofsten 1986 s. 100, 102 (Sundbärg refererad på s. 100).

stannat kvar som vuxna. Ålderskategorin 20 till 40 år ökar fram till år 1860, men går sedan tillbaka något fram till år 1880.

Diagram 10.2 Ålderspyramid, Grinstad, 1810

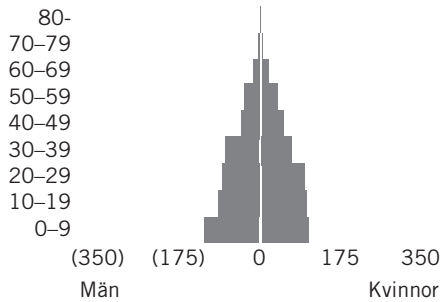

Diagram 10.3 Ålderspyramid, Grinstad, 1835

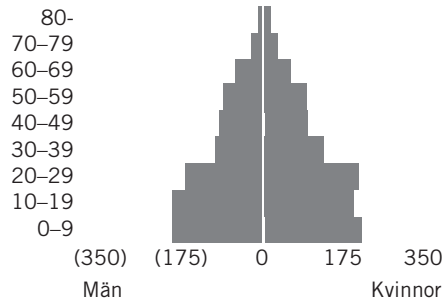

Diagram 10.4 Ålderspyramid, Grinstad, 1860

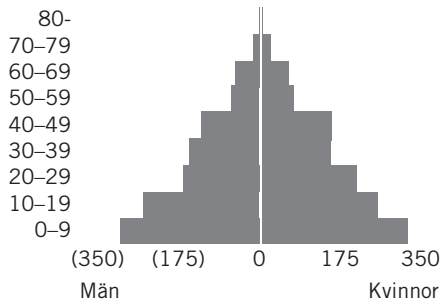

Diagram 10.5 Ålderspyramid, Grinstad, 1880

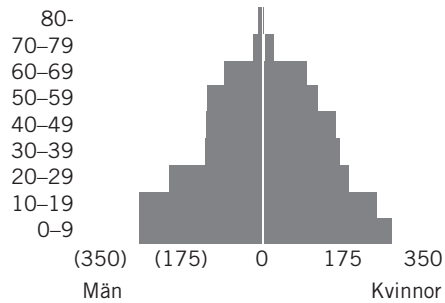

Diagram 10.6 Ålderspyramid, Grinstad, 1900

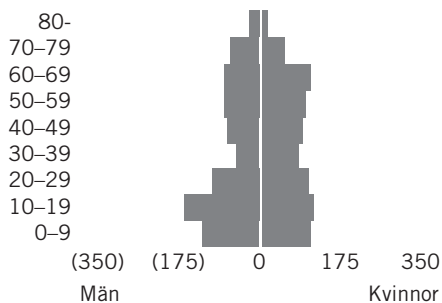
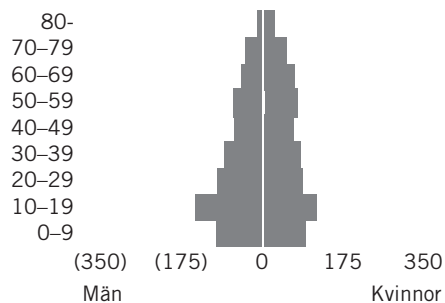

Diagram 10.7 Ålderspyramid, Grinstad, 1930

Källa för diagram 10.2-10.7: Husförhörslängder, Grinstad kyrkoarkiv och mantalslängder, Sundals härads-skrivares arkiv (GLA).

Utflyttningen bidrar till en något äldre befolkning år 1880. En ökad medellivslängd för överlevande till vuxen ålder spelar också en roll för detta. Visserligen ökade medellivslängden för vuxna också under 1800-talets första hälft (se spannen över 60 år i befolkningspyramiden år 1835). Men detta försvinner bakom den kraftiga tillväxten i de yngre ålderskategorierna. De över sextio år blir fler, men deras andel av befolkningen blir mindre eftersom barnen och ynglingarna växer snabbare i antal. Efter 1880 ökar gruppen äldre däremot sin andel av befolkningen. En viktig orsak till detta är en tilltagande utflyttning av yngre. Men ännu får socknen anses ung. Två av fem är under 20 år.

Ytterligare två årtionden fram i tiden, år 1900, är strukturen i befolkningen i grunden en annan. Figuren är förryckt. Det är en grånande socken som framträder. Nästan var fjärde person är över 60 år. Det är födelsekohorten från åren 1815–1835 som kommit i åren. Endast en tredjedel av befolkningen är under tjugio år. Personer mellan trettio och femtio år är kraftigt underrepresenterade, och långt färre än de skulle ha varit om den stora barnkullen från runt år 1860 hade stannat kvar.

Grovt sett kan man alltså anta att barnen till födelsekohorten åren 1815–1835 inte som sina föräldrar stannade i socknen. Unga vuxna tycks ha börjat flytta från socknen efter år 1860, och i utomordentligt stor utsträckning efter år 1880. Sannolikt kom dessa människor att få sina barn någon annanstans. Barnantalet i socknen minskar stort. Fler kvinnor än män verkar ha flyttat.

Könsfördelningen är jämn i socknen år 1900 medan kvinnodominans rådde år 1880 och dessförinnan. Mot bakgrunden av det fallande antalet vigslar i socknen under 1800-talets sista två årtionden har säkerligen andelen ogifta år 1900 blivit fler också i de högre ålderskategorierna. Med den då rådande åldersstrukturen och giftermålsfrekvensen är det inte konstigt att socknen har naturlig folkminskning, liksom inte heller att dödligheten var högre än för rikets landsbygd i stort samtidigt som, vilket kommer att framgå nedan, spädbarnsdödligheten var lägre.

Ålderspyramiden för år 1930 visar en viss stabilisering. Församlingen är något yngre än trettio år tidigare. Andelen under tjugio år är något större, lite drygt en tredjedel och andelen över sextio har minskat till något under en femtedel. Men framför allt har folket mellan tjugio och femtio år blivit fler jämfört med trettio år tidigare. Att barnen under tio år är färre än de mellan tio och tjugio år tyder på fallande fruktsamhet efter år 1920. En fortsatt utveckling mot mansdominans bland unga vuxna märks av.

Hushållsstorlek

En undersökning av hushållsbildningen tydliggör hur de demografiska förändringarna slog igenom på en familjenivå. I tabellen ovan redovisas hushållens

medelstorlek, antal hemmavarande barn, andelen hushåll med tjänstefolk samt andelen hushåll med inneboende släktingar för bönder, obesuttna samt hela befolkningen i Grinstad socken åren 1780–1930.

De två brytpunkterna i det befolkningshistoriska förloppet omkring sekelskiftet 1800 respektive under det sena 1800-talet visar sig också på hushållsbildningen. Efter den första tidpunkten blir hushållen större, men samtidigt enklare till sin struktur. Efter den senare tidpunkten blir de hastigt mindre, men åter mer komplexa.

Ett förhållande som i förstone grumlar bilden är att hushållsstorleken tydligt varierade med social tillhörighet. Bönderna har genomgående större hushåll än de obesuttna. Skillnaden mellan grupperna i Bolstad och Grinstad är stundtals större än vad som vanligen skiljer mellan genomsnitt för olika områden i Sverige. Vanligen varierar hushållets storlek mellan fyra och fem personer.¹

Dessa klassbestämda skillnader tycks närmast ha varit en allmän lag i det förindustriella samhället. Ju längre ned på den sociala skalan, desto färre var de hemmavarande barnen, de inneboende släktingarna samt drängarna och pigorna.

Skillnaderna hade en politisk dimension. De obesuttna hade inte utan vidare rätt att hålla barnen hemma i hushållet. Legostadgorna åren 1686, 1723 och 1739 begränsade antalet barn över 15 år som hushållen (inklusive bönderna) fick ha hemma. År 1790 undantogs bönderna. Men för obesuttna begränsades alltså antalet hemmavarande barn till en son och en dotter.² Ordningen att de fattigas barn togs in i kosten hos de mer bemedlade kan kanske ses som ett uttryck för det gamla herraväldets försök att mobilisera arbetskraften i landet.

Olikheten i hushållsstorlek hade också en ekonomisk bakgrund. Det fanns mer arbete att utföra på en gård än på torp och stugor. För bönderna var själva gården centrum för den ekonomiska aktiviteten, till vilken annan utomstående arbetskraft togs in. De bildade därför vad Orvar Löfgren har kallat en *centripetal* hushållsorganisation. Hos de obesuttna var rörelsen den motsatta. Deras hushåll var mer en bas från vilken medlemmarna slungades ut i jakt efter arbete, en så kallad *centrifugal* hushållsorganisation. Men även om det kunde vara skingrat under längre tider var det ändå till hushållsenheten medlemmarna förde sina resurser.³

¹ C Lundh 1995 tab. 1.

² Kring detta se B Harnesk 1990, L A Palm 2000, H Dannfelt-Juhlin 1925.

³ En lättillgänglig presentation av sin tolkning ger Löfgren i O Löfgren 1977. En rad studier ger belägg för denna tolkning, se C Lundh 1995 och där refererad litteratur.

TABELL 10.3 *Hushållen i Grinstad 1780–1930*

	HUSHÅLL, N	HUSHÅLLSSTORLEK, M	BARN UNDER 15 ÅR PER HUSHÅLL, M	BARN ÖVER 15 ÅR PER HUSHÅLL, M	TJÄNSTFOLK PER HUSHÅLL, M	HUSHÅLL M. TJÄNSTFOLK, %	HUSHÅLL M. INNEBOENDE SLÄKTINGAR, %	
1780	bönder	176	4,9	1,4	0,4	0,7	47 %	22 %
	obesuttna	51	2,9	1,0	0,1	0,0	0 %	8 %
	alla	227	4,5	1,4	0,3	0,6	37 %	19 %
1810	bönder	152	5,1	1,5	0,4	0,6	41 %	20 %
	obesuttna	68	2,7	0,9	0,1	0,0	0 %	1 %
	alla	220	4,3	1,3	0,3	0,4	28 %	15 %
1835	bönder	189	5,5	1,9	0,6	0,9	59 %	12 %
	obesuttna	173	3,1	1,4	0,2	0,0	2 %	2 %
	alla	362	4,5	1,7	0,4	0,5	31 %	7 %
1860	bönder	211	6,0	2,2	0,9	0,8	53 %	10 %
	obesuttna	338	3,2	1,2	0,3	0,0	3 %	2 %
	alla	554	4,3	1,6	0,5	0,3	23 %	5 %
1880	bönder	226	5,1	1,6	1,1	0,5	30 %	5 %
	obesuttna	390	3,3	1,1	0,7	0,0	1 %	2 %
	alla	635	3,9	1,2	0,8	0,2	12 %	3 %
1900	bönder	242	4,2	1,1	1,0	0,2	16 %	11 %
	obesuttna	214	2,3	0,4	0,5	0,0	1 %	5 %
	alla	468	3,3	0,8	0,7	0,1	9 %	8 %
1930	bönder	256	4,1	1,0	1,0	0,2	17 %	16 %
	obesuttna	97	2,6	0,7	0,4	0,0	3 %	11 %
	alla	366	3,6	0,9	0,8	0,2	13 %	15 %

Källa: Husförhörslängder, Grinstad kyrkoarkiv och mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA). Anm.: Undantagare här inräknade bland obesuttna. Observera att kategorin »alla» också inkluderar ståndspersoner och så kallade övriga hushåll, vilka inte fick sin utkomst av jordbruket såsom lärare, handlare och dylika.

I Grinstad är hushållsstorleken för ett genomsnitt av befolkningen densamma år 1860 som åttio år tidigare, 4,3 personer. Men detta döljer de stora förändringar som äger rum under denna tid.

Bondepshushållen blev större. Runt sekelskiftet 1800 bestod de av omkring fem personer, i allmänhet brukarparet, deras två barn samt någon person till, ett tjänstefolk eller en inneboende släkting, som regel (svär-)modern. Femtio år senare har det växt till drygt sex personer. Fler barn bor hemma och fler drängar och/eller pigor är anställda. Däremot har de inneboende släktingarna

blivit färre.¹ Bönderna valde alltså att ta in mer tjänstefolk samtidigt som den egna barnaskaran blev större, vilket tyder på ett ökat arbetskraftsbehov på bondgårdarna.

Också de obesuttnas hushåll har ökat i storlek under samma period, från mellan två och tre personer till mellan tre och fyra personer i snitt. Den bakomliggande orsaken till denna utveckling är sannolikt att gruppen obesuttna allt mindre består av äldre par där barnen flyttat ut. Istället blir antalet unga arbetsföra par med barn fler inom gruppen. Som synes ökar just antalet hemmavarande barn i de obesuttnas hem med 0,5 barn per hushåll mellan åren 1810 och 1860, vilket förklarar hela ökningen i hushållsstorlek inom denna grupp.

Det är alltså endast eftersom befolkningssammansättningen radikalt omstöps under perioden som en genomsnittlig hushållsstorlek förblir konstant. Obesuttnas hushåll blir fyrfaldigt fler mellan år 1810 och 1860 medan bönderna bara ökar med en fjärdedel. Men familjen och hushållet blev större för båda grupperna.

År 1860 markerar en brytpunkt efter vilken hushållens storlek börjar minska. De obesuttnas hushållsstorlek krymper mellan år 1860 och 1930 med en fjärdedel. Minskningen beror på färre hemmavarande barn. En bidragande orsak till detta är att hushållsstrukturen förändras inom gruppen. Det blir allt mindre vanligt att hitta kärnfamiljer bland de obesuttna. Istället ökar andelen ensamhushåll. År 1930 utgör denna hushållstyp två tredjedelar av de obesuttnas hushåll.

Bondehushållet krymper än mer. År 1860 bestod det i allmänhet av sex personer, sjuttio år senare av fyra. Minskningen har en sammansatt förklaring.

För det första blir antalet barn mindre. Barn under 15 år i bondehushållen minskar kraftigt mellan åren 1860 och 1900. Som kommer att framgå beror detta inte på en lägre äktenskaplig fruktsamhet så mycket som på att ett genomsnittligt brukarpar blir allt äldre, varmed följer att de hemmavarande barnen är färre. Som kommer att framgå är det i allmänhet först efter sekelskiftet 1900 som färre barn föds inom äktenskapet bland bönder. Bondehushållen förblir därför förhållandevis små, trots att bondegruppen som sådan föryngras mellan år 1900 och 1930.²

För det andra förändras själva hushållsstrukturen. Utvecklingen efter omkring år 1860 kännetecknas av en ökad svårighet att bli gift även om man innehade en gård. År 1930 är nästan var tredje bonde ogift. Ett sådant civilstånd hade tidigare varit ett tillfälligt fenomen bland innehavare av gårdar, där ve-

¹ Först under 1800-talet tycks undantagsinstitutionen att bli vanligare för en tid. I församling-registreras år 1835 elva bönder på undantag, år 1860 femton och år 1880 elva. Före och efter dessa tvärsnitt är de endast sporadiskt förekommande.

² Mätt efter hushållsföreståndarens ålder enligt mantalslängden

derbörande snart vart gift. Så är inte fallet år 1930. Av de bondehushåll som då förestods av ogifta personer var tre av fem genuina ensamhushåll, varav en tredjedel hade en piga, ofta kallad hushållerska, anställd. Det är äldre personer som förestod dessa hushåll – sju av åtta föreståndare är äldre än 45 år. Övriga hushåll med en ogift som föreståndare utgjordes av så kallade syskonbruk, alltså hushåll där syskon sammanlevde.

För det tredje minskar antalet tjänstefolk i bondehushållen drastiskt. Redan mellan år 1860 och 1880 finns där i genomsnitt en dräng (eller piga) färre. Arbetskraftsresursen tycks därefter närmast förlorad för bönderna. Fortfarande år 1860 hade mer än hälften av bondefamiljerna tjänstefolk, och som regel såväl en dräng som en piga. Åren 1900 och 1930 har inte ens var sjätte bondehushåll tjänstefolk och då endast någon dräng eller piga.

Omkring sekelskiftet verkar alltså den hushållsbildning som Harriet Friedmann benämnt *familjejordbrukare* vara väletablerad på Dalboslättan. Dessa bondehushåll hade det gemensamt att arbetet fick tas om hand av de egna familjemedlemmarna. Andra arbetskraftsresurser saknas. Men uppenbarligen följdes familjejordbrukaren hack i häl av såväl ensamjordbrukaren som syskonjordbrukaren. Framväxten av bondgårdar som brukades av familjen allena tycks alltså gå hand i hand med framväxten av gårdar som inte längre brukades av en familj över huvud taget.

Sammanfattning

Vad som hände rent demografiskt kan delas upp på de tre variablerna födelse- och dödstal samt flyttning. Betydelsefulla förändringar i »balansen» dem emellan tycks inträffa dels strax efter sekelskiftet 1800 och dels runt åren 1860–1880. Vid första brytpunkten ökar såväl nativiteten som inflyttningen kraftigt samtidigt som dödligheten sjunker. Detta får till konsekvens en stark folkökning. På familjenivån märks denna utveckling av att antalet hemmavarande barn såväl som antalet tjänstefolk på gårdarna och allt fler unga människor kan bilda familj och slå sig ned på torp och i stugor.

Vid den senare brytpunkten tilltar utflyttningen starkt samtidigt som födelse-talet närmast kollapsar och mortaliteten fortsätter att minska. Därmed följer en hastig avfolkning. Bondehushållen minskar snabbt i storlek och strukturen förskjuts mot familjejordbruk och syskonbruk. De obesuttnas hushåll blir färre och mindre.

Migrationen har tidigare behandlats i kapitlen *Havvrepatroner och potatisfolk* samt *Avfolkning*. Nativiteten kommer att studeras i kapitlet *Kärlek och spannmål* och *Tacksägelse och lycka*. Men före det ska mortaliteten uppmärksammas. Det är dags att bekanta oss med febrar, inflammationer och magåkommor.

Döden på Dal

SOMMAREN ÅR 1789 KOM DÖDEN till församlingen Sundals-Ryr. Den var ofta på besök. Som en objuden gäst kom den och gick som den ville. Så nära inpå som på vårvintern samma år hade den under en kortare påhälsning svept med sig ett trettiotal människor i februar, inflammationer och koppor. När den återkom på sommaren var det således inte länge sedan sist – det var det aldrig vid den här tiden. Men denna gång hade den tänkt stanna lite längre.

Det var prästens uppgift att notera dess närvaro. Sedan år 1749 ingick i ämbetet att notera församlingens döda, födda och vigda i tabeller vars slutmål var Tabellverket i Stockholm där en sammanställning gjordes. Vid utgången av året 1789 nedpräntade därför komminister Andreas Wennersten sakligt och korrekt angående läget i Sundals-Ryr: »började rötfeber som blev en härjande farsot»¹. Av andra noteringar i tabellerna framgår att åren närmast före 1789 hade skördarna varit något bättre än vanligt, och så även under krisåret självt. Visserligen, meddelas det, hade det regnat kraftigt under sommaren detta år, vilket försvårade bärgningen och gjorde en del av den strida säden slö², eftersom den la sig under vätan. Men skörden var mer än medelgod och gräset ymnigt. Kanske kan vi därmed anta att såväl folk som få hade mat respektive foder för vintern. Priset på spannmål var heller inte särskilt högt under krisåren, utan snarare lite under nivån för närmast föregående år.³

Gamla sjukdomsnamn som rötfeber är just inte några säkra vägledare, men sannolikt är att döden denna gång kom i skepnad av fläcktyfus. Den gjorde inte sällan så när den var särskilt vred. Synnerligen ohygieniska förhållanden ökade risken för denna sjukdom. Varifrån döden avgick sommaren 1789 är oklart. Men den reste troligen inte civilklädd. I september år 1788 hade fientliga norska styrkor invaderat Dalsland och Bohuslän. De båda landskapen ockuperades därefter av norska styrkor med de påfrestningar detta innebar för lokalbefolkningen.⁴ Efter sex veckor drog sig invasionsstyrkan tillbaka efter

¹ Statistiska tabeller, år 1789, Sundals-Ryr (Sundals-Ryrs kyrkoarkiv).

² Alltså att sädeskärnan förblev outvecklad.

³ Under åren 1774–1792 ger prästen förhållandevis utförliga uppgifter om skördeutfall och spannmålspriser för Frändefors pastorat och Sundals-Ryrs församling, se Statistiska tabeller, dessa år, Frändefors och Sundals-Ryr, Frändefors och Sundals-Ryrs kyrkoarkiv (SVAR).

⁴ De drog genom Bolstad gäll i oktober och november, sågs ha rövat och stulit, och uttog en krigsgård till 948 daler silvermynt specie som bönderna fick köra till norska gränsen, se Sockenstämmoprotokoll, Erikstad & Bolstad; Gestad samt Grinstad, den 22, 27 resp. 29 dec. 1788, Bolstad kyrkoarkiv (GLA).

engelsk och preussisk medling. Till förstärkande av landsdelens försvar rekryterades och bekostades av allmogen på Dal därefter en vargering (en sorts reservstyrka) och ett lantvärn om inalles 1 205 man.¹

Bland soldater började snart sjukdomar härja² och dessa fann sin väg till civilbefolkningen. Just fläcktyfus är en av de sjukdomar som marscherar härar tätt i häl. Den sprids av klädlöss från människa till människa. Lössen tar upp smittämnet när den suger blod från en smittad person. Sedan avsöndrar de detta i avföringen. Inte sällan insjuknar en människa när klådan efter lopporna blir för svår och lusavföring eller krossade löss klias in i såren efter betten. På detta sätt spred soldater med samma klädedräkt dag efter dag död också utanför slagfälten.³

Kanhända var det på detta sätt som döden smög sig in i Ryr år 1789. Obemärkt buren i folkets kläder besökte den somliga gårdar och drog andra förbi. En del tog den ett fast grepp om, andra hölls mest i fruktan. Med små fläckiga utslag på huden aviserade den sin ankomst. Men den uttryckte sig också på andra sätt. Den av döden gripne svettades och skälvde, blev omtöcknad och yr, och fick måhända i ett slutskede också syner när hart när inte mycket liv återstod att skaka ur. Snart släpptes då taget om den sjuke och såväl livet som döden avlägsnade sig.

I härjningarnas spår fyllde Wennersten på med streck efter streck i formulärets rad för »Röt- och fläckfeber» och varje streck var en människa. Innan år 1789 var till ända hade han dragit fyrtiofyra stycken. Vintermånaderna år 1790 blev etter värre. »Rötfebern hetsig, farsoten stark», antecknar han och drar trettioen streck för januari, trettiofyra för februari och trettio för mars. Först under hösten medger ett stabiliserat läge honom att skriva att febern upphörde. Lite mer än hundrafemtio av församlingens människor hade då insjuknat och dött i epidemin sedan januari. Sammanlagt dog under dessa två år tvåhundra-tjugo personer. Siffran skälver.⁴ Före epidemin vid 1789 års ingång lev-

¹ A Lignell 1851–2 del 1, s. 192.

² På norska sidan dog kanske 1 000 soldater (av totalt ung. 9 000) i sjukdomar på grund av ihållande höstregn, dåliga kläder och brist på proviant. Vanliga dödsorsaker var rödsot, »gallefeber» och »förruttelsefeber». Kriget kom att kallas Tyttebærskriget (=lingonkriget) på norska på grund av bristen på proviant, se G Apenes 1988 (Jfr A Lignell 1851–2 del 1, s. 186 som benämner mobiliseringen i Norge år 1743 för »tyttebærkrigen». Anledningen ska ha varit att norska hären hade sitt läger på Skiebergs-heden där lingon växte i mängd.) Dödligheten inom det svenska lantvärnet åren 1788–90 är veterligen inte undersökt.

³ W McNeill 1984 s. 19 (överföringen av sjukdomen) och 216 (dess större närvaro i krig).

⁴ Det allmänna dödstalet – beräknat på medelbefolkningen för femårsperioden 1785–1790 – är för krisåren skyhöga, 120 respektive 175 promille.

de ungefär nio hundra personer i församlingen. I förhållande till denna siffra kan döden alltså sägas ha stått i nästan var fjärde person i socknen.¹

Hur hopplöst läget än kunde te sig så skulle emellertid snart hälsoläget långsiktigt förbättras. Samhället befann sig i slutfasen av vad demografer kallar en för-transitionell ordning. Folket på Slättdal skulle snart bli friskare och leva längre.

Ett förändrat mortalitetspanorama

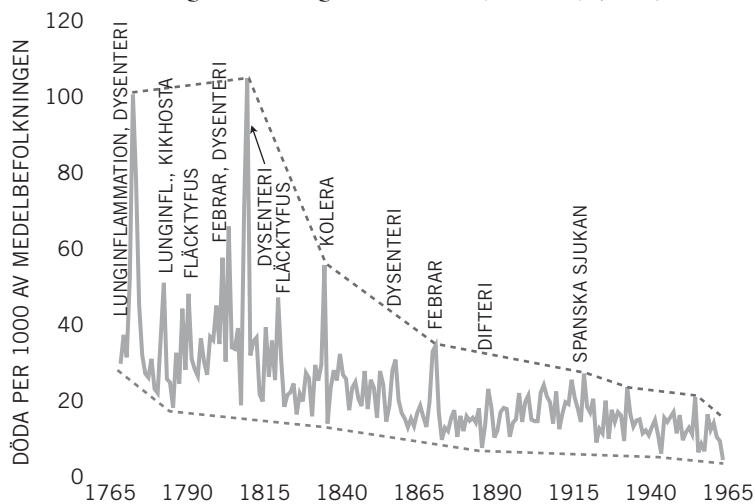
Döden satte två karakteristiska spår i demografin före den demografiska transitionen. Stora svängningar i dödligheten år från år på grund av kriser som svepte med såväl gamla som unga, fattiga som rika är ett första. Konstant hög dödlighet bland barn är ett andra. Nedan behandlas de i tur och ordning. Epidemier med hög dödlighet var inte ovanliga före år 1810. I Grinstad dog det fler än det föddes ungefär vart tredje år mellan år 1768 och 1810. Mellan dessa år föddes fyrtioen och dog fyrtiotre personer i snitt årligen, vilket ger ett allmänt födelse- och dödstal om 39 respektive 41 promille. Men genomsnittsvärden säger rätt lite om döden under denna tid. Vissa år var värre än andra. Dubbelt så stor dödlighet som genomsnittet inträffade åren 1772, 1773 och 1809 med ett allmänt dödstal dessa år om 101, 79 respektive 105 promille. Också åren 1782, 1790, 1801, 1803 och 1808 var svåra med ett allmänt dödstal om 52, 49, 58, 66 respektive 72 promille. Ungefär var tionde år hemsöktes alltså socknen av döden i större skala.

De streckade linjerna i diagrammet nedan över det allmänna dödstalet i Grinstad åren 1768–1960 visar max- respektive minnivån för dödligheten. Båda dessa nivåer sjunker över tid, men särskilt så maxnivån. Dödlighetskrisen åren 1808–09 är den sista av en storleksordning över ett hundra promille. Efter den minskar gapet mellan nivåerna väsentligt. Greppas utvecklingen tre årtionden i taget talar sifferspråket tydligt. Under de sista tre årtiondena av sjuttonhundratalet skiljer det över åttio promille mellan det år dödligheten var som högst och det den var som lägst. Följande trettio år är skillnaden mindre, omkring nittio promille. Dödligheten skulle också fortsätta att pendla allt mindre från år till år. Mellan åren 1830 och 1859 skiljer omkring fyrtio promille mellan högsta och lägsta dödlighet. Gapet är halverat. Tendensen med

¹ Rötfeberns epicentrum i landskapet tycks ha varit just Ryr med omgivande församlingar. Som värst drabbade framstår följande socknar (allmänna dödstalet för 1789 resp. 1790 inom parentes): I Sundals härad: Ryr 120 resp 175 ‰; Brålanda 82 resp 44 ‰ samt Frändefors 65 resp 59 ‰; i Valbo härad: Färgelanda 43 resp. 63 ‰; Ödeborg 56 resp. 62 ‰ samt Högsäter 70 resp. 62 ‰. Den dominerande dödsorsaken är »röt- och fläckfeber» alternativt »hetsig feber, brännsjuka». I Bohuslän har jag undersökt Naverstad socken mot gränsen till Norge. Också där härjar rötfebern (»hetsig feber, brännsjuka») år 1789. Dödstalet är detta år 70 ‰, däremot lägre året efter, 34 ‰, se Statistiska tabeller, nämnda år, nämnda socknar (SVAR).

mindre svängningar i dödlighet fortsätter. Perioden 1860–89 är skillnaden ungefär tjugofem promille, mellan åren 1890 och 1919 respektive 1920 och 1949 omkring femton respektive tio promille. Svängningen i dödligheten är under denna sista period sålunda endast en åttondel av vad den var drygt hundra år tidigare.

Diagram 11.1 Årligt allmänt dödstal, Grinstad, 1768–1960

Källa: Statistiska tabeller; begravningsböcker; Anm: se text

Den tid då farsoter fanns i närminnet och som farhåga för framtiden var på 1930-talet fjärran. Halvannat sekel tidigare var plötslig död däremot inte någonting ovanligt.

Ett försök att klassificera dödsorsakerna vid några dödlighetskriser efter de av prästen angivna äldre sjukdomsnamn har gjorts i diagrammet.¹ Ett sådant företag är vanskligt. Läsaren gör därför gott i att mindre lägga vikt vid exakta benämningar som att uppmärksamma att det ofta är enklare infektionssjukdomar som det rör sig om. Sådant som i dag är fråga om några veckors sjukfrånvaro var då inte sällan en fråga på liv och död.

I församlingen Ryr, den enda i häradet som kan följas bakåt hela vägen till år 1749 i tabellverkets statistik, tog kikhosta livet av ett trettiotal barn vintarna 1752 och 1782. Samma sjukdom härjade under krisåren i början av 1760- respektive 1770-talet, då i kombination med febrar, under den senare också med dysenteri. Under krisår i Grinstad – vilka sammanfaller med Ryrs, låt

¹ En god katalog över sjukdomsnamn och dödsorsaker förr och nu finns på hemsidan till Demografisk Databas Södra Sverige (DDSS).

vara att intensiteten varierar (i synnerhet åren 1789–90) – är de dominerande sjukdomarna i princip de samma: lunginflammation, kikhosta, febrar (troligen ibland fläcktyfus), dysenteri och annat. Flera av dessa sjukdomar återkommer som dödsorsak senare under 1800-talet med kolera som enda betydande tillskott. Få av dem fanns egentlig medicin emot. Inte någon av dem var utrotad i början av 1900-talet.

Vad berodde kriserna på? Daniel Larsson har visat att dödlighetskriser uppträdde mindre ofta under 1700-talet än under föregående sekel. Mellan åren 1650 och 1720 inträffade en kris omkring vart tjugonde år, men mellan åren 1720 och 1810 inföll de med ungefär trettio års mellanrum.¹ Omfattande dödlighetskriser var alltså fortfarande något som varje generation hade att genomlida, men de var allt mindre frekvent förekommande.

Pesten hade inte visat sig sedan stora nordiska kriget. Visserligen hade annan död sökt fylla tomrummet efter den. Fläcktyfus, tuberkulos, smittkoppor och senare kolera gjorde vad de kunde, men sjukdomarna verkar överlag ha blivit mindre dödliga under 1700- och 1800-talen. Den bakomliggande orsaken till detta fenomen har förstås varit ett stort diskussionsämne inom historieforskningen.

Av olika förklaringar verkar medicinska framsteg ha ett förhållandevis ringa värde.² Endast smittkoppor kunde bekämpas på medicinsk väg genom ympning av ett smittoämne för en lindrig infektion vilket gav livslång immunitet. Metoden benämns olika beroende på vilket ämne som inympades, variolisering om koppsekret från en insjuknad användes (variola=smittkoppor), vaccinering om istället inympades kokoppor, en lindrigare sjukdom, vilken dock gav immunitet mot smittkoppor (vacca=latin för ko). Det var den senare som började användas i större skala efter upptäckten på 1790-talet. Åren 1804 och 1810 blev den föreskriven i Sverige. Den infördes i Bolstad pastorat några år efter sekelskiftet 1800, men enligt uppgift i Bolstad mortalitetstabell år 1811 hade den snart »alldeles avstannat». Orsaken var enligt samma notis att föräldrarna trodde att ymningen utgjorde en fara för barnen och krävde att endast en läkare utförde den.³ Först några år in på 1810-talet kan man därför säkert räkna med att vaccineringen blev mer fullständig i Grinstad. Men frå-

¹ D Larsson 2006 s. 31.

² G Fridlitzius 1984, särskilt s. 107–9; Tommy Bengtsson 1993 s. 121–22 och där refererar litteratur. Något motvalls detta framstår Peter Sköld, som framhäver vaccinationens betydelse, se P Sköld 1996 s. 503–7.

³ Statistiska tabeller, år 1811, Bolstad, Bolstad kyrkoarkiv (SVAR). En ytterligare orsak till motståndet mot vaccineringen är sannolikt den förutvarande låga dödligheten i smittkoppor, se nästa not.

gan är om dessa underrättelser i det stora hela spelar någon roll.¹ Kruket för en medicinsk förklaring till smittkoppornas borttynande är nämligen att vaccineringen började användas i större skala först i ett läge när dödligheten i sjukdomen redan avsevärt gått ned. Andra faktorer än medicinsk behandling måste därför ha spelat en huvudroll även vad gäller kopporna.

Inte heller statens större ansats att kontrollera sjukdomsspridning genom att sätta smittohärdar i karantän kan ha haft någon större effekt på dödligheten.² Visserligen kan åtgärden ha fått en följdverkan på luftburna sjukdomar – kikhosta, mässling, difteri, scharlakansfeber med flera – men ett sådant statens ökade grepp över sjukdomsspridningen måste sammantaget ha spelat en undanskymd roll i ett glesbefolkat land som Sverige. Såväl smittspårning som isolering måste ha varit svårare än i mer urbaniserade länder.

Förändringar i immunitetsvågor bland djur och människor lyder ett tredje argument, sjukdomars mindre sjukdomsilka (virulens), ett fjärde.³ Båda är svårprovade.⁴

Ytterligare en tolkning rör ändrade former för boskapskötseln. Tidigare betade djuren på gemensamma utmarker. Dessa kunde vara av betydande storlek. En infektion kunde därför lätt spridas från djur till djur och därmed till byar runt om i socknen och grannsocknarna. Efter skiftena av utmarken hölls djuren mer isolerade från varandra och risken för dessa så kallade epizootier blev mindre. Eftersom vissa av djursjukdomar kan överföras till människor, så kallade zoonoser⁵, kan denna förändring möjligen ha resulterat i en mindre exponering för smitta bland folk.

Å andra sidan kan de ökande kommunikationerna i landet vid samma tid ha medfört en större spridning av smittoämnen mellan människor. Exponeringen för sjukdom i stort kan faktiskt ha ökat under 1800-talet.⁶ Den allt större inflyttningen till städerna och tillväxten för såväl den transoceana som den in-

¹ Varken i Grinstad eller i Ryr är smittkoppor en särskilt framträdande dödsorsak. Det största enskilda utbrottet i Grinstad sker år 1769 med 14 döda. I femårsperioder med början 1770–74 och framåt är antalet döda i sjukdomen 11, 0, 6, 15, 2, 5, 6 respektive 8 personer, alltså endast något mer än ett dödsfall per år. Sänkningen i dödlighet efter vaccineringen sker alltså från en låg nivå som dessutom redan blivit lägre sedan en trettioårsperiod tillbaka. Efter vaccineringen skördar smittkoppor med undantag för åren 1851–52 (14 dödsfall) och 1876 (9 dito) endast enstaka fall under enstaka år. Källa: Begravningslängder & Statistiska tabeller, Grinstad och Sundals-Ryr, Grinstad & Sundals-Ryrs kyrkoarkiv (SVAR).

² Visserligen kanske denna kontroll mest var ett svepskäl för staten – sjukdomarna sammanföll i regel med matbrist och när den senare rådde var också risken för upplopp större. Men effekten kan ändå ha blivit en lägre dödlighet, se L Tilly 1971.

³ W Seccombe 1992 s. 210f och där refererad litteratur. På svensk botten, se G Fridlitzius & R Ohlsson 1984 särskilt s. 310 & 324. Studien betonar inte minst en framväxande immunitet mot sjukdomen..

⁴ Ex. Peter Sköld hävdar att förändringar i virulens knappast går att leda i bevis, se P Sköld 1996 s. 503–7.

⁵ Några av de för lekmanen mer välbekanta: Salmonella, tuberkulos och kolera.

⁶ W McNeill 1984 s. 216.

hemska handeln bidrog till en höjd dos av smittämnen för Sveriges befolkning. Men trots en (eventuellt) högre infektionsrisk gick dödligheten ned.

En sjätte tolkning är förändringen till ett mildare klimat. Men att se vädret som bestämmande faktor bakom dödligheten försvåras av att de geografiska skillnaderna tycks stora även inom områden med i huvudsak samma klimat (se jämförelsen Dala, Örby och Grinstad nedan – alla i Västsverige). Över huvud finns skäl att vara skeptisk till rent naturmässiga förklaringar av nedgången i dödlighet. Lösningen på gåtan kring dödlighetens nedgång ligger knappast i att vädret blev en smula bättre utan snarare att dåligt väder i allt mindre utsträckning fick så ödesdigra konsekvenser. Samhället stod bättre rustat för att kunna överleva ett tork- eller regnår.

Larsson ansluter sig till en syn som sätter nedgången i samband med en produktionsökning i landet. Resurserna växte. Hans kanske starkaste argument för tesen är att dödlighetsnedgången är som mest markant under vårvintern, då matbristen var som störst i det äldre agrarsamhället. Just dödligheten under denna årstid kom att gå tillbaka kraftigare än dödligheten under övriga året.¹ Resurserna hade växt. Dödlighetskriserna blev färre. För mycket eller för lite regn under växtperioden innebar inte längre att hela den sociala ordningen revs upp.

Ännu under 1700-talet av de slättdalska prästernas anteckningar om skördeutfallet utläsas i vilken stor utsträckning dödens förekomst faktiskt var knuten till hur mycket det regnade under året. Leran på Dalboslätten är styv och inte särskilt genomsläpplig för väta. Till skillnad från moränjordar binder den inte heller fukten särskilt väl och spricker därför lättare vid torka. Regnade det lite växte nästan ingenting. Regnade det mycket växte det förstås mer ymnigt, men mycket av säden kunde förgås ute på fälten och dessutom gjordes bärgningen besvärlig. Ett starkare flöde i åar innebar också en påfrestning för böndernas kvarnar, varför malningen av säden kunde försvåras.² Ännu under 1700-talets andra hälft var boskapsskötsel ett dominant inslag i lokalekonomin, men denna påverkades också. Hö kunde ruttna eller sköljas bort.

Ett exempel på det senare är sommaren 1782. Enligt prästen i Frändefors, Jan Gustaf Stenberg, var årstiden gruvligt blöt. Av höet kunde bara en mindre del bärgas oskadat. En stor del fick införas skämt och halvruttet. Ganska mycket hade dessutom bortförts och förstörts av hastiga vattenflöden. Vårsäden – havren och kornet – tog redan strax efter att den var sådd mycket skada och likaså efter skörden då den stod och »grodde i skylarna»³. Föregående år, 1781, hade heller inte bidragit till att fylla på förråden. Den sommaren rådde

¹ D Larsson 2006 s. 48ff.

² Statistiska tabeller, år 1788, Bolstad och Grinstad, Bolstad och Grinstad kyrkoarkiv (SVAR).

³ En skyl är en på åkern till torkning upprest hög av sädeskvar. Mycket av säden förruttade alltså istället för att torkas.

istället torka. Svår missväxt blev följden. Enligt prästens anteckningar var höbärgningen bara en tredjedel mot brukligt och åkern gav nästan inte ens igen utsädeskornet. På slätten steg priset på en tunna havre till mellan 1,33 och 2 riksdaler¹, en ökning med femtio procent. Den skämda skörden år 1782 medförde en ytterligare prisstegring. Priset på en tunna havre fördubblades på sina platser.² Det allmänna dödstalet följde efter. Exempelvis i Ryr steg det till över sextio promille.³ Kyrkoherde Stenberg avslutar året i bön:

»Gud förskone oss och efterkommande för en sådan nöd om bröd som under förflutna sommar tryckte denna orten: en olycklig följd av förlidet års jämmerlige missväxt.»⁴

Också vädret kunde skyllas för problemen, vilket framgår av en lite märklig notering i tabellerna efter att tidig snö och sedan ett kraftigt novemberregn ställt till stor skada:

»Det förtjänar anmärkning att detta land, som förr i tiden allt fått hugna sig av ett mycket mildt klimat, nu på senare år, i synnerhet sedan de gruvliga jordbävningarna börjat i Kalabrien och flerstädes, måst vidkännas en ovanlig köld, långa vintrar, tidiga frostnätter om sommaren, ja, nästan total förändring ifrån blott till hårt klimat, vadan täta missväxter förorsakats, utom andra svårigheter.»⁵

Naturkatastrofer som jordbävningar kan påverka klimatet genom att aska kommer ut i atmosfären och visserligen hade faktiskt flera svåra jordbävningar i det av kyrkoherden omnämnda syditalienska området och på Sicilien ägt rum under föregående år⁶, men vilken roll detta spelade för klimatet på Dal vill jag låta vara osagt. Anteckningen kan här mest ses som ett uttryck för en situation där vädrets nyckfullhet fortfarande kunde vara en fråga på liv och död.

Samtiden var alltså naturligtvis inte blind för sambanden mellan dödligheten och försörjningsläget. I sina rapporter återkommer länsstyrelsen ofta till detta. Ett exempel är dess uppmuntran till allmogen att odla, vad de kallar, jordpäron, alltså potatis. Denna gröda har nämligen vissa goda egenskaper: den var billig, högavkastande och krävde inte några dyra plogar och dragare. Därför »borde [det] bli fattigt folks, små hemmansägare, torpare, backstugors högsta omsorg, att använda ett litet stycke jord åt denna plantering».⁷ Synen på potatisen vid denna tid står i kontrast till femtio år senare. Länsstyrelsen

¹ Förra uppgiften från Frändefors pastorat, den senare från Bolstad pastorat, Statistiska tabeller, 1781, Frändefors resp. Bolstad, Frändefors resp. Bolstad kyrkoarkiv (SVAR). Det sistnämnda redovisar spannmålspriser åren 1775–81.

² I Frändefors pastorat kostade havren detta år 2 Rd 32 sk.

³ Statistiska tabeller, 1749–1792, Sundals-Ryr, Sundals-Ryrs kyrkoarkiv (SVAR) resp. 1774–1792, Frändefors, Frändefors kyrkoarkiv (SVAR).

⁴ Statistiska tabeller, 1782, Frändefors, Frändefors kyrkoarkiv (SVAR).

⁵ Statistiska tabeller, 1785, Frändefors, Frändefors kyrkoarkiv (SVAR).

⁶ S Tinti (m fl) 2004, Appendix A.

⁷ Allmän kungörelse, juli 1784, nr 754, Älvsborgs läns landskontor (GLA). Det »engelska sättet» att odla med gropar och små sängar rekommenderas.

skulle då istället komma att se mer olyckligt på grödan genom att den möjliggjorde äktenskap för fattiga, som nämndes i inledningen. Skillnaden i syn är också en skillnad i tid. På 1830-talet var dödlighetskriserna mer sällsynta. Istället började folkökningen att ses som ett problem, synnerligen som det framför allt var de obesuttna som blev fler.

Att de fattiga omnämndes i samband med befolkningsfrågor hade säkert sin rot i att dessa drabbades dessa hårdare i dyr- och kristider. I en uppteckning från ett område i Skaraborg beskrivs hur sjukdomar började härja där knappheten var som störst för att sedan spridas från de fattiga till bönder, vars kanske något större reserver var dem mindre behjälpliga i det läget. Bouppteckningar från tiden visade på förhållandevis välbärgade bondehushåll.¹

Dödlighetskriserna ska inte ses som ett tecken på ett samhälle helt utan reserver. Antropologisk forskning har framhävt hur äldre samhällen producerar mat och varor inte för sin biologiska så mycket som sociala överlevnad. En stor del av den tid folk förr liksom i dag lade ned inom arbetslivet ägnades åt produktion av varor vilka antingen användes i utbyte mot andra varor som gav prestige eller själva nyttjades i sådant syfte. Sociala relationer skulle skapas och upprätthållas. Därför behövdes ett överskott till bröllop, till arbetsfester, till gåvor, för gottgörande av skuld eller kanske för att avancera socialt.²

En del talar också för att ett visst överskott fanns bland bönder på Dalbosläätten. Exempelvis under krisåren 1782 och 1783 fick allmogen lösa kronotonde och avrad i pengar efter markegången istället för i spannmål.³ Uppenbarligen var pengar i omlopp. Också av andra uppgifter framkommer att en handel fanns vid den här tiden.⁴

I handeln med spannmål kunde staten agera såväl mellanhand som direkt aktör i prisbildningen. Det skedde genom att den sökte hålla upp priset i tider av ymnigare skördar då spannmålspriset var lågt å ena, och genom att köpa in spannmål till billig avsalu eller som allmosor efter missväxter då priset var högt å andra sidan. Såväl ett lågt som ett högt spannmålspris innebar en fara för allmogen.

Ett lågt spannmålspris hotade dem på så vis att de riskerade sakna medel till sina omkostnader. Exempelvis åren 1784 och 1787 fick de därför sälja råg, korn och havre till kronobrännerierna till fastställda priser för att förekomma olägenheten, såsom länsstyrelsen uttrycker det, att »allmogen till sina, under de förflutna åren iråkade skulders betalande, kunde bli föranlåten att till underpris sälja den ymniga gröda, varmed allmakten numera välsignat ett land».⁵

¹ C-J Gadd 1983 s. 82.

² N T Håkansson & M Widgren 2007 s. 235 och där refererad litteratur.

³ Allmän kungörelse, mars 1782 nr 294 och 1783 nr 263, Älvsborgs läns landskontor (GLA).

⁴ se kapitlet *Havreruschen*.

⁵ Allmän kungörelse, 1787 nr 966, Älvsborgs läns landskontor (GLA).

Och omvänt, om skörden slagit fel tvingades priserna upp varvid de med mindre reserver inte kunde betala. Johan Bergman, kyrkoherde i Färgelanda församling, grannsocken till Sundals-Ryr, skriver krisåret 1782: »Den som har någon säd att avlåta bland allmogen säljer inte förrän fram på våren och sommaren då han kan stegra priset så högt han vill och tvinga den fattige».¹ Utta-landet stryker för övrigt under den dubiösa roll som spannmålshandeln hade vid tiden. Staten kom därför de fattiga till hjälp genom nödsändning av spannmål. Skaffade den därför råg och havre och bjöd ut »emot en skälig kontant betalning, och för den mera nödställde, särdeles på Dalsland, genom den vid slika tillfällen vanliga undsättningen på kredit».² Att avhjälpa krisen genom distribution av spannmål förekom också. Till de behövande år 1782 köpte kronan därför in fyra tusen tunnor havre för folket att köpa kontant eller på kredit och till de mest nödställda i landskapet skänkte den fyra hundra tunnor råg.³

Sådana tillfälliga åtgärder för att lindra nöden var knappast särskilt effektiva, däremot följdriktiga. Orsaken till dödlighetskriserna var samtiden på det klara med. Bergman skrev under hungersnödsåren 1771–73: »det lär ej slå fel, att många dött av hunger och otjänlig spis, som blivit vid dödsfallet angivna såsom döda av rödsot och mage- och bukrev»⁴. En allmän kungörelse från länsstyrelsen år 1784 kastar ljus över kyrkoherdens ord. Det heter att allmogen efter missväxter äter av skörden innan den hinner mogna och bli tjänlig till förtäring varför de insjuknar.⁵

Dödligheten före transitionen bör sammanfattningsvis säkerligen ses som symptom på ett försörjningsläge.⁶ Mortalitetspanoramata dominerades inte som idag av följderna av övernäring, utan av undernäring. Som det allmänna tillståndet var svagt var motståndskraften mot smittoämnen nedbruten. Mottagligheten var därför hög för infektioner med hög dödlighet. Kyrkoherde Bergmans ord var uttryck för att samtiden väl begrep sambanden. Hungern var dödens förrum.

Dödlighetsnedgången

Möjligen var hälsoläget i Sundals härad i slutet av 1700-talet ett av de mer eländiga i riket. Åtminstone tycks befolkningen träffas av en ovanligt stor dödligheten under kriserna 1772–73 och 1808–09. En jämförelse med några

¹ Statistiska tabeller, år 1782, Färgelanda, Färgelanda kyrkoarkiv (GLA).

² Allmän kungörelse, dec. 1785, nr 1326, Älvsborgs läns landskontor (GLA).

³ Allmän kungörelse, mars 1782 nr 294 och 23 maj 1782, Älvsborgs läns landskontor (GLA).

Året efter går länsstyrelsen igenom förråd av havre i Göteborg, ur vilka spannmål skulle köpas i dyrtider och transporteras till kronobränneriet Brinkebergskulle i Vänersborg för försäljning, se ex. Allmän kungörelse, 1783 nr 263, Älvsborgs läns landskontor (GLA).

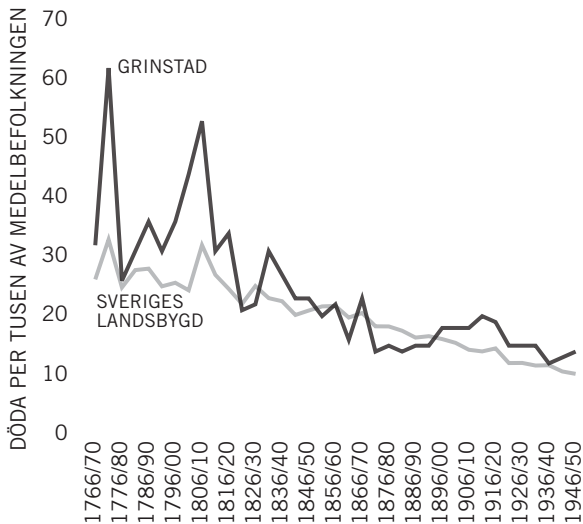
⁴ Statistiska tabeller, år 1772, Färgelanda, Färgelanda kyrkoarkiv (SVAR).

⁵ Allmän kungörelse, juli 1784, nr 754, Älvsborgs läns landskontor (GLA).

⁶ D Larsson 2006.

andra västsvenska områden vittnar om detta. Mellan år 1771 och 1810 varierar ett femårigt dödstal i Dala på Falbygden mellan 22 och 32 ‰ åren 1770–1810, i Örby i Marks härad mellan 15 och 30 ‰ och i Källsjö i norra Halland mellan 15 och 37 ‰.¹ (I Sverige som helhet varierar det som framgår nedan mellan 24 och 33 ‰.) I Grinstad socken är variationen större. Mininivån är något högre, maximinivån synnerligen högre. Mellan nämnda år svänger ett femårigt genomsnittligt dödstal mellan 27 till 63 ‰. Likheten är istället större med en församling som Naverstad i norra Bohuslän. Här pendlar ett femårigt dödstal under perioden mellan 22 och 67 ‰.² Bidragande till dödlighetens större svängning mellan »låga» och »höga» värden på Slättdal (liksom i Naverstad) är dödens värre härjningar under krisåren 1772–73, 1789–90, 1799–00 samt 1809–10. På Dal drabbas inte alla socknar lika i varje kris. I Grinstad var den förstnämnda och den sistnämnda de värsta med ett dödstal om närmare sjuttio respektive ett hundra promille under respektive krisår. Studeras det allmänna dödstalet i förhållande till rikets landsbygd i stort visas att dödligheten stundtals låg väsentligt över den nationella nivån fram till 1820-talet. Reseskildringar som talar om en lägre levnadsstandard i landsdelarna runt Vänerens sydspets kan därmed möjligen ha fog för sig.³

Diagram 11.2 Allmänt dödstal, Grinstad & Sveriges landsbygd, 1766–1950

Källa: Sve: *Historisk statistik för Sverige* tab. 28; Gr.: *Se tab. 11.1.*

¹ Dala: C Winberg 1975 tab. III s. 292; Örby: C Ahlberger 1988 diagram 26 s. 87; Källsjö: Begravningslängder & statistiska tabeller, Källsjö kyrkoarkiv (SVAR).

² Beräknat efter T Andersson 1922 tabeller s. 34 & 40 samt Begravningslängder, Naverstad, Naverstad kyrkoarkiv (SVAR) (kompletterat för åren 1774–5, 1782 & 1784).

³ G Utterström 1957 del 1, s. 83f. Olika resenärer som refereras är engelsmännen Clarke, Malthus och Wollstonecraft samt tysken Küttner.

Eftersom Grinstads utgångsläge är värre blir nedgången i dödlighet under 1800-talet större där än på landsbygden i stort. Dödlighetskriserna, såsom »lantvärnssjukans» härjningar under 1800-talets första årtionde, tycks värre än på annat håll. Efter år 1820 är socknen mer i nivå med landsbygden i övrigt under resterande delen av seklet. Under 1900-talet stiger dödligheten i Grinstad och är högre än på landsbygden som helhet. Men detta berodde inte på en större förekomst av sjukdom, utan på att befolkningsammansättningen på kort tid hade blivit en annan. Yngre människor hade lämnat socknen, varför andelen äldre blivit större. Om hög dödlighet före transitionen delvis kunde vara ett tecken på en ung befolkning genom ett relativt högre barnafödande, är hög dödlighet efter transitionen snarare ett tecken på en mer ålderstigen befolkningsstruktur.

Två gånger tycks döden tveka i sitt allmänna tillbakadragande efter lantvärnssjukans härjningar 1808–09. Första gången, år 1834, närvarar den i form av kolera. Framför allt drabbades slättens kustsocknar, säkerligen en påminnelse om en alltmer livlig sjötrafik på Vänern och utbytet med Vänersborg och en illustration av vad det ökade utbytet mellan människor kunde medföra. Från augusti till november insjuknar och dör i Grinstad socken trettiofyra människor, såväl män som kvinnor, gammal som ung, bonde som obesutten. Men likväl framstår inte krisen som särskilt allvarlig jämfört med sådana som hemsökte socknen ett par, tre årtionden tidigare.

Den andra gången döden återkommer i någorlunda större skala är nödåren i slutet av sextioalet. Dessa var de sista av den gamla typen av missväxtkriser. De föregicks av sällsynt stora väderomställningar. År 1866 var osedvanligt blött, följande år sällsamt kallt. Vintern 1868 blev långvarig och bister. Isen på Dalbosjön, alltså Vänerns västra »halva», låg till slutet av mars. Våren var annars gynnsam, men sommaren het. Den ihållande torkan medförde usel skörd. En upptecknare minns hur boskap tvingades slaktas ned eftersom den svalt. Till julen började foder och spannmål tryta. Nödfoder tillgreps – agnar av halm, kreatursben, lavar, linfröhylsor, blåbärsris, bark och annat. Bröd sägs ha bakats på mjöl av långhalm och potatis, på lindbark blandat med något råg eller på renlave. De fattiga fick tillgripa tiggargraven.¹

Det är talande att jämföra denna hungerskris med de som drabbade orten omkring hundra år tidigare. Under år 1868 dör något fler än normalt för denna tid, och under 1869 och 1870 väsentligt fler. Dessa år är dödstalet fördubblat jämfört med nivån i början av årtiondet. Men i ett längre tidsperspektiv är siffrorna för åren 1868, 1869 och 1870 – 20, 33 respektive 35 promille – inte särskilt höga. Exempelvis är det här högst uppmätta dödstalet (1870 års) omkring fem promille under den genomsnittliga nivån omkring hundra år tidiga-

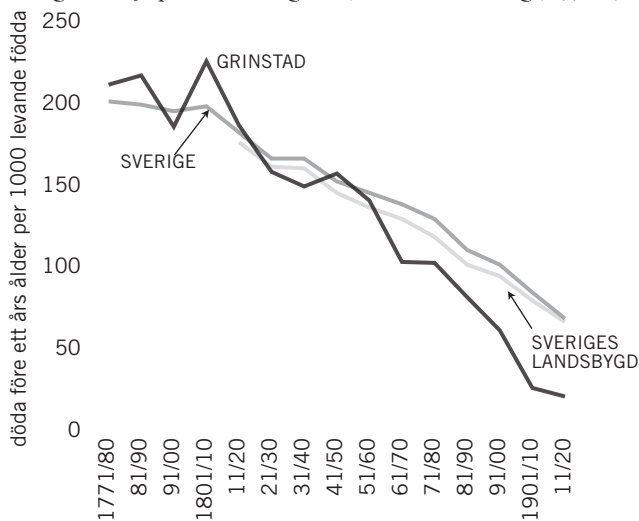
¹ E Bergman 1924 s. 36–39.

re och långt under dödstalet för den tidens krisår. Det genomslag nödåren under slutet av 1860-talet har kommit att få beror alltså inte på att de var särskilt allvarliga sett i ett längre perspektiv. Långt värre kriser hade inträffat bara ett par generationer tidigare. Men den ägde rum när sådana kriser hade börjat försvinna ur minnet. Man hade inte längre något att jämföra med. Krisen 1868 blev med det till något enastående trots att döden betraktad över en längre tidshorisont inte längre tycktes mäkta med att ställa till med samma elände som förr. Det var som om den hade blivit gammal och trött.

Åldersspecifik dödlighet

Ett andra karaktärsdrag för döden före den demografiska transitionen är dess större närvaro i lägre åldrar. Under 1700-talet var risken att dö som ung markant högre än i dag. Transitionen innebar att allt fler barn, i synnerhet spädbarn, överlevde.¹ Mot slutet av 1700-talet dog omkring ett av fem barn i Grinstad före ett års ålder. Just en förhållandevis jämn nivå på spädbarnsdödligheten om 200 % och tämligen oberoende av samtida dödlighetskriser som drabbade äldre barn och vuxna i samhället tycks allmänt vara fallet under 1600-talet och 1700-talet.² Någon mer gynnsam lägstanivå i frånvaron av kriser infann sig inte vad gäller dödligheten för de allra minsta.

Diagram 11.3 Spädbarnsdödligheten, Grinstad & Sverige, 1771–1920

Källa: Gr.: Se tab. 11.1; Sve: Historisk statistik för Sverige I. Befolkning tab. 41

¹ M Livi-Bacci 2007 s. 106.

² D Larsson 2006 s. 53–56 Det är troligt att amningsvanorna inte skiljer sig nämnvärt åt inom de nio församlingar som Larsson har undersökt. Inte ammande områden kunde ha en markant högre spädbarnsdödlighet.

Barndödligheten var vid sekelskiftet 1800 så stor att förlusten av ett barn måste ha upplevts som någonting närmast normalt. Det finns förstås inte någon anledning att tro att barnen inte sörjdes. Spädbarn begravdes som andra döda. En lite märklig anekdot om hur länsman lät lagföra fyra bönder för att dessa givit sina barn nya namn för att de skulle tillfriskna kan vidare få illustrera vilka åtgärder föräldrar vidtog för att söka mota bort döden från sina barn.¹ Men de föräldrar som drabbades torde knappast frågat sig varför just de hade blivit det. Barndödligheten var allt för vanlig för den sortens vecklagan. Sorgen över ett förlorat barn var något de allra flesta bar på.²

I diagram 11.3 syns att dödligheten för de minsta i lägre grad svänger i takt med dödligheten i stort (jämför med föregående diagram).³ Det allmänna dödstalet pendlar upp och ned på ett sätt som spädbarnsdödligheten inte gör. Någon mer gynnsam lägstannivå i frånvaron av kriser infann sig inte vad gäller dödligheten för de allra yngsta.

En tendens till fallande spädbarnsdödlighet gör sig gällande något årtionde in på 1800-talet. I Grinstad var den på 1860-talet omkring hälften så låg som ett halvsekel tidigare. Just den senare tidpunkten verkar utgöra en brytpunkt mot lägre dödlighet för de nyfödda. Tidigare har de i Grinstad födda haft ungefär samma chans att överleva som i riket i stort, men under andra halvan av seklet är dödligheten före ett års ålder betydligt lägre. De gynnsammare förutsättningen för nyfödda att överleva gjorde förstås skillnad på dödligheten i övrigt eftersom födelsetalet var högt, fram till 1860-talet nära fyrtio promille (se kapitlet *Kärlek och spannmål*).

Betydelsen av dödens stora närvaro bland yngre människor går knappast att överskatta. Ur en på befolkningsstatistiken beräknad dödlighetsstruktur framkommer att under 1700-talets sista kvartsekel dog nästan hälften av alla levande födda före trettio års ålder, se diagram 11.4 nedan. Under nästa kvartsekel överlevde hälften till åtminstone fyrtio års ålder. Dödligheten fortsatte sedan att gå tillbaka. Under den sista uppmätta perioden, åren 1900/30, överlevde hälften till sjuttio års ålder. Den mest betydande faktorn bakom den ökade medellivslängden är den sjunkande dödligheten i yngre åldrar. Under slutet av 1700-talet överlever bara två av tre personer sina fem första lev-

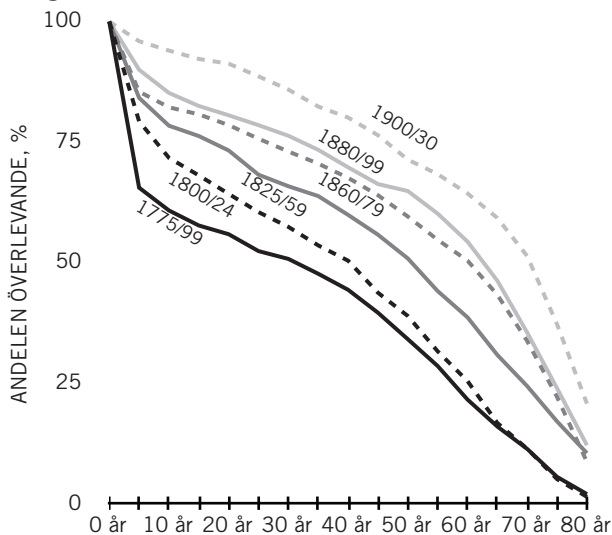
¹ ST 1740 § 67 Anders i Gråfållerud började kalla sonen Erik, 7 år, för Anders; Joen i Töran sin dotter Ingrid, 6 år, för Anna; Svenning i Ekarebol sin dotter Karin, 7 år, för Kerstin och Bryngel i Åmott sin dotter Maja, 8 el. 9 år, för Annika. De uppgives ha lärt detta från »en gammal käring, Kåra-Marta». Häradsrätten dömde dem att böta 10 dsm var och en.

² I Grinstad dog som vi sett ett av fyra levande födda barn före fem års ålder i snitt för familjer som gift sig under åren 1775–1859. Den summerade fruktsamheten (antal barn per kvinna) kan för perioderna 1775/99, 1800/24 resp. 1825/59 beräknas till 5,3; 5,6 resp. 5,0. Relateras barndödligheten med den summerade fruktsamheten förstår vi att varje kvinna, statistiskt sett, måste ha förlorat (minst) ett barn.

³ Visserligen blir kontrasten större genom att femårsperioder studeras i det ena och tioårsperioder i det senare. Men även justerat för detta hade faktum kvarstått om en väsentligt jämnare dödlighetsnivå för spädbarnen.

nadsår. I slutet av nästa sekel blir nio av tio åtminstone fem år gamla. Därefter går barndödligheten ytterligare tillbaka. I början av 1900-talet överlever nitton av tjugo sina fem första levnadsår.

Diagram 11.4 Andelen överlevande till olika åldrar, Grinstad 1775–1930

Källa: Se tab. 11.1.

Ett annat sätt att låta denna statistik tala är den förväntade livslängden, vilken kan räknas fram för olika åldrar, se tabell 11.1.

TABELL 11.1 Förväntad livslängd från födseln, 15 års ålder och 60 års ålder, Grinstad, 1775–1930

	FÖRVÄNTAD LIVSLÄNGD FRÅN FÖDSELN	FÖRVÄNTAD LIVS- LÄNGD, ÖVERLEVANDE TILL 15 ÅRS ÅLDER	FÖRVÄNTAD LIVS- LÄNGD, ÖVERLEVANDE TILL 60 ÅRS ÅLDER
1775/99	32	53	71
1800/24	36	51	69
1825/59	44	57	73
1860/79	50	61	73
1880/99	52	63	73
1900/30	60	65	76

Källa: Statistiska tabeller, begravningsböcker, husförhörslängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA). Mantalslängder, Sundals häradskrivares arkiv (GLA).

Under 1700-talets sista kvartsekel är medellivslängden från födseln låg, endast trettiofyra år. Men detta är förstås inte det vanligaste dödsåret. Medellivslängden dras ned eftersom många barn dör väldigt unga. De som överlevde sina

femton första levnadsår, vilket knappt tre av fem gjorde (se ovanstående diagram), levde i snitt till de blev femtiotre år. Och den femtedel som överlevde till sextio års ålder hade i snitt ytterligare tio år kvar i livet. Kontrasten är stor jämfört med 1900-talets början. Drygt nio av tio överlevde då sina femton första levnadsår och kunde därefter förvänta sig att leva till sextiofem års ålder. Lite mer än sju av tio levde tills de blev sextio år och kunde sedan förvänta sig att leva omkring femton år till.

Den förväntade livslängden från födseln fördubblas nästan under det halvannat sekel som studeras. För överlevande till femton års ålder ökar medellivslängden i mindre omfattning, men någorlunda stadigt och under 1800-talets senare hälft har den faktiskt stigit med tio år. Just detta mått ger en någorlunda god siffra för det vanligaste dödsåret i församlingen. De flesta människor dog alltså när de var dryga femtio år gamla runt sekelskiftet 1800, men levde till omkring sextio år vid 1800-talets mitt och ytterligare några år till mot slutet av seklet. Förväntad livslängd för de som överlevt till just sextio år ökar däremot inte särskilt mycket alls under artonhundratalet. De blev ungefär några och de sjuttio. Först på 1900-talet började de gamla att bli äldre, om uttrycket tillåts. Den stora förändringen över den studerade perioden rör visserligen de små i samhället, men det bör inskräpas att den ökade medellivslängden för vuxna också ökar, vilket påverkade möjligheterna för yngre människor att få överta en gård.

TABELL 11.2 *Dödligheten upp till fem år bland bönder och obesuttna, Grinstad, 1768–1920, %*

	DÖDA PER TUSEN UNDER FÖRSTA LEVNADS- MÅNADEN	DÖDA PER TUSEN UNDER FÖRSTA LEVNADSÅRET	DÖDA PER TUSEN UNDER DE TVÅ FÖRSTA LEVNADSÅREN	DÖDA PER TUSEN UNDER DE FEM FÖRSTA LEVNADSÅREN
bönder, 1768–1859	39	158	216	273
obesuttna, 1768–1859	31	127	192	238
bönder, 1860–1920	12	63	79	110
obesuttna, 1860–1920	7	60	72	126

Källa: Se tab. 11.1. Anm.: Bönder, familjer bildade 1768–1859, innefattar 2088 barn; Obesuttna, 1768–1859, 874 barn; Bönder, 1860–1920, 825 barn; Obesuttna, 1860–1920, 414 barn

Chansen att överleva sina första år varierade med klasstillhörighet. Men det var bondbarnen och inte de obesuttnas barn som hade sämre möjligheter till

överlevnad. Detta oväntade resultat har visats i tidigare studier¹ och Grinstad är inte något undantag. Risken att dö före fem års ålder var för bondbarn omkring femton procent högre jämfört med barn från obesuttna familjer. Som mest skilde sig dödsrisken åt under första levnadsmånaden. Detta visas i tabell 11.2 (se ovan).

Betydelsen av den sociala bakgrunden märks också om befolkningen delas upp mer finfördelat. Bland familjer som ingått äktenskap mellan åren 1768 och 1859 återfinns den högsta barndödligheten (före fem års ålder) hos hemmansägarna, 282 promille, mot 273 för bondegruppen i stort, alltså när också brukare och arrendatorer är medräknade. Barndödligheten bland torparfamiljer är 249 promille, för soldatfamiljer 242 promille, och den lägsta nivån återfinns bland helt obesuttna familjer, 232 promille.² Risken att dö före fem års ålder ökar alltså i proportion med rörligheten uppåt på den sociala skalan före mitten av 1800-talet.

Intressant nog omkastas förhållandet under andra halvan av 1800-talet. Då är barndödligheten istället större bland obesuttnas barn än bland bondbarn. Faktiskt råder det direkt omvända förhållandet. Nu löper de förra omkring femton procent högre risk att dö före fem års ålder. Dessa barn har visserligen fortfarande större chans att överleva sin första levnadsmånad och dödligheten före ett års ålder är vidare lika mellan grupperna. Men bondbarnens större överlevnadschanser mellan två och fem års ålder gör att de sammantaget löper en mindre risk att dö.³

Vad låg bakom den höga barndödligheten? För att kunna bena ut den frågan har en utgångspunkt för forskningen varit just skillnaderna i barndödlighet mellan de olika sociala grupperna.

Christer Winberg har fört fram tanken att bondbarnen var mer exponerade för infektioner genom att bondgårdarna låg tätare. Området han studerade – Falbygden i Västergötland – kännetecknades också av omfattande bybildningar, varav de största var stora som samtidens mindre städer. Taget en sådan förklaring skulle omkastningen i dödlighet mellan obesuttna och bönder kun-

¹ Se ex. C Winberg 1975 s. 242f, spädbarnsdödligheten är i hans undersökningsområde 201 % för barn till bönder åren 1776–1830 respektive 158 % för barn till obesuttna under samma år. Också S Bohman visar på skillnader mellan sociala grupper under perioden 1850–1870: lägre bland sågverksarbetarbarn och torparbarn – 208 resp. 205 % i Bjärträ församling och 198 resp 161 % i Ytterlänns församling – och högre bland bondbarn – 289 % i Bjärträ och 225 % i Ytterlänns, se S Bohman 2010 s. 111 tab. 5 resp. s. 112 tab. 6.

² Beräknat på uppgifter ur familjerekonstruktionen. Antalet barn: torpare 233, soldater 132 och lägre obesuttna 509. Också Winberg visar skillnader inom bondegruppen, med något högre barndödlighet bland självägande bönder än bland frälsebönder.

³ Sofia Bohmans undersökning av spädbarnsdödligheten i Ådalen ger i en av två undersökta socknar samma utveckling vid handen. I Ytterlänns socken är spädbarnsdödligheten åren 1880–1899 bland bondbarn 122 % och bland arbetar- och torparbarn 196 resp 240 %, jfr not ovan. I Bjärträ församlingen har dock denna utveckling med hastigare nedgång i dödligheten bland bondbarn uteblivit. Här är spädbarnsdödligheten åren 1880–1899 194 % bland bondbarn mot 158 resp. 159 % bland arbetar- resp. torparbarn., S Bohman 2010 s. 111f.

na vara en följd av att skiftena splittrade bybebyggelsen. Förklaringen tycks relevant, men väcker också frågor. Dalbosläkten kännetecknades av förhållandevis spridd bebyggelse även under tiden före skiftena. Om befolkningskoncentration vore den tyngst vägande faktorn är det en smula underligt att barndödligheten är ungefär lika stor på Dalbosläkten som på Falbygden. Att skillnaden är mindre mellan obesuttna och bönder på Dalbosläkten än på Falbygden är däremot logiskt sett i förhållande till ett sådant resonemang.¹

Christer Ahlberger tolkade istället klassbundna olikheter i dödligheten med skillnader i konsumtionsmönstret mellan grupperna. De obesuttna hade (ofrivilligt) sundare vanor. De rikare bönderna åt fetare, mer onyttig mat och drack mer brännvin. Fattigfolket var istället hänvisat till att äta potatis. Men eftersom denna gröda var mer nyttig var en av följderna att barnen hade större chanser att överleva.² Stämmer detta skulle förändrade konsumtionsvanor ligga bakom omkastningen under seklet. Det har hävdats att tiden innebar slutet för »iögonenfallande konsumtion» till en mer diskret variant, låt vara att detta inte brukar sättas i samband med en sjunkande barndödlighet.³

En annan tolkning har rört moderskapets betydelse för spädbarnsdödligheten. Exempelvis Ulla-Britt Lithell har här betonat olikheter i amningsvanor.⁴ Kruxet för förklaringen är att sociala skillnader i spädbarnsdödlighet är ett faktum även i områden där såväl bondkvinnor och obesuttna kvinnor ammade sina barn i samma omfattning.⁵ Detta pekar mot att orsakerna till dödlighetens variation med klass främst återfinns på annat håll. Däremot verkar amningsvanor väl kunna förklara de ofta dramatiska skillnader i dödlighet mellan icke-ammande och ammande områden.⁶ Exempelvis har en mer utbredd amningskultur givits som förklaring till en sjunkande barndödlighet i Ådalen och på Island.⁷ Men som ett ammande område (se bilaga) har detta mindre betydelse för Grinstads del.

¹ C Winberg 1975, tabell XVIII visar för familjer gifta åren 1776–1830 en barndödlighet före fem års ålder för bönder 321 promille respektive för obesuttna 268 promille. Barndödligheten upp till fem års ålder är dock i stort densamma Grinstad (för familjer som ingått äktenskap mellan åren 1768–1829), nämligen för bönder och obesuttna 326 respektive 294.

² C Ahlberger 1988 s. 114f. Resonemanget gäller egentligen de vuxna. Skillnaderna i barndödlighet i det av Ahlberger undersökta området var marginella och barndödligheten överlag utmärkande låg, se s. 121f.

³ C Ahlberger 1996.

⁴ U-B Lithell 1981.

⁵ C Ahlberger & C Winberg 1987 s. 367.

⁶ M Rantanen 1997 visar på stor skillnad i barndödlighet mellan tre icke-ammande socknar i Österbotten och Finland i stort. Se vidare kapitlet *Kärlek och spannmål*.

⁷ S Bohman 2010; Ólöf Garðarsdóttir 2002. Man bör i detta sammanhang för övrigt inte glömma bort faderns inverkan på spädbarnsdödligheten. Spädbarnsdödligheten var i Sverige i början av 1800-talet 183 % bland barn som hade en närvarande pappa och 439 % bland barn där fadern var frånvarande. Detta är bland de största skillnader som har uppmätts, se *Historisk statistik för Sverige I Befolkning* tab. 41.

Sannolikt bör också förlossningsvårdens betydelse för skillnader i spädbarnsdödlighet tonas ned. Barnmorskors inverkan på dödligheten före ett års ålder är ämnet för Stina Bohmans studie av Ådalen i Ångermanland under 1800-talet och Ólöf Garðarsdóttir undersökning av Island åren 1770–1920.¹ Den kunskap som barnmorskor besatt om en säkrare förlossningsvård (däribland viken av antiseptik) kan ha höjt överlevnaden för nyfödda under de första levnadsveckorna.² Möjligen kan den generella sänkningen i spädbarnsdödligheten strax efter mitten av 1800-talet i Grinstad delvis kunna förklaras av detta. I oktober 1852 återkom från Stockholm den till församlingen antagna barnmorskan Anna Britta Larsson med goda betyg om skicklighet i sitt yrke, vilket kan ha medfört säkrare förlossningar i Grinstad.³ Eftersom spädbarnsdödligheten i Grinstad vid denna tid började bli någorlunda lika mellan grupperna kan detta möjligen tas till intäkt att bägge hade lika stor tillgång till hennes tjänster.⁴ Men en förbättrad förlossningsvård kan förstås inte förklara skillnaderna som efter två års ålder uppstår mellan grupperna. Vidare ger den inte någon förklaring alls till klasskillnaderna före omkring år 1860.

Den högre dödligheten bland bondbarn än bland obesuttnas barn fortsätter att förbrylla. Möjligen bör barndödligheten ges en sammansatt förklaring där framför allt följande två faktorer bör lyftas fram. Motståndskraften mot smitta var sannolikt låg överlag i samhället i slutet av 1700-talet. Därmed spelar exponeringen för smitta stor roll för barndödligheten. Men kanske bör man inte som Winberg betona de obesuttnas mer isolerade bostadsläge som gynnande faktor i förhållande till bönderna. Vad som sannolikt spelade större roll var skillnader i hushållets storlek och struktur mellan grupperna. Böndernas *centripetala* hushållsorganisation innebar att fler människor, däribland utifrånkommande, kom samman i bondstugorna, vilket säkerligen medförde ökad smittorisk. De obesuttnas *centrifugala* struktur innebar däremot sannolikt en lägre dos smittoämnen, genom att folk tvärtom lämnade dessa hem för arbete och hushållen därigenom var mindre.

¹ S Bohman 2010; Ólöf Garðarsdóttir 2002. Här kan barnmorskor också ha utövat sitt inflytande genom att befrämja en amningskultur i dessa av tradition inte-ammande områden. Saken diskuteras dock kritiskt av S Bohman s. 200f.

² Förhållandet närvarande barnmorska och lägre spädbarnsdödlighet är knappast säkerställt. I Bohmans studie tycks faktiskt närvaron av en utbildad barnmorska ha en viss negativ inverkan på spädbarnsdödligheten, se S Bohman s. 197 tab. 9.

³ Utöver en årlig lön som betalades av bönderna proportionsvis mot gårdarnas storlek fick hon särskild ersättning vid sina insatser. Förutom traktamente kostade en förlossning – »vare sig långsam eller hastig, naturlig eller konstig [med hjälp av instrument]» – 24 skilling riksgälds för en obesutten och dubbelt upp för bönderna, en troligen överkomlig summa för de allra flesta. Dessutom framgår av hennes ersättningslista att hon också var tränad i annat som ytterligare kan ha bidragit till förutsättningar för nyfödda att överleva, såsom vård av förlossningsskador och annat. Sockenstämmoprotokoll, 11 oktober 1852, Bolstad pastorat, Bolstad kyrkoarkiv (GLA).

⁴ Detta är förstås inte visat. I den mån de obesuttna inte anlitate henne får man anta att kunskapen om en säkrare förlossningsvård överlag blev större i samhället.

Med en allmänt stigande motståndskraft bland människor i samhället under 1800-talets lopp spelade inte längre utsattheten för smitta samma betydande roll. Skillnaden i dödlighet (efter två års ålder) som då slog igenom berodde istället på olikheter i levnadsstandard.

Tabell 11.1 ovan visade att också de vuxna levde längre. Av intresse i sammanhanget är hur länge en gård så att säga var blockerad av ett brukarpar, innan nästa generation kunde ta över. En jämförelse mellan dödligheten inom de äktenskap som ingicks åren 1768–99 jämfört med senare kohorter ger besked. Upplösningsrisken av äktenskapet före hustruns 45 årsdag mäts genom att dividera antalet upplösta äktenskap med antalet genomlevda äktenskapsår. Anledningen till att mäta hustruns barnalstrande år är att måttet då säger något om reproduktionen i församlingen. (De äktenskap där paret flyttar ut innan hustrun fyller 45 år medtas inte i studien.) Upplösningsorsaken delas på mannen respektive kvinnan för att ge en viss uppfattning om hur könsbestämd dödligheten var. Vad gäller männen ger metoden endast en fingervisning eftersom deras ålder inte är känd i beräkningen. För kvinnornas dödlighet upp till 45 år ger den däremot ett säkrare mått. Resultaten redovisas nedan i tabell 11.3 tillsammans med siffror från Winbergs studie av Dala pastorat på Falbygden.

Av tabellen framgår att risken att ett äktenskap slutade med endera kontrahentens död innan hustrun var 45 år var större i Grinstad än i Dala. Långt ifrån hela skillnaden kan förklaras av olikheter i vigselålder. (Folk gifte sig något yngre i Grinstad än i Dala.) Den högre dödligheten i samband med kriser spelar en väsentlig roll. Detta understryker att hälsoläget tycks särskilt besvärligt på Dalbosläkten under 1700-talet. Men tabellen visar, liksom tidigare undersökningar, en förhållandevis drastiskt ökad överlevnadsförmåga i socknen. Risken för att ett äktenskap ska upplösas före kvinnans 45 årsdag nästan halveras från äktenskap ingångna under 1700-talets slut till äktenskap ingångna runt mitten på 1800-talet. Därefter halveras risken med varje ny generation. Vid sekelskiftet 1900 upplöses bara en femtedel så många äktenskap (före hustrun är 45 år) som drygt hundra år tidigare.

Tabellen visar dessutom på könsspecifika skillnader i dödligheten. Fler äktenskap upplöses av att mannen dör än av att kvinnan dör i äktenskap ingångna före år 1830. Därefter löper faktiskt gifta kvinnor högre risk att dö än sina män, även om skillnaderna mellan könen är liten. Under början av 1900-talet är åter dödlighetsrisken inom äktenskapet före hustruns 45-årsdag något högre för män än för kvinnorna, men skillnaden är marginell. Med reservation för nämnda brist i mätmetoden tycks det förbättrade hälsoläget ändå framför allt

ha kommit män till del på så vis att den tidigare högre dödligheten för män i förhållande till kvinnor minskades.

TABELL 11.3 *Antal äktenskap upplösta innan kvinnan fyllt 45 år per 1000 genomlevda år, Dala 1776-1830 samt Grinstad 1768-1920*

		DALA		GRINSTAD				
		1776- 1805	1806- 1830	1768- 1799	1800- 1829	1830- 1859	1860- 1889	1890- 1920
Bönder	mannens död	11,1	13,1	19,9	16,3	7,7	3,3	3,8
	kvinnans död	10,8	7,6	15,5	12,9	9,6	3,3	3,0
	sammanlagt	21,9	20,7	35,5	29,2	17,3	6,6	6,8
Obesuttnakvinnans död	mannens död	19,8	8,6	76,3	20,3	10,8	8,5	2,5
	kvinnans död	14,3	8,0	53,4	20,3	10,8	9,4	7,6
	sammanlagt	34,1	16,6	129,7	40,6	21,6	17,8	10,1
Alla	mannens död	13,9	11,4	20,8	17,2	9,0	5,3	3,4
	kvinnans död	11,8	7,7	15,6	15,4	10,6	5,7	4,0
	sammanlagt	25,7	19,1	36,3	32,6	19,7	11,0	7,4

Källa: Dala: Winberg 1975 Tabell XIV s 311; Grinstad: Se tab. 11.1.

Tydligast varierar dödligheten inom äktenskapet med klass. De obesuttna – trots dess högre vigselålder – löper högre risk att dö än bönderna. Den första kohorten gifta obesuttna har en markant högre dödlighet. Delvis beror detta på att soldaterna ingår i den. Krigen åderlät på detta vis fler personer i Grinstad än i Dala. Lantvärnen åren 1789–90 respektive 1808–09 återkommer här i tankarna. Men den höga dödligheten även bland de obesuttna kvinnorna vittnar om att döda i fältslag, fälttåg eller fältläger inte kan ha varit enda orsaken. Dödlighetskriserna drabbade uppenbarligen den fattigare delen av befolkningen hårdast. Prästens ord ovan om de fattigas umbäranden i dyrtider har här ett siffermässigt underlag. Dödligheten för vuxna utgör en bjärt kontrast till barndödligheten. Om det centripetala hushållsorganisationen medförde en lägre spädbarnsdödligheten tycks den hur som helst inte ha haft samma gynnsamma effekt på obesuttna vuxna.

Överlag minskar upplösningsrisken av äktenskapen för de obesuttna. Någonting hände med gruppen. De som inte besatt jord blev väsentligt fler, men kategorin kom uppenbarligen sammantaget att löpa allt mindre risk till ohälsa med tiden. Dödlighetsnedgången är allra tydligast i det lägre skiktet i samhället. Så är även fallet i Dala. Där minskar dödligheten mest bland obesuttna män och vidare mer för obesuttna kvinnor än för bondhustrur. För bönder i Dala ökar faktiskt dödligheten något i skiftet 1700-tal och 1800-tal. Denna senare egendomliga utveckling är inte fallet i Grinstad. Här gick dödligheten ned i alla grupper – mer för män än för kvinnor, mer för obesuttna än för bönder. Resultatet blev att upplösningsrisken mot slutet av den undersökta

perioden var liten för alla grupper, låt vara att obesuttna (gifta) kvinnor har en något högre dödlighetsrisk än övriga kategorier. Äktenskapen blev allt mer varaktiga på Dalbosläätten under 1800-talets lopp. Att gårdarna så att säga blockerades en allt längre tid av ett brukarpar kan förstås ha bidragit till den stora utflyttningen av yngre människor från socknen.

Det förbättrade hälsoläget kan således på längre sikt paradoxalt nog ha ineburit problem för jordbruket på Dal när allt färre unga människor kunde fås att stanna kvar inom näringen. Väl säkra från de mest gläfsande av dödens käftar gavs kriser ett nytt innehåll där den stegrade medellivslängden kunde leda till ökad rörlighet bland de unga och därmed arbetskraftsbrist.

Döden förblev förstås fortfarande en objuden gäst. Men den var alltmera oväntad.

Sammanfattning

Att teckna en bild av dödens allt mer sparsamma förekomst på Slättdal har upptagit detta kapitel. För två hundra år sedan var risken att människor tvärt rycktes bort från livet överhängande. Men undan för undan förbättrades hälsoläget. Dödlighetskriserna blev mindre frekventa och dessutom mindre allvarliga. Vuxna människor levde därför allt längre. Vidare minskade dödens närvaro bland de minsta i samhället. Allt fler överlevde sina barnår.

Kapitlet har dessutom mynnat ut i en kritik av en syn där dödligheten skulle ha gått tillbaka ganska oberoende av människan själv och det samhälle hon levde i. Sannolikt låg ett förbättrat försörjningsläge bakom dödens mindre förekomst. Dödstalet blir därmed till något för utodemografiska faktorer att förklara. Samhället självt var tvunget att förändras för att döden skulle kunna motas bort. Mortaliteten är därmed knappast en magistral faktor inom demografin. Befolkningsutvecklingen verkar främst bestämmas av annat. Denna tråd spinns vidare på i nästa kapitel, som tar upp den strategiska sidan av demografin. Hur reagerade människor på dödens härjningar?

Kärlek och spannmål

EFTER EN KRIS AV EN SÅDAN OMFATTNING som åren 1789–90 i Ryr hade man möjligen förväntat sig ett lamslaget samhälle som inte repade sig på flera decennier. Men så blir inte fallet. På grund av en lucka i de statistiska tabellerna kan inte det exakta året fastställas då befolkningen hade återtagit vad fläckfebern berövade den. Men en god gissning utifrån mantalslängdens uppgifter är att församlingen hämtat hem hela befolkningsförlusten redan åren 1796–97.¹ Detta är alltså bara sex, sju år efter att döden hemsökt en fjärdedel av invånarna. Några år efter sekelskiftet är befolkningen, enligt de statistiska tabellerna, inte bara ikapp, utan dessutom en tiondel större. Hur gick detta till?

Krisen hade släckt liv i alla åldrar. Omkring två av fem döda var mellan tjuugo och sextio år. Eftersom så många av de aktiva vuxna dog upplöstes många äktenskap och flera gårdar kom att stå utan ett brukarpar. Dessa utgjorde underlag för nya giftermål. Unga människor gavs en chans att sätta bo och skaffa barn. Folk drogs därför till socknen. Redan året efter krisen gifter sig i Ryr nästan tjuugo par, vilket är fyrdubbelt mot ett genomsnittligt år perioden 1749–1785. Antalet födda blev följaktligen också höjt.

Mönstret i Ryr runt krisåren känns igen från förindustriella områden. Efter en period av hög dödlighet fanns det många nygifta par i fruktsam ålder. Detta ledde till höga födelsetal de kommande åren som kompenserade för den förutvarande dödligheten. Efter en period av låg dödlighet blev förhållandet det motsatta med lägre giftermåls- och födelsetal. Att vigselåldern och vigselfrekvensen varierar med medellivslängden är gammal vetskap bland historiedemografer.² Giftermålskurvan ger inte sällan ett typiskt utslag efter dödlighetskriser i form av tillfälliga toppar.

Ett annat tydligt exempel utgör åren 1808 och 1809 och Grinstad socken. Bakgrunden till den farsot som härjade där och då var, som tidigare nämnts, kriget mot Danmark och Ryssland. I Sverige inrättades ett lantvärn där alla män mellan tjuugo och tjugofem års ålder, vilka inte tillhörde krigsmakten, skulle inskriva sig. I vårt närområde förstärkte de sedan Västra armén vilken förlades längs norska gränsen. Kriget var på denna front mycket begränsat, precis som tjuugo år tidigare. Av större betydelse var att infektionssjukdomar i lägren spreds till lokalbefolkningen. Att lantvärnsmän skickades hem under

¹ Även mantalslängderna besväras av en lucka mellan åren 1786–1792.

² Se ex. P. G. Ohlin 1961.

kriget har ansetts ytterligare ha befordrat smittspridningen. Döden kom denna gång i skepnad av »lantvärnssjukan», vilket är ett sammanfattande begrepp för olika smittsamma sjukdomar som dysenteri, malaria och fläcktyfus. I norra Bohuslän och Dalsland ökade dödligheten flerfaldigt under åren 1808 och 1809 jämfört med åren innan.¹

Grinstad var en av de värst drabbade församlingarna i Sundals härad. År 1808 dog i socknen 77 personer, året efter 114. Detta motsvarar en sjättedel av befolkningsstorleken vid ingången till år 1808. Fläcktyfus och till någon del dysenteri härjade. Alldeles som i Ryr under de förra ofredsåren medförde den ökade dödligheten ett nytt läge i Grinstad. Offer skördades bland alla åldrar. Inte bara barn och gamla strök med, utan mängder av människor i arbetsför ålder dog. Drygt fyra av tio var mellan tjugo och sextio år. Under de två åren upplöstes närapå ett femtiotal äktenskap. Före krisen ändades bara fem giftermål årligen. Precis som i Ryr efter år 1790 möjliggjorde detta många nya giftermål. Mer än dubbelt så många gifte sig åren efter krisen, år 1810 tjugofem par, året efter tjugoen.² Inflyttningen ökade. Nativiteten steg.³ År 1815 var folkmängden tillbaka på nivån före krisen.

Det gamla samhällets återhämtningsförmåga

Folket i det förindustriella samhället balanserade förvisso stundtals på gränsen till hunger och nöd. Men det ägde samtidigt en mycket stark livskraft och återhämtningsförmåga. En stor del av samhällets energi gick åt till reproduktionen. Efter kriser visade det sin styrka. Två förutsättningar som här kan betonas är dels den låga graden av specialisering och dels giftermålsmönstret.

Lite överdrivet kan man säga att alla någorlunda väl kunde utföra de nödvändigaste sysslorna inom jordbruket, med undantag för visst hantverk och tabun rörande arbetets könsuppdelning, låt vara att agrarsamhället på den senare punkten ofta uppvisade stor pragmatism.⁴ Ekonomin baserades vidare på hushållet. Barnen fick tidigt lära sig sysslorna på åker och äng, i stall och ladugård, först hos föräldrarna och sedan som drängar och pigor hos andra, vilket gjorde kostnaden för att ha barn lägre. Barnen kunde till och med, ur en ekonomisk synvinkel, ha inneburit en merförtjänst för föräldrarna eftersom

¹ G Samuelsson 1944 ifrågasätter att själva lantvärnssystemet bar skulden till den höga dödligheten. Infektionsjukdomarna började spridas i norra Bohuslän genom att reguljär trupp medförde smitta från ett fälttåg i Pommern. Den reguljära armén kom dessutom att ha väl så höga sjukdoms- och dödstal som lantvärnet.

² Ett genomsnittligt år perioden 1768–1808 var nio äktenskap om året. F.ö. var självklart en del av de vigda åren efter krisen inte unga par, utan änkor eller änklingar som gifte om sig. I sak förändras inte mycket av detta.

³ De fem åren före år 1810 föds trettiosex barn om året. De efterföljande fem åren föds i snitt fyrtiofyra, se Statistiska tabeller, d.å., Grinstad kyrkoarkiv (SVAR).

⁴ O Löfgren 1982 är en god ingång till detta spörsmål. Allmänt anses kvinnor ha haft lättare att överskrida manliga domäner än vice versa.

det arbete de utförde inom hushållet kunde väga upp kostnaderna som familjen drog på sig, vilka hur som helst var låga i en förhållandevis ospecialiserad ekonomi. Likaså barnaföderskan kunde snart ta upp enklare sysslor inom hushållet. Att skaffa barn medförde under denna tid inte ett lika långt avbrott i hushållets produktion som i dag.

Giftermålsmönstret, med starka normer mot att sätta bo utan levebröd, innebar samtidigt en »giftasreserv» inom befolkningen. Kom döden till vuxna män och kvinnor släpptes på de band som reglerade tillträdet till äktenskapet. Gårdar lämnades inte utan familj särskilt länge. De nya giftermålen kunde också pressa ned åldersstrukturen bland gifta och leda till en ökning i födelse-talet. Kom döden till barnen var dessa lätta att ersätta.

Otroligt nog verkar alltså ha krävs än värre och mer varaktiga dödlighetskriser än vad som var för handen på Slättdal 1770–1810 för att en folkminskning som äger bestånd en längre tid skulle bli fallet. Dödlighetskriser i det äldre svenska agrarsamhället tycks inte ha inneburit några effektiva hinder mot folkökning. Goda år balanserade de dåliga och de katastrofala krisåren kunde snabbt kompenseras. Dödligheten kontrollerade knappast befolkningen.

Wrigley och Schofield menar för Englands del att anpassningen mellan människor och resurser där inte avgjordes genom plötsliga, skarpa dödlighetsryck, utan genom ett fruktsamhetsdominerat system. Det var så att säga folk som rättade folkmängden efter resurserna och inte resurserna som avpassade folkmängden.¹ Det sätt på vilket folket på Dal reagerade på dödlighetskriserna leder till tanken att Wrigleys och Schofields beskrivning träffar ganska väl in även på lokalsamhället på Dalboslätten, trots dess skyhöga dödlighet i kriser.

En blick över ett längre tidsperspektiv stärker en sådan uppfattning. Enligt Daniel Larsson var det under 1600-talet allmänt tätare mellan dödlighetskriserna än under 1700-talet. Ändå tycks det vara under den förstnämnda århundradet som folkmängden växer snabbast.²

I Sundals härad mellan år 1620 och 1699 – då området var krigsskådeplats tre gånger – växte befolkningen kanske med så mycket som 0,7 % årligen. Under 1700-talet avtar takten. Åren 1699–1751 minskar till och med befolkningen med 0,1 % årligen. Under andra halvan av 1700-talet ökar däremot folkmängden, men »bara» med 0,4 % mellan år 1751 och 1805. Därefter följer

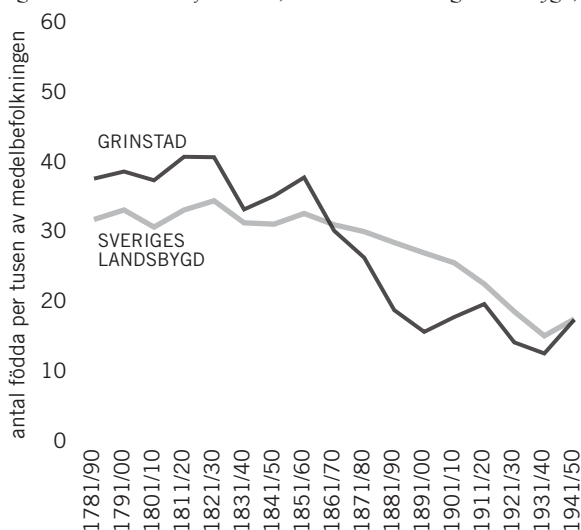
¹ Wrigley & Schofield 1989

² D Larsson 2006 resp.. L A Palm 2000.

folkköningseran under det tidiga 1800-talet med en tillväxt åren 1805–1865 om 1,3 % årligen.¹

Man kan mot bakgrund av detta fråga sig i vilken grad dödligheten verkligen bestämde demografin. Folkökning tycks kunna samvariera med såväl hög som låg dödlighet. Detta talar för att man måste vända sig till utodemografiska faktorer för att förklara expansionen. Dödligheten som bestämmande faktor inom demografin tycks reducerad till att förklara tillfälliga toppar av återhämtning i vigsel- och födelsefrekvensen. Mindre talar för att den styr kontraktion och expansion inom befolkningshistorien. Istället måste forskaren vända sig mot plussidan. Det allmänna födelsetalet erbjuder en ingång till att göra så.

Diagram 12.1 Allmänt födelsetal, Grinstad & Sveriges landsbygd, 1781–1950

Källa: Sv.: *Historisk statistik för Sverige I. Befolkning*; Gr.: *Se tab. 12.2*

Fram till omkring 1860, alltså under den första fasen av stillastående folkmängd samt den andra fasen av utomordentligt stor folkökning, är det allmänna födelsetalet i Grinstad högre än på landsbygden som helhet. Vi har

¹ Folkmängden för åren 1620, 1699, 1751, 1805 och 1865 efter L A Palm 2000. Tillväxttakten kan vidare studeras mot bakgrund av missväxtfrekvensen, vilka var tätare under 1600-talet än under 1700-talet. Antal år i snitt mellan missväxter under de fyra perioderna ovan är 5, 17, 7 och 9. Även om dödligheten varierade med svår missväxter gör uppenbarligen inte folkmängden det i samma utsträckning. Svåra missväxtår efter A Lignell 1851–2 del 1, s. 279 samt, efter år 1851, Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes i Elfsborgs län, femårsberättelser (BISOS). Uppgifterna är sannolikt inte särskilt precisa. Missväxter hur som helst åren: 1620, 1635, 1644, 1646, 1649–50, 1652, 1660, 1666, 1672, 1675, 1686, 1689–90, 1693, 1719, 1747–48, 1772, 1781–82, 1785, 1798–00, 1803, 1807–08, 1812, 1817, 1826, 1837 samt 1857.

tidigare sett att dödligheten i socknen föll snabbt efter något årtionde in på 1800-talet. Men samtidigt fortsätter födelsetalet att vara högt i församlingen. Varför föll inte nativiteten när dödligheten gick tillbaka? Det allmänna födelsetalet ger här knappast särskilt mycket vägledning. Måttet är synnerligen grovt. Det påverkas starkt av den befolkningsstruktur som antalet födda ska sättas i förhållande till. Christer Ahlberger fann exempelvis i Örby ett lägre allmänt födelsetal än för landet i stort, trots att den äktenskapliga fruktsamheten i Örby var utomordentligt hög. Men i församlingen fanns en stor grupp ogifta kvinnor. Antalet födslar fick därmed »slås ut» på en befolkning varav många inte bidrog till fruktsamheten. Det allmänna födelsetalet blev därför lågt.¹

Det fallande födelsetalet i Grinstad mot slutet av 1800-talet beror sannolikt till stor del på samma fenomen. I det här fallet har befolkningsstrukturen förtryckts av emigrationen och blivit alltmer ålderstigen. En förhållandevis hög äktenskaplig fruktsamhet kan alltså samvariera med ett lågt allmänt födelsetal om andelen gifta kvinnor i fertil ålder är en relativt liten grupp av befolkningen. Det är sålunda nödvändigt att titta bortom det allmänna födelsetalet och bryta ned nativiteten på fler faktorer. En familjerekonstruktion gör detta möjligt.

Källor, metod och frågor samt begrepp

En familjerekonstruktion innebär att kyrkböckernas notiser systematiseras på så vis att vigsel-, flyttnings-, födelse- och dödsnotiser samlas familjevis. Metoden ger bland annat besked om äktenskaplig fruktsamhet när man relaterar antalet nedkomster med antalet genomlevda äktenskapsår. Varje familj studeras fram till hustruns femtioårsdag såvida inte äktenskapet upplöses tidigare genom dödsfall. Familjer som flyttar ut ur socknen före hustruns femtioårsdag måste identifieras i undersökningen för att inte antalet nedkomster i förhållande till antalet genomlevda äktenskapsår ska förvrängas.² Eftersom flyttningslängderna före år 1861 har befunnits bristfälliga har detta gjorts genom att jag följt varje familj i husförhörlängden från äktenskapets bildande till dess upplösning (eller till hustrun fyllt femtio år).³ Det goda som detta arbete dessutom för med sig är att varje familjs notiser dubbelkontrolleras.⁴ För en

¹ C Ahlberger 1988 s. 86 (allmänna födelsetalet) & 93 (förklaringen).

² Det skulle i undersökningen verka som om ett visst antal gifta kvinnor slutade föda barn tidigt i äktenskapet när de i verkligheten flyttade från socknen. Antalet nedkomster hade då slagits ut på för många genomlevda äktenskapsår.

³ Metoden användes även efter år 1861, dvs. konsekvent undersökningen igenom.

⁴ I synnerhet var detta något gott för åren 1830–1842 då endast kladdböcker av dopböckerna är bevarade.

mer utförlig redovisning av hur en familjerekonstruktion genomförs hänvisas till Christer Winbergs avhandling.¹

Men den äktenskapliga fruktsamheten är inte den enda variabel som påverkar nativiteten. Följande fyra »inomdemografiska» faktorer påverkar fruktsamheten:

- I. *Vigsselfrekvens* – andelen kvinnor som gifter sig. Förblir en stor andel kvinnor ogifta blir sannolikt fruktsamheten lägre och vice versa.
- II. *Kvinnlig vigselålder* – vid vilken ålder kvinnor i allmänhet gifter sig första gången. Gifter sig kvinnor sent i livet är en stor del av deras fruktsamma period redan förbrukad vilket sannolikt sänker fruktsamheten och tvärtom.
- III. *Äktenskaplig fruktsamhet* – hur ofta de gifta kvinnorna får barn. Saknas ansatser att försöka begränsa barnaskarorna inom äktenskapen får detta till konsekvens täta intervaller mellan nedkomsterna samt att de gifta kvinnorna föder barn förhållandevis sent i livet, vilket höjer fruktsamheten.
- IV. *Utomäktenskaplig fruktsamhet* – i vad mån de ogifta kvinnorna får barn. Faktorns inverkan på den totala fruktsamheten är svårbestämd. I ett samhälle med starka normer mot utomäktenskapliga förbindelser medförde en oäkta födsel, såvida inte mannen och kvinnan närmast omedelbart gifte sig, inte sällan att modern förblev ogift och mer eller mindre utstött ur samhällsgemenskapen. På sätt och vis samvarierar denna fjärde faktor därför med den första.

Dessa variabler bör kartläggas. Därefter bör studeras om de i sin tur påverkas av »utomdemografiska» faktorer. Genom att kombinera kyrkoböckernas uppgifter med mantalslängdernas kan familjens sociala status slås fast. Därmed kan frågan om bönders och obesuttnas respektive demografiska beteende studeras, det vill säga undersöka om familjens ekonomiska och sociala situation påverkade dess demografiska beteende. Visserligen kan den sociala ställningen ändras under familjens levnadshistoria. Liksom tidigare studier tvingas även den här undersökningen att bortse från detta eftersom ett försök att korrigera för det skulle komplicera beräkningarna. Familjerna kategoriseras efter den status de har alldeles efter inflyttning eller giftermål och den ändras sedan inte.

För att pröva om andra faktorer än socioekonomiska påverkar demografin kombineras familjerekonstruktionen också med ännu en materialgrupp. Som nämnts menar en skolbildning att inte bara socioekonomiska omständigheter utan också kulturen och i synnerhet religiositeten styr fruktsamheten. Kom-

¹ C Winberg *Folkökning och proletarisering* Göteborg 1975 s. 119–122; 128–136

munionlängder kan här ge besked vilka familjer som var livliga respektive likgiltiga vad gäller kyrksamhet. Detta led i studien innehåller två antaganden.

För det första antas kyrksamma människor vara mer trägna gäster vid nattvardsbordet än andra. Här stöder jag mig på specialister inom kyrkohistoria.¹ För det andra antas kyrksamma människor ha ett annat demografiskt beteende, bland annat vara mindre benägna att begränsa barnaskarorna, än vad kyrkligt likgiltiga var. Det är detta sista antagande som är uppe till prövning.

Angreppssättet innebär alltså att varje familj undersöks i tre aspekter:

- I. *Socioekonomiskt* (Förfogade de över mantalsatt jord?)
- II. *Kyrkligt* (Tog de nattvarden?)
- III. *Demografiskt* (När gifte de sig? Hur ofta fick de barn?)

På så sätt binds tre aspekter av tidsperioden mellan åren 1770 och 1940 samman: befolkningsutvecklingen, den sociala och ekonomiska utvecklingen, samt den kulturella utvecklingen av sekularisering och väckelse. Vad som studeras i en sådan lokalstudie är hur den kulturella och socioekonomiska utvecklingen samvarierar med befolkningsutvecklingen och i förlängningen vad demografin egentligen är: ett oberoende, ett socioekonomiskt eller ett kulturellt fenomen.

En nyckelfråga för att enklare kunna välja mellan tolkningarna är förefintligheten av födelsekontroll. Denna aspekt har rönt ett stort intresse bland historiker. Orsaken är säkerligen, som Philippe Aries skriver, att frågan rör själva mentaliteten bland folk förr.² Men födelsekontroll är ett lite marigt begrepp.

Louis Henry avsåg med det att paren slutar att föda barn beroende på det antal barn som redan har fötts.³ Därmed ville han skilja en så kallad naturlig fruktsamhet från såväl en modern ordning av barnbegränsning som en okontrollerad fruktsamhet, i vilken kvinnans potentiella fruktsamhet inom äktenskapet nära nog har fullkomnats. Men frågan är om den senare gränsen är särskilt lätt att dra. Såväl naturlig fruktsamhet som okontrollerad fruktsamhet tycks utesluta födelsekontroll. Det är inte en högre grad av medveten påverkan som här skiljer fruktsamheten åt, utan olika vanor och tabun som kan sänka fruktsamheten inom äktenskapet, men som (enligt modellen) förekommer av andra orsaker än som preventiva medel. Henrys definition av födelsekontroll tycks vidare få till konsekvens att likhetstecken sätts mellan närvaron av födelsekontroll och ett modernt barnbegränsningsmönster där barnafödandet koncentreras till äktenskapets tidiga år, så kallad *avbrytning*. Därmed riskerar en struktur av utspridda födslar under hela äktenskapets längd, men med förhål-

¹ C-H Martling 1958.

² P Aries 1980 s. 645.

³ L Henry 1961.

landevis långa intervaller dem emellan, så kallad *utspridning*, att uteslutas från skaran av preventiva strategier.¹ (För fullständighets skull bör nämnas en tredje strategi, nämligen *fördröjning* [*delaying/starting*], där paren väntar en tid med att skaffa barn efter giftermålet. Också den riskerar att nonchaleras av Henrys definition av födelsekontroll.)

Problematiken berör i högsta grad Gösta Carlssons fråga om födelsekontroll innebar en *innovation* eller om mönstret av koncentration av födslar till början av äktenskapet istället utgjorde en *anpassning* av födelsekontrollen från en strategi till en annan? Om födelsekontroll strängt taget utesluter äldre och andra varianter än *avbrytning* behövs detta spörsmål knappast väckas. Folk förr var tvungna att lära sig metoder för att kontrollera fruktsamheten alternativt var instinktivt medvetna om dem, men använde dem inte.

Ett alternativ till Henrys begrepp om födelsekontroll återfinns hos Christer Winberg i begreppsparet *struktur-fysiologi*. Med struktur inbegrips närvaron av födelsekontroll. Den är i detta fall en följd av att människor handlar efter mer eller mindre vaga föreställningar om vissa normer om lämplig barnaskara som tagit form i samhället, enligt författaren med rötter i distinkta materiella omständigheter. Är fruktsamheten istället fysiologisk saknas helt sådana normer. Antalet barn som en kvinna föder är då endast ett resultat av hennes mottaglighet för att bli gravid.

En sådan definition av födelsekontroll är mer öppen och inkluderande. För att kunna tala om födelsekontroll räcker det med att någon form av påverkan av fruktsamheten, som inte kan förklaras av fysiologiska orsaker, kan påvisas. I praktiken behöver födelsekontroll inte innebära barnbegränsning i strikt mening, utan just bara utövande av en myndighet över antalet nedkomster i äktenskapet. Kan paren visas ha försökt uppnå en viss given barnaskara, så kallat *målsikte* [*targeting*], stärks beläggen för förekomsten av födelsekontroll, oberoende av vilka strategier – *fördröjning*, *utspridning*, *avbrytning* – som de använder sig av.

Fruksamhet – några svenska exempel

Inledningsvis kan refereras vad fyra lokalstudier har att säga om vigselålder och äktenskaplig fruktsamhet.

Winbergs studie av Dala pastorat i Falbygden visade på intressanta skillnader i villkor mellan bönder och obesuttna. Bondhustrur gifte sig under perioden 1806–1830 – då nyodlingen tilltagit i området – drygt två år tidigare i livet, och obesuttnas hustrur ett drygt halvår tidigare, än under perioden 1776–1805. Dessutom iakttoogs skillnader mellan besuttnas och obesuttnas giftermålsålder. Bondkvinnor gifte sig omkring 26 år gamla (25,9). Obesuttna

¹ D Friedlander m. fl. 1999, vilka tycker detta är en olycklig följd.

kvinnor närmare de trettio (29,3).¹ Studien gav i detta stöd åt den norske folk-livsforskaren Eilert Sundts tes att obesuttna var tvungna att arbeta ihop till ett bohag medan en bondhustru fick med sig sådant hemifrån. Eftersom en större del av den obesuttnas hustrus fruktsamma period var förbrukad vid giftermålet jämfört med bondhustrun, påverkade detta storleken på barnaskarorna. Bönderna hade följaktligen i Dala högre reproduktion än de obesuttna, inte minst beroende på skillnader i vigselålder. Winberg fann vidare resultat han tolkade som att födelsekontroll förekom i Dala. Den var mest påtaglig inom bondegruppen och mindre bland de obesuttna. Tydligast tycktes den närvara bland frälsebönderna, den grupp med högst äktenskaplig fruktsamhet i undersökningen.²

I det hemvävande Örby i Marks härad hade man kanske väntat sig att obesuttna grupper som saknade tillgång till jord, men istället fick sin utkomst från hemvävning, skulle ha gift sig yngre än andra obesuttna grupper, vars situation mer liknade den Falbygdens jordlösa befann sig i. Skillnaderna visade sig dock vara marginella. Bondhustrur, vare sig de vävde på förslag eller inte, gifte sig 24 till 25 år unga (24,3 respektive 24,5), torparhustur något år äldre (25,8 respektive 26,1) och de lägre obesuttna, vilka som regel inte vävde på förslag, ytterligare något år senare i livet (26,6). Den större reproduktion bland vävande grupper som studien kunde konstatera berodde istället på en högre äktenskaplig fruktsamhet. Vävande kvinnor födde barn oftare än andra grupper.³ Det var vidare denna grupp som visade tydligast tecken på födelsekontroll. Precis som Winbergs studie är det paradoxalt nog bland paren med högst fruktsamhet som en påverkan på barnaskarans storlek märks tydligast. Ahlbergers resultat belägger vidare en ökad äktenskaplig fruktsamhet under 1800-talet. Denna berodde dock inte på att områdets kvinnor i allmänhet födde barn oftare, utan på en förskjutning i befolkningsstrukturen. Andelen kvinnor som vävde på förslag blev fler med tiden. Eftersom de uppvisade högre äktenskaplig fruktsamhet än andra, höjdes fruktsamheten totalt i socknen. Örbys allt större folkökning beror sist och slutligen på hemindustrins expansion.

Ett tredje exempel kan hämtas från Åsunda härad på slättbygderna norr om Mälaren i Östsvrige. Det här är ett område präglad av stark övergång på säterierna till statardrift. Bondhustrur gifter sig i Åsunda vid knappt 23 års ålder (22,7) i äktenskap bildade av kvinnor födda åren 1804–06. Kvinnor födda 1834–36 gifte sig aningen senare, omkring ett halvår (23,1). Detta gör att de är fyra år yngre än obesuttnas hustrur i området (26,7). Gruppen domineras av statare. Bönderna är vidare några år yngre än sina ståndsjämligar i Dala. Hade

¹ C Winberg 1975 tab. B:30 och B:31

² C Winberg 1975 s 232–245

³ C Ahlberger 1988 s. 109–129

endast vigselåldern påverkat hur många barn paren fick hade Åsundakvinnorna fått fler barn än kvinnorna i Dala. Men nämnda kohort kvinnor slutade som regel föda barn redan vid 32,5 års ålder, ett tydligt exempel på födelsekontroll genom *avbrytning*. En större förekomst av födelsekontroll medförde en lägre fruktsamhet. Däremot förklarar skillnaden i vigselålder den högre reproduktionen bland bönder än bland obesuttna. Statarna verkade inte bedriva någon typ av födelsekontroll, men genom att deras vigselålder var hög blev deras familjer mindre än böndernas, trots att deras äktenskapliga fruktsamhet var högre.¹ I Åsunda påverkade således såväl födelsekontroll som skillnader i vigselålder att reproduktionen skilde sig åt mellan grupper.

Ett sista exempel är från Ängsö i Västmanlands slättbygd som framför allt intresserar eftersom den kan belägga en fallande fruktsamhet kring sekelskiftet 1800 (eller snarare ett par årtionden före). Detta beror just på en fallande äktenskaplig fruktsamhet och inte förändringar i vigselåldern. Under 1700-talet respektive första hälften av 1800-talet är giftermålsåldern tämligen konstant över tid: 23 till 24 år för bondhustrur (23,6 respektive 23,4) och lite drygt 26 år (26,8 respektive 26,1) för obesuttna. Däremot faller den äktenskapliga fruktsamheten, framför allt bland bönderna. Under 1800-talet väntade bondefamiljerna i genomsnitt 3,5 år efter giftermålet innan de skaffade barn (så kallad *födröjning*), samt dröjde ungefär lika lång tid till nästa födsel (det vill säga *utspridning*).²

I Åsunda och Ängsö var det gruppen med lägst äktenskaplig fruktsamhet, alltså bönderna, som visade tecken på födelsekontroll. Födelsekontrollen syftade här till att begränsa barnaskaran. Den form den tog i Åsunda – som studeras för en något senare tid än Ängsö – är vidare den moderna typen där paret slutar skaffa barn ett tag in i äktenskapet, så kallad *avbrytning*. I de båda västsvenska områdena var födelsekontrollen istället tydligast förekommande bland familjer med högst fruktsamhet. Strategin tycks alltså syfta till en större barnaskara. Födelsekontrollen i Dala och Örby tog vidare sitt uttryck i kortare eller längre intervaller mellan födslarna i äktenskapet, så kallad *utspridning*.

En faktor som berördes mindre i studierna ovan var vigselfrekvensen, vilket ger en fingervisning om möjligheterna till bosättning. På svensk landsbygd låg den under perioden 1750–1850 kring en nivå om cirka 8 % (se nedan diagram 12.3). Giftermålsfrekvensen i Dala och Örby är i nivå med dessa siffror, Örby något under, Dala något över, medan Ängsö (och sannolikt Åsunda) har en högre vigselfrekvens om cirka 10 %.³

¹ I Eriksson & J Rogers 1977 s. 113–117, 124–127 & 244

² G Samuelsson 2004 s. 84, 94–97 & 106f

³ Svensk landsbygd: se nedan diagram 5.3; i övr. I Eriksson & J Rogers 1977 s. 109f (Åsunda) där någon siffra över vogsselfrekvensen inte redovisas; G Samuelsson 2004 s. 80 (Ängsö); C Winberg 1975 diagram B:13 (Dala) & C Ahlberger 1988 diag. 27 (Örby).

Dessa regionala skillnader mellan de västra och östra områdena är inte någon tillfällighet, utan bekräftar grunddragen i Gustav Sundbärgs indelning av landet i tre demografiska huvudområden. Dessa utmärktes av olika nivåer i äktenskaplig fruktsamhet. I Östsverige var den låg, i Västsverige hög och som allra högst var den i Nordsverige.¹ Därtill kom skillnader i giftermålsmönstret: Tidiga och många giften i Östsverige, sena och få giften i Västsverige, samt få giften i Nordsverige. Eftersom den naturliga folkökningen var stor i Nordsverige och Västsverige, men liten i Östsverige, spelade därför den äktenskapliga fruktsamheten den huvudsakliga rollen som skiljemärke mellan områdena.² Men det bör observeras att Sundbärg inte berör de skillnader mellan olika sociala skikt i befolkningen som lokalstudierna ovan inskräpte.

Vilka faktorer bör då betonas i Dalboslättens befolkningshistoria åren 1770–1920?

Giftas i Grinstad

Två notiser i Sundals dombok är talande om gamla svårutrotliga seder. Den första är från oktober 1713 där Jon Bryngelsson i Gömman tillstår att hans avlidna son ryttaren Lars Jonsson före dennes resa till Skåne, där han år 1710 hade stupat i slaget vid Helsingborg, låtit förlova sig med Kerstin Simonsdotter i Nyböle. Lysning hade ägt rum, men den bråda mobiliseringen hade hindrat själva vigseln. Som de under trolovningen avlat ett barn som nu levde bad Jon att tingsrätten skulle förklara Kerstin som Lars' äkta hustru så att hon med sitt barn får den egendom han efterlämnar.³

Den andra notisen är från år 1728. Kyrkoherde Christopher Risell söker då komma till rätta med den »vederstyggliga hordoms- och lägermålsynden» som alltför (!) mycket »är i svang gående». Synden var förorsakad av att drängarna och pigorna sommartid sammanlåg i ladorna. Initiativet fick till följd att vite utsattes mot beteendet.⁴ Någon långsiktig effekt fick nu knappast detta initiativ. Vittnesbörd om seden är legio i uppteckningsmaterialet från det sena 1800-talet. Här ett exempel:

Då samlades från varje kväll från hela byn drängar och pigor till en lada, och där gjorde de i ordning sina syskonbäddar, här låg nu detta fattiga folk och reflekterade

¹ Västsverige: Nuvarande Västra Götalands-regionen samt Halland, Småland, Öland, delar av Östergötland, Blekinge, Skåne (med viss tvekan), Värmland och Dalarna; Östsverige: Större delar av Östergötland norrut längs kusten till och med Hälsingland samt Jämtland, Härjedalen och Gotland; Nordsverige: Västernorrland, Västerbotten och Norrbotten.

² G Sundbärg 1910 s. 4ff. Dessutom var dödligheten hög i Västsverige, men låg i Östsverige och som allra lägst i Nordsverige.

³ Sundals dombok del II s. 187 (även s. 38 – en variant) samt del I s. 107 (från 1649 »genom fast trolovning och båda föräldrarnas samtycke, varför [Elin Andersdotter i Linvattnet] äger med sin dotter, som hon med bemelte Sven [som stupat i Tyskland] ägde, efter honom arv taga och det mot hans syskon behålla oklandrat»

⁴ Sundals dombok del II s. 480

över att kunna få något eget att luta sitt huvud till ... och härför sparades ömsesidigt i flera år av deras små löner för vinnande av detta stora mål ... För många lyckades det under sommarens lopp att få tag i något ställe att bosätta sig på. Och då lystes för dem till äktenskap i oktober månad.¹

Vad notiserna vittnar om är det västerländska giftermålsmönstret med en förhållandevis stor självständighet för de unga att välja partner, förvisso med föräldrarnas samtycke, vidare ett relativt stort oberoende från statsmakten och kyrkan som trots införandet av äktenskapet inte kunde hindra att det traditionella trolovningen räknades som laga rätt till arv. Den senare notisen illustrerar hur unga vuxna väntade med att gifta sig tills de kunde försörja sig själva.

Att trolovningsseden var i bruk ännu under undersökningsperioden ger familjerekonstruktionen besked om. Uppmärksammas tidsintervallet mellan första nedkomsten och vigseln visar det sig att nästan hälften av kvinnorna var i grossess vid vigseln. Under hela observationsperioden 1768–1920 har 55 procent inte fött barn inom nio månader efter vigseln. Denna andel kan sägas med flit eller av tillfällighet levt efter vad kyrkan lärde. Ytterligare 9 procent fick barn mellan sju och åtta månader efter vigseln. I de här fallen är det inte säkert att paren visste om att de väntade barn när de vigdes. Däremot 31 procent födde barn inom sex månader från vigseln. I de här fallen är det säkerligen fråga om en föräktenskaplig befruktning där möjligen paren har valt att gifta sig eftersom de var med barn. De sista 5 procenten utgörs av par som får barn före vigseln. Formellt sett var detta oäkta barn. Men eftersom paren senare gifte sig räknades de som äkta. Siffrorna för föräktenskapliga befruktningar stämmer bra överens med prästen Anders Lignells litania över den bristande moralen på Dal.²

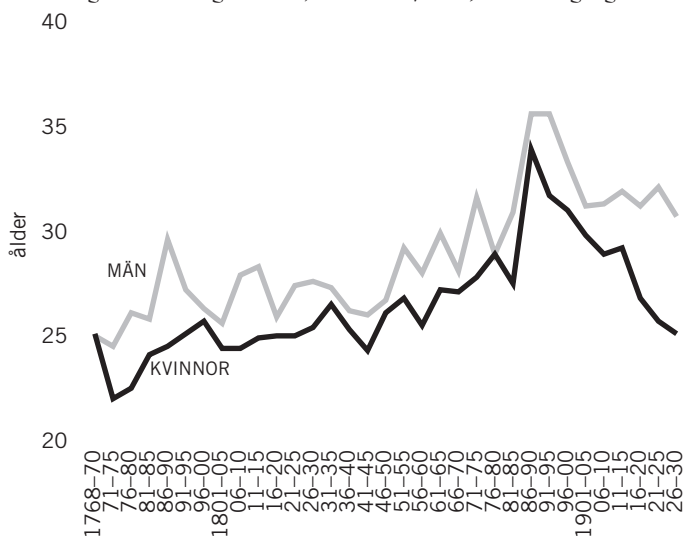
I brist på vetskap om trolovningens tidpunkt är forskaren dock hänvisad till äktenskapets tillblivelse för att kunna klarlägga villkoren för nya bosättningar. Som framgår av ovanstående är giftermålsåldern inte desto mindre en god mätare på när kvinnor började skaffa barn. Huruvida vigselåldern och vigselfrekvens har stor inverkan på fruktsamheten i området studeras nedan.

När gifte sig folk i allmänhet i Grinstad? I diagram 12.2 visas den kvinnliga och manliga vigselåldern över tid mellan åren 1771 och 1930 uppdelat på femårsperioder. Av det framgår att män under nästan hela perioden varit omkring två år äldre än kvinnor vid vigseln. Endast tillfälligtvis har män och kvinnor i ålder närmat sig varandra. Med 1900-talet ökar i stället ålderskillnaden könen emellan. På 1920-talet är mannen omkring fem till sex år äldre än sin hustru.

¹ VFA IFGK acc. nr 2014 (DAG).

² A Lignell 1851–2 del 1, s. 442.

Diagram 12.2 Vigselåldrar, Grinstad 1768–1920. Förstagångsäktenskap

Källa: Se tab. 12.1.

Med undantag av 1770-talet är giftermålsåldrarna vidare ganska stabila fram till mitten av 1800-talet. Epidemin åren 1772–73 hade upplöst många äkten- skap och ledde till att vigselåldern sjönk med ett antal år omedelbart efter. Män är annars överlag till 27 år när de gifter sig, kvinnor 24 till 25 år. Med 1860-talet höjs giftermålsåldrarna något år. Detta har något tidigare årtionde redan skett för män. Fram till mitten av 1880-talet är kvinnor omkring 27 år gamla vid giftermålet och männen 29 år. Under andra delen av sistnämnda årtionde sker en dramatisk höjning med omkring sex år av vigselåldern. Runt år 1890 är män 35 år gamla vid vigseln och kvinnorna 32 till 34 år. Mot slutet av århundradet sjunker giftermålsåldrarna. Män gifter sig under 1900-talets tre första decennier 31 år gamla. Däremot gifter sig kvinnorna allt yngre. Under andra halvan av 1920-talet är de (åter) endast 25 år unga när de blir vigda.

Men genomsnitt för hela befolkningen påverkas av den sociala sammansätt- ningen. Om de obesuttna kvinnorna gifter sig äldre än bondhustrur, så kan en höjning av den genomsnittliga vigselåldern bero på att de obesuttnas andel av befolkningen blivit större. I ett extremfall skulle såväl bönders som obesuttnas vigselålder kunna ha sänkts medan den genomsnittliga vigselåldern höjdes, taget att de obesuttnas andel av befolkningen vid den senare tidpunkten blivit väsentligt större och sänkningen av de båda gruppernas skilda vigselåldrar var proportionerliga mot varandra. I tabell 12.1 studeras därför vigselåldern för olika sociala grupper indelade i kohorter efter de olika faserna i socknens all- männa demografiska förlopp.

TABELL 12.1 *Vigselålder i Grinstad 1768-1920, bönder och obesuttna, kohorter. Förstagångsäktenskap*

	MAN	KVINNOR	C	D	E	F	G
1768/1809, bönder	26,6	22,9	3,7			-0,3	4,4
1810/1839, bönder	26,5	22,8	3,7	-0,1	-0,1	-0,3	3,7
1840/1864, bönder	27,8	24,2	3,6	1,3	1,4	-0,2	2,8
1865/1879, bönder	29,8	27,3	2,5	2,0	3,1	0,6	1,1
1880/1909, bönder	33,7	29,6	4,1	3,9	2,3	3,0	2,8
1910/1930, bönder	31,5	27,0	4,5	-2,2	-2,6	1,2	0,7
1768/1809, obesuttna	26,9	27,6	-0,7				
1810/1839, obesuttna	26,8	26,8	0,0	-0,1	-0,8		
1840/1864, obesuttna	28,0	27,2	0,8	1,2	0,4		
1865/1879, obesuttna	29,2	27,8	1,4	1,2	0,6		
1880/1909, obesuttna	30,7	29,4	1,3	1,5	1,6		
1910/1930, obesuttna	30,3	26,5	3,8	-0,4	-2,9		

Källa: Dop-, begravnings-, församlings- och vigselböcker samt husförhörslängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA & HF). Mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA). Kolumn c: åldersskillnad mellan kvinnor och män; d: åldersskillnad mellan närmast föregående kohort, män; e: åldersskillnad med närmast föregående kohort, kvinnor; f: åldersskillnad mellan bönder och obesuttna, män; g: åldersskillnad mellan bönder och obesuttna, kvinnor

En så lång undersökningsperiod ger upphov till flera iakttagelser, varav följande framstår som de viktigaste.

För det första är den kvinnliga vigselåldern för bönder låg i Grinstad fram till och med den tredje kohorten. Socknen har i detta hänseende större likheter med de två refererade östsvenska socknarna, än med de båda västsvenska. Bondkvinnorna är något under 23 år gamla i första och andra kohorten och lite över 24 år i den tredje.

För det andra gifter sig även obesuttna hustrur tidigt. Den ovan redovisade åldern för första gången gifta om ungefär 27 år innebär också här en större likhet med Åsunda och Ängsö än Dala (däremot även en likhet med obesuttna kvinnor i Örby). Genom att också bondkvinnor gifter sig tidigt är skillnaden i vigselålder mellan bönder och obesuttna kvinnor i Grinstad ungefär i storleksklassen som andra studier har visat (undantaget är, som sagt, Örby). Detta

går väl ihop med Sundts tes om den längre tid det tog för den obesuttna kvinnan att spara ihop till ett bohag.

För det tredje är vigselåldern tämligen konstant över tid fram till fjärde kohorten för bondkvinnor och över huvudtaget för obesuttna hustrur. Detta drag har Grinstad gemensamt med Ängsö, Åsunda och Örby. Däremot skiljer sig socknen från Dala.¹ Mot bakgrund av den närmast ursinniga nyodlingen som inleds under den studerade i tiden i Grinstad och hur de ekonomiska villkoren var »depressionsmässiga» och bönderna som grupp stod inför »hotet att försvinna» i Ängsö är det remarkabelt hur stabila vigselåldrarna faktiskt är i båda områdena.² Också i Örby var vigselåldern tämligen konstant under perioden 1792–1850 och faktiskt oberoende av om kvinnorna var väverskor eller inte. Inte heller en expanderande hemindustri medförde tidigare giften.

För det fjärde är såväl bönder som obesuttna män äldre än sina hustrur, med något enstaka tidigt undantag. Störst är skillnaden bland bönder, nästan fyra år. Då är obesuttna par mer jämgamla. Detta skiljer sig från Dala-undersökningen där obesuttna män var omkring två år yngre än sina hustrur. Också i detta är Grinstad mer likt Ängsö, Åsunda och Örby. Anledningen är sannolikt den yngre giftermålsåldern för obesuttna kvinnor jämfört med Dala. I övrigt tycks den manliga giftermålsåldern följa samma utvecklingstendens som den kvinnliga. Undantaget är obesuttna män mot slutet av undersökningsperioden, vilka blir allt äldre än sina hustrur. Sammantaget skiljer sig inte den manliga vigselåldern särskilt mycket mellan sociala grupper i Grinstad. Män gifte sig i någorlunda samma ålder oavsett om de var bönder eller obesuttna (undantaget femte kohorten). Skillnaden var att bönderna gifte sig med yngre kvinnor och de obesuttna med någorlunda jämgamla (undantaget sjätte kohorten). Det kan tilläggas att några större ålderskillnader knappast förelåg mellan kontrahenterna i något fall. Här befinner sig socknen väl inom ramen för ett västeuropeiskt giftermålsmönster.

För det femte gifter sig såväl bönder som obesuttna, samt såväl kvinnor som män, väsentligt senare i livet från och med den fjärde kohorten. Mot slutet av seklet ingår obesuttnas hustrur äktenskap fem år och bondhustrur nästan sju år äldre än vid århundradets inledning. Det är under stagnations- respektive utvandringsfasen som detta äger rum. I stort motsvarar dessa variationer den ökade medellivslängden för vuxna och äktenskapets minskade upplösningsrisk – två faktorer vilka förstås har ett starkt samband mellan varandra. Under den sista kohorten – under fasen av relativ stabilisering – sjunker vigselåldrarna,

¹ I detta är Dala inte något unikum. Enl. annan studie – av några skånska socknar – sjunker vigselåldern för kvinnor 0,9 år mellan perioden 1751–1810 och 1811–1860, se C Lundh 2003, tab. 11.

² G Samuelssons 2004 s. 107. Andra citatet ovan är något modererat från »gruppen [frälsebönderna] som helhet hotar att försvinna i den strukturomvandling som pågår».

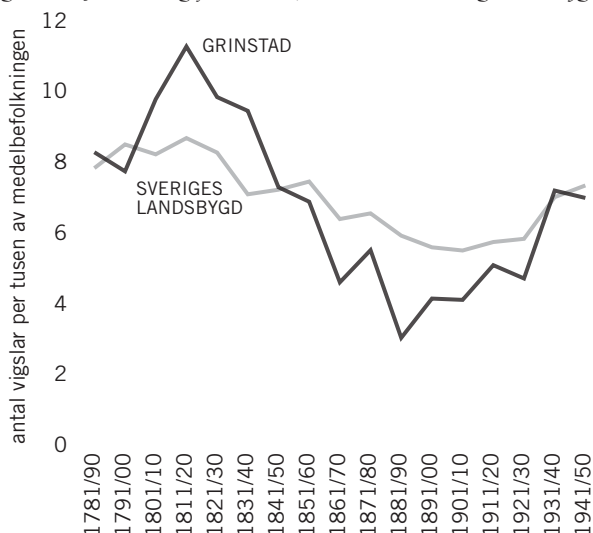
mer för bönder än för obesuttna, mer för kvinnor än för män. Detta får till konsekvens att ålderskillnaden mellan de båda sociala grupperna minskar under stagnations- och avfolkningsfaserna.

Sammanfattningsvis: Folkökningen i Grinstad utlöstes inte av en sänkning i vigselåldern mellan det (befolkningsmässigt) stillastående 1700-talet och det i snabb tillväxt stadda 1800-talet. Grovt sett gifte sig folk ungefär lika unga fram till mitten av 1800-talet. Men de låga giftermålsåldrarna – närmast östsvenska – måste förstås ha varit en viktig bidragande faktor till det höga födelsetalet. Att bondhustrur gifte sig så tidigt i livet förlängde »risktiden» att få barn. Om den äktenskapliga fruktsamheten samtidigt var på en västsvensk nivå – det vill säga hög – resulterade detta sannolikt i en relativt hög nativitet.

Under senare delen av 1800-talet samspelade vigselåldern med den allmänna demografiska trenden om avfolkningen. Kvinnor gifte sig då väsentligt senare i livet med följd att »risktiden» förkortades avsevärt. Här bidrog alltså giftermålsåldern i sig till ett lägre födelsetal.

Kan istället en förändring i vigselfrekvensen ha bidragit till folkökningen? Och spelade den liksom vigselåldern också en roll för avfolkningen? I diagram 12.3 jämförs antalet gifta per tusen av medelbefolkningen i Grinstad och svensk landsbygd åren 1781–1950.

Diagram 12.3 Allmänt giftermålstal, Grinstad och Sveriges landsbygd, 1781–1950

Källa: Sverige: Historisk statistik för Sverige; Grinstad: Se tab. 12.1.

Av diagrammet framgår att vigselfrekvensen i Grinstad är i nivå med landsbygden i stort fram till sekelskiftet 1800. Därefter gifter sig förhållandevis fler under en period om fyra årtionden. På 1840- och 50-talen är vigselfrekvensen åter i nivå med landsbygden i övrigt. Under följande två årtionden gifter sig förhållandevis allt färre i Grinstad. Denna tendens fortsätter fram till 1910-talet. Där först vänder det uppåt och med 1930-talet är giftermålen ungefär lika många per invånare i såväl Grinstad som på svensk landsbygd.

Det är frapperande hur väl giftermålsfrekvensen sammanfaller med socknens olika demografiska faser under perioden. Den är förhållandevis genomsnittlig under den första stillastående fasan, stiger kraftigt under den första folkökningsfasen, sjunker tillbaka under den andra fasan av folkökning (då inflyttningen började sina), sjunker under en genomsnittlig nivå under stagnationsfasen, rasar under den kraftiga avfolkningsfasen och stiger därefter under stabiliseringsfasen. Så väl harmonierade inte förändringen i vigselåldern med det allmänna demografiska förloppet till en början. Först mot slutet av 1800-talet börjar vigselfrekvens och vigselålder att kommunicera. En allt högre vigselålder motsvaras av en i motsvarande grad låg giftermålsfrekvens och vice versa.

Den höga vigselfrekvensen ett par, tre årtionden efter år 1810 är desto märkligare som detta är en tid då en stor inflyttning äger rum. Den senare gjorde alltså inte tillträdet till äktenskapet särskilt mycket mer åtstramat under 1800-talets första hälft.

Giftermålen i Grinstad är alltså under 1800-talets första hälft inte få, utan många. Konsekvensen av detta kan man utläsa i tvärsnitten av befolkningen. Uppmärksammas antalet ogifta kvinnor över 45 år – ett någorlunda gott mått på andelen kvinnor som inte gifte sig – så är de synnerligen få i tvärsnittet 1860, och utgör endast 4 procent av alla kvinnor över 45 år. Det finns inte någon anledning att tro att siffran förryckts av utflyttning, tvärtom var 1800-talets första hälft en tid av inflyttning.

Efter 1880 stiger andelen äldre ogifta snabbt, trots stor utflyttning av unga kvinnor. (En ökad medellivslängd för vuxna kan här för enkelhetens skull bortses ifrån.) Åren 1880, 1900 och 1930 är andelen ogifta av alla kvinnor över 45 års ålder 8, 18 respektive 34 procent. Först under denna tid framträder således ett giftermålsmönstret kännetecknat av få giften. Att särskilt betona vigselfrekvensen som en faktor bakom fruktsamhetsnedgången i ett första skede efter omkring år 1870 stämmer överens med Gun Alm Stenflos studie av Skellefteå socken där var tredje till var fjärde kvinna var barnlös vid sekelskiftet 1900.¹

¹ G A Stenflo 1989. Idag är motsvarande siffra var åttonde kvinna, se M Stanfors 2006 s. 238.

Sammanfattningsvis tycks vigselfrekvensen vara en utomordentligt viktig faktor bakom såväl folkökning som avfolkning. Den är dessutom en magistral faktor, i så måtto som förändringar i vigselålder eller den äktenskapliga fruktsamheten måste vara utomordentligt stora för att väga upp en förändring av giftermålsfrekvensen. Det är den senare som möjliggör de förra. Ett absolut tal, som inte påverkas av sammansättningen av den befolkning som ett relativt tal måste förhålla sig till, visar kanske än tydligare hur möjligheten att sätta bo ökade efter sekelskiftet 1800. Mellan åren 1770 och 1810 i Grinstad gifte sig eller inflyttade (och stannade åtminstone tre år i socknen) 9 till 10 par årligen. Under nästkommande trettio år är den siffran nästan 14, en ökning med nästan hälften (45 %).¹ Uppenbarligen var utrymmet som tillät fler äktenskap i socknen så stort att inte bara de större överlevande barnkullarna kunde gifta sig lika unga som sina föräldrar, utan också att folk utifrån kunde flytta till socknen och gifta sig lika ungt. Detta har en utomordentligt stor betydelse för folkökningen i socknen under 1800-talets första hälft.

Motsvarande betydelse har det minskande antalet årligen bildade eller inflyttade par efter år 1865. Under stagnationsfasen 1865–1880 faller denna siffra från 15,2 under åren 1840–64 (det årliga antalet vigda eller inflyttade som stannar minst tre år har alltså ökat ytterligare) till 11,3, en minskning med 25 % och under avfolkningsfasen till 6,4, en minskning med 45 %. I stabiliseringsfasen efter år 1910 ökar antalet något till 6,9 (beräknat mellan åren 1910 och 1920). Den betydelse detta har för avfolkningen kan knappast överskattas. Antalet bildade par i fertil ålder mer än halveras från mitten av seklet till slutet av detsamma. Som samtidigt vigselåldern steg innebar det små förutsättningar för att den äktenskapliga fruktsamheten skulle kunna kompensera vad utflytningen orsakat demografin.

Frukt-samheten i Grinstad

Till det västeuropeiska giftermålsmönstret hörde starka normer mot födslar utanför äktenskapet. I tabell 12.2 redovisas andelen barn födda utom äktenskapet under åren 1861–1900 i Grinstad och på landsbygden i stort. Andelen »oäkta» barn är långsiktigt stigande på landsbygden som helhet. Lite mer än vart tionde barn på landsbygden var fött utanför äktenskapet i början av 1900-talet. I förhållande till landsbygden som helhet har Grinstad en lägre andel utomäktenskapliga barn.

¹ Antalet par i fertil ålder ökar därmed snabbare än vad barndödligheten sjunker. (Den inomäktenskapliga barndödligheten före fem års ålder sjunker med 30 % mellan åren 1768–1799 och 1800–1829.)

TABELL 12.2 Utom äktenskap levande födda på 100 levande födda i Grinstad och Sverige el. Sveriges landsbygd 1861–1920

	GRINSTAD	SVERIGE/SVERIGES LANDSBYGD
1780/99	1,6	4,5
1800/19	4,8	6,5
1820/39	3,0	6,7
1840/59	3,5	8,9
1860/79	5,9	8,0
1880/99	7,1	8,7
1900/30	2,1	11,5

Källa: Sverige: *Historisk statistik för Sverige I. Befolkning. Grinstad: Dopböcker & Statistiska tabeller, Grinstad kyrkoarkiv (GLA). Mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA). BiSOS A. SOS B. Anm.: Före år 1860 gäller siffrorna för svensk landsbygd hela riket*

Förenklat kan sägas att forskningen tolkat större eller mindre förekomst av utomäktenskaplig barn efter två linjer: En vilken betonar proletariseringen, om denna är stor eller liten, och en vilken betonar normtrycket, om detta är starkt eller svagt.

Å ena sidan tycks andelen utomäktenskapliga barn i Grinstad väldigt låg mot bakgrund av att församlingen var en de mest proletariserade på svensk landsbygd. Sigrid Håkansson har visat generellt högre förekomst av »oäkta» födslar bland obesuttna än besuttna i Sverige, perioden 1750–1850, vilket hon ger en i huvudsak social tolkning, vilken i mångt och mycket har sin motsvarighet i David Levines proletär-demografiska modell.¹ Gruppen obesuttna levde inte ett mer sexuellt utsvävande liv. Men de påverkades mer av en oförutsebar arbetsmarknad. Ett obesuttet pars vilja till äktenskap kunde därför i högre grad frustreras av ekonomiska omkastningar och inte ens en befruktning ledde därför alltid till giftermål. Ett stöd för detta antagande är att antalet utomäktenskapliga barn svänger omvänt mot vigselfrekvensen (med undantag för 1800-talets första kvartss sekel).²

Å andra sidan tycks de utomäktenskapliga födslarna något många för att vara ett område präglad av den västsvenska gammalkyrkligheten.³ Som bekant var andelen »oäkta» barn lägre i det västsvenska bibelbältet än i Östsvrige.

¹ S Håkansson 1999 s. 97f & 214f. D Levine 1987 s. 89.

² Därmed tycks inte, som en del demografer menat, ett samband mellan hög aktivitet på äktenskapsmarknaden (samt sjunkande vigselålder) och hög andel utomäktenskapliga barn stämma fullt ut. (För tolkningen, se S Håkansson 1999 s. 123.) De relativt många »oäkta» barnen i Grinstad i början av 1800-talet kan visserligen tolkas mot en sådan bakgrund, men mot slutet av seklet är vigselfrekvensen låg (och vigselåldern hög) samtidigt som det föds fler barn utanför äktenskapet än tidigare. En proletär-demografisk förklaringsmodell, vilken eg. går på tvärs mot nämnda tolkning, ger då en bättre förklaring.

³ Men inte särskilt högre än andra undersökta områden i Västsverige, jfr Winberg 1975 s. 101 tab. B:3 (1,5 % resp. 3,9 % under åren 1801–1830 resp. 1831–1860).

Det tycks delvis alltså vara en följd av en striktare sexualmoral med hårdare stigmatisering av kvinnor som födde barn utanför äktenskapet.¹ Men skyddet av barnen var å andra sidan kanske starkare i Västsverige än i Östsverige. Till det västsvenska, mer »patriarkala» mönstret hörde också en starkare påtryckning för att fadern skulle ge sig till känna. I födelseböckerna står därför också fadern antecknad. Sigrid Håkanssons studier av ett västsvenskt respektive östsvenskt område visar att i hälften av fallen gjordes fadern känd i det förra området, men endast i omkring en tredjedel av fallen i det senare.² Går vi till Grinstad sker det i lite mer än hälften av fallen (41 av 80 mellan åren 1860 och 1880). Området är i detta avseende väl förankrat i ett västsvenskt kulturmönster. Möjligen var det svårare att slippa ta ansvar för ett faderskap i Västsverige. Nedgången i utomäktenskaplig fruktsamhet i början 1900-talet skulle möjligen (också) kunna tolkas i sådana kulturella termer. Den sammanfaller med framväxten av en mer intensiv kyrksamhet i området, vilken kan ha skärpt attityden till för- eller utomäktenskapliga förbindelser. Jag återkommer till detta längre fram.

Ett komplement till dessa båda förklaringar utgörs av variationer inom befolkningssammansättningen. Årtiondena före sekelskiftet kan socknen ännu sägas vara ung. Andelen utomäktenskapliga barn speglar därmed en ung befolkning som går och väntar på giftermål. Vid sekelskiftet 1900 har församlingens unga i stor utsträckning flyttat sin kos. Med en allt lägre andel som går och väntar på att få gifta sig faller antalet barn födda utom äktenskapet.

Den lägre utomäktenskapliga fruktsamheten under 1900-talet bidrar till den totala fruktsamhetens nedgång, men är inte av avgörande betydelse. Inte heller spelar den någon nämnvärd roll för att förklara folkökningen. Istället måste den äktenskapliga fruktsamheten studeras.

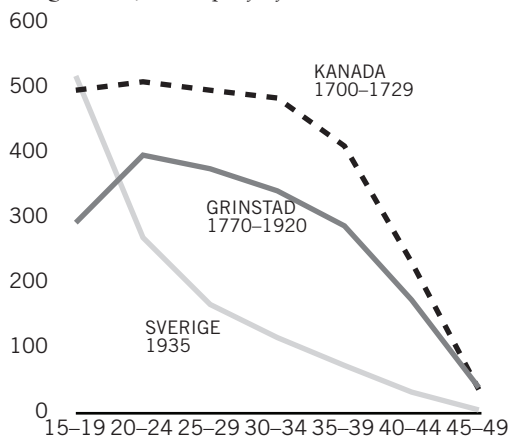
Det »äkta fruktsamhetstalet» erhålls genom observation av antalet nedkomster som gifta kvinnor får under ett visst åldersintervall, vanligen fem år. Talet beräknas sedan genom att man relaterar antalet födslar med antalet genomlevda äktenskapsår. Det uttrycker således hur många barn som föds per tusen genomlevda äktenskapsår (för kvinnor). Skulle varje gift kvinna i åldern 20–24 år få ett barn varje år, alltså fem barn under dessa fem år, blir fruktsamhetstalet 1000. Får de i genomsnitt ett barn under femårsperioden blir talet 200, och så vidare.

¹ C Winberg 2000 s. 24 (karta 1.10), 59f & 89. Etnologiskt material från Sundals härad kan få klä attityden i ord: »Nej, en flicka som hade fått barn blev sällan gift. Det var tvärtom. Det var så stor skam för en flicka att få ett barn så hon blev nästan avskydd. Det var ingen redig karl, som ville ha en sådan som hade burit sig så illa åt.» VFF 5393, man född år 1869 i Brålanda, s. 28 (DAG).

² S Håkansson 1999 s. 87 tab. 9.

Vanligen redovisas fruktsamhetstalet i diagramform. Kännetecknande för förindustriella befolkningar är en konvex kurva. Det moderna industrisamhällets befolkning uppvisar istället en konkav båglinje. Fruktsamheten avtar nämligen inte med åldern i alls samma grad för de förra som för den senare. Diagram 12.4 illustrerar fenomenet. I det inkluderas en befolkning som i litteraturen ofta används för att illustrera en okontrollerad fruktsamhet, nämligen kvinnor i det franska Kanada under koloniseringsperioden. Dessutom visas en befolkning med en långt driven födelsekontroll, nämligen svenska kvinnor gifta 1935, tiden då krisen i befolkningsfrågan tornade upp sig i debatten.

Diagram 12.4 Åldersspecifik fruktsamhet. Olika områden

Källa: K.: C Winberg 1975; G.: se tab. 12.1; Sv.: SOS

Av diagram 12.4 framgår att fruktsamheten bland franska kolonister är ihållande hög. Den avtar heller inte förrän högt upp i åldern. Studien tycks därmed vederlägga tanken att fruktsamheten skulle påverkas av antalet tidigare nedkomster. I snitt föder dessa kvinnor ungefär ett barn vartannat år till moderns 40-årsdag. Svenska kvinnor år 1935 visar ett annat mönster. Fruktsamheten faller raskt. Barnafödandet är samlat till äktenskapets första år. Fruktsamheten hos kvinnor i Grinstad, gifta 1770-1920, hamnar mittemellan dessa båda mönster. Barn föds med omkring tre års mellanrum, något tätare i början av äktenskapet, tydligt glesare efter 35-årsåldern. Befolkningen uppvisar inte så tydliga tecken på födelsekontroll som en modern familj, men har å andra sidan en långt lägre fruktsamhet än vad en »okontrollerad» fruktsamhet tycks ge vid handen. Just i denna »gråzon» befinner sig fruktsamhetsmönstret för en större skara förindustriella befolkningar, vilket framgår om man vänder blicken mot diagram 12.5. I det jämförs befolkningen i Grinstad med den i Dala, Örby och Åsunda.

Det faller i ögonen att barn föds olika tätt inom äktenskapet i de studerade områdena. Kvinnor i Grinstad, vigda mellan år 1770 och 1820, föder fram till 35-årsåldern barn mer sällan än i kvinnor gifta åren 1792-1850 i det hemindustriella Örby, men oftare än kvinnor vigda mellan år 1806 och 1830 i det jordbrukande Dala efter 25-årsåldern (särskilt stor är skillnaden i åldern 35-39 år, som för Grinstadkvinnornas del framstår som en »puckel» i det »äkt») i det »äkt») i det »äkt»

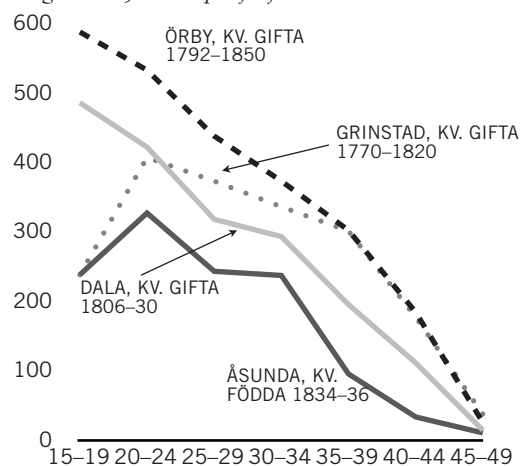
fruktsamhetstalet). Lägst äktenskaplig fruktsamhet av alla uppvisar kvinnor födda i Åsunda åren 1834–36.

Den lägre fruktsamheten i det yngre åldersintervallet bland gifta kvinnor i Åsunda och Grinstad beror sannolikt på den lägre vigselåldern. Det var förhållandevis vanligare med »planerade» äktenskap med unga kvinnor här jämfört med Dala och Örby, där giftermål i denna ålderskategori sannolikt var en följd av en viss panik.

Antalet upplevda äktenskapsår är därmed färre att slå ut födslarna på. Det samma kan sägas om Sverige 1935 i diagram 12.4.

En poäng av jämförelsen är att det inte finns *ett* givet mönster för den äktenskapliga fruktsamheten i förindustriella samhällen. Frågan är om det ens fanns *ett* bestämt mönster inom en och samma lokalbefolkning? Nedan studeras detta för Grinstads del.

Diagram 12.5 Åldersspecifik fruktsamhet. Svenska områden

Källa: D.: Winberg 1975; G: Se tab. 12.1;

Å.: Rogers & Eriksson; Ö.: Ahlberger 1988

TABELL 12.3 Antalet barnafödelskor med barn i äktenskap per tusen gifta kvinnor i åldern 15–44 år, Grinstad, 1775–1925. Vigselkohorter

	ALLA		BÖNDER		OBESUTTNA		OBESUTT- NAS 1 % AV BÖNDERS
	15–44	INDEX	15–44	INDEX	15–44	INDEX	
I 1775–99	311	100	320	100	278	100	87 %
II 1800–24	319	103	340	106	292	105	86 %
III 1825–49	306	98	311	97	300	108	96 %
IV 1850–74	316	102	318	99	311	112	98 %
V 1875–99	275	88	300	94	244	88	81 %
VI 1900–24	255	82	260	81	221	79	85 %

Källa: Se tab. 12.1. Anm.: Indexetal, 15–44 år (1775/99=100)

I tabell 12.3 ovan redovisas den »äkta fruktsamheten» över tid i socknen i form av en klumpsumma för åldrarna 15–44 år. Eftersom familjerekonstruktionen utgår från tidpunkten för giftermål vilka sedan föder barn under en följande tjugo-årsperiod, så blir det svårare att upprätta en indelning som följer de fem (alternativt sex) faserna i socknens förlopp. Undersökningsperioden delas därför in i sex kvartss sekel, vilka endast grovt motsvarar de olika faserna. Följande observationer framstår som särskilt betydelsefulla:

Den äkta fruktsamheten är tämligen stabil över tid fram till femte kohorten. Därefter minskar den. I och med sjätte kohorten får den dessutom sägas ha fallit någorlunda påtagligt. Fruktsamhetsnivån är då omkring fyra femtedelar av vad den hade varit ett halvsekel tidigare. Sammantaget överensstämmer inte dessa resultat särskilt väl med Princeton-projektet, vilket satte nedgången i nativitet efter år 1870 i samband med en nedgång i äktenskaplig fruktsamhet. Så är visserligen fallet, men totalt påverkas fruktsamheten i detta skede mer av att giftena blir färre och senare.

Men stabiliteten över tid (fram till omkring 1875) döljer de förändringar i fruktsamheten som faktiskt sker bland bönder och obesuttna. Mellan dessa grupper skiljer sig den äktenskapliga fruktsamheten åt i början och slutet av undersökningsperioden, men knappast under mitten av 1800-talet. Fruktsamheten inom obesuttnas äktenskap uppvisar sålunda den största förändringen över tid. Den ökar i alla kohorter fram till och med den fjärde för att därefter minska relativt hastigt. Böndernas äktenskapliga fruktsamhet ökar mellan första och andra kohorten. Därefter faller den, med undantag för en tillfällig höjning i den fjärde kohorten. Utjämnningen i vigselålder mellan bondkvinnor och obesuttna kvinnor har sålunda sin motsvarighet också vad gäller barnafödande inom äktenskapet.

Här kan tilläggas att skillnader i sammansättningen inom den obesuttna gruppen kan ha påverkat resultaten. Studeras den äktenskapliga fruktsamheten för par bildade de hundra åren efter år 1770 så faller den i åldrarna 15–44 efter den sociala skalan enligt följande: bönder – 313; torpare och förpantare – 308; soldater – 298 och lägre obesuttna – 280 (allra lägst har obesuttna sjömän – 247). Tidpunkten då de obesuttnas fruktsamhet är som högst sammanfaller med den när torparna är som flest.

Samma felkälla – befolkningens sammansättning – gör sig gällande överlag. Eftersom gruppen obesuttna utgör en allt större del av befolkningen under 1800-talets första hälft syns inte höjningen i äktenskaplig fruktsamhet i skiftet 1700-tal och 1800-tal särskilt väl. Höjningen jämnas då ut av att gruppen med lägre fruktsamhet blir än större. Mot slutet av undersökningsperioden uppträder ett motsatt förhållande. De obesuttna, vars äktenskapliga fruktsamhet sänks mest, blir färre. Genom en större bondedominans märks inte att det föds barn mer sällan inom äktenskapet i den takt som familjer faktiskt tycks börja barnbegränsa.

Nedgången i äktenskaplig fruktsamhet efter omkring 1875 ska studeras i nästa kapitel. Förändringarna dessförinnan ägnas resterande del av detta.

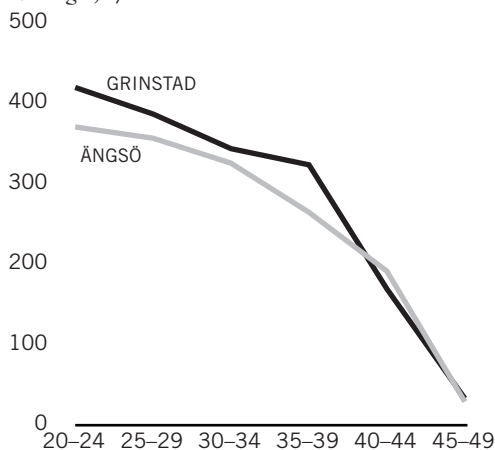
För det första måste det framhållas att förändringen i äktenskaplig fruktsamhet fram till och med fjärde (femte) kohorten är liten. Höjningen i skiftet 1700-tal till 1800-tal om cirka 3 % kan bidra som förklaringsfaktor till folkök-

ningen endast i ringa utsträckning. Men den förtjänar trots allt att lyftas fram. (För att bedöma den saken måste förstas siffrorna 6 respektive 5 % höjd äktenskaplig fruktsamhet för bönder respektive obesuttna vara de som tas hänsyn till. Bönder bör jämföras med bönder och obesuttna med obesuttna.)

Visserligen kan höjningen te sig som blygsam. Men genom att det »äkta» fruktsamhetstalet i Östsvrige samtidigt tycks falla, som den gör i Ängsö, så blir den sammanlagda effekten påfallande stor. Detta framgår om man studerar gifta bond- respektive obesuttna kvinnors fruktsamhet i Grinstad respektive Ängsö på ömse sidor om skarven 1700-tal till 1800-tal. Så görs i diagrammen 12.4–12.7.

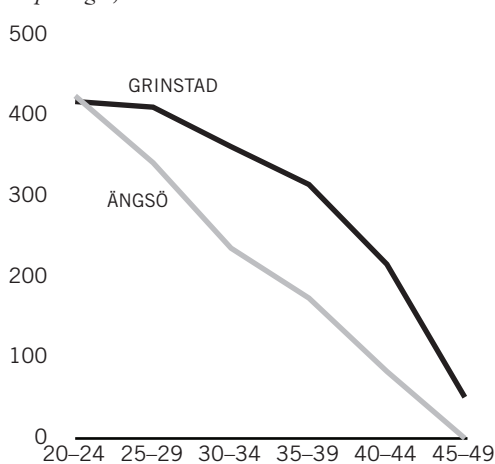
Som synes är födelsefrekvensen inom äktenskapen någorlunda lika i de båda socknarna under 1700-talet för såväl bönder som obesuttna. Under 1800-talet föder de gifta kvinnorna inom båda dessa grupper barn mer sällan i Ängsö, medan motsatt tendens gör sig gällande i Grinstad. Plötsligt märks en betydande skillnad mellan områdena. Denna har mer sin orsak av utvecklingen i Ängsö än den i Grinstad. Den äktenskapliga fruktsamheten faller i Ängsö med 16 % för bönder respektive 14 % för obesuttna. (I Grinstad höjs den, som sagt, med 6 respektive 5 %.) Inte desto mindre är det nu som en skillnad tycks etablerad mellan områdena och resultaten kan tas till inräkning för att Sundbärgs demografiska områden stärkte sitt mest särskiljande

Diagram 12.4 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad & Ängsö, 1700-tal. Bönder.

Källa: G: Se tab. 12.1; Ä: G Samuelsson bil. 8 tab. 1

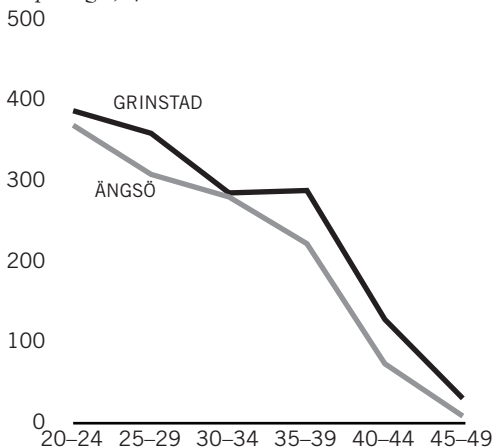
Diagram 12.5 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad resp. Ängsö, 1800-tal. Bönder

Källa: G: Se tab. 12.1; Ä: G Samuelsson 2004 bil. 8 tab. 1

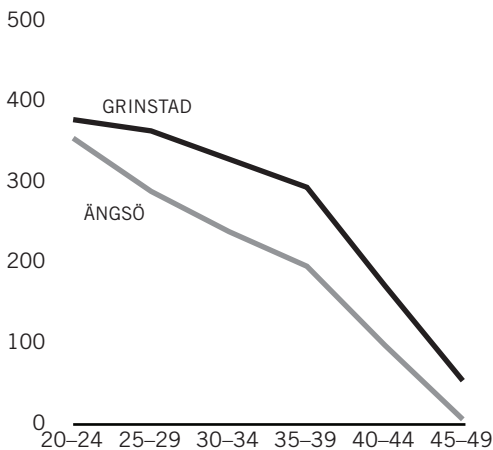
karaktärsdrag vid den aktuella tiden.¹ Däremot var, som vi har sett, Grinstad knappast särskilt »västsvenskt» vad gäller sena och få giften, vilket enligt Sundbärg skulle präglade landsdelen. Tvärtom var dessa tidiga och många (fram till mitten av 1800-talet). I kombination med en förhållandevis, men knappast särskilt utmärkande, hög äktenskaplig fruktsamhet (som dessutom höjs något)

Diagram 12.6 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad resp. Ängsö, 1700-tal. Obesuttna.

Källa: G: Se tab. 12.1; Ä: G Samuelsson bil. 8 tab. 1

Diagram 12.7 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad resp. Ängsö, 1800-tal. Obesuttna

Källa: G: Se tab. 12.1; Ä: G Samuelsson bil. 8 tab. 1

resulterade detta i en utomordentligt stor folkökning.

Sammanfattningsvis medför alltså inte den kraftiga dödlighetsnedgången en lägre fruktsamhet genom färre och senare giften. Tvärtom höjs vigselfrekvensen kraftigt och en låg vigselålder förblir låg. Detta talar för en utodemografisk påverkan på det befolkningshistoriska förloppet. Dessutom stiger den äktenskapliga fruktsamheten något, men isolerad tycks denna faktor inte kunna förklara särskilt mycket av folkökningen. Som skillnaderna mellan olika sociala grupper samtidigt är liten kan man fråga sig om inte just den äktenskapliga fruktsamheten i högre grad är mer oberoende av de sociala och ekonomiska omständigheterna än övriga inomdemografiska faktorer. Saken prövas vidare i nästa avsnitt.

Födelsekontroll?

Finns det resultat som tyder på att det faktiskt förekom födelsekontroll bland befolkningen i Grinstad? En metod för att på-

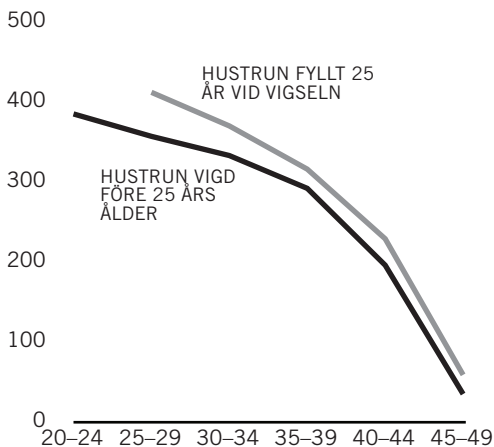
¹ Höjd fruktsamhet var något som Gunnar Fridlitzius hade antagit ägde rum i Västsverige runt sekelskiftet 1800, som en följd av stigande efterfrågan på arbetskraft, vilken, menade han, underlättade giftermål och gjorde paren mindre benägna att barnbegränsa, G Fridlitzius 1975.

visa födelsekontroll är att jämföra fruktsamheten mellan kvinnor som gifter sig tidigt i livet och kvinnor som gifter sig sent. I avsaknad av födelsekontroll skulle båda dessa grupper föda barn lika ofta i samma ålderskategorier. Fruktsamheten är då inte påverkad av hur länge paren har varit gifta utan endast av kvinnornas biologiska ålder. I diagramform skulle då kurvorna för fruktsamheten för tidigt respektive sent gifta kvinnor ligga nära varandra i ett diagram.

I det följande ska fruktsamheten beroende på om kvinnan gifte sig före 25 års ålder eller var 25 år fyllda studeras, besuttna respektive obesuttna var för sig. Endast första gången gifta kvinnor observeras. Kohorten består av par vilka vigdes mellan år 1790 och 1850, alltså grovt sett de som var gifta under folkökningsfasen.

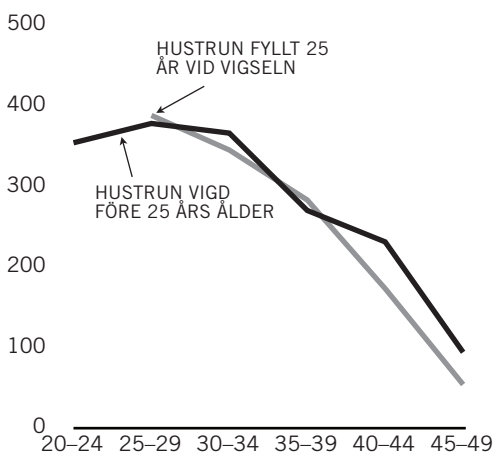
I diagram 12.8 uppträder smärre tecken som kan tas till intäkt för att födelsekontroll förekom bland bönderna. Sent gifta bondkvinnor har en något högre fruktsamhet i åldersintervaller efter 25 års ålder än kvinnor som har gift sig yngre. Resultaten kan tas till underlag för att familjer som bildades senare i livet födde barn med tätare mellanrum för att söka komma upp i en önskad familjestorlek. Åldersintervallet 25–29 år påverkas dessutom i viss mån av att kvinnorna ofta var gravida vid vigseln. Skillnaden är knappast markant. Förekom födelsekontroll är det sannolikt inte fråga om

Diagram 12.8 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad, 1790–1850. Olika kvinnlig vigselålder. Bönder.

Källa: Se tab. 12.1

Diagram 12.9 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad, 1790–1850. Olika kvinnlig vigselålder. Obesuttna.

Källa: Se tab. 12.1

något »massfenomen». Men tillräckligt många par tycks ha varit mindre benägna att begränsa barnaskarans storlek, att det faktiskt ger utslag i en studie.

Gruppen obesuttna kvinnor i diagram 12.9 visar inte några tecken på förekomst av födelsekontroll mätt med den här metoden. Kvinnor gifta senare i livet har inte högre fruktsamhet än tidigare gifta under de följande åldersintervallerna. Antalet barn som föds inom dessa äktenskap varierar därmed med i huvudsak med vigselåldern. Sent gifta kvinnor föder färre barn än tidigt gifta. (Skillnaden mäter 25 %.) Så är inte fallet med bondkvinnor. Oberoende när i livet de gifte sig, så födde de ungefär lika många barn. (Olikheten mäter endast 2 %.) Detta kan tas till intäkt för att bondefamiljerna i högre grad begagnade sig av vad som på demografispråk kallas *målsikte*, alltså att en viss storlek på barnaskaran sökte uppnås.

Sune Åkerman har mot denna metod invänt att utslaget istället bör tolkas som att den sexuella aktiviteten var större under äktenskapets inledning varigenom kvinnan löpte större »risk» att bli gravid.¹ Men det finns ändå skäl till reservationer mot detta. Resultaten här ovan visar att endast bönder fick barn tätare i början av äktenskapet, men inte de obesuttna. Det kan tyckas märkligt att obesuttna inte skulle ha känt samma entusiasm i början av sina äktenskap som bönderna. Om Åkermans tolkning är riktig skulle det innebära, som Christer Ahlberger argumenterar, att sexualvanorna skilde sig åt mellan sociala grupper.² Detta förefaller tveksamt.

Vilka strategier användes då av de par som idkade födelsekontroll? Den första av de ovan nämnda tre strategierna, *fördröjning*, utnyttjades knappast alls i Grinstad. Första gången vigda kvinnor mellan år 1768 och 1850 gifte sig 22,6 år gamla och första nedkomsten inträffar ett år senare (1,1 år). Inte heller kan observeras någon skillnad i intervall till första nedkomsten beroende på om de gifte sig före 25 år fyllda eller efter. I båda fallen kommer första nedkomsten omkring ett år efter vigseln (1,2 för tidigare gifta respektive 0,9 år för senare gifta). För de obesuttna respektive för samtliga grupper under senare delen 1800-talet är vigselåldern så hög att varianten knappast kan förekomma.

Förekomsten av den andra strategin, *avbrytning*, kan prövas genom att iakttä kvinnans ålder vid sista nedkomst beroende på om hon gift sig före eller efter 25 år fyllda. Ett område där litteraturen har visat ett mycket kraftigt utslag, och där därför hålls för troligt att födelsekontroll av den här arten uppträdde, tas med för jämförelsens skull, nämligen församlingen Colyton i England. Resultaten redovisas nedan.

¹ S Åkerman 1977 s. 286.

² C Ahlberger 1988

TABELL 12.4 *Ålder för sista nedkomst för kvinnor i några socknar beroende på giftermålsålder och social tillhörighet*

	VIGSELÅLDER	ÅLDER FÖR SISTA NEDKOMST	SKILLNAD
Grinstad, bondkvinnor gifta 1768–1859	–24	40,6	0,9
	25–	41,5	
Grinstad, obe- suttna kvinnor gifta 1768–1859	–24	41,3	0,1
	25–	41,4	
Colyton, kvinnor gifta 1647–1719	–29	37,6	5,1
	30–	42,7	

Källa: Gr.: Se tab. 12.1; Colyton: C Winberg s. 139 tab. B:39.

Det faller i ögonen att i äktenskap bildade före år 1860 i Grinstad förekom inte *avbrytning* som metod för att begränsa barnaskarorna i någon nämnvärd utsträckning. Tidpunkten för sista nedkomst varierar knappast alls med skillnader i vigselålder.

Så återstår den tredje och sista strategin, nämligen *utspridning*. Tidsavståndet mellan födslarna i förstagångsäktenskap prövas. Familjerna delas in i fyra grupper. Korta intervall innebär mindre än 18 månader mellan nedkomsterna, medellånga 19–30 månader, långa intervall 31–48 månader, och de däröver klassificeras som barnbegränsande eller sterila. Endast fruktsamhet före moderns 40-årsdag tas med i beräkningen. Äktenskap ingångna efter att hustrun fyllt 36 år utesluts. Endast avslutade äktenskap studeras, alltså par som lever i socknen ännu när hustrun är 45 år.

I tabell 12.5 redovisas familjer i Grinstad mellan åren 1770 och 1920 uppdelat på tre kohorter med femtio år emellan. Indelningen syftar till att uppmärksamma förändring över tid. Dessutom studeras bönder och obesuttna för att se om det är skillnad mellan sociala grupper. I tabellen införs också ett område – Meulan i Frankrike – som vid en tidigare tidpunkt anses ha visat prov på *utspridning* och vid en senare inte.

TABELL 12.5 *Intervall mellan födslar*

	KORTA (0-18 MÅN)	MEDEL-LÅNGA (19-30 MÅN)	LÅNGA (31-48 MÅN)	STERILA EL. BARN-BEGR. (49 MÅN-)	S:A
Meulan, 1710-1739	17,9 %	60,0 %	12,1 %	10,0 %	100,0 %
Meulan, 1790-1814	2,9 %	23,5 %	27,1 %	46,5 %	100,0 %
Grinstad, 1770-1820	2,6 %	51,8 %	36,0 %	9,6 %	100,0 %
Grinstad, 1820-1870	2,9 %	42,3 %	40,9 %	13,9 %	100,0 %
Grinstad, 1870-1920	8,5 %	45,4 %	28,4 %	17,7 %	100,0 %
Grinstad, 1770-1920. Bönder	4,3 %	47,2 %	35,7 %	12,8 %	100,0 %
Grinstad, 1770-1920. Obesuttna	2,9 %	42,9 %	39,4 %	14,9 %	100,0 %
Grinstad, 1770-1920. Alla	4,3 %	45,2 %	36,5 %	14,0 %	100,0 %

Källa: Grinstad: Se tab. 12.1; Meulan: Winberg 1975

Av tabellen framgår att befolkningen i Grinstad inte visar prov på samma omfattande födelsekontroll som uppenbarligen börjat utvecklas i Frankrike efter den stora revolutionen, av undersökningen av Meulan att döma. Men samtidigt är det längre mellan födslarna jämfört med samma franska område vid 1700-talets början. Om det var något sätt som födelsekontrollen tog sitt uttryck i var det följande metod.

Skillnaden mellan bönder och obesuttna är att bönder tenderade att ha något kortare intervaller mellan nedkomsterna än obesuttna, trots att de gifte sig något yngre. Detta förklarar deras högre äktenskapliga fruktsamhet.

Över tid märks en förskjutning, dels mot fler familjer med korta intervaller, vilket kan ha sin bakgrund i att vigselåldern stiger, dels mot fler familjer med långa intervaller. Mot slutet av undersökningsperioden sjunker det »äka» fruktsamhetstalet. Som framgår av tabellen beror detta delvis på längre intervaller mellan nedkomster inom en del familjer. Men som kommer att framgå började då också en annan strategi att användas för födelsekontroll, så kallad *avbrytning*. Traditionellt var det istället genom att vänta en tid med att skaffa nästa barn som födelsekontroll, där den förekom, tog sitt uttryck.

Huruvida långa intervaller mellan födslarna egentligen är en följd av födelsekontroll eller inte har dock diskuterats. Det har inväntats att de istället kan bero på andra beteenden som satte ned fruktsamheten och därmed påverkade avståndet i tid mellan födslarna. Inte minst amningen har lyfts fram att förklara dröjsmålen. Huruvida amning verkligen sätter ned fruktsamheten är visserligen medicinskt omtvistat. Även om amning inte har en sådan effekt rent

fysiologiskt kan den förstås ändå ha haft en dämpande effekt på fruktsamheten genom exempelvis tabun för ammande kvinnor att ha samlag.¹

Grinstad tycks vara ett område där amningen var utbredd, se bilaga. Frågan är om en sådan kultur också inverkade på fruktsamheten. Ammande områden borde ha lägre fruktsamhet än icke-ammande områden på så vis att intervallen mellan födslarna var längre. Ett sätt att pröva saken är därför att studera intervallet mellan två födslar beroende på om det första barnet dog före ett års ålder eller inte. Om fruktsamheten avgjordes endast av kvinnors fysiologi bör avståndet i tid mellan två födslar vara mer eller mindre oberoende av om det första barnet dog eller inte i områden där amningen inte var utbredd. I ammande områden bör tvärtom avståndet i tid vara avsevärt längre. Amningen skulle i dessa fall hindra att kvinnan blir gravid. I tabell 12.7 studeras förutom Grinstad två andra områden: det icke-ammande Petalax samt Rödön i Jämtland där amningen tycks ha varit utbredd.

TABELL 12.7 *Medelintervall i månader mellan födslar i Grinstad, Petalax och Rödön*

	FÖREGÅENDE BARN DOG FÖRE 1 ÅRS ÅLDER	FÖREGÅENDE BARN LEVDE EFTER 1 ÅR	DIFFERENS
Grinstad 1768–1829	21,7	32,6	10,9
Petalax 1826–32	20,3	26,8	6,5
Petalax 1836–41	18,0	30,3	12,3
Rödön 1826–32	18,7	36,9	18,2
Rödön 1840–48	19,3	35,4	16,1

Källa: Petalax och Rödön: Lithell 1981, s II:14, tab. 2; Grinstad: Se tab. 12.1

Resultaten visar att avståndet i tid mellan nedkomsterna är som störst i det ammande Rödön. Här dröjde det närmast ett och ett halvt år längre till nästa nedkomst om föregående barn överlevde jämfört med om det dog. I Petalax var skillnaden mindre. Här dröjde det bara ett halvår till ett år i tid till nästa födsel beroende på om föregående barn dog eller inte. Taget att amningen har stor påverkan på fruktsamheten så löper kvinnor som inte ammar sina barn större »risk» att snabbare bli gravida än kvinnor som ammar. Detta skulle kunna vara förklaringen till att intervallen var kortare i Petalax än i Rödön. Kruxet är att i det ammande Grinstad var avståndet i tid mellan två nedkoms-

¹ Ur domboken från Sundals härad läser vi år 1699 att häradshövding David Rosenholm anklagade hustru Malin i Åsen, Örs socken, som tagit tjänst i hushållet som amma, för att hon under tjänsten haft umgänge med sin man, vilket påstås ha fördärvat mjölken. Rosenholms barn hade nämligen blivit sjukt och dött, se *Ur Sundals domböcker* del I s. 433. Om sådana föreställningar var spridda över tid och i vidare kretsar kan förstås amningen faktiskt ha haft en fruktsamhetsnedsättande effekt genom den sexuella avhållsamhet som följde. Variationer i fruktsamhet skulle därmed vara en följd av hur starkt tabu som fanns mot sex under kvinnans amningstid, vilket kanske till och med öppnar för en social tolkning trots allt.

ter beroende på om det första barnet dog eller inte lika litet som i det icke-ammande Petalax. Barn kunde uppenbarligen födas olika tätt i två olika ammande områden och vidare kunde barn födas lika ofta i områden med helt skilda amningskulturer. Avståndet mellan födslarna tycks kunna variera även inom ett och samma område, se Petalax ovan.¹ Undersökningen bidrar alltså till att kasta tvivel över amningen som förklaring till de förhållandevis långa avstånden mellan födslarna.² Den lägre dödligheten bland spädbarnen under det tidiga 1800-talet i Grinstad borde ha medfört längre intervall mellan födslarna om längden av amningsperioden var den enda faktor som styrde fruktsamheten inom äktenskapet. Högre spädbarnsdödlighet skulle ha lett till fler avbrutna amningsperioder och därmed fler graviditeter eftersom, enligt teorin, fruktsamheten inte kontrollerades. Men på Dalboslätten under början av 1800-talet, den tid då spädbarnsdödligheten faller, något fler graviditeter inom äktenskapet trots färre avbrutna amningsperioder. Amningen framstår alltså som en bristfällig förklaring till hur ofta det föddes barn inom äktenskapen. Hur många barn som föddes måste bero främst på annat.

Fruksamheten – några avslutande kommentarer

Några allmänna kommentarer kan få avrunda undersökningen om den eventuella förekomsten av födelsekontroll i det äldre svenska agrarsamhället. Eftersom dödligheten bland barnen var betydande också i högre åldersklasser var ett »ersättande» av barn som dog i späda ålder knappast en tillräcklig metod om motivet för familjernas handlande var att uppnå en viss familjestorlek, så kallad *målsikte* [*targeting*]. Osäkerheten huruvida barnen skulle överleva eller ej upphörde inte efter första levnadsåret.

Runt sekelskiftet 1800 i Grinstad kan risken för en tjugofemårig moder att efter tjuugo år ha överlevt sitt nyfödda barn uppskattas till något mer än en på fyra; för en trettioårig moder att överleva sitt femåriga barn inom de närmaste tjuugo åren till lite mindre än en på fem; och slutligen, risken för en fyrtioårig

¹ Också inom Grinstad varierar skillnaden i täthet mellan födslar beroende på om första barnet dog eller inte. Överlever ett barn sitt första levnadsår föds nästa barn något tätare bland bönder vigda mellan 1768–1920 (differens: 10,8 månader) än bland obesuttna gifta mellan samma år (differens: 15,1 månader), och vidare något tätare bland par gifta åren 1800–29 (differens: 9,7 månader) jämfört med par vigda 1768–99 (differens: 13,7 månader). Källa: Familjerekonstruktionen

² Den är sålunda samstämmig med C Ahlberger & C Winberg 1987.

kvinnor att överleva sitt tioåriga barn efter tjugo år till närmare en på åtta.¹ Risken att förlora ett barn var alltså inte på något sätt försumbar efter att det nått en viss ålder. Detta försvårade förstås en »familjeplanering» vars syfte var att uppnå en viss storlek på barnaskaran. Barnens överlevnadschanser ökade med åldern, men att de plötsligt kunde ryckas bort från livet förblev likväl en realitet.

Det finns skäl att tro att fruktsamheten påverkades på så sätt att födelsetalet ofta låg lite över dödstalet. »Överkompensation» benämns fenomenet av demografer.² Risken för föräldrarna att de skulle överleva sina barn förmådde föräldrarna att skaffa fler barn än nödvändigt som ett slags försäkring på ålderns höst om omsorg och materiell hjälp. I händelse av kris var det barnen föräldrarna hade att förlita sig på, vilket bidrog till barnens högre relativa värde för föräldrarna i ett förindustriellt samhälle. Att bara söka att efterhand »ersätta» de som dog äventyrade en sådan försäkring.

En fallande dödlighet är sålunda en nödvändighet för att födelsetalet också ska falla och för möjligheten till en mer tillförlitlig födelsekontroll.³ Mig veterligen har inte någon tvivlat på detta. Frågan som ställdes inom ramen för en socioekonomisk tolkning är varför föräldrar fortsatte att föda »många» barn när dödligheten föll.

Undersökningarna här ovan har försökt besvara den frågan. Den äktenskapliga fruktsamheten var lägre än en okontrollerad fruktsamhet, framför allt beroende på att barn inte föddes med så täta mellanrum. Amningen tycks heller inte vara den bestämmande faktorn bakom dessa gleša intervaller. Detta öppnar för en tolkning att fruktsamheten kontrollerades. Men man bör för den skull inte falla i farstun för tron att ett högst medvetet planerande hos familjerna förekom.

Man kan föreställa sig en kultur där alltför täta födslar upplevdes oansvarigt och allt för långt avstånd mellan födslarna eller att rent av helt sluta föda barn tidigt i äktenskapet sågs som riskfyllt. Denna skulle utgöra ett slags grundlägg-

¹ Beräkningen är gjord på samma sätt som M Livi-Bacci 2007 s. 103, not 4. Sannolikheten under åren 1775–1824 var för en 25-årig kvinna att få leva till hon blev 45 år: 0,816; för en 30-årig kvinna att få leva ytterligare 20 år: 0,832; och för en 40-årig kvinna att få leva till sin 60-årsdag: 0,689. Sannolikheten under samma period (åren 1775–1824) för ett barn att få leva ytterligare 20 år var för en nyfödd: 0,733; för en femåring: 0,811; och för en tioåring: 0,849. I det första exemplet blir (1) chansen för båda att överleva: $0,816 * 0,733 = 0,598$; (2) risken att barnet överlever, men modern dör: $0,733 * (1-0,816) = 0,135$; (3) risken att modern överlever, men barnet dör: $0,816 * (1-0,733) = 0,218$; och, slutligen, (4) risken att båda dör: $(1-0,816) * (1-0,733) = 0,049$. Sannolikheten att modern överlever sitt barn under de närmaste tjugo åren är därmed $0,218 / 0,816 = 0,267$, dvs. en på fyra.

² M Livi-Bacci 2007 s. 156

³ Demografen Livi-Bacci menar att länder med högre medellivslängd än sextio år som regel har låg summerad fruktsamhet, som ett resultat av ett visst mått av födelsekontroll oberoende av andra socioekonomiska förhållanden än just medellivslängden, se M Livi-Bacci s. 144 & figur 5.3.

gande struktur och är inte minst en följd av hög dödlighet bland barn. Ett sådant mönster skulle kunna vara ett uttryck för en sorts *lågintensiv födelsekontroll*, där någon egentlig önskad storlek på barnskaran inte gör sig gällande.

Som ovan visades föddes barn något mer sällan bland familjer där mannen var iväg på arbete. Särskilt utmärkte sig sjömanshushåll där mannen sannolikt var borta i längre perioder.¹ Det kan förstås inte uteslutas att också socioekonomiska faktorer här spelade in: osäker arbetsmarknad, sämre bostadsstandard (inte minst trängre), barnens mindre betydelse som arbetskraft, den ökade påfrestningen av många barn när hustrun i perioder lämnades ensam i hushållet, med mera. Möjligen vidtog de därför ett något större mått av försiktighetsåtgärder för att undvika graviditeter, utan att för den skull riskera att som äldre stå barnlösa, för att ansluta till resonemanget om en *lågintensiv födelsekontroll*. Den yttrade sig inte på så vis att paren sökte uppnå en viss storlek på barnskaran, så kallat *målsikte*.

Ett mönster där *målsikte* uppträder skulle då innebära en mer *högintensiv födelsekontroll*. Faktiskt kan det senare medföra ett brott mot kulturen om längre intervaller. Barn skaffas tätare, möjligen som en följd av en högre önskan om barn. Att denna typ av födelsekontroll uppträder hos just bönderna i Grinstad gör inte en sådan tolkning mer orimlig. Taget Caldwell's flödesschema hade gruppen störst motiv att skaffa många barn. Allmänt gäller säkerligen att man bör befria sig från tanken att många barn tvunget utgjorde problem för en bondefamilj förr. Detta är att betrakta dåtiden genom nutidens raster. Färre barn ökade knappast levnadsstandarden i ett nyodlarsamhälle. Tvärtom, skulle detta kunna medföra ökade kostnader.

Men skillnaderna mellan olika sociala grupper var små. Att familjer som försökte uppnå en viss storlek på barnskaran födde barn ungefär lika ofta som familjer där ett sådant ideal inte alls kunde observeras gör att man med ett större mått av försiktighet än vad som tycks gälla för andra variabler inom demografin bör knyta barnafödandet inom äktenskapet till sociala och ekonomiska förhållanden.

Detta omdöme stärks av att ett nytt mönster i födelsekontrollen börjar märkas mot slutet av 1800-talet, vilket för att kunna iaktta delvis kräver en annan indelning av befolkningen än en social. Också Gud tycks ha velat ha ett ord med i laget. I nästa kapitel studeras kyrksamhetens påverkan på fruktsamheten.

¹ Lägst äktenskaplig fruktsamhet fann 1930-talets befolkningskommission just bland säsongarbetare, se nedan.

Sammanfattning

Fruksamheten i Grinstad var förhållandevis hög under första hälften av 1800-talet. Trots den fallande dödligheten gifte sig varje år allt fler par och lika unga som tidigare. Vidare fick de inom äktenskapet barn något oftare än par som gifte sig under det sena 1700-talet. Någon inomdemografisk balans är svår att upptäcka i denna utveckling. Expansionen och det sätt den uppträdde på talar för en utodemografisk påverkan på fruktsamheten.

Som viktigaste demografiska variabel bakom folkökningen framstår giftermålsfrekvensen. Folkökningen i Grinstad sker alldeles för snabbt för att kunna utlösas av de något tätare födslarna, även om man räknar med en högre överlevnad för barnen. Inte heller sänks vigselåldern. Det kan understrykas att giftermålsfrekvensen är magistral. Den är förutsättningen för att de andra variablerna ska spela någon roll.

Vikten av att framhålla vigselfrekvensen visas också av utvecklingen efter omkring år 1870. Den lägre nativiteten då är framför allt en följd av färre och dessutom senare giften. En sänkning av den äktenskapliga fruktsamheten inverkar först omkring i ett skede längre fram på befolkningsutvecklingen. Denna fruktsamhetsnedgång inom äktenskapen ägnas nästa kapitel.

Tacksägelse och lycka

HANDLAREN A M KRISTIANSSON HADE I GRINSTAD år 1907 tagit initiativ till en skjutbana på Klöveskog. Det skedde inom ramen för den friskytterörelse som vid tiden hade börjat gripa kring sig. Här förenades dessutom nytta med nöje. Skyttepaviljongen kom snart att nyttjas flitigt som dansbana av traktens ungdomar.

Som bekant kan manifestationer av det moderna nöjeslivet väcka de mest skilda reaktioner. Somliga, ofta ungdomar, entusiasmeras, andra ställer sig kanske likgiltiga medan åter andra, ofta äldre, förargas. Kanske hade man kunnat tänka sig att dansbanan i fråga hade kunnat nå en viss acceptans i annars konservativa kretsar eftersom den trots allt tillkommit som en följd av ett försvarsinitiativ. Men i Grinstad blev det tvärtom. Genom dansbanans tillblivelse kom istället försvarsinitiativet i vanhävd, eller som församlingens komminister uttryckte det: »[Skytterörelsen] som redan annorstädes visat sig stå i den lägre nöjeslystnadens tjänst och därtill vara den givne, fräcke sabbatsbrytaren i kristna församlingar [är] lokomotivet för det moderna nöjeslivets väldiga syndatåg.»¹

Eftersom komministern i fråga inte tålde att se någon ungdom förtappas och än mindre traktens egna, för vilka han själv kände sig ansvarig, dök han sålunda upp en kväll för att förmana dem att undvika dans och andra fördärliga ytligheter. Om han uttryckte sig lika bombastiskt i tal som i skrift har här inte försökt klarläggas. Men uppenbarligen hade prästord sådan makt vid denna tid att aktionen inte blev verkningslös. Dansbanan kom att stängas.

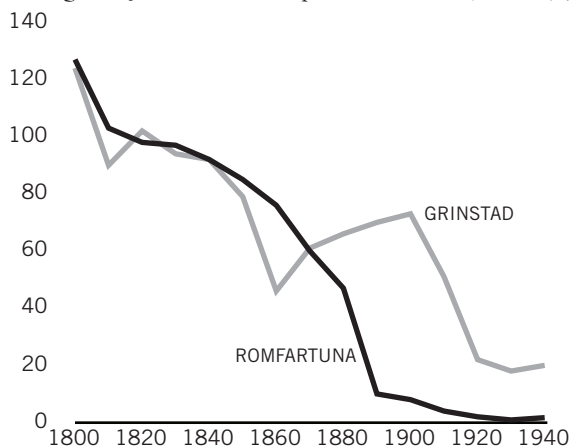
Att en kyrkans man faktiskt vann gehör vid denna tid i en församling på Dalboslätten för en strängare kristendomstyp är knappast överraskande. Därmed inte sagt att hela ungdomen vanns för saken. Det senare försöket att medelst en över vägen uppspänd vajer ta livet av nämnda komminister när denne kom farande per häst och åkdon tyder på att en viss missämja kvarstod i församlingen.² Men vajern skar endast hatten, halsen klarade sig och ur strupen kunde därför förmaningar församlingen till fromma fortsätta att ljuda i ytterligare närmare ett halvsekel, tills komministern, som då inte längre var komminister, insomnade som kyrkoherde emeritus.

¹ L M Engström refererad efter S Andersson 1994 s. 45.

² A Norberg 1961 s. 39.

Prästen i fråga var inte någon främmande fågel i bygden när dansen bekämpades. Tvärtom bestod säkerligen en del av hans auktoritet av att han själv var från bygden. På hemmanet Krynebol i Grinstad hade han vintern år 1867 kommit till världen som fjärde barnet till Anna Lisa Larsdotter och Petter Johansson, i folkmun kallad »Petter på Änga». »Änga» var som gårdar var mest på slätten vid denna tid. Den födde sin häst och sina fem kor utöver några får och höns. Han hade fått namnet Lars efter sin morfar och tog sig namnet Engström efter hemgården. Och det är så han också gjorde sig ett namn, Lars Magnus Engström, eller just bara L. M. Engström, präst i Bolstad pastorat från 1895 till 1938. Namnet har blivit närmast ett och samma med den särskilda fromhetstyp som växte fram på Slättdal mot slutet av 1800-talet¹ och levde kvar till åtminstone 1930-talet.² Men även om Engström mer än någon annan kommit att förknippas med den, så tycks väckelsen ha varit i vardande redan före hans tillträde.

Diagram 13.1 Nattvardsbesök per 100 inv. och år, 1800–1940

Källa: Grinstad: Husförhåll- & kommunionlängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA & HF); Romfartuna: Enochsson 1949 s. 345.

I diagrammet ovan visas antalet nattvardsbesök per ett hundra invånare. Måttet har tidigare i forskningen använts för att försöka kvantifiera rörelser i

¹ »Den schartauanska väckelsen kom på 1800-talet, men den var ingen massrörelse. Prosten Engström kunde däremot skaka i själarna.» nr 093807, man född 1884 i Sundals-Ryr (LUKA). »Man kan allt säga, att det var väckelse på Engströms tid. När han kom hit, blev det väldigt besökt, särskilt vid konfirmationerna. Det kom folk t.o.m. från Uddevalla-trakten.» Nr 3550, man född år 1872 i Bolstad (LUKA).

² Samuel Anderssons roman *Prostens åhörare* ger en skildring av den fromhetstyp som tagit gestalt på Dalboslätten och som författaren växte upp med under 1930-talet, se S Andersson 1987.

kyrksamhet inom befolkningen.¹ Grinstad jämförs här med en församling i Västerås stift som sekulariseras under 1800-talet och allt hastigare efter år 1880. Socknen har i litteraturen tidigare använts för att visa på en så kallad östsvensk utveckling med tidig sekularisering.²

I runt tal begick varje admitterad person i Grinstad ännu vid mitten av 1800-talet nattvarden omkring en gång årligen. Detta är något mindre än vad som kunde vara fallet i sådana församlingar som vid denna tid var schartauanska³, men svarar istället mot allmän praxis i bygden. Genom intervjuer om kyrklig sed, som på 1930-talet togs initiativ till av Hilding Pleijel, och vilket material sedermera kom att bilda Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv (LUKA), uttrycks återkommande att nattvarden i Bolstad pastorat begicks familjevis en gång om året.⁴ Efter århundradets mitt blir nattvardsbesöken mindre frekventa. Detta är del av en allmän tendens som Grinstad har gemensam med Romfartuna. Fram till 1870 är inte någon av socknarna Grinstad eller Romfartuna vare sig mer sekulariserad eller kyrksam än den andre. Men efter omkring 1870 ökar kommunicerandet i Grinstad, medan det fortsätter falla i Romfartuna.

Faktum är att nattvardsfrekvensen vänder upp innan några mer schartauanskt lagda präster börjar verka på slätten.⁵ Folk tycks ha tagit den till sig på egen hand på så kallade kyrkvandringar.⁶ Väckelsen verkar alltså inte ha presats på befolkningen ovanifrån. Detta visas av hur den första betydande schartauanske förkunnaren togs till Dalboslätten.

Folk från Dalboslätten som tidigt sökt sig ned till dåvarande kyrkoherde G. D. Björcks predikningar i Uddevalla kallade till aftonsångspredikant prästen

¹ E Enochson 1949, C Winberg 2000.

² C Winberg 2000 s. 53, diagram 2.1.

³ C Winberg 2000.s. 54, diagram 2.2. (Färgelanda sn följer ovanstående församlingar fram till 1820-talet då nattvardsfrekvensen vänder upp till som mest 140 nattvardsbesök per 100 inv. vid pass år 1850. Undersökningen slutar år 1860. Däremot är Grinstad mer i nivå med den schartauanskt väckta Järbo sn).

⁴ »Mannen och kvinnan gick tillsammans, och när barnen blev konfirmerade de också.» nr 093807, man född 1884 i Sundals-Ryr (LUKA). Den kollektiva nattvardsgången nämns av flera sagespersoner: Nr 091880, man född år 1877 i Gestad; nr 3552, man född år 1866 i Erikstad och nr 3550, man född år 1872 i Bolstad (LUKA). Uppenbarligen kunde det variera: »Det [nattvardsbegäendet] var olika. Jag vill minnas att pappa gick ungefär en gång i kvartalet [man firade nattvard en gång i månaden]. Annars gick nog de flesta bara en gång vart år. Prästerna var noga med att de skulle anteckna sig, så det var ordentlig kontroll på att de hade gått.» Nr 3548, man född 1860 i Bolstad (LUKA). En annan röst: »En gång om året var de tvungna att gå, annars blev de prickade. De fleste gick allt ett par gånger. Ju mer de gick, ju bättre ansedde var de ock.» Nr 3556, kvinna född 1868 i Ör (LUKA).

⁵ I Bolstad kommer de schartauanskt inspirerade prästerna Åkerblom och Engström först på 1880- resp. 1890-talen. Frändefors pastorat får en schartauan först med Wennerbeck på 1890-talet, se A Edestam 1973.

⁶ Folk från södra Dal sökte sig framför allt till Ödeborg och Uddevalla: »Var det en präst man gärna ville höra skydde man gärna inte vägens längd. Mor gick till Ödeborgs kyrka och ibland ända till Uddevalla. En gång var jag med henne: Vi gick härifrån till Uddevalla för att vi skulle höra en viss präst.» Nr 092463, man född år 1867 i Sundals-Ryr (LUKA). Sådana långa kyrkvandringar fordrade förstas övernattningar.

och schartauanen Alén, som fört en kringflackande levnad i stiftet, tvångsmis-siverad från socken till socken. Denne accepterade och kom att verka i Brålanda och Sundals-Ryrs kyrkor, med benäget tillstånd från kyrkorådet. Det egen-domliga inträffade att enskilda personer avlönade en präst som erbjöd en viss typ av förkunnelse som uppenbarligen börjat efterfrågas på Dal.¹

Ovanstående kan här vara tillräckligt för att illustrera den folkliga aktivism som väckelsen på Dalboslättan under det sena 1800-talet sprang ur. Den var inomkyrklig. Andra samfund eller idéer stöttes i stort sett bort.²

Samtidigt som socknar i Mellansverige går igenom en djup nattvardskris upplever alltså Dalboslättan en förhållandevis sen väckelse, vilken kommer till uttryck i ett ökat nattvardsbegående. Den har inte saknat förelöpare, men det är kanske först nu som man kan tala om ett större genombrott för gammal-kyrkligheten i området.³ Visserligen tycks nattvarden besökas av allt färre med 1920-talet. Men jämfört med Romfartuna är nivå ändå väsentligt högre. Sor-tereras de inte konfirmerade ut från beräkningen tog i genomsnitt nästan en av fyra nattvarden årligen på 1920-talet.

Men blev alla gripna av väckelsen? Troligen inte, enligt enkätsvar av en schartauansk kvinna:

»Det fanns flera stycken mycket allvarliga hem under min barndom i min hemtrakt, men det fanns ju även sådana hem, där man inte alls frågade efter Guds ord.»⁴

Samtidigt med väckelsens framväxt bör man tänka sig en samtida växande rörelse bort från kyrkan. Sannolikt är det en splittrad bygd som tar gestalt runt sekelskiftet 1900, vilket möjligen skärpte den rådande kristendomstypens krav på enhet. Konflikten kring dansbanan blixtbelyser detta.

¹ »Alén var där en som hette. Han var inte befördrad och blev det inte. Honom gick de mycket och hörde. Han hade fått en liten församling för sig själv, som hörde honom.» Nr 3556, kvinna född 1868 i Ör (LUKA). » Alén var aftonsångspräst, kallade de det. Det var såna som fick tycke för den, och de avlönade honom för vart år. ... det blev en sekt utav det, de kallades alénare eller läsare. Han var väldigt sträng och hade sina åsikter.» Nr 3549, man född 1871 i Bolstad (LUKA). Se dessutom S V Jansson 1952 s. 193f.

² Allmänt om detta i Västsverige, se C Winberg 2000 s. 36ff. Några uppteckningar kan här få fylla i: »Inga väckelser har gått fram i dessa bygder, vad jag vet. Här var folk mest kyrkkristna, mindre ofta sektkristna.» Nr 091831, kvinna född år 1894 i Gestad (LUKA). Och vidare: »Nån större [frikyrko]-rörelse var det ju inte tal om i dessa bygder förstås, det var mera norröver.» Nr 3552, man född 1866 i Erikstad sn (LUKA). Detta berodde inte på att frikyrkor helt saknades, men att de hade svårt att slå igenom. Om en mindre missionsförsamlingen i utkanten av slät-ten heter det: »... annars har ju denna socken varit bra, för här finns inga baptister eller pingstvännen. Ja, det finns ju missionshus i Bollerud och missionsförbundare, men de går ju i kyrkan.» nr 093809, kvinna född 1893 i Sundals-Ryr (LUKA).

³ Om schartauanismens utbredning på Dalboslättan under sent 1800-tal, se M Sjöberg 1997 s. 235f; C-M Martling 1958 s. 69; J R Hagner 1952 s. 149–161; S V Jansson 1952 s. 191–202 samt A Norberg 1961 s. 13ff.

⁴ Nr 092710, kvinna född 1874 i Sundals-Ryr (LUKA).

Familjen, arbetet och kallelser

Den västsvenska kristendomstypen, har det sagts, kretsade inte minst kring hustavlan samt arbetets upphöjande genom kallelsetanken. Hustavlan, eller treståndsläran, var en samling bibelställen i Luthers katekes som sökte inskräpa lydnad inför överheten. Undersåtarna skulle foga sig efter ämbetsmännen, åhörarna i kyrkan skulle inte ifrågasätta prästen och i hushållet skulle barn, kvinnor och tjänstefolk lyda husbonden. Så skulle harmoni bringas i livets tre olika sfärer: politiken, religionen och hushållet. Kallelsetanken i sin tur innebar att man hyllade Gud genom att sköta sitt arbete så väl man kunde. Arbetet var inte en syssla som gav materiell belöning så mycket som ett kall. Det hade en högre mening. Arbetet var för Guds skull.¹

Mats Sjöberg framhåller att den riktning som kyrkligheten fick på Dalbosläkten sökte ge familjen en högre mening.² Kristendomstypen kan sägas ha sökt svetsa samman hushållet i svårare tider. Familj, arbete och tro förenades i förkunnelsen. Hemmet utgjorde grunden för Engströms församlingsarbete. En kristlig anda måste först vinna insteg i familjen. Därav hans idoga bekämpande av sabbatsbrott.³ Söndagen skulle vara vigd åt familjen. Seder såsom husandakten, vilken i Västerås stift börjar förloras sin ställning under andra halvan av 1800-talet⁴, tycks ha levt kvar i större utsträckning in på 1900-talet på Dalbosläkten.⁵

Men hushållets gudstjänstgemenskap kan sägas genom kallelsetanken också ha innefattat arbetet. Barnen skulle tidigt vänjas vid arbete. Med Engströms ord skulle de »lära göra det med Gud för ögonen, för Hans skull, Honom och föräldrar till glädje».⁶ En kritisk punkt var när barnen började bli vuxna. Som föräldrarnas inflytande riskerade att minska måste de vinnas för kyrkan. Konfirmationsundervisningen var därför ovärderlig. I centrum för denna stod katekesundervisningen. Konkurrerande nöjen betraktades allvarligt. Engströms lista på vad unga skulle varnas för var lång: högmod, njutningslystnad, fantasisynder, hemliga synder, ont sällskap, dåliga nöjen, nattvandringar, dans, starka drycker, kortspel, biografier, teater, dåliga böcker och dåliga bilder. Lis-

¹ C Winberg 2000 s. 33ff (hustavlan) och 44ff (kallelser). Kallelser stod därmed motsatt till arbetarrörelsens solidaritetstanke och klasskamp. L.M. Engström: »Hela samtidens sociala rörelse far här vilse. Och de kära arbetarna, som är ämnade till något så stort (Jak. 2:5), ledas fullkomligt bort från arbetets och livets äkta vinst och välsignelse», refererad i S Andersson 1994 s. 63.

² M Sjöberg 1996 s. 240.

³ S V Jansson 1952 s. 197.

⁴ E Enochsson 1949 s. 98, 262–265.

⁵ För vad det är värt nämner samtliga 23 LUKA-intervjuer som jag har gått igenom att husandakt förekom dagligen i deras hem (med ett undantag, där andakten bara hölls på söndagar). Samtidigt är det förstås troligt att de helt religiöst likgiltiga var mindre intresserade att låta sig intervjuas kring kyrklig sed. Urvalet kan därmed ha blivit snedvridet. Dock är det svårt att tro att upptecknarna här skulle ha fångat en helt isolerad företeelse.

⁶ Refererad efter S Andersson 1990 s. 63. Kring detta, se också M Sjöberg 1997 s. 236–240.

tan vad som kunde tjäna ungdomen väl var kortare: kristlig sång och musik, husandakten med far och mor, goda lärarika samtal med prästen.¹ Det onda kännetecknas av kollektiva, temporära nöjen, det goda sådant som skulle befrämja den enskildes evighetsberedelse. Mer än något annat illustrerar detta hur kyrkan hade svårt att finna sig tillrätta i en ny tid.

Det är kyrkans starka individualism som Per Olof Ekström lät huvudpersonen i romanen *Sommardansen* revoltera mot. Det är inte så mycket den enskildes frigörelse från kollektiva normer och tvång som utgör temat Ekströms tidiga författarskap. Som Frederick Hale har visat är ett bärande tema Ekströms bok försöken att samla landsbygdens unga i politik, arbete och nöje.² Därmed utmanas drag som kommit att dominera på Slättdal: en starkt präglad individualism inom det religiösa, samtidigt som de enskilda familjemedlemmar i det timliga skulle underkasta sig familjens behov (med en sociologisk term kallat familism). »Separatister» låter Ekström huvudpersonen Valdemar nedlåtande benämna jämnåriga i färd med att bilda familj och driva jordbruk.³

Också de obesuttna och tjänstefolket skulle tas upp i familjen och foga sig under husbonden. Av husbonden och husmodern fordrades omsorg över tjänarna och att de togs med till gudstjänsten.⁴ Det speciella förhållandet mellan husbonde och anställda vittnar bänkindelningen i kyrkan om. På Dalboslätten satt tjänstefolket, liksom inhysesfolket, tillsammans med husbonden på den bänk som för tillfället tillhörde gården de tjänade.⁵ Seden bör sannolikt tokas som en strävan efter ett starkare band mellan husbonde och tjänare. Detta skiljer sig från seden i Västerås stift där tjänstefolket, enligt uppgift, inte satt tillsammans med husbonden, utan kunde sitta var som helst i kyrkan.⁶ Det som tilldelades tjänstefolket var kallelsen i arbetet. Här enligt Engströms ord:

»Du *tjänare*, lyssna till råd! Far efter att bli alltmer flitig, ordningsfull, trogen, ödmjuk, tålig, saktmodig, stilla. Tjäna ditt husbondefolk, såsom tjänade du Herren Kristus ... Din plats har säkert svårigheter ... Alla är de ämnade att tjäna dig till godo ... Byt inte ofta om tjänst. Stanna så länge som möjligt, där du är.»⁷

¹ S Andersson 1990 s. 48f. På denna punkt kan LUKA-materialet få komplettera: »Han [Engström] var också emot för mycket tidningsläsande. »Det är satans bibel», sa han. Dansen var han också förskräckligt ond på. »Det är en hednisk sed», sa han. »De onda andarna dansar med». Våldigt ofta talade han på gången, en söndag om nöjena, en om begravningar med spirituosa, en om tidningsläsande och romanläsande, en söndag om klädedräkt (de utstyrde sig för fint och opassande). Många blev förtretad på honom.» Nr 3550, man född år 1872 i Bolstad (LUKA).

² F Hale 2001.

³ P O Ekström 1949.

⁴ S Andersson 2000 s. 42.

⁵ »Manfolk och kvinnfolk var skilda, vid min barndom var det aldrig tal om något annat. Det fanns mycket torpare och backstugusittare. De hade inte egna bänkar, de fick sitta med i den gård de hörde till, liksom tjänstefolket.» Nr 3549, man född år 1871 i Bolstad (LUKA).

⁶ E Enochsson 1949 s. 230.

⁷ Refererad efter S Andersson 1990 s. 64.

Det är frestande att sätta en sådan syn i samband med de ungas förutvarande och pågående flykt från landsbygden som dränerade jordbruket på arbetskraft.

För kvinnorna, den grupp av mest intresse i detta sammanhang, inskräptes inom den västsvenska kristendomstypen att hon var underordnad mannen. Detta hämtade sitt stöd i hustavlan, vilken befallde mannen att älska hustrun, men inte omvänt. Hustrun skulle framför allt vara mannen undergiven. Enligt Berndt Gustafsson betonade schartauanismen ett strängt kvinnoideal i foglighetens och eftergivenhetens tecken.¹ Engströms kamp mot dansen kan också ses i skenet av en traditionell syn på kvinnan. När han utgjuter sig över avkristnandet av seder och bruk i landet är det den frigjorda kvinnan han för fram att illustrera. Förfallet, menar han, har gått så långt att även hedniska kulturer skulle förskräckas:

»Vad skulle de hedniska romarna ha tänkt, om de fått se nutidens dansande, ja, jazzdansande, neger-dansande svenska kvinnor!»²

Kyrkliga seder som levde kvar förhållandevis länge på Dalbosläätten tyder på att ett traditionellt kvinnoideal bevarades. En sed som kom bort i Västerås stift under 1880- och 1890-talen var den könsmässiga bänkindelningen, seden med kvinnor på norra sidan och männen på den södra sidan.³ På Dalbosläätten ska detta fortfarande ha varit i bruk fram till omkring 1930-talet.⁴ En annan sed som bevarades var kyrktagningen.⁵ Denna verkar ha varit allmän på Dalbosläätten fram till 1920-talet⁶, medan den upphörde under 1890-talet i Romfartuna. Berndt Gustafsson skriver:

»kyrktagningen hör ... nära ihop med hela det gamla agrarsamhällets syn på äktenskapet som institution, dels för ekonomiskt samarbete, dels för släktets fortplantning. Inte minst den gammallutherska åskådningen har här kommit att ge kyrktagningen en särskild innebörd och funktion av att framhäva denna sida av äktenskapet.»⁷

¹ B Gustafsson 1956 s. 36–39.

² Refererad efter S Andersson 1990 s. 46.

³ E Enochsson 1949 s. 229f.

⁴ Några intervjuade om bruket i Grinstad: »Seden med manfolks- och kvinnfolkssida upphörde på 20- eller 30-talet.» Nr 095620, man född 1900 i Grinstad (LUKA). I en uppteckningen gjordes så sent som år 1969 hävdas dock att seden »ej upphört helt ännu». Nr 095621, man född 1901 i Grinstad (LUKA). Ytterligare stöd för detta: »Manfolks- och kvinnfolkssidor har man svårt att frånga, även om man privat erkänner det betydelselösa i seden. Kvinnor sitta ofta på högra bänkraden (manfolksidan), men sällan tvärtom.» Nr 511, man född 1895 i Bolstad (LUKA). Uppgiften gällde Bolstad och Grinstad och upptecknades år 1943.

⁵ Även i västsvenska industristäder förekom sedan i stor utsträckning åtminstone fram till 1920-talet, se A Gustavsson 1972 s. 43 tab. 2.

⁶ Nr 3556, kvinna född år 1868 i Ör (LUKA). Sakuppgiften upprepas av nr 093809, kvinna född 1893 i Sundals-Ryr; nr 3548, man född 1860 i Bolstad; nr 511, man född år 1895 i Bolstad; nr 091831, kvinna född år 1894 i Gestad, nr 095621, man född år 1901 i Grinstad samt nr 095620, man född år 1900 i Grinstad (samtliga LUKA). Seden förekom dock fortfarande vid tidpunkten för intervjuerna, 1940- & 50-tal.

⁷ B Gustafsson 1956 s. 131.

Kyrktagningen skulle så kunna uppfylla en central punkt (nummer två nedan) som demografen Kevin McQuillan (utifrån Calvin Goldscheider) har ställt upp för att kyrkan ska påverka fruktsamheten:

- I. Kyrkan ska formulera normer om barnafödande, födelsekontroll, familjelivet och könsroller
- II. Kyrkan ska ha medel att hävda dessa slags normer, genom ett informellt socialt tryck, men också genom att mer direkt – materiellt eller symboliskt – belöna beteenden hos medlemmar som uppträder i enlighet med den religiösa förkunnelsen och bestraffa dem som inte gör detta
- III. Kyrkan har större möjlighet till påverkan om folk upplever ett behov av att ingå i ett kyrkligt sammanhang

Som medel att bekräfta barnaföderskor kan kyrktagningen knappast överskattas. Hypotetiskt skulle seden kunna medverka till höja efterfrågan på barn genom att lokalsamhället på detta vis högtidlighöll nedkomsten som en tacksägelse. Den utgjorde ett slags belöning och bekräftelse på den ärbara kvinnan.¹

Väckelsen på Slättdal tycks också uppfylla övriga krav. Den hade starkt traditionalistiska drag i synnerhet när det gäller könsrollerna. Genom predikan och konfirmationsundervisningen, och inte minst genom mängder av enskilda samtal som kyrkoherde Engström var känd för, inskräptes familjeideologin och könsrollerna. Att väckelsen inte tycks ha tvingats på folket från överheten, utan tvärtom söktes av delar av lokalsamhället, är tecken på att folk verkligen sökte ett kyrkligt sammanhang.

Frågan är då om detta också hade följder på befolkningshistorien. Hade kyrksamma kvinnor ett annat demografiskt beteende än de som stod likgiltiga för den gammallutherska väckelsen?

Fruksamhetsnedgången och kyrkan

Föregående kapitel visade att fruktsamheten sjunker under slutet av undersökningsperioden, såväl den »oäkta» som »äkta». I det nedanstående ska detta granskas närmare.

¹ Kyrkolagen stadgade att mödrarna sex veckor efter nedkomsten skulle kyrktagas. Enochsson skriver att bakom den låg urgamla föreställningar om kvinnans orenhet efter barnsörden, men att den under 1700- och 1800-talet fick en evangelisk mening som tacksägelse, se E Enochsson 1949 s. 68. Det bör understrykas att inte någon av de åtta intervjuade kvinnorna uppfattade sju kyrktagningen uttryckligen som en tacksägelse – nr 093809, kvinna född år 1893 i Sundals-Ryr; nr 092710, kvinna född år 1874 i Sundals-Ryr; nr 093808, kvinna född 1887 i Sundals-Ryr; nr 3556, kvinna född år 1868 i Ör; nr 1047, kvinna född år 1881 i Erikstad; nr 091831, kvinna född år 1894 i Gestad och nr 095618, kvinna född år 1888 i Sundals-Ryr – och en seden som »mer sköj eller så», nr 093805, kvinna född år 1879 i Gestad (LUKA).

Studerar fruktsamheten under äktenskapets senare år märks nedgången tydligt. I kohorter äktenskap bildade eller inflyttade 1850–74 är det äkta fruktsamhetstalet i åldern 35–44 år 251, men faller till 204 i kohorten av äktenskap bildade eller inflyttade 1875–99 och till 175 i kohorten med kvinnor som gifte sig eller flyttade in till socknen åren 1900–25. I stort sett hela nedgången i den äktenskapliga fruktsamheten är att hänföra till dessa åldrar. Barnafödandet koncentrerades alltmer till äktenskapets början, så kallad *avbrytning*.

Var detta en samtida utveckling bland familjerna eller fanns det grupper som förelöpte utvecklingen? I sökandet av svar på den frågan ska tidigare inte uppmärksammade kategorier introduceras, nämligen kyrksamma respektive inte kyrksamma par. Dessa identifieras genom nattvardslängder. Fram till 1910 har paren registrerats i fall de året efter giftermålet tog nattvarden eller inte. De som tog nattvarden betraktas som kyrksamma, de som lät bli som inte kyrksamma. I en första undersökning har dessutom de som tog nattvarden en gång årligen (fortsättningsvis benämnda »enkel-kommunikanter»), vilket alltså var det traditionella för hushållen, skilts från de som tog nattvarden flera gånger om året (nedan kallade »fler-kommunikanter»). Möjligen identifieras i den senare gruppen de särskilt intensivt religiösa.

På följande sociala grupper fördelar sig de kyrksamma respektive inte-kyrksamma.

TABELL 13.1 *Social indelning för kyrksamma och inte kyrksamma familjer, 1870–1909*

	BÖNDER	OBESUTTNA	ÖVRIGA
ej kyrksamma	36	28	4
kyrksamma	84	107	1

Källa: Dop-, begravnings-, församlings-, kommunion- och vigselböcker samt husförhörslängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA & MF). Mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA). Anm. De övriga inom den inte kyrksamma gruppen räknar tre handlare och en sergeant, medan den övriga familjen bland de kyrksamma är folkskolläraren.

Gruppen inte kyrksamma är sålunda mer bondedominerad än den kyrksamma gruppen. Eftersom fruktsamheten faller snabbare bland obesuttna än bönder bör alltså de kyrksamma uppvisa en något lägre fruktsamhet än de inte kyrksamma om bara den sociala bakgrunden får avgöra.

Frågan är om kyrksamma kvinnor hade ett annat demografiskt beteende än inte kyrksamma. En första studie rör avståndet mellan vigseln och det första barnets födelse. Som ovan nämndes skilde sig kyrkans syn från den folkliga föreställningen om trolovningen som grund för äktenskap, det vill säga när det var legitimt att inleda ett sexuellt förhållande. Uppvisade de kyrksamma mer respekt för kyrkan i detta hänseende?

Äktenskapen delas in efter fyra kategorier: de med barn födda före äktenskapet, de med barn födda inom sex månader därefter, de med födda under månad sju eller åtta efter vigseln, samt de där inte något barn har fötts inom nio månader efter vigseln. Det kan sägas vara de tre förra kategorierna som fick barn »för tidigt» enligt kyrkans sätt att se saken. Resultaten sammanfattas nedan i tabell 13.2.

TABELL 13.2 *Intervall mellan vigsel och första nedkomsten, Grinstad 1870–1909. Inte kyrksamma respektive kyrksamma par*

	GEMENSAMT BARN FÖTT FÖRE VIGSELN	BARN FÖTT INOM 6 MÅN FRÅN VIGSELN	BARN FÖTT 7–8 MÅN FÖRE VIGSELN	INGET BARN FÖTT 9 MÅN EFTER VIGSELN
inte kyrksamma	3 %	40 %	11 %	46 %
enkelkommunikanter	2 %	31 %	11 %	55 %
flerkommunikanter	0 %	26 %	2 %	72 %

Källa: Se tab. 13.1.

Det frapperande är att gruppen flerkommunikanter, vilken sannolikt fångade upp ett stort antal av de par som drogs med i väckelsen, visade störst respekt för kyrkans uppfattning om vigseln. Inte någon av dem skaffar barn före äktenskapet och endast vart fjärde par visar tydligt tecken på en föräktenskaplig befruktning. På motsatt sida finns de som stod mer likgiltiga inför kyrkan. Här skaffar hälften av paren barn för tidigt. De tydliga resultaten talar för att metoden verkligen har identifierat grupper med olika inställning till kyrkan.

Fortfarande in på 1900-talet förekom nattfrieri-seden, den som kyrkoherde Risell sökte bekämpa genom vitesföreläggande under 1700-talets början. »Sjä» eller »nattekutt» ska ha varit mer skämtsamma benämningar på seden i Bolstad pastorat. Enligt en uppteckning ska visserligen, föga förvånande, schartauanismen delvis ha satt sin prägel på uppfattningen om vad som var »sed» och »osed» och nattfrierier betraktades från »tongivande håll ... närmast som osed». Av undersökningen att döma tycks omdömet inte sakna verklighetsgrund. De par som är starkast influerade av kyrkan har lägst andel föräktenskapliga graviditeter. Också följande rader från uppteckningen tycks ha skäl för sig:

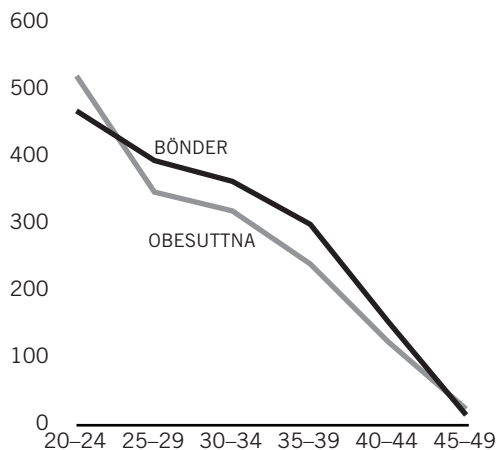
»Om gossarna gå i flock [också enskild gång förekom], så är det väl olika faktorer som spela in – tillfälligheter skulle jag tro – att flickan får >den rätte<. Av de många anekdoter och smådrag jag hört härom framgår tydligt, att >en mans väg till ena pigo< är ingalunda beroende av yttre former, fastställda regler s.a.s. – utan är rätt subjektivt. Orsaken till att en flicka blir gift nuförtiden är i många fall omständigheterna att hon är >i falli< (=skall få barn) eller fruktan för detta.»¹

¹ VFF acc. nr 1296 (DAG).

Enligt undersökningen har mer än hälften av äktenskapen en sådan förhistoria bland kyrkligt likgiltiga par. De kyrkliga och i synnerhet de mer intensivt kyrksamma är detta mer ovanligt.

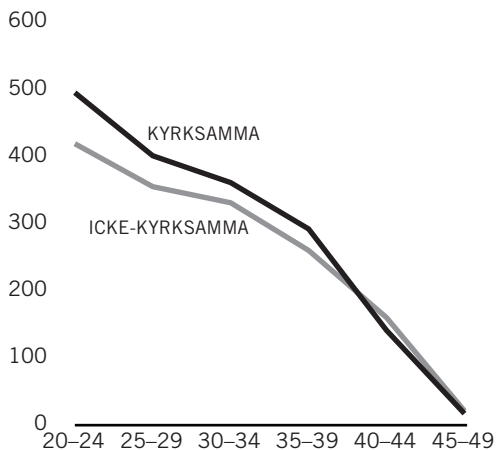
Påverkades också den äktenskapliga fruktsamheten av kyrksamheten? Nedan studeras den äktenskapliga fruktsamheten för bönder respektive obesuttna mellan åren 1870 och 1920 samt kyrksamma respektive inte kyrksamma för äktenskap bildade mellan 1870 och 1909. Ett test har gjorts för att se om enkelkommunikanter skilde sig från flerkommunikanter, men detta gav inte något tydligt resultat. Kommunikanterna studeras därför som en grupp.

Diagram 13.2 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad 1870–1909. Bönder resp. obesuttna.

Källa: Se tab. 13.1

Diagram 13.3 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad 1870–1909. Kyrksamma resp. icke-kyrksamma.

Källa: Se tab. 13.1.

Av diagram 13.2 framgår att bondkvinnor födde barn lite oftare än obesuttna kvinnor. Resultatet är väntat. Visserligen hade det inte varit fallet om tidigare kohorter hade undersökts. I exempelvis äktenskap bildade mellan åren 1820 och 1870 är den äktenskapliga fruktsamheten lika i de båda sociala grupperna. Men, som observerades i det föregående kapitlet, är det bland de obesuttna som fruktsamheten faller snabbast från och med kohorten 1875–1899. Därför är deras fruktsamhet lägre än böndernas i ovanstående diagram. Obesuttna par börjar alltså att begränsa barnaskarorna tidigare än bönder.

Men också mellan kyrksamma och inte kyrksamma par råder en skillnad i fruktsamhet, se diagram 13.3. De kyrkligt mer likgiltiga har en förvånansvärt låg fruktsamhet mot bakgrund av att den inne-

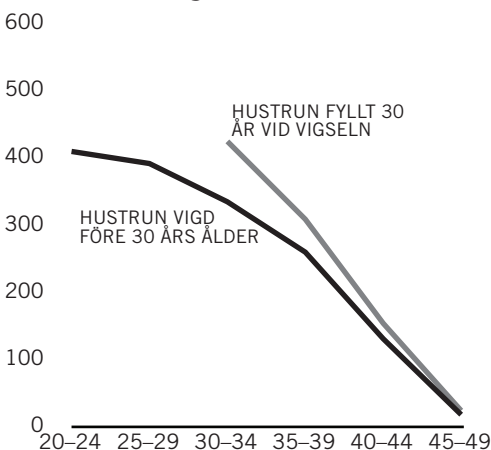
fattade flertalet bönder. Eftersom det omvända förhållandet gällde för de kyrksamma är detta lika anmärkningsvärt. Gruppen inte kyrksamma har den lägsta fruktsamheten av här undersökta grupper, även om skillnaden gentemot den obesuttna kategorin är liten.

Uppenbarligen varierade fruktsamheten med fler faktorer än klasstillhörighet. Den faller inte bara med den sociala skalan, utan också med graden av kyrksamhet. Eftersom de kyrkligt likgiltiga inte nödvändigtvis sammanfaller med de obesuttna finns det utrymme för att tala om en viss av socioekonomiska omständigheter oberoende påverkan på kyrksamheten. En sådan påverkan kommer i dagen om också en eventuell förefintlighet av födelsekontroll inom de olika kategorierna provas.

Ett sådant test sker genom den metod där den åldersspecifika fruktsamheten för kvinnor som gifte sig tidigt respektive sent i livet studeras. Eftersom vigselåldern steg mot slutet av 1800-talet används i den här studien 30 år som gräns för tidiga respektive sena äktenskap. En diskussion av metoden fördes i föregående kapitel, vilken här inte behöver upprepas. Resultaten av studien redovisas i diagrammen 13.4-13.7.

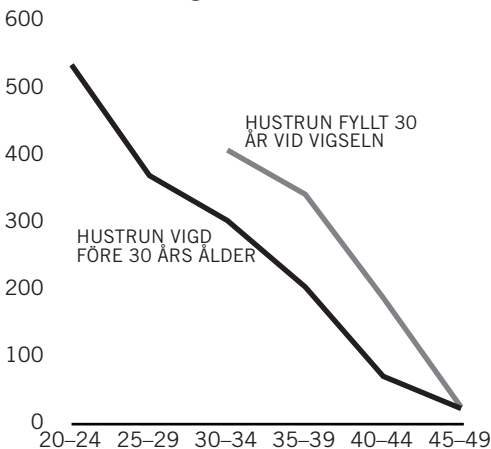
Det faller i ögonen att den obesuttna gruppen visar tydligare prov på födelsekontroll än bönderna, jämför diagram 13.4 och 13.5. Deras demografiska beteende har förändrats. Barnafödandet koncentreras i större utsträckning till äktenskapets

Diagram 13.4 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad 1870-1920. Olika vigselåldrar. Bönder.

Källa: Se tab. 13.1.

Diagram 13.5 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad 1870-1920. Olika vigselålder. Obesuttna.

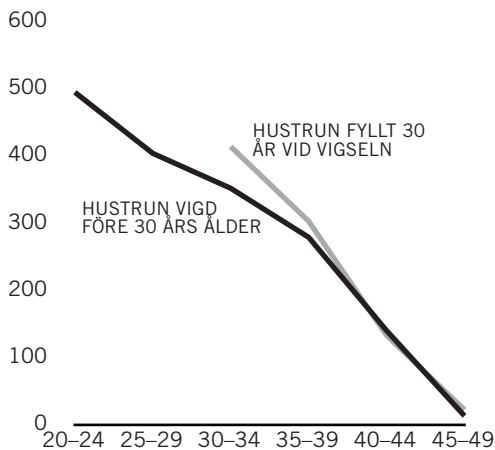
Källa: Se tab. 13.1.

början. Fruksamheten faller hastigt med åldern för tidigt gifta obesuttna kvinnor. Det äkta fruktsamhetstalet för obesuttna är faktiskt lägre för tidigt gifta än för sent gifta kvinnor, en skillnad om 10 %. Samma mått av koncentration av födslarna till äktenskapets början märks inte lika tydligt hos bondhustrur. Skillnaden i fruktsamhet mellan tidigt och sent gifta kvinnor är mindre inom denna grupp. Tidigt gifta har faktiskt något högre fruktsamhet

än senare gifta, en differens om 9 %.

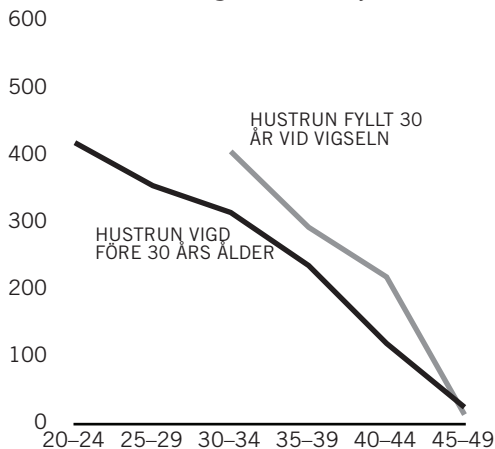
Bland de två kategorierna av familjer beroende på grad av kyrksamhet är det de inte kyrksamma som visar tydligast prov på förekomst av födelsekontroll, se diagram 13.6 och 13.7. Något motsvarande kan knappast alls observeras bland de kyrksamma. Att tidigt respektive sent gifta kvinnor skiljer sig åt under det första gemensamma åldersspannet inom äktenskapet kan till delar bero på föräktenskapliga befruktningar. Visserligen var dessa färre i just den kyrksamma gruppen, men likväl förekomde. Hos de kyrksamma paren kan knappast iakttas någon föreställning från föräldrarnas sida om en önskad storlek på barnaskaran. Fruksamheten hos såväl tidigt som sent gifta följer moderns biologiska ålder. Därför får inom denna grupp tidigt gifta kvinnor 30 % fler barn än sent gifta kvinnor. Så är inte fallet med de kyrkligt likgiltiga. Här tycks påverkansgraden på barnantalet större. Fruksamheten bland tidigt gifta är förhållandevis låg. Det-

Diagram 13.6 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad 1870-1909, Olika vigselålder Kyrksamma

Källa: Se tab. 13.1.

Diagram 13.7 Åldersspecifik fruktsamhet, Grinstad 1870-1909, Olika vigselålder. Icke-kyrksamma

Källa: Se tab. 13.1.

ta har de gemensamt med de obesuttna. Senare gifta kvinnor har därför högre fruktsamhet. En önskad storlek på barnaskaran tycks alltså ha förekommit i större utsträckning bland de inte kyrksamma. Skillnaden i antalet nedkomster mellan tidigt och sent gifta kvinnor inom denna grupp är därför liten, endast 5 %. Strategin *målsikte* uppträder alltså tydligast bland dessa par.

Den låga fruktsamheten för tidigt gifta inte kyrksamma och obesuttna kvinnor gör det troligt att fler par inom dessa grupper började koncentrera barnafödandet till äktenskapets tidiga år, så kallad *avbrytning*. I föregående kapitel konstaterades att denna strategi knappast användes i någon större utsträckning under första delen av undersökningsperioden. Hur var det då mot slutet av densamma?

TABELL 13.3 *Ålder för sista nedkomst beroende på kvinnlig vigselålder, Grinstad 1870–1909. Bönder och obesuttna. Inte kyrksamma och kyrksamma.*

	ÅLDER VID SISTA NEDKOMST I ÄKTENSKAP DÅR KVINNAN GIFTE SIG FÖRE 30 ÅRS ÅLDER	ÅLDER VID SISTA NEDKOMST I ÄKTENSKAP DÅR KVINNAN GIFTE SIG EFTER 30 ÅRS ÅLDER	SKILLNAD
kyrksamma	39,2	40,5	1,3
inte kyrksamma	36,7	42,3	5,6
bönder	39,1	40,4	1,3
obesuttna	38,2	41,6	3,4

Källa: Se tab. 13.1.

Av tabellen framgår att en ansats till *avbrytning* knappast gör sig gällande i kategorierna bönder respektive kyrksamma. Den födelsekontroll som dessa grupper i allmänhet praktiserade var uppenbarligen fortsatt långa intervaller mellan födslarna. Däremot obesuttna tycks ha börjat praktisera metoden. Tidpunkten för sista nedkomsten skiljer sig drygt tre år beroende på om hustrun gifte sig tidigare eller senare i livet. Men det allra kraftigaste utslaget ger gruppen inte kyrksamma. Här upphör nedkomsterna tidigt i äktenskapet om kvinnan gift sig i yngre ålder. Tidpunkten för sista nedkomsten skiljer sig med närmare sex år beroende på om hon gifte sig tidigt eller sent i livet. Utslaget är i storleksordning jämförbart med Colyton, ett område som forskningen lyft fram i detta hänseende (se föregående kapitel). Tecknet på förekomst av *avbrytning* bland inte kyrksamma får sägas vara det tydligaste indiciet på födelsekontroll som har observerats i denna undersökning. Dessutom skiljer det sig radikalt från ett tidigare tillämpande av födelsekontroll, såväl till syftet som till strategin.

Om tecken på födelsekontroll under den tidigare delen av undersökningsperioden kunde observeras bland den grupp som då hade högst fruktsamhet är det mot slutet av den istället de grupper med lägst fruktsamhet som uppvisar

tydligast tecken på att praktisera *högintensiv födelsekontroll*. Nu syftade denna till att begränsa barnaskaran, inte som tidigare att skaffa fler barn för att uppnå ett högre barnantal än vad som hade blivit fallet om en *lågintensiv födelsekontroll* tillämpats. En *högintensiv födelsekontroll* hade efter omkring år 1870 börjat praktiseras av de obesuttna, men framför allt av inte kyrksamma, en grupp som faktiskt innefattade flertalet bönder. Detta visar att fruktsamheten bestämdes av fler faktorer än klass. Också graden av kyrksamhet vägde in. De inte kyrksamma skulle här – med Göran Therborns term – kunna sägas vara de som i ökad utsträckning erövrade en grundsyn att själva kontrollera tillvaron och därmed fruktsamheten.

Resultaten får dock inte förleda till att tro att fruktsamheten mot slutet hade någon avgörande betydelse för befolkningsutvecklingen. Precis som under folkökningsperioden bestämdes den mer av vigselfrekvens och inflyttning, alltså hur många unga par som kunde finna grund att sätta bo i socknen. Men på ett mentalitetsplan är observationen intressant. De tekniker som användes för att undvika graviditeter – varav avbrutet samlag och avhållsamhet möjligen var de vanligen mest förekommande – var knappast okända för folk tidigare.¹ Man kan med Phillipe Aries mot bakgrund av de sena gifterna i Sverige och Västeuropa fråga sig folk överlag skulle ha saknat sexuell erfarenhet ännu i 25- respektive 30-årsåldern.² Inte heller faller fruktsamheten till några särskilt låga nivåer, vilket mot en social bakgrund inte är att förvåna sig över, eftersom Grinstad fortfarande mot slutet av undersökningsperioden är en agrar miljö där barnens arbetskraft fortfarande var starkt efterfrågad och kostnaderna för att sörja för barnen var låga. Men strategin för att begränsa barnaskarorna, *avbrytning*, förekom knappast i undersökningsområdet före slutet av seklet. Att sluta föda barn förhållandevis tidigt i äktenskapet är något nytt och de som gick i bräsch för dess införande var de som uppenbarligen sökte gripa sig an den nya tiden mer oberoende av kyrkan.

Diskussion av fruktsamhetens bakomliggande faktorer

Fruketsamhetens olika variationer utreddes på djupet av 1930-talets befolkningskommission, vars arbete här i en avslutande diskussion kan knytas an till. Denna hade sin grund i att befolkningen i stort och på förhållandevis kort tid hade blivit en annan och med andra vanor och attityder. För första gången i

¹ Se ex. P P A Biller 1982 & M Potts & M Campbell 2009. I sammanhanget kan här också nämnas att folk förr tycka ha varit på det klara med hur lång en graviditet varade. Dragonen Johan Andersson begär nämligen upphävning av äktenskapslöftet sedan hans blivande maka fött barn före den tid han kunde vara far, se Sundals häradsrätt HT 1741 § 4.

² P Aries 1990. Mer detaljerat menar han att giftermålsmönstret fick till följd att unga utvecklade en erotik som undvek penetration. Vål gifta frångick de sedan denna. När födelsekontroll började användas i stor skala i Frankrike på 1800-talet var den självkontroll, som den föräktenskapliga erotiken fordrade, en förutsättning för att tekniken avbrutet samlag i stor skala började användas inom äktenskapen.

landets historia levde fler människor i stadsmiljö än i glesbygd.¹ Folk bodde annorlunda, sysslade med annat, fler kvinnor lönearbetade och barnen växte upp under andra omständigheter. Dessutom verkade en tidsanda ha ersatt en annan. Kristendomen hade trängts tillbaka och en så kallad »lyckomoral»² gripit kring sig. Preferensen för barn syntes ha minskat. Såväl på landet som i staden föddes väsentligt färre barn jämfört med bara en generation tidigare. Allmänna födelsetalet – alltså antalet födda per tusen av befolkningen – översteg mot slutet av trettioalet allmänna dödstalet endast med några enstaka promille.³ Dynamiken föreföll heller inte befolkningskommissionen gynnsam.⁴ Sverige verkade gå mot folkminskning.

Det fallande födelsetalet föll på fyra olika inodemografiska faktorer, av vilka tre – giftermålsfrekvensen, vigselåldern och den utomäktenskapliga fruktsamheten – tidigare har diskuterats. Inte minst allvarlig var dock den fjärde – den äktenskapliga fruktsamheten. En barnbegränsningsmentalitet verkade ha brett ut sig.⁵

Befolkningskommissionens åtgärder för att motverka det låga födelsetalet är välkända.⁶ Dess tolkning av själva fruktsamhetsnedgången är påfallande modern. Utgångspunkten för diskussionen är att någon form av barnbegränsning faktiskt förekom i det äldre agrarsamhället. Tidiga studier, bland dem av Nils Wohlin, hade givit vid handen en långt lägre fruktsamhet än vad som skulle vara fallet om denna varit okontrollerad.⁷ Säkerligen är detta anledningen till att de underkänner en förklaring av fruktsamhetsnedgången som såg orsaken i introduktionen av moderna preventivmedel. Som Sølvi Sogner har poängterat, säger en sådan tolkning ingenting om de bakomliggande motiven bakom barnbegränsning, utan är en rent teknisk förklaring.⁸ Men det är motiven och inte medlen folk har för att barnbegränsa som kommissionen intresserar sig för.

¹ 1935 års folkräkning ger beskedet att städerna hade 34 % av befolkningen; köpingar och municipalsamhällen, dvs. tätorter på (den administrativa) landsbygden, drygt 17 % och »den egentliga landsbygden» knappt 49 %, se E Hofsten 1940 s. 7.

² SOU 1938:57 s. 49 och 140ff.

³ E Hofsten 1940 s. 16.

⁴ SOU 1938:57 s. 41f. och 44f.

⁵ SOU 1938:57 s. 34–36.

⁶ Staten skulle ta ett ökat ansvar för att stimulera till fler barn genom barnbidrag, bostadsbidrag och annan omsorg, se SOU 1938:57 s. 110ff. och kap. VI. Kvinnors deltagande på arbetsmarknaden skulle underlättas, se idem s. 118f. Restriktionerna för preventivmedel upphävas, se idem s. 147. En tidigare utredning hade faktiskt nedtonat introduktionen av moderna preventiva metoder som orsak till den ökade födelsekontrollen i samhället, utan den »alltjämt långt vanligare metoden härför är en annan av ålder känd och förekommande», dvs. avbrutet samlag, SOU 1936:59 s. 37. Den förlorade kvantiteten av barn skulle också, enkelt uttryckt, ersättas av »kvalitet» genom förbättrad folkhälsa och hälsotillstånd för de barn som trots allt föddes, se SOU 1938:57 s. 130ff. Med färre barn ökade kraven på dem. I detta syfte ingick också att förvägra så kallade imbecilla från att skaffa barn genom sterilisering, se idem, s. 105f.

⁷ N Wohlin 1915.

⁸ S Sogner m. fl. 1984.

En ny mentalitet hos befolkningen skulle växt fram i en växelverkan mellan ideologi och folkmentalitet å ena och förändringar i det ekonomiska, sociala och kulturella [socialpsykologiska] samhällslivet sedan år 1850 å andra sidan. De förra benämner kommissionen direkta och de senare indirekta orsaker.

De indirekta känns igen från modern socioekonomisk teori. Barnbegränsningen ökade på grund av:

- I. Hemmets förlorade ekonomiska funktion när produktionen förflyttats till det yttre näringslivet och arbetskraften, inklusive allt fler kvinnor, flyttat efter
- II. En förbättring av levnadsstandarden hade stegrat familjeutgifterna och gjort föräldraskapet relativt sett dyrare
- III. Barnen numera var nästan uteslutande en ekonomisk börda och inte som i det gamla bondesamhället snarare en ekonomisk tillgång (jämför Caldwells flödesteori) samt
- IV. Ökad otrygghet i arbetslivet jämte färre gemensamma försäkringssystem i det moderna samhället visavi det äldre jordbruket – säsongarbetet ansågs av detta skäl sämst ur fruktbarhetssynpunkt.¹

Av dessa punkter spelar punkt ett i undersökningsområdet faktiskt allt mindre roll för de aggregerade siffrorna eftersom församlingen snarast avproletariseras under perioden 1880–1930. Punkt två har egentligen inte studerats närmare, men det är högst osäkert om de slättdalska böndernas levnadsstandard verkligen höjdes under denna tid. Snarare kan det omvända vara fallet, åtminstone under åren 1870–1910. Punkt tre gäller förstås endast de obesuttna. Den arbetskraftsbrist som börjat göra sig gällande inom jordbruket genom emigrationen torde ha ökat barnens värde för bönderna. Också den sista punkten gäller sannolikt främst de obesuttna. Det var säkerligen främst de som i detta hänseende påverkades av ekonomiska konjunkturer under äktenskapets gång. För bondegruppen var dessa främst avgörande *före* äktenskapet, det vill säga huruvida de kom över en gård eller ej.

För att kunna förklara fruktsamhetsnedgången i Grinstad måste man därför säkerligen också betona den roll som den moderna tidsandan spelade, alltså kommissionens »direkta» orsaker. Nedgången i Sverige skedde alltför snabbt för att bara kunna förklaras av ekonomiska och sociala förskjutningar i samhället. I mycket känns resonemanget här igen från senare tiders kulturella tolkning av fruktsamheten, för vilken religion och sekularisering spelar stor roll.

Kommissionen betonade den lyckomoral som ersatt religionens plats i samhällslivet. Den moderna individualistiska människan såg inte längre de i »fa-

¹ SOU 1938:57 s. 38–49 och 141.

miljelivet och barn förenade lyckomöjligheterna». I allt högre grad styrdes hon av den egna materiella njutningen. Religion, menade kommissionen, kan visserligen inte hindra att fruktsamheten slutligen sjunker när bland annat folk flyttar från land till stad, fler kvinnor lönearbetar och barnen går i skola längre, men den kan fördröja att fallet börjar och förhindra att det faller till så låga nivåer som i Sverige på trettioalet. Mer specifikt menar kommissionen att religionen förmådde skänka människan livsförtröstan, vilket kan ha motverkat den osäkerhet hon nu kände och som fått henne att tveka om att skaffa barn (indirekt orsak nr 4).¹ Frågan är om inte detta träffar ganska rätt på den slättaldska utvecklingen. Kyrkan var här det modernas motvikt och bekräftade traditionella roller att känna tröst i. Faktum är att det medel som kommissionen för fram att befrämja ett högre barnantal sannolikt ligger ganska nära vad kyrkan på Dal förmådde göra genom att intensifiera äldre traditioner, låt vara att kommissionen sökte använda liknande instrument men ta utgångspunkten i en ny tid och vad en ny tids människor ställde för krav.² Ett sådant upplysningsarbete skulle propagera för »den med barn förenade lyckan» och »en mer positiv familjekänsla» och till vilken också ingick sexualupplysning av skäl som uttrycktes med sedvanlig svensk ämbetsmannamässig precision.³

Att som befolkningskommissionen lyfta fram fruktsamhetsnedgången som en synnerligen komplex historia är sannolikt riktigt. En socioekonomisk teori kan knappast förklara det fullt ut. Också kulturella faktorer måste vägas in. Olika attityder till moderskap och barnafödande ger olika grad av önskan efter barn. I detta sammanhang kan knytas an till undersökningar i dagens lågfertila Europa, vilka visar ett ökat samtycke bland yngre människor att ett äkten-

¹ SOU 1938:57 s. 49–53 och s. 139–147. Resonemanget för tankarna E Heckscher 1924 som låter motiven för barnbegränsning falla i två delar, en fransk och amerikansk. Den första motivet är för barnens skull, för att bättre kunna bereda dem för avancemang i samhället. Det amerikanska motivet är istället omtanke om föräldrarnas egen bekvämlighet. Jag vill låta det vara osagt om benämningen fransk respektive amerikansk har rätt för sig. Uppdelningen är hur om helst densamma som i Phillipe Aries 1980, låt vara att han där skiljer dem åt kronologiskt och inte geografiskt. Befolkningskommissionen ser som synes det »direkta» motivet bakom födelsekontrollen under 1930-talet vara »amerikansk» om detta Heckscherska uttryck tillåts.

² Ett exempel på detta är kommissionens syn på sambandet mellan kvinnors lönearbete och fruktsamheten. Dessa kvinnor hade lägre fruktsamhet än de hemmavarande, men eftersom kvinnors lönearbete för stora grupper i samhället hade blivit nödvändigt för att ekonomiskt möjliggöra för giftermål skulle lönearbetet för kvinnor inte motarbetas så mycket som stärkas. Barnen i denna kategori hade annars inte kommit till världen alls, vilket givit ett än lägre födelseantal för landet som helhet, SOU 1938:57 s. 118. Jfr f.ö. med den här bokens tolkning om giftermålsfrekvensen som magistral faktor inom demografien.

³ »Ett fullödigt sexualliv är en viktig förutsättning för harmoni inom familjelivet», se SOU 1938:57 s. 141 och 143ff (detta och andra citat). Faktiskt funderar kommissionen kring vad en kyrklig väckelse skulle kunna innebära för fruktsamheten, men som detta »faller ... utom ramen för ett betänkande som det förevarande...» överger den tanken och tillägger för tydlighets skull: »En sådan tingens ordning kan näppeligen befordras genom särskilda statsåtgärder», idem, s. 142.

skap med färre barn än två, eller rent av ett liv i barnlöshet, inte står i motsättning till ett lyckligt liv.¹

Den demografiska transitionen, skriver Kevin McQuillan, kunde dämpas där den katolska kyrkan var involverad i en kamp mot modernisering och sekularisering.² Om man byter ut den katolska kyrkan mot väckelsen kring sekelskiftet 1900 på Dal, som fick sitt samlande namn i Engström, är frågan om man inte förmår tolka resultaten i fruktsamhetsfallet på ett tillfredsställande vis. Genom en stark kyrka kunde vissa regioner sätta sig i spjörn mot sekulariseringen och på så sätt fördröja men i slutändan knappast hindra nedgången i fruktsamhet. Huvudpoängen i Goldscheiders tes är att kyrkan påverkar fruktsamheten om den kan bygga institutioner som organiserar det sociala livet och därigenom utöva inflytande över det. Särskild styrka kan den hämta på de platser där kyrkan och tron dragits in i en kamp mot utomstående (stater eller annat) med en annan religion.

Tolkningen behöver inte nödvändigtvis mynna ut i att kvinnans tydligare underordning inom äktenskapet och det vidare kyrkliga sammanhanget skulle ha bidragit till att hennes önskan och vilja om ett mindre antal barn frustrerades. Detta förutsätter att barnbegränsning i första hand varit i kvinnors intresse. En »hög» fruktsamhetsnivå skulle i detta fall bero på graden av patriarkalism och fruktsamhetsnedgången bland inte kyrksamma kvinnor vara följden av dessa kvinnors stärkta inflytande över födelsekontrollen.³

Men som Kate Fischer har visat kunde födelsekontroll förekomma också i samhällen präglade av mer gammaldags förhållanden. Män kan alltså ha haft en positiv attityd till barnbegränsning ganska oberoende av vad hustrun ansåg.⁴ Också de ansatser till födelsekontroll som den här studien iakttagit (genom *utspridning*) redan under 1700-talet talar emot att mannen som sådan skulle ha varit ointresserad av födelsekontroll. Just de metoder som användes var sannolikt vid denna tid under mannens kontroll, såsom avbrutet samlag. Också bland män måste ha funnits föreställningar och önskningar om det äktenskapliga förhållandet och familjestorlek. Poängen är alltså att den högre

¹ Ex. i Italien har andelen frivilligt barnlösa kvinnor ökat från 1,5 % (kvinnor födda på 1940-talet) till 6–7 % (kvinnor födda runt år 1960). Tendensen är dessutom stigande, se M-L Tanurri m.fl. 2008. I Tyskland har det ideala barnantalet bland yngre människor minskat från deras föräldragenerations två barn till i genomsnitt 1,5 barn, se W Lutz m.fl. 2006. Båda dessa studier involverar dock också socioekonomiska orsaker, såsom ungas allt sämre ekonomiska position. Vad rör attityders påverkan på fertiliteten kan f.ö. också nämnas en studie som visar att det barnantal som »karriärkvinnor» i Danmark skaffar tycks villkoras av den grad av ansvarstagande för barnen som deras män är beredda att ta, G Esping-Andersen m.fl. 2005.

² K McQuillan 2004. Han nämner också att situationen kunde medföra konflikter gällande kontrollen av utbildningssystemet, vilket direkt har en motsvarighet på det Dalboslättan, se M Sjöberg 1996.

³ Att födelsekontroll var hotande mot mannens sexuella rättigheter [»sexual prerogatives»] är den formulering som Princeton-projektet använder.

⁴ K Fischer 2000.

fruktsamheten bland kyrksamma kvinnor vid sekelskiftet 1900 i undersökningsområdet kan ha varit önskad av kvinnorna själva.

Att också kulturella faktorer kan antas ha inverkat på den äktenskapliga fruktsamheten innebär vidare inte att dess nedgång nödvändigtvis är en följd av att kunskapen om preventiva tekniker sprids. Tekniken började användas inom samma lokalområde och inom samma sociala grupper vilket talar för att den näppeligen var okänd inom befolkningen. Snarare beror skillnaderna i fruktsamheten på olika grader av villighet att använda tekniken. Kyrksamma kvinnor tycks ha vidhållit ett traditionell fruktsamhetsmönster inte som en kvarleva från en äldre tid så mycket som ett resultat av den väckelserörelse som gripit omkring sig just vid den tiden. Väckelsen fick till konsekvens att ett kvinnoideal med kvinnan som upplevde och bekräftades i en tacksägelse i sitt moderskap kom att leva vidare ännu ett stycke in i en modern tid. Men samtidigt fanns de som inte påverkades av detta budskap, utan snarare av var en mer individualistisk tid ansåg lyckan låg förborgad. Två familje- och kvinnoideal tycks ha funnits på Dalbosläppen när 1800-tal blev 1900-tal och Engström predikade så att folk lät sig skakas i själarna, åtminstone en del av dem.

Sammanfattning

Det fruktsamhetsmönster som börjar ta form mot slutet av undersökningsperioden präglas av att fruktsamheten under äktenskapets senare år sjunker. Metoden kallas av demografer *avbrytning*, vilken skiljer sig från en traditionell strategi av ett utspritt barnafödande under äktenskapets hela fruktsamma längd, så kallad *utspridning*.

Den grupp som tydligast visade tecken på *avbrytning* var de inte kyrksamma. Detta är inte desto mindre anmärkningsvärt eftersom gruppen bestod av ett flertal bönder, en grupp som om den studerades för sig knappast påvisade några sådana tecken alls. Eftersom preventiva tekniker knappast var någonting okänt i tidigare på Dalbosläppen, och dessutom tycks ha praktiserats i viss utsträckning, så måste trots allt fruktsamhetsnedgången tolkas som *anpassning*. Men den anpassningen tycks inte främst vara en konsekvens av förändrade sociala och ekonomiska villkor. För att den äktenskapliga fruktsamheten skulle gå ned krävdes också en mentalitetsförskjutning. Därigenom började ålderdomliga tekniker att användas efter nya strategier och för nya syften.

AVSLUTNING

Jordbruk och befolkning

REVISORERNA ANDERS JANSSON I ÅSEBRORUD, Lars Persson i Norra Hagen och Pär Olsson i Bergane hade förvisso en del att anmärka på sedan Grinstad kyrkas nya tornbyggnad i allt väsentligt fullkomnats halvannat år efter entreprenadauktionen sommaren år 1861, vilken hade vunnits av murmästaren i Vänersborg, Anders Lindahl.

En del handlingar saknades. Något upprättat kontrakt huruvida de vid bygget verksamma hantverkarna var förbundna att ansvara för arbetets varaktiga bestånd på längre eller kortare tid mot borgen, som det uttrycktes, fanns inte. Frånvaron noterades, men föranledde knappast det huvudsakliga intresset.

Mer ingående blev granskningen av hur arbetets olika kostnader var betingade och blivit upptagna i räkningen. Specifikationer fattades. Revisorerna var inte utan misstanke att det faktiskt utförda arbetet var mindre generöst omfattande än den begärda ersättningen för detsamma.

Nåväl, kanske ingick detta i spelet. Den av bönder besuttna Dalbosläkten hade under seklet kommit att genomsyras av en anda av kommers som såg svinhugg gå igen och knappast någon gå värdshus förbi. Ett visst schackrande hade blivit slättbons vardag och livsluft.

Med räkningens anländande till kyrkkassan stod så på våren år 1863 en underhandel för dörren i vilken våra tre revisorer, tillika herrar hemmansägare, väl visste hur motdraget skulle spelas. En faktura markerade inte slutet på ett arbete så mycket som början på en process där man gav och tog i friskt mod och med glupsk aptit.

Som vore en revision ett protestantens mindre sakrament för de tre hemmansägarna fram räkningen igenom med det nogsamma vägandet av kostnader och ords valörer. Kostnader för redskap, material och transporter nagelfors. Dagsverksscheman för hantverkarna begärdes. Knappast någon detalj ansågs obetydlig nog för att undslippa granskning. Mest ifrågasatt blev kyrkvärdens begärda ersättning för 171 dagars tillsyn av arbetets fortlöpning, helst som denna uppsikt hade varit av sådan art att den vissa dagar ägt rum utan hans personliga närvaro.

En nyuppförd kyrkläktare gick något utanför spelets sedvanliga förlopp. Faktiskt var denna inte överenskommen, utan resultatet av ett piggt initiativ under byggets gång. Men revisorernas förvåning inför läktarbygget slog inte

över i handfallenhet. Beskt ansåg de läktarens verkställande helt onödigt och bestred därför kostnaden i sin helhet.

Därefter överlämnade revisorerna till församlingsbornas beprövande om räkningen kunde godkännas, vilket den med smärre justeringar blev vid en kommande sockenstämma. Socknens fonderade medel – den Dahlborgska fonden – fördes till kyrkkassan och fick bidra till en reglering av skulden till kyrkvärden, dock att den senare nedsattes med en tredjedel. Även läktarbygget fick passera – i den händelse kyrkan måste repareras fanns materialet på plats, vilket ansågs gott nog. Någon borgen för arbetets varaktiga bestånd aktualiserades aldrig.

Tornet var våren 1863 i det närmaste klart. Byggnadskommittén entledigades. Endast smärre arbeten återstod. Fogningarna på koppartaket skulle kittas och allt järnbleck oljestyrcas.

Trehundrafemtio år efter sin moderförsamling Bolstad hade så Grinstad fått ett torn befäst till sin västergavel. Portarna till de båda socknarnas helgedomar var nu lika storstilade. Grinstad kyrkklocka, vilken tiden till ära hade omgjutits vid Keillers mekaniska verkstad i Göteborg, klämtade härefter med samma värdighet som sin granne söderöver. Visserligen hade det aldrig varit fråga om en tävling församlingarna emellan, men kanske kan det ändå sägas att annexförsamlingen hade utjämnat och i nygotisk stil därtill.

Klagomål över räkningar är i de flesta fall tillfällighetsstrider. Så småningom glöms de bort. Arbetets kostnad förloras ur minnet och istället kommer dess resultat i förgrunden. Så skedde även i Grinstad församling. När man blickade upp mot tornet trädde saltade räkningar, utebliven tillsyn och otillåtna extraarbeten tillbaka. Annat kom i blickfånget.

Tornet lutade.

Då tornets grund inte hade givits det säkra underlag som krävdes uppstod snart en sättningsskada och som det samtidigt blivit förankrat i långhusets gavel började det snart att luta utåt. Så gör tornet än i dag med omkring en halvmeter. Någon borgen lämnades visserligen inte om arbetets bestånd. Men det har ändå visat sig varaktigt, låt vara bokstavligen i en annan grad än vad som ursprungligen avsågs.

Betraktat halvannat sekel efter dess tillblivelse på 1860-talet är det frestande att se tornbygget som ett varsel om kommande tilldragelser i socknen Grinstad och hela Dalbosläkten i övrigt. Just den tid då det restes innebar kulmen på en stark befolkningstillväxt, vilken tagit sin början något årtionde in på 1800-talet. Med två decennier kvar av seklet vände istället befolkningkurvan skarpt nedåt. Enligt en klassisk uppfattning om orsakerna till det ekonomiska sammanbrottet i vårt område, såsom exempelvis i Emigrationsutred-

ningen från början 1900-talet, skulle jorden inte hade beretts nog för att kunna bära sin befolkning. Så som tornet kom på sniskan kom också de lysande utsikter slätten hade haft på skam. Underlaget bar inte och såväl torn som ekonomi kantrade. Följden blev massutvandring. Men en närmare granskning har visat att denna traditionella uppfattning är ytlig och i vissa stycken felaktig.

Den allt osäkrare grund som samhället tycktes vila på berodde inte på jorden så mycket som på den sociala revolution som ägt rum i området där en växande skara människor fann sitt levebröd inte genom att besitta mantalsatt jord, utan genom arbete åt andra. De var fattiga på egna resurser och från officiellt håll oroades man över deras uppkomst. Som Karl Polanyi skriver var den stora samhällsfrågan under 1800-talet fattigdomen. Detta hade knappast sin bakgrund i att fattigdomen ökade i absoluta termer. Åtminstone sjönk dödligheten tillbaka. Allt fler överlevde och klarade sin försörjning trots att allt fler saknade jord. Någon lag som höll folk i fattigdom tycktes inte längre vara i verket. »Malthus kom för sent», har historikern Le Roy Ladurie uttryckt detta.¹ Vad han menar är att befolkningen i Västeuropa slank ur den malthusianska fällan ungefär samtidigt som den nedtecknades. Förklaringen till att teorin var senkommen eller rent av vilsekommen framstår som själva nyckeln för att kunna dechiffrera det 1800-talets förlopp där fattigdomen undan för undan blev till något relativt.

Att beskriva befolkningsutvecklingens förlopp under såväl nyodlarsamhällets tid, kännetecknad av folkökning och stigande välstånd, men också för den tid när nyodlingen avstannade och avfolkning följde, har varit ambitionen med den här boken. Men historieforskningen har också som ambition att söka sig under ytan och förklara vad som sker. Således: Vilka var villkoren och förutsättningarna för befolkningsutvecklingen på Dalboslätten under tidsperioden?

Frågan söktes besvaras genom en mängd olika källmaterial. Jordbruket studerades genom kartor och kartakter, bouppteckningar och rättegångsprotokoll. Den sociala strukturen vid vissa tidpunkter undersöktes genom mantalslängder. Befolkningen studerades dels översiktligt genom tabellverkets och SCB:s material och dels genom kyrkböckerna där familjen och hushållet stod i centrum. En rekonstruktion av ett stort antal familjers levnadshistoria gjordes och genom att kombinera den undersökningen med mantalslängder (för familjer 1770–1925) respektive nattvardslängder (för familjer 1870–1910) kunde parens demografiska beteende prövas mot deras ekonomiska och sociala situation respektive grad av kyrksamhet.

¹ Citerad efter R Brenner 1976 s. 34.

Om studien tidigare i princip delades på två – en för jordbruket och en för befolkningen – kan i detta avslutande kapitel istället resoneras kring problemet i ett kronologiskt upplägg. Därmed integreras undersökningsresultaten kring jordbruks- och befolkningsutvecklingen i en samlad diskussion av frågan hur dessa två processer förhöll sig till varandra i samhällsutvecklingen.

Tiden före 1860

Historiedemografien har av tradition givit akt på olika vad man skulle kunna kalla *demografiska skov*. Den demografiska transitionen ramas in av två sådana. Ett första består av att dödligheten börjar falla men fruktsamheten förblir opåverkad. Ett andra av att fruktsamheten slutligen anpassar sig till den lägre dödlighetsnivån. Tagen inte som en beskrivning så mycket som en förklaring av förloppet ger denna uppfattning stor självständighet åt befolkningsutvecklingen i samhället. Reproduktionen äger rum närmast oberoende av produktionen. Tolkningen är vanligt förekommande i litteraturen. Till detta bidrar dess enkelhet och slagkraft, men frågan är förstas om den träffar rätt på verkligheten.

På Dalbosläätten inträffade omkring sekelskiftet 1800 utan tvekan ett demografiskt skov. Ytligt sett kan det tyckas motsvara den av transitionsteorin bestämda inledningsfasen. Men på Dalbosläätten är skovet så innehållsrigt att transitionsteorin kan ifrågasättas.

Jämviktsläget som befolkningen balanserat kring under senare delen av 1700-talet bryts omkring år 1800. Visserligen går dödligheten ned. Men samtidigt blir antalet äktenskap och nedkomster fler i området. Detta gör det svårt att hävda att folkökningen skulle vara ett resultat av en eftersläpning av fruktsamheten gentemot dödligheten.

Istället höjs den äktenskapliga fruktsamheten. Barn föddes något oftare inom äktenskap bildade under 1800-talets första decennier än en generation tidigare. Men andra variabler på tillväxtsidan inom demografien tycks ha betytt än mer. Före sekelskiftet 1800 ägde utflyttning rum under perioder då dödligheten tillfälligt gått ned. Inflyttningen, i sin tur, skedde endast efter krisperioder. Men efter sekelskiftet uppträder en omfattande inflyttning parallellt med en fallande dödlighet under loppet av nästan femtio år. Vigselåldern sänktes visserligen inte från 1700-tal till 1800-tal. Men att bondkvinnor fortfarande gifte sig knappt 23 år gamla trots allt större överlevande barnkullar och trots inflyttningen av unga vuxna visar på fortsatt goda förutsättningar för äktenskapsbildning. Faktiskt stiger giftermålsfrekvensen och förblir hög under loppet av två generationer så att år 1860 endast knappt tre procent av kvinnorna över 45 år ännu är ogifta. I tal närmar sig faktiskt detta ett så kallat östeuropeiskt giftermålsmönster med allmänna och tidiga äktenskap (till skillnad från

ett västeuropeiskt med få och sena giften). Men skillnaden mellan dessa båda system är förstås inte bara siffermässig, utan också en olikhet i hushållsstruktur. Dalbosläkten kännetecknades av neolokalitet i äktenskapsbildningen där ett giftermål också markerade en ny hushållsbildning, låt vara att ett antal bondefamiljer under en tid bildade stamfamiljer med en äldre sammanlevande släkting.¹ Det är de mycket goda förutsättningarna för äktenskapsbildande under 1800-talets första hälft som ger upphov till en statistik vilken kan ge intryck av att det östeuropeiska mönstret uppträder.

Vad dessa resultat från Dalboslättens befolkningshistoria ger vid handen är kanske först och främst att demografin knappast är i stånd att så att säga förklara sig själv. En fallande dödlighet är inte en tillräcklig förklaring av folkökningen. Det demografiska skov som inleddes vid pass 1800 innefattade ett ökat antal äktenskap och ett förändrat migrationsmönster. Detta pockar på en utomdemografisk förklaring. Vad skedde samtidigt i området som kan begrippliggöra det?

I linje med en bred strömning i historieskrivningen betonar jag här institutionernas betydelse för samhällsutvecklingen. Vad svensk agrarhistoria anbelangar har exempelvis stor vikt lagts vid grundskatternas fixering under slutet av 1600-talet och skatteköpen under 1700-talet, alltså när bönder friköpte hemman av staten. Jordskiftet har däremot hamnat något i bakgrunden. Det hör till en äldre tradition att framhäva dess betydelse, vilket i det sammanhanget gjordes inte minst mot bakgrund av en syn på bönderna som en bakåtsträvande hop i behov av upplysning från överheten. Dagens forskningsläge har vridits 180 grader från denna position. Dels är, som sagt, skiftets betydelse för den agrara omvandlingen i stort minskad, dels framhävs en konsensuslinje kring skiftena där bönderna gärna framställs som drivande i processen. Sammantaget kan sägas att den agrara revolutionen allt mer har kommit att begripas som ett resultat av böndernas frigörelse från stat och adel. Statens roll tycks främst bestå i att den drog sig tillbaka. De obesuttnas betydelse för omvandlingen tenderar att hamna i skymundan.

I det här arbetet har jag argumenterat för att jordskiftet tillsammans med en avreglering av rätten till torp- och stugupplåtelser hade en utomordentligt stor betydelse genom att de förändrade böndernas förfoganderätt över jorden och arbetskraften och skapade nya förutsättningar för unga att bilda familj. Framför allt har jag i detta sammanhang pekat på storskiftet av utmarken, ett skifte som till skillnad från de senare skiftena på inägojorden har uppmärksamats ganska litet i forskningen.

¹ Därmed är det fortfarande fråga om ett västeuropeiskt mönster, åtminstone enl. David Kertzer 1995.

Storskiftet bestod av två motsatta moment. Inägojorden hopsamlades till färre enheter medan utmarken splittrades upp till fler enheter. På utmarkerna hade byinvånarna haft sina djur på bete, här hade växter och vedbrand insamlats och här hade timret huggits. Detta skifte utgjorde därmed en viktig brytpunkt. Till skillnad från såväl tidigare som senare skiften innebar det början till slutet för den gemensamma nyttjanderätten, den lokala samskötseln.

Allmänningarnas uppdelning på byar och gårdar var knappast ett resultat av införandet av ny teknik. Uppodlingen av utmark och ängar var redan långt gången när järnplogen, järnpinneharven och de järnaxlade kärrorna gjorde entré. Istället framstår de institutionella förändringarna som avgörande. Den marknadsekonomi som följde i spåren av skiftena hade knappast uppstått eller fungerat utan att staten frigjorde resurser för exploatering och tryggade avkastningen från dem genom att skapa och garantera egendomsrättigheter. Något motstridigt tycks böndernas »entreprenöriella» idoghet ha fordrat en stark stat för att de skulle våga expandera driften. För att hävda privategendomens överhöghet över den lokala samskötseln var staten tvungen att mer eller mindre godtyckligt skapa denna egendom, bland annat genom att köra över äldre sedvanebaserade rättigheter till jord. När gemensam utmark för första gången inhägnades i större skala som regel på initiativ av de fåtaliga ståndspersonerna i området kunde protester, civil ohörsamhet och rent av upplöpp följa. De skäl som bönderna ansåg gjorde deras strid rättvis var den gemensamma betesrätten. Att sådana sedvanerätter spelade roll för svårigheten att driva igenom skiftet stöds av en utsaga av landshövding Liljehorn vid tiden. Svårigheterna verkar alltså inte bero på att hägnadslagen var svåra att bryta upp för bönder i gemen och att därför storbönder var tvungna att gå före (som en äldre uppfattning trodde). Slätten bestod mest av mindre byar om tre till fyra gårdar. Något mer komplext system av inhägnader fanns inte. Dessutom finns spår i kartmaterialet av radikal förändring före skiftena, bland annat förekom att gårdar flyttades ut från bytomten redan i slutet av 1700-talet. Motståndet mot skiftet hade alltså andra orsaker. Sannolikt hade det sin bakgrund i boskapsskötselns stora betydelse ännu i slutet av sjuttonhundratalet. Betesmarker utgjorde ett viktigt markslag, där nyttjanderätten också gavs inbyggarna genom sedvanan. Till problemen att genomföra skiftesverket kom dessutom den röra som rådde ute i markerna genom en tidigare ödeläggelse i landskapet, vilken skapat särskilt oklara ägandeförhållanden.

Allmänningarnas uppdelning medförde nya utgångspunkter för jordbruket. Den stärkta ägorätten tryggade att mark som tidigare legat för fåfot kunde odlas upp till åker. Inom loppet av två generationer blev också ängar och skogar i stor utsträckning upphackade och uppbrutna till åkermark. Invånarna drog här nytta av att marker sannolikt tidigare (under högmedeltiden) varit

uppodlade. Den jordmån som upparbetades då kom att bevaras under århundradena, inte minst eftersom betet hindrade ett intåg av gran och därmed en podsolering (en sorts försurning av jorden). Den goda jordmånen underlättade väsentligt (åter-)uppodlingen under 1800-talet. Åkermarken omkring femdubblades på Dalbosläätten århundradet efter 1790.

Vid sidan av skiftesreformen mildrades den tidigare stränga torp- och stuglagstiftningen. Bönder fick beskattningsrätt över torp och stugor, som de nu dessutom blev tillåtna att anlägga på utmarken utan hinder. Den nya lagstiftningen skyddade bönderna från att på sikt förlora förfoganderätten över sådana markupplåtelser, vilket hade varit fallet tidigare då staten gjorde anspråk på att skattlägga nyanlagda torp och stugor. Detta medgav nya utgångspunkter för såväl den ekonomiska som den demografiska och sociala utvecklingen.

Fortfarande under slutet av 1700-talet var den mer eller mindre enda arbetskraftsresursen för bönderna de egna barnen samt någon dräng eller piga. Visserligen blev såväl antalet hemmavarande barn som tjänstefolket fler per bondehushåll under 1800-talets första hälft, vilket visar på ett ökat arbetskraftsbehov inom hushållet. Men än viktigare var att andra arbetskraftsresurser dök upp under perioden.

Tjänstefolkets andel av befolkningen minskade, från femton procent år 1780 till knappt sex procent år 1860. En allt större del av arbetet utfördes istället av de obesuttna från torpen och stugorna. Jordbruket tillfördes därmed ett kraftigt ökat utbud av arbetskraft. Torpar- och daglönardriften hade dessutom särskilda fördelar för bönderna genom att arbetskraften kunde mobiliseras vid arbetstoppar och investeringsarbeten som blev följden av nyodlingen och skiftena. De unga paren på torpen och stugorna kunde därmed fungera som en motor i ekonomin.

Skiftet av utmarken har på Dalbosläätten, liksom i Henrik Svenssons studie av enskiftet i Skåne, alltså inte den push-effekt som engelsk skifteslitteratur talar om. Istället präglas den av pull-effekt. En studie av härkomsten för torpare vid pass år 1835 visade att de till mycket ringa del bestod av bondbarn från slätten som upplevt en social nedåtgående rörelse. Istället härstammar gruppen från det obesuttna skiktet. Inte sällan var de inflyttade, ofta norrifrån. En bild växer fram av förekomsten av ett slags »giftasreserv», unga ännu inte gifta människor som före skiftena försörjt sig på säsongmässiga påhugg, men nu kunde mobiliseras när staten tillät torp- och stugupplåtelser, vilket vidare underlättades genom storskiftet av utmarken. Det västeuropeiska giftermålsmönstrets starka normer emot giftermål utan levebröd bör ses som bidragande till denna mobilisering. Den som rörde på sig »belönades» med ett giftermål. Nyodlarsamhället på Dal åren 1800–1850 framstår därmed som ett bofast skede i det historiska förloppet, föregånget av ett mer rörligt och,

som det nedan diskuteras, efterkommet av ett än mer rörligt. Det står som ett slags motsvarighet till den högindustriella epoken 1940–1980 som ramas in av perioder med säsongarbete och flexibilitet på arbetsmarknaden.

Jordskiftet av utmarkerna och avregleringen av torp- och stuglagstiftningen kan alltså sägas ha orsakat en social revolution efter vilken de sociala relationerna i samhället inte längre kändes igen. En hel del talar för att man med Brenner från omkring år 1800 för Dalboslättens del kan tala om att ekonomin fick en dimension den tidigare hade saknat. Marknadsberoendet började gripa kring sig, för Dalboslättens del i en havrerusch som svarade upp mot en dramatiskt ökande efterfrågan i Storbritannien. Till detta hör också att en försäljningsorganisation längs kusten garanterade stabila avsättningsmöjligheter. Men handelshusens roll var större än så. En del av havreodlingen ägde rum inom ramen för ett förlagssystem där krediter betalades ut från handelshus i Göteborg till lokala uppköpare på Dalboslättan som i sin tur gav till enskilda odlare. Havreodlingen vid mitten av seklet förskottades från handelshus i Göteborg via större uppköpare på slätten. Detta drag inom havreekonomin har tidigare inte framkommit i forskningen, och understryker det riktiga i att tala om framväxten av ett marknadssamhälle där ekonomiska band i allt ökad grad reglerade förhållandet mellan människor. Människor utan direkt tillgång till sina existensmedel hade att arbeta åt andra. Bönderna å sin sida kunde i takt med att gårdarna växte knappast bedriva jordbruk utan att leja arbetskraft vid arbetstoppar.

Argumentet att institutionella förändringar låg bakom folkökningen och produktionsökningen innebär inte att dödlighetens nedgång saknade vikt i sammanhanget. När bönderna och de obesuttna led allt mindre av infektionssjukdomar, febrar och annat, kunde de arbeta bättre och mer regelbundet, vilket i sin tur ökade produktionen, just den faktor som säkerligen låg bakom den bättre motståndskraften mot sjukdomar under övergångsfasen till en ny demografisk ordning av låga dödstal.

På sätt och vis tycks det vara fråga om en växelverkan där den ökade mängden mat och det bättre hälsoläget gav varandra. I förstounde verkar tanken ha något av ett cirkelbevis över sig. Den sjunkande dödligheten görs till orsak att den inte stiger. Men den fångar något av den växelverkan mellan samhällsutveckling och demografisk utveckling som en förklaring säkert måste inkludera.

Vad som i sista hand förmådde bära upp den demografiska transitionen var proletariseringen och de grundläggande institutionella förändringar som föregick den. Dessa förändringar skapade såväl fler födkrokar som ökad produktion.

Frågan är då vad som orsakade proletariseringen. Var den endast en följd av en demografisk process där gårdarna var för få i förhållande till de allt fler

överlevande barnen, varför de senare tvingades till en proletär tillvaro inom nischer i ekonomin eller som arbetskraftsreserv till jordbruket? Eller krävdes förändringar utom demografin för att driva på den processen? Studien av det demografiska förloppet i Grinstad församling tyder, som sagt, på det senare. Vad Malthus' befolkningslag, Hardins teori om allmänningens tragedi eller, för den delen, moderniseringsteorin missar är att också i det »traditionella» bondesamhället och under den »förtransitionella» fasen fanns mekanismer som sökte hindra en överexploatering av resurser. Den lokala kulturen förbjöd att resurser nyttjades av andra än de som sedvanligen hade rätt att så göra, att någon tog mer av marken än vad den ansågs tåla, att barnen gifte sig innan de hade en försörjning, och så vidare, alltsammans syftande till att hindra ett överutnyttjande, eller »överbefolkning» med ett annat ord.¹ Arrangemangen är uppenbarligen uttryck för en tankestruktur i det gamla bondesamhället, vilken faktiskt kan sägas ha överlevt in i en ny tid. Vad som var tvunget att förändras för att dynamiken *ökad produktion-bättre hälsa* skulle kunna börja verka till människors fördel var inte människors »sinnesförfattning» (såsom malthusianen Heckscher tänkte sig det) så mycket som de samhälleliga villkor under vilka människorna levde. Som de drivande faktorerna i den samhällsomvälvningen framstår förändringar kring arbetets organisation och rådigheten över mark. Tack vare det äldre giftermålsmönstrets försörjningsvillkor för att få sätta bo kunde därefter arbetskraftsresurser mobiliseras för att odla upp mark. Därmed började fruktan för döden långsamt släppa sitt grepp om samhället. I dess ställe trängde så småningom en ny typ av osäkerhet in, vilken kom att bli uppenbar mot slutet av seklet.

Tiden efter 1860

Det sena 1800-talet innebar en omtumlande tid för svenskt agrarsamhälle. Exportmarknader för havren förlorades, animalieproduktion ökade på spannmålsodlingens bekostnad, jordbruket mekaniserades och landsbygden började att avfolkas samtidigt som landet som helhet skred in i den senare fasen av den demografiska transitionen.

På Dalbosläätten inträder ett andra demografiskt skov omkring år 1870 då en snabb nedgång i födelsetalet inleds. Faktiskt uppvisar socknar på Slättdal naturlig folkminskning redan på 1890-talet. Detta är ungefär 40 år före 1930-talet och den så kallade »krisen i befolkningsfrågan». Men allmänna födelse- och dödstal är trubbiga tal och ger endast en grov antydning till förloppet.

¹ Lite tillspetsat kan det alltså sägas att Malthus inte kom för sent så mycket som hela tiden var vilse. Reglerande mekanismer av fruktsamheten tycks ha funnits även i äldre tider. Dödlighetskriserna verkar dessutom inte ha haft det mått av dämpande effekt på demografin som hans teori förutsätter.

Den sjunkande fruktsamheten beror mer på en fallande giftermålsfrekvens och på höjd vigselålder än på minskad äktenskaplig fruktsamhet. Giftermålsfrekvensen sjunker i en första omgång vid seklets mitt och efter omkring år 1870 väsentligt. Efter den senare tidpunkten stiger också giftermålsåldern för kvinnor med fem år. Avfolkningen är ett resultat av en stark utflyttning som inte på långt när längre kompensades av fruktsamheten på grund av få och sena giften. Väl gifta var kvinnorna ännu förhållandevis fruktsamma.

Fram till ungefär mitten av 1800-talet kunde bondbarn på goda grunder se fram emot att själva bli bönder. Så är inte längre fallet under den senare delen av seklet. I tvärsnittet år 1860 och 1880 finns alltfler ofullständiga hushåll bestående just av bondbarn som flyttat hemifrån, men inte själva kunnat sätta bo som bönder.

Redan på 1860-talet var arbetsvandringar till bland annat Norge vanligt bland obesuttna och bondsöner. I den efterföljande utvandringen till USA förlorades mängder med ogifta bondbarn och obesuttna från området. Två av fem invånare försvann från Grinstad socken mellan år 1880 och 1900. En del av Amerikaresorna har förvisso karaktär av arbetsvandring. År 1900 har var fjärde bonde samt var nionde obesuttna i Grinstad varit över till Förenta staterna. Men folkförlusten är såpass stor att den förstås också innefattar ett stort mått av flykt från landsbygden som sådan. Unga kvinnor var de som flyr jordbruket först och i störst utsträckning. De kommer dessutom i lägre grad tillbaka. Den tendens till förgubbning av landsbygden som blev akut i Sverige på trettioalet hade således rötter som sträckte sig ganska långt tillbaka.

Samtidigt med avfolkningen blev också hushållen mindre. Tjänstefolket närmast försvinner från bondehushållen mellan 1860 och 1880. Bondbarn cirkulerar inte längre mellan gårdarna som en del av sin livscykel och för att utjämna skillnader i arbetskraftsbehov gårdarna emellan. Istället rekryteras drängar och pigor efter år 1860 närmast uteslutande från de obesuttnas led. Men också de lämnade sysslan i allt högre grad. Inpå 1900-talet syntes Harriet Friedmanns »familj jordbrukare» etablerad, en hushållstyp som endast hade de egna familjemedlemmarna att utnyttja i arbetet. Självexploateringen ökade och en familjeideologi växte sig starkare.

Hände något inom jordbruket som kan förklara detta andra demografiska skov på Dalbosläätten? Några institutionella reformer motsvarande jordskiftet och en ny torp- och stuglagstiftning äger inte rum under perioden. De bättre kommunikationerna under andra halvan av seklet innebar förstas ökade möjligheter till uppbrott, men betydde kanske framför allt att längre sträckor nu kunde tillryggeläggas. Folk hade även tidigare flyttat på sig i stor utsträckning.

Nu kunde de flytta längre bort. Förklaringen till utflyttningen måste därför också sökas på det lokala planet.

En del tolkningar kan här ifrågasättas. Något slags ekologiskt sammanbrott, såsom beskrevs i Emigrationsutredningen, kan avfärdas. Tvärtom ökade avkastningen under det sena 1800-talet. Någon mekanisering som gjorde lantarbetare överflödiga syns heller inte till. Den teknik som började införas inom jordbruket under det sena 1800-talet var visserligen till sin karaktär arbetsbesparande (exempelvis tröskverket, slåttermaskinen och såmaskinen). Men på Dalbosläppen infördes denna sent, först efter den stora utflyttningen. Detta talar för att det inte är mekaniseringen som driver iväg folk, utan att tvärtom utvandringen som drar fram mekaniseringen. Prisfallet på havren innebar givetvis problem för bönderna på Dalbosläppen. En uppskattning gör gällande att deras inkomster från spannmålsodlingen minskade med kanske hälften under 1880-talet. Men någon konkursvåg tycks inte ha följt under decenniet. Inte heller föregicks avfolkningen av ett fall i reallönerna för jordbruksarbetare. Att en olönsam bransch skulle ha tvingat i väg människor tycks helt enkelt inte vara en tillräcklig förklaring.

En början till tolkning av avfolkningen bör sökas i den demografiska utvecklingen. Intresset att söka sig ut steg i takt med att medellivslängden ökade bland bönderna samtidigt som den äktenskapliga fruktsamheten var fortsatt förhållandevis hög i området. Den tid som en bondson eller dotter hade att vänta ut en gård ökade väsentligt mot slutet av seklet, om ett sådant övertagande ens framstod som möjligt. Flertalet av dem vann ingenting på att stanna kvar. Att tjänstefolksinstitutionen upphör under perioden vittnar om denna grundläggande attitydförändring bland bondgårdarnas unga. Även om de rent näringsmässigt kunde överleva som daglönare i bygden, så gjorde den skarpa polariseringen i samhället en sådan tillvaro närmast otänkbar för många av dem. Något socialt pinnhål mellan bonde och obesutten fanns knappast kvar sedan torpardriften försvunnit. Att avancera socialt som helt obesutten var vidare närmast utsiktslöst. Kort sagt framstod tillvaron på Dalbosläppen för allt fler bondbarn som mörk, i synnerhet jämfört med möjligheterna i Amerika eller i rikets städer. Särskilt unga kvinnor lockades iväg. Så länge förutsättningar för äktenskapsbildning var goda ägde inte någon kvinnoutflyttning rum. Ännu år 1860 rådde ett kvinnoöverskott inom den rörliga ålderskategorin 20–29 år. Men när möjligheterna till äktenskap framstod som bättre på annat håll flyttade kvinnorna. Säkerligen kan man med Sofia Holmlund tala om att tillvaron som bondhustru från omkring år 1880 minskade i attraktionskraft. Att syskonbruk och ensambruk inte är en särskilt ovanlig hushållsbildning vid pass år 1930 tyder på att födkrokar på landsbygden överlag förlorat i attraktionskraft visavi urbana miljöer. Inte ens ett gårdsinnehav

var längre en garanti för ett giftermål. Denna attitydförändring gör att man bör närma sig en socialpsykologisk förklaringsmodell för avfolkningen.

I detta sammanhang framstår alltså befolkningens sociala sammansättning på Dalbosläätten mot slutet av 1800-talet som en central faktor. I takt med uppodlingen av slätten hade bönderna kommit att lägga under sig alltmer jord, också sådan jord som tidigare arrenderats av torpare. Faktiskt är ett genomsnittligt hemmansbruk på Dalbosläätten vid »häradskartans» tillkomst år 1893 stort, med ett åkerinnehav om omkring 17–18 hektar. Den stora gruppen obesuttna var mot slutet av 1800-talet samtidigt helt proletariserad.

Så länge proletariseringen endast hade varit delvis, det vill säga med torpar-drift fortfarande som ett markant inslag, hade de obesuttna bidragit till kapitalackumulation eftersom de producerade delar av sina existensmedel själva. Men ju mer proletariserade de obesuttna blev, desto mer bröts denna mekanism ned. Jordbruket hade blivit beroende av tillgången på daglönare för arbetstopparna. Samtidigt kunde sannolikt få lantarbetare försörja sig helt på jordbruksarbete, särskilt som utbudet av investeringsarbeten inom jordbruket kan ha minskat under det sena 1800-talet. Följaktligen tvingades denna grupp söka säsongarbete på annat håll, andra småhugg i bygden och/eller bli tusenkonstnärer. (Reallönen för ett dagsverke ger alltså endast en del av sanningen av daglönarnas villkor.) När nya möjligheter öppnades i Amerika eller i städerna var en rörlighet i arbetslivet redan grundlagd. Avfolkningen var därför inte ett brott med så mycket som en fortsättning på en redan etablerad struktur.

För bönderna däremot innebar förlusten av de obesuttna en större utmaning. Allt färre resurser fanns att sätta in vid arbetstopparna. För att erhålla en tillräcklig mängd människor för att kunna upprätthålla åkerbruket skulle bönderna ha varit tvungna att anställa personer som fullt ut betalades sina levnadsomkostnader. Någon skara som övriga delar av året försörjde sig på annat fanns i allt mindre utsträckning tillgänglig. Men detta hade få, om någon, bonde råd med.

Jorden hade helt enkelt kommit i för få händer. När de många obesuttna händerna förlorades från jordbruket och bönderna tvingades falla tillbaka på den egna familjens arbetskraft medförde detta att också driften på gården fick omstruktureras för att bättre anpassa den till den tillgängliga typen av arbetskraft – en process som kan ha varit nog så svår efter intäktsbortfallen från havren. I takt med färre säsongarbetare lades åker igen och animalieproduktionen ökade. Till detta senare hörde också framväxten av en mejerinäring, bland annat för att nå samordningsvinster i driften.

Inte bara proletarisering verkar således nödvändigtvis leda till kapitalackumulation och innovation inom produktionen såsom Brenner tänkt sig det.

Resonemanget stämmer visserligen väl in på den första fasen, ungefär åren 1800–1850. Men det träffar sämre in på slutet av seklet. I fallet Dalbosläppen är det snarare en hastigt minskande andel proletärer inom befolkningen som leder till att innovationstakten ökar. Däremot kan man i enlighet med Brenner fråga sig om inte bönderna därefter, ett stycke in på 1900-talet, med en allt större maskinpark och allt färre arbetskraftsresurser till sitt förfogande trots allt fick svårare att ackumulera kapital.

Att betona hur olika sociala förhållanden inom en befolkning ger upphov till olika ekonomisk dynamik är ett bärande tema i denna bok. Detta är förstas inte någon originell tolkning. I svensk historieskrivning återspeglas den i att två agrarsociala miljöer, godset och bondejordbruket, ofta har ställts mot varandra i en prövning vilken som var bäst lämpad för en marknadsanpassning. Jag menar att den uppdelningen är för grov. Den sociala sammansättningen inom respektive agrarsociala miljö kunde förstås skifta. Ulf Jonssons studie av godsekonomin i Södermanland kan nämnas i detta sammanhang. Den organisering av arbetet som där förekom, vilken förenklat kan beskrivas som torpar-drift under godset, skilde sig i sina mekanismer från andra typer av godsmiljöer, exempelvis det feodala landbogodset eller enheter med statardrift. Mindre vanligt inom svensk historieskrivning har varit att uppmärksamma motsvarande olikheter inom bondejordbruket. På Dalbosläppen kan man tala om fyra olika typer under undersökningsperioden: 1700-talets »traditionella» bondejordbruk med arbetskraft i form av familjemedlemmar och tjänstefolk i kosten, det tidiga 1800-talets bondejordbruk som kompletterades med torpare och daglönare för investeringsarbeten och arbetstoppar, det sena 1800-talets bondejordbruk där torparna försvunnit och en synnerligen stor skara daglönare stod till böndernas förfogande, samt 1900-talets bondejordbruk där såväl tjänstefolk som obesuttna försvunnit och familjen fick stå för hela arbetsinsatsen, det så kallade familjejordbruket. Förenklat kan man säga att den första hör samman med den gamla by- och arbetsorganisationen med bete på allmänning och tegsystem på inägorna för riskminimering, de två senare med nyodlarsamhället, samt den sista med övergången till animalieproduktion och mekanisering. Om övergången från typ ett till typ två föregicks av institutionella och strukturella förändringar som rörde organiseringen av jord och arbete förekom familjejordbrukaren inte av något motsvarande. Här var det förlusten av de arbetskraftsreserver som nyodlarsamhället var beroende av det avgörande. På sätt och vis är det de långsiktiga konsekvenserna av den sekelgamla mobiliseringen av arbete och jord som nu visar sig, där en allt större andel av befolkningen hade att arbeta åt andra.

Jordbruk och befolkning – ett samlat grepp

Mycket av nittonhundratalets diskussion om demografins roll i samhällsutvecklingen präglades av den samtida så kallade befolkningsexplosionen i tredje världen. En tråd i debatten var att ett modernt sätt att kontrollera dödligheten skulle ha exporterats från den industrialiserade västvärlden till tredje världen i form av vaccinering och andra insatser. Samtidigt var barnafödandet i denna del av världen fortsatt högt som en del av en förmodern ordning. Resultatet blev en utomordentligt stark folkökning.

Ungefär som miljöfrågan i dag ansågs befolkningsfrågan under 1950- till och med 1970-talen, då den uppmärksammades mest intensivt, spela en stor roll för världens framtid. Om folkökningen var ett resultat av en förhållandevis självständig demografisk process, så kunde problemet bara lösas med demografiska åtgärder. En väg var därför att också försöka exportera medel för födelsekontroll till tredje världen. En annan, avgjort mer brutal väg, med förespråkare som Garrett Hardin, var att dra in allt bistånd som sänkt dödligheten. »För många barn» innebar att familjernas energi bands upp och inte i någon större utsträckning kunde gå till produktivt arbete. Kanske hotade till och med den förmenta obalansen mellan befolkning och resurser att i förlängningen leda till mer eller mindre katastrofala dödlighetskriser.

Mot detta stod uppfattningen att det höga barnafödandet hade en social bakgrund. Barnen var hjälpande händer för familjerna och en försäkran om omsorg på ålderdomen. Var målet att dämpa folkökningen, så skulle tvärtom biståndet öka. Men inte i form av preventivmedel så mycket som investeringar i jordbruk och industri. Tanken var att först en social utveckling minskade familjernas önskan om många barn. Höjd levnadsstandard och ökad trygghet var sålunda främsta preventivmedlet.

De två modellerna sökte empiriskt stöd i Västeuropas förflutna. Också för Sveriges del kunde det förbättrade hälsoläget hävdas vara ett resultat inte av framsteg inom jordbruket, utan av yttre orsaker. »Freden, vaccinet och potäternas» är tre betydelse för det fallande dödstalet är en slagordsmässig formulering av ett sådant synsätt. Samtidigt antogs att fruktsamheten var vanemässigt hög. Precis som i samtidens tredje världen skulle befolkningen i Sverige förr alltså ha ökat ganska oberoende av den sociala och ekonomiska utvecklingen i lokalsamhället.

En sådan tolkning av demografien behöver inte nödvändigtvis slå ut i en malthusiansk eller hardinsk svartsynthet. Den kan också betona positiva följder av folkökning. En ekonomisk expansion blir möjlig när människor blir friskare och lever längre. Ökad folktäthet kan också underlätta innovationer inom produktionen. Mest programmatiskt har Boserup torgfört en sådan tes.

Mig förefaller grundsynen delvis riktig. Människan själv är ekonomins viktigaste resurs.

Men vad som gör att en sådan syn i slutändan ändå inte kan godtas är att den glömmet bort de reglerande mekanismer som fanns i lokalsamhället för att hindra en »för snabb» befolkningstillväxt. Den här studien har visat hur demografin mycket tydligt anpassades till ett områdes utkomstmöjligheter. Folkökningen under 1800-talet var en följd inte av en sjunkande dödlighet så mycket som att möjligheterna till giftermål hade stimulerats genom institutionella förändringar för jordens och arbetskraftens organisering. Detta medgav att unga människor flyttade till områden med god tillgång på jord där de kunde gifta sig och försörja sig utan att äga jord. Som centrala variabler inom demografin för att förklara såväl proletariseringen som folkökningen under 1800-talet framstår framför andra migration och vigsselfrekvens.

Andra demografiska variabler syntes däremot mindre påverkade av den ekonomiska och sociala bakgrunden. Skillnaderna i den äktenskapliga fruktsamheten visade sig vara förhållandevis små mellan grupper och över tid. Till skillnad från exempelvis Winbergs uppfattning tycks därmed fruktsamheten inom äktenskapen bestämmas av fler faktorer än familjens arbetskraftsbehov (och folkökningen därmed inte ett resultat främst av att bondefamiljerna skaffade fler barn). Demografin har fler bottnar än produktionen.

I detta sammanhang har studien visat visst stöd för den tredje förklaringsmodellen, den kulturhistoriska. Mot slutet av 1800-talet kringbrusas slätten av en väckelserörelse med en tillbakablickande mentalitet. Ideal som vänder sig mot moderniteten börjar av olika skäl att omhuldas. I denna miljö verkar efterfrågan på barn inom familjen ha vidmakthållits samtidigt som den faller tillbaka i det omgivande samhället. Jag följde här Goldscheiders arbeten och betonade inte religionen som sådan så mycket som den roll den kan spela i ett samhälleligt sammanhang; hur den förmår vara en mobiliserade kraft i samhället och i vissa situationer befrämja vissa ideal. Inte kyrksamma kvinnor visar kring sekelskiftet 1900 ett modernt demografiskt beteende där barnafödandet koncentreras till äktenskapets början, så kallad *avbrytning* [*stopping*]. De kyrksamma följer vid samma tid däremot ett äldre mönster. De föder barn till de är omkring 40 år gamla, men med längre intervall mellan nedkomsterna, så kallad *utspridning* [*spacing*]. Även om det inte kan ges som en huvudförklaring till nedgången för fruktsamheten i stort, är de olika beteendena intressanta ur ett mentalitetshistoriskt perspektiv. De avslöjar olika attityder inom lokalsamhället till kvinnan och barnafödandet.

Fruksamheten inom äktenskapet bör sannolikt ges en sammansatt förklaring. Graden av osäkerhet huruvida barnen skulle överleva, familjens behov av arbetskraft och kulturella ideal kring moderskap och barnafödande har troligt

gen alla sin plats när fortplantningen i slutändan ska tolkas. David Levine och Sofia Kling tolkar fruktsamhetsnedgången i termer av hur stor barnaskara som blev respektabelt att ha, såväl för sig själva som för andra i lokalsamhället. En sådan attitydförändring kan kanske jämföras med hur det i dag blir alltmer accepterat att leva utan barn, en framväxande livsstil som inte uteslutande kan begripas mot en social och ekonomisk bakgrund.

Oavsett hur stor barnaskara som var respektabelt att ha, så var inte äktenskaplig fruktsamhet den centrala variabeln för att förklara de båda demografiska skoven på Dalbosläätten. Tvärtom var den äktenskapliga fruktsamheten tämligen stabil. Inte heller talar något för att antalet nedkomster inom äktenskapet skulle påverka välståndet i samhället, som vissa teoretiker menat. Folk fick det inte bättre på Dalbosläätten under 1800-talet genom att skaffa färre barn i förhållande till sina resurser, som Malthus (och Heckscher) trodde. Folk skaffade ungefär lika många barn som förut men fick det ändå bättre. Om tvärtom Godwins tanke stämmer, att folk skulle skaffa färre barn i takt med att de fick det bättre, så kunde det knappast visas inom ramen för den här undersökningsperioden. Den äktenskapliga fruktsamheten tycks inte vara det som bestämmer eller omedelbart bestäms av levnadsstandarden i samhället. Det ökande välmåendet på Dalbosläätten hade andra orsaker.

Vad som möjliggjorde ett ökat välståndsskapande var istället att betingelserna för jordbruket förändrades i grunden. På Dalbosläätten, liksom på andra håll, inte minst i Västsverige, fanns mycket goda nyodlingsmöjligheter. Men jorden kontrollerades av rådande institutioner inom byarna och arbetskraften bestod framför allt av de egna barnen och tjänstefolk. Sannolikt var detta en hämsko för en folkökning. Andra institutioner måste till för att produktionen och befolkningen skulle växa. Inte minst storskiftet av utmarken, vilka privatiserade allmänningarna, och förändrade förutsättningar för torp- och stugupplåtelse ter sig som katalysatorer i den processen. Genom den proletarisering som följde kunde fler händer hugga in i arbetet med att uppodla slätten och fler människor kunde äta sig mätta.

Att Dalbosläätten fick en starkare befolkningstillväxt än andra områden hänger enligt denna tolkning samman med en alldeles osedvanligt god tillgång på jord men också på den sociala strukturen. I utgångsläget präglades området i hög grad av självägande bönder. När väl ett jordskifte och en proletarisering blev verklighet var därmed effekten tvungen att bli större. Genom sin bondedominans och goda tillgång på jord fanns det så att säga mer energi uppbundet på Dalbosläätten än på annat håll. De institutionella förändringar som har betonats i den här studien så att säga förlöste sedan denna.

När i förloppet på Slättdal som befolkningstillväxt övergår i avfolkning är detta endast i en begränsad mening orsakat av att marknaden viker. Behovet att arbeta åt andra för tillgången på existensmedlen var snarare mer utbrett än tidigare. Genom att så många helt proletariserade hushåll fanns i området kom avfolkningen att bli kraftigare på Dalboslätten än på annat håll när nya möjligheter till bättre utkomststillfällen växte fram samtidigt som förhoppningen om att kunna komma över en gård hade försämrats i takt med en ökad medellivslängd för föräldragenerationen och alltjämt stora syskonskaror. De reserver av arbetskraft som driften på bondgårdarna krävde började alla sina: Först kvinnorna, sedan de obesuttna, senare barnen. Omställningen av driften under 1900-talet var sen och säkerligen inte utan svårigheter. Dråpslaget var framför allt av social art. Samhällets unga skingrades. Väckelsen kan ses som uttryck för den chockverkan som sammanbrottet utlöste. Man sökte vända samtiden ryggen och jaga fatt på något flyktat. Om 1800-talets första hälft i huvudsak visar på vilka triumfer marknadskrafterna kunde skapa, visar den senare delen att samma krafter också kunde leda till trauman.

Summary

IN THIS THESIS THE RELATIONSHIP BETWEEN the rapid economic and demographic development of agrarian Sweden during the 19th century is investigated. The area in focus is the Dalbo plain in the province of Dal in western Sweden. The period studied is the late 18th and onwards to the early 20th century.

In the 18th century, the area with an economy dominated by husbandry was turned into a centre of Swedish grain production. Bread conquered butter. Mainly oats was grown, the most moisture-resistant grain, well suited for former hay fields. More and more land was cultivated. Forests diminished. Meadows disappeared. Soon fields dominated the landscape.

Since more calories per land unit were produced, the Dalbo plain, which in the 18th century was characterised by severe mortality crises in years of crop failure, war or both, a few decades into the 19th century became increasingly healthier and rather prosperous. Farmhouses increased in size, the peasantry began to dress rather bourgeois and a new consumer behaviour was established.

Simultaneously, population growth was one of the highest in Sweden. The number of households increased as well as the size of the households. However, an ever more stratified society emerged with land-less at one end of the scale, peasants at the other and at the top there was room for a few big farmers, named »oats masters» [havrepatroner]. These were men who hailed from the peasantry and had successfully taken advantage of what the new era brought about.

To explain this transformation, this thesis examines institutional changes regarding land holding, viz. the enclosure of land held in common for grazing, as well as the organisation of labour, particularly the setting up of crofts and cottages.

In the late 18th century, common land for pasturing were divided at village or farm units. Although peasants dominated the investigated area, the tiny minority of nobles initiated enclosure projects. Due to uncertain property rights and strongly established use rights, the process had to be pushed forward by state authority. Disputes, protests, civil disobedience and sometimes even riots followed. But the hefty costs that accompanied appeals in court were probably more than most peasants could handle. The result was a gradual

encroachment of the commons by private ownership, which created prerogatives for the rapid cultivation that followed.

Simultaneously, the principle of a »free« labour market was introduced. Still in the 18th century, the all but one labour supply available to peasants in the area, apart from family members, were servants. However, in the expanding economy of the 19th century newly settled crofters and day labourers could be hired at seasonal peaks in the labour demand as well as for investment work, such as land reclamation. However, the labour resource in question only became possible after the enclosure of the commons and a change of legislation that allowed peasants to lease out land without eventually neither losing sovereignty of the land piece in question nor the right to tax it. The latter was a right that had hitherto only been held by state and nobility. New institutions of property and new class relations thus set the investigated area on course towards a market economy in which the two processes population growth and land reclamation were interdependent.

However, the risky side of being increasingly dependent on the market was soon to be seen. When American and Russian grain flooded the European market from about 1880, oats from the Dalbo plain was no longer competitive. Even more devastating was the fact that new opportunities began to emerge in America and in urban Sweden for the land-less and the young, especially the young women. Mass emigration followed, which in this study is given a social psychological interpretation. Among peasants, life expectancy had increased substantially during the 19th century. Thus, their children had to wait longer for a farm to become vacant. Due to a large number of brothers and sisters, such a waiting might even be in vain. At the same time there were hardly any attractive opportunities for them in the area. Society had become sharply polarised between peasants and land-less and a life among the latter was probably not much of an option for a peasant child. Increasingly, the agriculture was based on self-exploitation as family members had to compensate for long-gone farmhands, maids and day labourers. The lack of labour seems to have contributed quite heavily to a process of mechanisation and an increased production of meat, cheese and butter.

A key aspect of the thesis is to closely examine the relationship between production and reproduction. Using church records, the life history of over fifteen hundred families in Grinstad parish are reconstructed. By combining this material with other sources, such as tax and communion registers, it is possible to study the impact on socio-economic and cultural conditions, respectively, over demographic behaviour.

The results reveal that the population growth in the early 19th century mainly was due to a rise in marriage frequency. In this respect, enclosure of

the commons seems to have led to a pull-effect. In-migration was substantial, an increasing number of couples could marry and at a rather young age (e.g. at 23 years of age for peasant wives), in spite of an ever lower mortality rate. Some small indications of birth control are discernible among peasant families, paradoxically, the group with the highest marital fertility.

However, population growth was halted in the 1860s and from around 1880 depopulation followed. This, in turn, was caused by a significant drop in the marriage rate and a substantial rise in the marriage age. Only later, at the start of the 20th century, marriage fertility began to fall. If the indications of birth control in the early 19th century was of the kind where fertility was somewhat checked by the lengthening or shortening of the intervals between births, the strategy at use around 1900 was that of stopping, i.e. concentrating births wholly to the beginning of marriage.

However, the difference regarding marital fertility between social groups was small. Thus, the relationship between economy and demography has to be described as somewhat complex. The demographic variables migration, marriage rate and marriage age seem to more obviously reflect economic development, while marriage fertility, in this respect, seems more independent. One such interpretation was enhanced by indications of an influence of cultural factors on marriage fertility.

The behaviour of stopping could be observed most distinctly among families who secularised early, a group which in fact comprised a majority of peasants. Thus, the orthodox Lutheran church, which at the time was rather influential in the area, seems to have had an impact on demographic behaviour as well. Probably unintentionally, its celebration of the virtuous mother and children as a blessing may have contributed to delaying fertility decline.

Thus, the end of the investigated period was an era of contrast. »Traditional» features were preserved and perhaps even strengthened, while »modern» ideas and phenomena also influenced the Dalbo plain as the area was ever wider drawn into a globalised economy of free movement of resources, capital and people.

Bilaga. Förekomsten av amning i Grinstad

AMMADE KVINNOR I GRINSTAD SINA BARN? Ett indicium på detta är att studera spädbarnsdödlighetens nivå respektive struktur. Ett barn som inte ammas löpte större risk att dö i tider där det var svårt att hålla en mer klinisk hygien. Bröstmjölken är desutom bakteriedödande. En första observation bör därför vara att jämföra Grinstad med ett icke-ammande område, Nedertorneå, samt ett ammande, Dala.¹ I tabell 5.6 redovisas spädbarnsdödligheten i dessa båda socknar samt Grinstad.

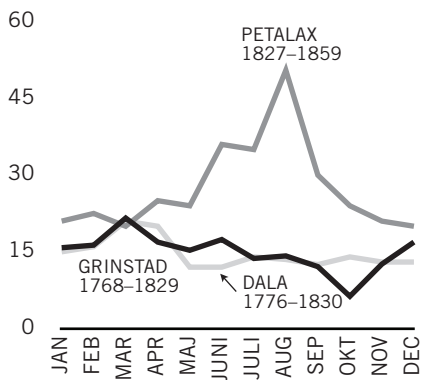
TABELL 14.1 Döda före 1 års ålder per 1000 levande födda i några områden

Dala 1775–1830	185
Grinstad 1768–1829	179
Nedertorneå 1820–1844	350

Källa: Nedertorneå: Brändström s. 81f, tab. 5; Dala: Ahlberger–Winberg 1987 s. 362; Grinstad: Se tab. 11.1.

Det faller i ögonen att dödligheten är väsentligt lägre i det ammande området Dala än i Nedertorneå och som synes ligger Grinstads spädbarnsdödlighet i nivå med den i Dala och långt under den i Nedertorneå. Detta talar för att amningen var lika utbredd i Grinstad som i Dala. De områden där barnen inte amrades hade vidare en väsentligt

Diagram 14.1 Döda per tusen levande födda. Årlig fördelning. Olika områden

Källa: P. & D.: Ahlberger–Winberg 1987 s. 365; Gr.: Se tab. 11.1.

högre spädbarnsdödlighet under sommaren än resten av året. Förklaringen är att dessa månader var röttnader. Det var svårare att hålla en god hygien. Kom mjölken kunde surna. Dihornen kunde angripas av bakterier. Detta medförde att barn som inte amrades löpte särskilt stor risk att dö under sommaren jämfört med vintern. Studeras dödligheten före ett års ålder fördelade på årets månader i Grinstad tillsammans med ett icke-ammande område, i detta fallet Petalax i Österbotten, och det ammande Dala framträder följande resultat, se diagram 14.1.

I Dala och Grinstad är dödligheten förhållandevis jämnt utspridd över året. Någon uppgång under sommaren kan inte iaktas. Tvärtom stiger dödligheten bland barn i stället något under vintern.

I Petalax däremot är spädbarnsdödligheten synnerligen samlad till månaderna juni,

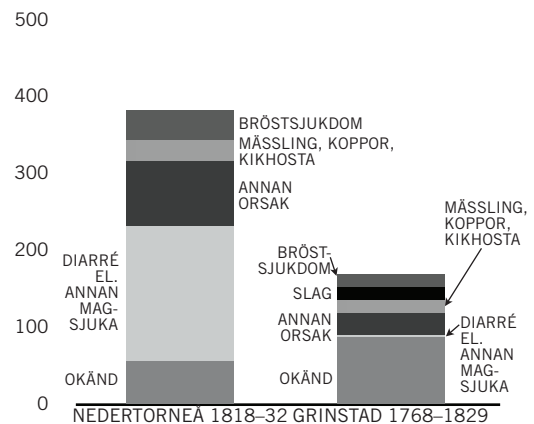
¹ Brändström 1984 (Nedertorneå); Ahlberger & Winberg 1987 s. 357–382 (Dala)

juli, augusti och september. Socknens barndödlighet är faktiskt någorlunda i nivå med Grinstad och Dala. Även denna undersökning talar alltså för att amningen var utbredd i Grinstad.

Ett tredje metod är att studera den av prästen angivna dödsorsaken för spädbarn.¹ En källkritisk aspekt är att prästen tolkade symptomen inte som utbildad läkare utan som lekman. Det som låg till grund för hans kategorisering kan vidare endast ha varit särskilt märkbara symptom, vilket förmodligen var särskilt oklart vid död i späd ålder. Ofta stod säkerligen prästen lika frågande som andra inför döden i dessa fall. De dödsorsaker som i detta sammanhang är av intresse är emellertid magsjukdomar och diarréer. Att konstatera denna dödsorsak vållade knappast prästen några svårigheter. Anledningen till intresset för dessa sjukdomar är att de troligen var orsakade av att spädbarnen matades med mat som deras magar inte klarade av. En hög förekomst av sådana dödsorsaker talar för att amningen inte var särskilt utbredd.

I diagram 14.2 studeras Grinstad samt det icke-ammande Nedertorneå. Av diagrammet framgår att dödligheten i magåkommor är liten i Grinstad, och närmast försumbar jämförd med Nedertorneå. I det sistnämnda området dominerar den stort som dödsorsak. I Grinstad är istället den övervägande dödsorsaken klassificerad som okänd. Det är naturligtvis inte lätt att veta vad som döljer sig bakom en sådan rubrik. Enligt Tommy Bengtssons studie av Västanfors socken i Bergslagen representerade den många gånger vad prästen klassificerade som »håll och styng» vilket troligen motsvarar lunginflammation eller liknande.² Men förstås är en rad olika orsaker som missbildningar, förlossningsskador, undernäring och infektioner också tänkbara. Däremot är det mindre sannolikt att diarréer eller annan magsjuka skulle förekomma särskilt ymnigt i denna grupp, vilka prästen lättare borde ha kunnat konstatera. Av de kända dödsorsakerna till spädbarnens död dominerar således i Grinstad olika infektioner, vilket möjligen kan förklara den något högre nivån för spädbarnsdödligheten under vintern. Även denna undersökning talar för utbredd amning i socknen.³

Diagram 14.2 Spädbarnsdödligheten i olika sjukdomar. Olika områden. %.

Källa: Grinstad: Se tab. 11.1.; Nedertorneå: Brändström 1984

¹ Det följande resonemanget om dödsorsaker bygger på Brändström 1984.

² T Bengtsson 1988.

³ Någon skillnad mellan sociala grupper har ovan inte studerats. Så har dock gjorts för Dala och Örby där någon sådan inte kunde iakttas. Båda grupperna uppskattades ha ammat sina barn i samma utsträckning. Genom att nivån och strukturen för spädbarnsdödligheten i Grinstad så väl sammanfaller med Dalas finns inte heller för Grinstads del något skäl att tro att bönder eller obesuttna ammade barnen i väsentligt större eller mindre utsträckning än någon annan.

Referenser

Förkortningar

ak. avh.	Akademisk avhandling
BiSOS	Bidrag till Sveriges Officiella Statistik
bil.	Bilaga
bd	Band
Bo.	Bolstad
Bou.	Bouppteckning
Br.	Brålanda
dsm	Daler silvermynt (=32 öre=1/6 Rdr sp)
DAG	Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet, Göteborg
DDSS	Demografisk Databas Södra Sverige
DFHF	Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund
ELA	Elfsborgs Läns Annonsblad
Er.	Erikstad
EU	Etnologiska Uppteckningar, Nordiska museet, Stockholm
f(f).	Följande sida(-or)
FK	Finanskommittén, Riksarkivet
IFGH	Institutet för Folklore vid Göteborgs Högskola, folkminnesuppteckningar (nu hos DAG)
Ge.	Gestad
GLA	Göteborgs landsarkiv
Gr.	Grinstad
ha	Hektar
hd	Härad
HR	Häradsrätt
HT	Höstting
ibid	»På samma ställe» (dvs. samma anförda källa)
idem	»Samma» (dvs. samma anförda författare)
lisp.	Lispund (=8,5 kg)
kld	Kappland (=1/32 tld)
LMA	Lantmäterimyndighetens arkiv
LSA	Lantmäteristyrelsens arkiv
LUKA	Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv
markp.	Markpund/pund (=20 marker=1 skålp.)
mtl	Mantal
N	Antal
Ne	Nötkreatursenheter (1 häst=1,5 Ne; 1 unghäst=0,75 Ne; 1 nötkreatur=1 Ne; 1 ungnöt=0,5 Ne; 1 svin=0,25 Ne samt 1 får=0,1 Ne)

M	Medelvärde/genomsnitt
MF	Melleruds församlingshem
RA	Riksarkivet, Stockholm
Rdr b:o	Riksdaler banco (=48 sk b:o=1,5 Rdr rgs)
Rdr rmt	Riksdaler riksmünt (=48 sk rmt=1 Rdr rgs=1 kr=100 öre)
Rdr sp	Riksdaler specie (=48 sk sp=2 2/3 Rdr b:o=4 Rdr rgs)
Rdr rgs	Riksdaler riksgälds (=48 sk rgs=2/3 Rdr b:o=1 Rdr rmt=1/4 Rdr sp)
red.	Redaktion/redaktör
rst	Rundstycken (=1/12 sk)
S:a	Summa
SAOB	Svenska Akademiens Ordbok
sk	Skilling (1 skilling=1/48 Rdr)
skepp.	Skeppund (=170 kg=20 lispund=400 skålpund)
skålp.	Skålpund/pund (=0,43 kg)
sn	Socken
SD	Ting med särskild tillförordnad domare
SOS	Sveriges Officiella Statistik
SOU	Statens Offentliga Utredningar
ST	Sommarting
SVAR	Svensk arkivinformation, avdelning inom Riksarkivet
tld	Tunnland (=32 kappland=0,4936 hektar)
tn	Tunna (=147 liter=6 skäppor=32 kappar=2 spannar=50 kannor)
tr.	Tryckt
UO	Undersökningsområdet
VT	Vinterting

I. Opublicerade källor

Riksarkivet, Stockholm, RA

1858 års finanskommitté
inkomna handlingar

Statistiska centralbyrån
primärmaterial till mejeristatistik 1916, 1930 och 1948

Nordiska muséets arkiv, Stockholm
Etnologiska uppteckningar

Landsarkivet i Göteborg, GLA

Länsstyrelsen i Älvsborgs län, landskontoret
allmänna kungörelser

jordböcker
mantalslängder
taxeringslängder

Häradsskrivaren i Sundal
mantalslängder

Häradsrätten i Nordal
bouppteckningar

Häradsrätten i Sundal
bouppteckningar
konkursprotokoll
konkursdiarier
protokoll vid lagtima ting
protokoll vid urtima ting
Häradsrätten i Vedbo
bouppteckningar
Kronofogden i Sundal
underlag till femårsberättelser
Bolstad församling
begravningsböcker
dopböcker
församlingsböcker
husförhörslängder
statistiska tabeller
sockenstämmoprotokoll
vigselböcker
Brålanda församling
statistiska tabeller
Erikstad församling
statistiska tabeller
Frändefors församling
statistiska tabeller
Gestad församling
begravningsböcker
dopböcker
husförhörslängder
statistiska tabeller
vigselböcker
Grinstad församling
begravningsböcker
dopböcker
husförhörslängder
in- och utflyttningslängder
statistiska tabeller
vigselböcker
Sundals-Ryrs församling
begravningsböcker
statistiska tabeller
Färgelanda församling
statistiska tabeller
Järns församling
begravningsböcker
dopböcker

husförhörlängder
in- och utflyttningslängder
vigselböcker
Holms församling
husförhörlängder
Holms församlingshem, Mellerud
Grinstad kyrkoarkiv
församlingsböcker
kommunionlängder
Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet, Göteborg
Institutet för folklöre vid Göteborgs Högskola
folkminnesuppteckningar
Sjömanshuset i Vänersborg
rullor
Lantmäteriverket [www.historiskakartor.lantmateriet.se] [2013-03-11]
Lantmäterimyndighetens arkiv, LMA
lantmäteriakter
lantmäterikartor
Lantmäteristyrelsens arkiv, LSA
lantmäteriakter
lantmäterikartor
Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbunds bildarkiv, DFHF
fotografier
Sammandrag av Sundals härads domböcker, 1731-1750 (Bertil & Ulla Johanssons
opubl. excerpter)
Svensk arkivinformation, SVAR, RA [www.svar.ra.se] [2013-03-11]
kyrkoböcker
Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv, LUKA
folkminnesuppteckningar kring kyrklig sed

II. Publicerade källor

Bidrag till Sveriges Officiella Statistik, BiSOS

- A. Befolkningsstatistik
- F. Utrikeshandel och sjöfart
- M. Kungl. befallningshafvandes femårsberättelser
- N. Jordbruk och boskapsskötsel

Kungl. ortnamnskommissionen

- Ortnamnen i Älvsborgs län. D. 15. Nordals härad.* Stockholm, Norstedt 1911.
- Ortnamnen i Älvsborgs län. D. 16. Sundals härad.* Stockholm, Norstedt 1910.

Häradsrätten i Sundal

- Ur Sundals härads domböcker. 1613-1699* (red. C. Zakariasson) 1980.
- Ur Sundals härads domböcker. 1700-1730. Efter Anders Edestams excerpter bearbetade och kompletterade av Elsa Sjö Dahl* Färgelanda, Dalslands fornminnes- och hembygdsförb. 1995.

Kartor och kartakter

Generalstabens karta 1843 (Blad: Mellerud J243-52-1).

Häradsekonomiska kartan över Älvsborgs län 1890-97.

Beskrifning till kartan öfver Sundals härad, Elfsborgs län Stockholm, Rikets ekonomiska kartverk 1894.

Kommunkarta över Sverige (Generalstabens litografiska anstalts förlag, Stockholm) 1941.

Ekonomiska kartan över Älvsborgs län ca. 1960-65.

Sveriges Officiella Statistik, SOS

A. Befolkning

J. Jord- och skogsbruk, fiske

Samlingsvolym

Befolkningsutvecklingen under 250 år (publ. 1999)

[http://www.scb.se/Grupp/Hitta_statistik/Historisk_statistik/_Dokument/Befolkningsutvecklingen_under_250_ar_Historisk_statistik_1700talet_1800talet_1900talet.pdf] [2013-03-11]

Historisk statistik för Sverige. 1, Befolkning 1720-1950 (publ. 1955).

Historisk statistik för Sverige. 2, Väderlek, lantmäteri, Jordbruk, skogsbruk, fiske t.o.m. år 1955 (publ. 1959).

Statistisk årsbok

Statistisk årsbok för Sverige 1930.

Tidningar och tidskrifter

Tidning för Wenersborgs stad och län, Vänersborg 1848-98.

[<http://magasin.kb.se:8080/searchinterface/title.jsp?id=kb:70301>] [2013-03-11]

Tabellverket på nätet

[<http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk/Start>] [2013-03-11]

Statistiska tabeller

Ordböcker

Bergman, Gösta *Ord med historia. Etymologisk ordbok med över 2500 ord och deras ursprung* Stockholm, Prisma 2005.

Hellquist, Elof *Svensk etymologisk ordbok* Lund 1922.

Rietz, Johan Ernst *Svenskt dialektlexikon. Ordbok över det svenska allmogespråket* (1867) Lund, Gleerup 1962.

Ordbok över svenska språket. Utg. av Svenska Akademien Lund, Gleerups (distr.) 1893- [=SAOB].

SAOB, se *Ordbok över svenska språket*.

Förteckning över äldre sjukdomsnamn med förklaringar

Demografisk Databas Södra Sverige (klicka »hjälpmedel», därefter »dödsorsaker»)

[[http://www.ddss.nu/\(S\(3y3ehoeckczgcc55shutnvqg\)\)/swedish/default.aspx](http://www.ddss.nu/(S(3y3ehoeckczgcc55shutnvqg))/swedish/default.aspx)] [2013-03-11]

Prisomräknare

[www.historia.se] (ansv. utg. Rodney Edvinsson) [2013-03-11]

Förteckning över äldre mått

Lindstedt, Karl *Svenska meterboken*. Stockholm, Hjalmar Linnströms förlag 1883.

Carlsson, Albert W. *Med mått mätt. Svenska och utländska mått genom tiderna*. Stockholm, LT 1997.

III. Litteratur

- Aarsrud, Christian, *Att upptäcka ett landskap. Dalsland genom kulturhistorien*. Vänersborg, Vänersborgs museum 2004.
- Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland*. Red. Catharina Mascher. Göteborg, Länsstyrelsen i Västra Götaland 2002.
- Ahlberger, Christer, *Konsumtionsrevolutionen*. Göteborg 1996.
- *Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790–1850*. Ak. avh. Göteborgs univ. Göteborg 1988.
- & Winberg, Christer, »Biologi, medvetet handlande och struktur. En studie i amning, spädbarnsdödlighet och fruktsamhet i två västsvenska samhällen», i *Historisk Tidskrift* 1987, nr 3, s. 357–382.
- Allen, Robert C., *Enclosure and the Yeoman. The agricultural development of the South Midlands, 1450–1850*. Oxford, Oxford University Press 1992.
- Andersson, Samuel, *Prostens åhörare. En berättelse om kyrkofromhet på Dal under L. M. Engström-epoken*. Stockholm, Författares bokmaskin 1987.
- Andersson, Thor, *Bullarbygdens avfolkning*. Uddevalla, Hallmans bokh. 1922.
- Andorka, Rudolf, »Bara ett barn», i *Forskning och framsteg* 1977, nr 5–6 s. 82–85.
- Ankarloo, Bengt, »Agriculture and Women's Work. Direction of Change in the West», i *Journal of Family History*. 1979, vol. 4, nr 2, s. 111–120.
- Apenes, Georg & Dyrhaug, Tore, *Tyttebærkrigen. Det norske feltog i Sverige 1788*. Oslo, Aschehoug 1988.
- Arena, Richard & Romani, Paul-Marie, »Schumpeter on entrepreneurship», i *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics. Economic development and institutional change*. Red. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer. London, Routledge 2002 s. 167–183.
- Ariés, Phillipe, »Two successive motives for birth control», i *Population and Development Review* 1980 vol. 6, nr 4, s. 645–650.
- Asplund, Johan, *Tid, rum, individ och kollektiv*. Stockholm, LiberFörlag 1983.
- Attman, Artur *Göteborgs stadsfullmäktige 1863–1962. Del 1. Göteborg 1863–1913*. Göteborg 1963.
- Bebel, August, *Woman under Socialism*. New York 1970 (på tyska 1879).
- Bengtsson, Tommy, »Sveriges befolkning, Myter och verklighet», i *Äventyret Sverige*. Red. Birgitta Furuhausen. Stockholm, Utbildningsradion 1993.
- *Den demografiska utvecklingen i de nordiska länderna 1720–1914*. Lund papers in economic history 1992.
- Berg, Nils H., »Dalboböndernas stadsfärder kunde förr vara vädliga», i *Elfsborgs läns allehanda* 23/1 1982.
- Berg, Nils H., »En svunnen tid i Sjöskogen. Vassbärgning nödvändigt», i *Elfsborgs läns allehanda* 31/7 1980.
- Bergfalk, Pehr Erik, *Om svenska jordens beskattning, till och med början af 17:de århundradet*. Uppsala, Palmblad 1832.
- Bergman, Emanuel, »Nödåren på Dal 1868–1869», i *Hembygden* 1924, s. 35–39.
- Bengtsson, Tommy, »Den demografiska utvecklingen i de nordiska länderna 1720–1914», i *Lund papers in economic history*. 1992.
- »Mortality and causes of death in Västanfors parish, Sweden, 1700–1925», i *Society, health and population during the demographic transition*. Umeå 1988.

- Berkner, Lutz, »The stem family and the development Cycle of the Peasant Household. An Eighteenth Century Austrian Example», i *The American Historical Review* 1972, vol. 77 nr 2 s. 398–418.
- Billor, Pete P. A., »Birth-control in the west in the thirteenth and early fourteenth centuries», i *Past & Present*. 1982, vol. 94, nr 1, s. 3–26.
- Bloch, Marc, *French Rural Society*. University of California Press 1966 (på franska 1931).
- Bloom, David E.; Canning, D. & Sevilla, J., *The demographic dividend. A new perspective on the economic consequences of population change*. Santa Monica, Rand 2003.
- Blom, Ida, *Barnebegrensning – synd eller sunn fornuft*. Bergen, Universitetsforlaget 1980.
- Boal, Iain, *Feast and Famine. A Conversation with Iain Boal on scarcity, catastrophe and enclosure*, Jan. 2006. <http://www.commoner.org.uk/feastandfamine.htm> [2013-03-11]
- Bohman, Stefan m. fl., »Oss arma folk att plåga...». *Skiftet i Västgötabygn Kungslena*. Stockholm, Ordfront/Arkivet för folkets historia 1976.
- Bohman, Stina, *Omsorg om livet. Spädbarnsdödlighetens förändring i Ådalen under 1800-talet*. Ak. avh. Uppsala univ. Uppsala 2010.
- Boqvist, Agneta, *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850-1950*. Ak. avh. Lunds univ. Lund, LiberLäromedel/Gleerup 1978.
- Boserup, Ester, *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt*. Lund, Liberläromedel 1977.
- *Woman's role in economic development*. London, Earthscan 2007.
- Botin, Anders af, *Beskrifning om svenska hemman och jorda-gods*. Stockholm 1755–6.
- Boyle, James, »Fencing off ideas: enclosure & the disappearance of the public domain», i *Daedalus*. 2002, vol. 13, nr 2, s. 13–25.
- Brenner, Robert, »The origins of capitalist development. A critique of neo-Smithian Marxism», i *New Left Review*. 1977, I/104, s. 25–92.
- Bringéus, Nils-Arvid, *Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning*. Lund 1963.
- Browallius, Johan, *Tankar om svenska folkbristen, med vederbörandes samtycke, under ... Johan Kraftmans inseende, till allmän granskning framstälde uti Åbo academies öfre lärosal, den 27. novembr. f. m. 1756. af Johan Browallius, österbottninge*. Ak. avh. Åbo akademi. Åbo 1756.
- Brusewitz, Axel, *Bygdeundersökningar. 4. Sundals, Nordals och Valbo härader*. Stockholm 1909. [=Emigrationsutredningen, bil. VIII]
- Bräländaboken. Brälända, Gestad och Sundals-Ryr. Tre socknar på Dal*. Red. Bertil Johansson. Brälända 1975–1984.
- Brändström, Anders, »De kärlekslösa mödrarna». *Spädbarnsdödligheten i Sverige under 1800-talet med särskild hänsyn till Nedertorneå*. Ak. avh. Umeå univ. Umeå 1984.
- Bäck, Kalle, *Bondeopposition och bondeflytande. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*. Ak. avh. Stockholms univ. Stockholm 1984.
- *Början till slutet. Laga skiftet och torpbebyggelsen i Östergötland 1827-65*. Borensberg, Noteria 1992.
- Caffentzis, G. m. fl., »The New Enclosures», i *Midnight Notes*. 1990 nr 10. [<http://www.midnightnotes.org/pdfnewenc1.pdf>] [2013-03-11]
- Caldwell, John C., »Toward a restatement of demographic transition theory», i *Population and Development Review*. 1976, vol. 2, nr 3/4, s. 321–366.
- Carlsson, Gösta, »The Decline of Fertility: Innovation or Adjustment Process», i *Population Studies*. 1966, vol. 20, nr 2, s. 149–174.
- Carlsson, Sten, »Från familjeutvandring till ensamutvandring. En utvecklingslinje i den svenska emigrationens historia», i *Emigrationer. En bok till Vilhelm Moberg* 20.8.1968. Red. Magnus von Platen. Stockholm, Bonnier 1968.
- Chang, Ha Joon, *Bad Samaritans. The myth of free trade and the secret history of capitalism*. New York, Bloomsbury Press 2008.

- Cipolla, Carlo M., *The Economic History of the World Population*. Hammondsworth, Penguin 1978.
- Coale, Ansley J. & Hoover, Edgar M., *Population Growth and Economic Development in Low In-Come Countries. A case study of India's prospects*. Princeton University Press, 1958.
- Connelid, Pär, »Halländskt odlingslandskap under tusen år i historisk-geografisk belysning», i *Från Absalom till Järnmölle och Galtabäck*. Red. Sven-Olof Olsson. Halmstad 1997, s. 68–93.
- *Åsnebyn i Holms socken – en dalsländsk landskapshistoria*. Opubl. rapport 2000.
- De Geer, Erik, »Emigrationen i Västsverige i slutet av 1800-talet», i *Ymer*. 1959, s. 194–223.
- Demsetz, H., »Towards a Theory of Property Rights», i *The American Economic Review*. 1967, nr 57, s. 347–359.
- Djurfeldt, Göran, *Gods och gårdar, Jordbruket i sociologiskt perspektiv*. Lund, Arkiv 1994.
- Dribe, Martin, *Liv och rörelse. Familj och flyttningar i 1800-talets svenska bondesamhälle*. Hedemora, Gidlund 2003.
- Easterlin, Richard A. & Crimmins, Eileen M., *The Fertility Revolution. A Supply and Demand Analysis*. Chicago, Univ. of Chicago Press 1985.
- Edestam, Anders, »Dalsland och Amerikaemigrationen», i *Hembygden*. 1966, s. 13–20.
- »Dalslands folkmängd år 1880 och år 1950», i *Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution*. 1955, s. 157–198.
- »Dalslands jordbruk under 400 år. Några konturer», i *Hembygden*. 1960, s. 4–38.
- »En dalslandsbygd för femtio år sedan och nu. Studier över torpbebyggelsen och dess förförsvinnande», i *Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution*. 1928, s. 52–68.
- *Karlstads stifts herdaminne från medeltiden till våra dagar. 5. Norra Dals kontrakt. Södra Dals kontrakt. Västra Dals kontrakt*. Karlstad 1973.
- Edin, Karl Arvid, »Studier i svensk fruktsamhetsstatistik», i *Ekonomisk Tidsskrift*. 1915, s. 251–304.
- Edlund, Lena, »Sex and the City», i *Scandinavian Journal of Economics*. 2005, vol. 107, nr 1, s. 25–44.
- Edman, Stefan, *Röster från skogen. Människor och natur på Bredfjället*. Karlstad, Votum 2010.
- Ehrlich, Paul, *The Population Bomb. Population control or race to oblivion?* Selig 1972.
- Ekdahl, Niklas, »Allmänningarnas tragedi», i *Dagens Nyheter*. 30/11 2008.
- Ekström, Per Olof, *Sommardansen*. Stockholm, Lantbruksförb:s tidskr 1949.
- Elander, Nils, »Trafikförvaltningarna Göteborg-Stockholm-Gävle och Göteborg-Dalarna-Gävle», i *Minnesskrift utg. av Trafikförvaltningen Göteborg-Dalarna-Gävle*. Red. Olof Jonasson. Göteborg 1949.
- Elgeskog, Valter, *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. En agrarhistorisk studie*. Stockholm, LT 1945.
- Elmroth, Ingvar, *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900*. Lund, LiberLäromedel/Gleerup 1981.
- Emigrationsutredningen, bil. V*, se Sundbärg, Gustav 1910.
- , *bil. VIII*, se Brusewitz, Axel 1909.
- , *bil. IX*, Se Wohlin, Nils 1909.
- , *bil. XI*, Se Wohlin, Nils 1908.
- Engström, Carl, »Himmel och havrejord. Skildringar från Dal», i *Hembygden*. 1949, s. 106–116 (i org. 1885).

- Enochsson, Ernst, *Den kyrkliga seden, med särskild hänsyn till Västerås stift*. Stockholm, Svenska kyrkans diakonisty. 1949.
- Eriksson, Inger & Rogers, John, *Rural Labor and Population Change. Social and demographic developments in east-central Sweden during the nineteenth century*. Ak. Avh. Uppsala univ. Uppsala 1977.
- Erixon, Sigurd, »En bys insignier och instrument», i *Svenska kulturbilder I* 1929, s. 95–107.
- Espenshade, Tom, *How Many Children Does It Take to Replace Their Parents? Variation in Replacement Fertility as an Indicator of Child Survival and Gender Status*. Paper 2006. [<http://paa2006.princeton.edu/download.aspx?submissionId=60125>] [2013-03-11]
- Esping-Andersen, Gøsta, *When Mothers Work and Fathers Care*. Paper 2005. [<http://repositorio.upf.edu/bitstream/handle/102030/272/DEMOSOC5.pdf?sequence=1>] [2013-03-11]
- Fischer, Kate, » »She was quite satisfied with the arrangements I made». Gender and Birth Control in Britain 1920–1950», i *Past & Present*. 2000, nr 169, s. 161–193.
- Flygare, Irene, *Generation och kontinuitet. Familj jordbruket i två svenska slätbygder under 1900-talet*. Ak. Avh. Uppsala univ. Uppsala 1999.
- Forsell, Carl af, *Statistik över Sverige, grundad på offentliga handlingar*. Rediviva 1978 (i org. 1833).
- Frandsen, K. E., »The Field System of Southern Scandinavia in the 17th Century. A Comparative analysis», i *Geografiska Annaler*. 1988, vol 70B, s. 117–121.
- Fridlitzius, Gunnar, »Agricultural Productivity, Trade, and Urban Growth during the Phase of Commercialization of the Swedish Economy, 1810–1870», i *Urbanization in history. A process of dynamic interactions*. Red. Ad van der Woude. 1990, s. 113–133.
- »Population, Enclosure and Property Rights», i *Economy and History*. 1979, vol. XXII:1, s. 3–37.
- »Some New Aspects on Swedish Population Growth», i *Economy and History*. 1975, vol. XXII, nr 1, s. 3–37.
- *Swedish corn export in the free trade era. Patterns in the oats trade 1850–1880*. Ak. avh. Lunds univ. Lund, Gleerup 1957.
- »The mortality decline in the first phase of the demographic transition. Swedish experiences», i *Pre-industrial population change. The mortality decline and short-term population movements*. Lund 1984 s. 71–114.
- & Ohlsson, Rolf, »Mortality patterns in Sweden 1751–1802», i *Pre-industrial population change. The mortality decline and short-term population movements*. Lund 1984, s. 299–328.
- Friedlander, Dov; Okun, Barbara S. & Segal, Sharon, »The Demographic Transition Then and Now: Processes, Perspectives, and Analyses», i *Journal of Family History*. 1999, vol. 24, nr 4, s. 493–533.
- Friedmann, Harriet, »Feeding the Empire: The Pathologies of Globalized Agriculture», i *Socialist Register*. 2005, vol. 41, s. 124–143.
- »The Political Economy of Food: a Global Crisis», i *New Left Review*. 1993, nr 1, s. 29–57.
- Frykman, Jonas & Lövgren, Orvar, *Den kultiverade människan*. Lund, LiberLäromedel 1979
- Gadd, Carl-Johan, *Det svenska jordbrukets historia. Bd 3. Den agrara revolutionen*. Stockholm, Natur och kultur/LT 2000.
- »Jordbruksteknisk förändring i Sverige under 1700- och 1800-talen. Regionala aspekter», i *En föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning*. Göteborg, Humanistiska fakulteten, Univ. 1998, s. 83–228

- *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860*. Ak. avh. Göteborgs univ. Göteborg 1983.
- *Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400-1860*. Göteborg 1991.
- & Johansen, Hans C., »Scandinavia, 1750-2000», i *Rural economy and society in North-western Europe*, 500-2000. Brepols publishers, 2011.
- Gardarsdóttir, Ólöf, *Saving the Child. Regional, cultural and social aspects of the infant mortality decline in Iceland, 1770-1920*. Ak. avh. umeå univ. Umeå 2002.
- Gaunt, David »Familj, hushåll och arbetsintensitet. En tolkning av demografiska variationer i 1600- och 1700-talens Sverige», i *Scandia*. 1976, vol. 42, nr 1, s. 32-59.
- »Family planning and the pre-industrial society. Some Swedish Evidence», i *Aristocrats, farmers, proletarians. Essays in Swedish demographic history*. Stockholm, Esselte 1973, s 28-59.
- Godwin, William, *Enquiry Concerning Political Justice*. Kitchener, Ont., Batoche 2001 (i org. 1793).
- Goldscheider, Calvin, *Population, Modernization and Social Structure*. Boston, Little, Brown and Company 1971.
- Goode, William J., *World Revolutions and Family Patterns*. London 1963.
- Goody, Jack, »Inheritance, property and women. Some comparative considerations», i *Family & Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800*. Red. Jack Goody, Joan Thirsk & E. P. Thompson. Cambridge, Past & Present Publications 1976, s. 10-36.
- *The European family. An historico-anthropological essay*. Oxford, Blackwell 2000.
- *The theft of history*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- Granér, Staffan, *Samhåvd och rågång. Om egendomsrelationer, ägoskiften och marknadsintegration i en värmländsk skogsbygd 1630-1750*. Ak. avh. Göteborgs univ. Göteborg 2002.
- Grimberg, Carl, *Svenska folkets underbara öden. VI Frihetstidens höjdpunkt och slut 1739-1772*. Stockholm, Norstedt 1920.
- Gustafsson, Berndt, *Manligt - kvinnligt - kyrkligt i 1800-talets svenska folkliv*. Stockholm, Sv. kyrkans diakonistyr. bokförlag 1956.
- Gustavsson, Anders, »Kyrktagningsstedens upplösning i Göteborgs stift», i *Varbergs Museum Årsbok*. 1972, s. 35-82.
- Hagberg, Axel, *Bankkrishantering. Aktörer, marknad och stat*. Ak. avh. Stockholm, Handelshögskolan. Stockholm 2007.
- Hagner, J. R., »Inflytandet från Schartau», i *Karlstads stift i ord och bild*. Red. Erik Palin. Stockholm, Idun 1952.
- Hajnal, John, »European Marriage Patterns in Perspective», i *Population in History*. Red. D. V. Glass & D. E. C. Eversley. London, E. Arnold 1965, s. 101-143.
- »Two kinds of pre-industrial household formation systems», i *Family forms in historic Europe*. Red. Richard Wall, Jean Robin & Peter Laslett. Cambridge 1983, s. 65-104.
- Hale, Frederick, »The ›Swedish sin‹ or Agrarian popular policy? Per Olof Ekström's Sommardansen», i *Scandinavica*. 2001, nr 40, s. 263-284.
- Hallén, Per, *Jordbruksteknik i bouppteckningarna. En undersökning av tre pastorat i Älvsborgs län*. Opubl. C-uppsats vid ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs Universitet, vt 1994.
- Hammond, John L & Barbara, *The Village Labourer. 1760-1832. A study in the government of England before the reform bill*. London, Longman 1966 (i org. 1911)
- Hanssen, Börje, *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Ak. avh. Stockholms univ. Stockholm, LT 1952.

- Hardin, Garrett, »The Tragedy of the Commons», i *Science*. 1968, vol. 162, nr 3859, s. 1243–1248. [<http://www.sciencemag.org/cgi/content/full/162/3859/1243>] [2013–03–11]
- Harnesk, Börje, *Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*. Ak. avh. Umeå univ. Umeå 1990.
- Harvey, David, *The New Imperialism*. Oxford, Oxford University Press 2005.
- Heckscher, Eli, »Inledning till Harold Wright, Befolkningsproblemet», se Wright, Harold 1924
- *Svenskt arbete och liv. Från medeltiden till nutiden*. Stockholm, Bonnier 1957.
- Hedlund, Daniel, »Privatiseringens tragedi», i *Clarté* 2012, nr 1.
- Hedlund, Oscar, *Kyrkolivet i Karlstads stift under 1800-talets förra hälft*. Ak. Avh. Lund Univ. Lund, Gleerup, 1949.
- Henry, Louis, »Some Data on Natural Fertility», i *Eugenics Quaterly*. 1961, nr 8, s. 81–91.
- Herlitz, Lars, *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. Ak. avh. Göteborgs univ. Göteborg 1974.
- Herlitz, Urban, *Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolkningstillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800–1860*. Ak. avh. Göteborgs univ. Göteborg 1988.
- Hill, Christopher, *Uppochnervända världen. Radikala idéer under engelska revolutionen*. Stockholm, Ordfront 1990.
- Historical Materialism*. 2007, nr 15.
- Hobsbawm, Eric J., *Imperiernas tidsålder*. Stockholm, Tiden, 1989.
- Hofsten, Erland, *Flera barn i Sverige? Om befolkningsutvecklingen förr, nu och i framtiden*. Stockholm, Norstedt 1979.
- *Hur den svenska landsbygden avfolkas*. Stockholm, Bonnier 1940.
- *Svensk befolkningshistoria. Några grunddrag i utvecklingen från 1750*. Stockholm, Rabén & Sjögren 1986.
- Holmlund, Sofia, *Jorden vi ärvde. Arvsöverlåtelser och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810–1930*. Ak. avh. Stockholms univ. Stockholm 2007.
- Hoppe, Göran, »Jordskifte och den agrara utvecklingen», i *Agrarhistoria*. Red. Bengt M P Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal. Stockholm, LT 1997.
- »Skiftesreformerna och agrarutvecklingen», i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. 1983 nr 5 s. 32–45.
- & Langdon, John, *Peasantry to capitalism. Western Östergötland in the nineteenth century*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1994.
- Hultqvist, Per, »På Dal i det förflutnas spår», i *STF:s årsskrift*. 1981.
- »Ett stycke Dalsland i tiden», i *Sparbanken och bygden 1870–1995*. Mellerud, Nordal härads sparbank, 1995 s. 5–34.
- »Statsunderstödd fåravel. Ett inslag i Dalslands jordbrukshistoria under 1700-talet», i *Hembygden*. 1989, s. 7–56.
- *Stränder och namn. Ort-namnsmiljöer och ortnamn vid Dalslands Vänerkust*. Göteborg, Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället 2001.
- Hyrenius, Hannes, *Estlandssvenskarna. Demografiska studier*. Ak. avh. Lunds univ. Lund, Gleerup 1942.
- Håkansson, N. Thomas & Widgren, Mats, »Labour and Landscapes: The Political Economy of Landesque Capital in Nineteenth Century Tanganyika», i *Geografiska Annaler*. 2007, vol. 89 B, nr 3, s. 233–248.

- Isacson, Maths, »Jordbrukets avfolkning under 1900-talet. Ett hushållsperspektiv» i *Bonden i dikt och verklighet*. Red. Bo Larsson. Stockholm, Nord. museet 1993, s. 117–131.
- Ivarsson, Inge, *Fideikomisset Qvantenburg – ett dalsländskt gods från slutet av 1700-talet till mitten av 1800-talet*. Opubl. uppsats i historia, Linköpings univ. 1993.
- Jacobsson, Carl-Olof, »Emigration och bebyggelsesutveckling i Gunnarsnäs s:n 1865–1913», i *Hembygden*. 1956, s. 37–57.
- Jacobsson, Gertrud, »Klöveskogskrönikan», i *Himmel och havrejord*. Red. Gudrun Rydberg och Mats Sjöberg. Mellerud, Bolstad hembygdsförening 1982, s. 227–240.
- Jansson, Sven V., »Drag ur det kyrkliga livet på Dalbosläätten», i *Karlstads stift i ord och bild*. Red. Erik Palin. Stockholm, Idun 1952.
- Jansson, Ulf, *Odlingsystem i Vänerområdet. En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Ak. avh. Stockholms univ. Stockholm 1998.
- Johansson, Rolf, »Registrering av flyttare. En källkritisk granskning av svenskt kyrkoboksmaterial 1840–90», i *Scandia*. 1976 vol. 42, nr 2, s. 167–192.
- Jonsson, Ulf, *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800–1880*. Ak. avh. Stockholms univ. Stockholm, Almqvist & Wiksell 1980.
- Juhlin-Dannfelt, Herman, *Lantbrukets historia. Världshistorisk översikt av lantbrukets och lantmannalivets utveckling*. Stockholm, Beckman 1925.
- Jörberg, Lennart, *A history of prices in Sweden 1732–1914*. Lund, Gleerup 1972 bd 2.
- Kardell, Örjan, *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900*. Ak. avh. Uppsala, Lantbruksuniv. Stockholm, Kungl. Skogs- och lantbruksakad. 2004.
- Karlsson, Linus, *Bergsmän och tackjärnspatroner. Perspektiv på industrialiseringsprocessen 1810–1900*. Ak. avh. Göteborgs univ. Göteborg 2010.
- Kertzer, David I., »Toward a Historical Demography of Aging» i *Aging in the past. Demography, society, and old age*. Red. David I. Kertzer & Peter Laslett. Berkeley, University of California Press 1995, s. 363–383.
- Kindleberger, Charles, *Historical Economics. Art or Science?* University of California Press 1990.
- Kling, Sofia, *Vi våga ej helt leva. Barnbegränsning, sexualitet och genus under den svenska fertilitetstransitionen*. Ak. avh. Umeå univ. Umeå 2007.
- Knodel, John & van der Walle, Etienne, »Lessons from the past: Policy Implications of Historical Fertility Studies», i *Population and Development Review*. 1979, vol. 5, nr 2, s. 217–245.
- Kuuse, Jan, *Från redskap till maskiner. Mekaniseringsspredning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860–1910*. Göteborg, Medd. från ekonomisk-historiska inst. vid Göteborgs univ. 1970.
- Köll, Anu-Mai, *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890. Agrar teknik i kapitalismens inledningsskede*. Ak. avh. Stockholms univ. Stockholm, Almqvist & Wiksell international 1983.
- Lantmannens uppslagsbok*. Red. Herman Juhlin Dannfelt. Stockholm, Norstedt 1923.
- Larsson, Daniel, *Den dolda transitionen. Om ett demografiskt brytningsskede i det tidiga 1700-talets Sverige*. Ak. avh. Göteborgs univ. Göteborg 2006.
- Laslett, Peter, »Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared», i *Family forms in historic Europe*. Red. Richard Wall, Jean Robin & Peter Laslett. Cambridge, Cambridge University Press 1983.
- *The World We Have Lost. Further Explored*. London, Routledge 2003.
- Lesthaeghe, Ron, »On the Social Control of Human Reproduction», i *Population and Development Review*– 1980, vol. 6, nr 4, s. 527–548.

- Levels and trends of contraceptive use as assessed in 2002*. FN:s befolkningskommission.
[http://www.un.org/esa/population/publications/wcu2002/WCU2002_Report.pdf]
[2013-03-11]
- Levine, David, *Reproducing Families. The Political Economy of English Population History*. Cambridge, Cambridge University Press 1987.
- Lext, Gösta, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860*. Göteborg, Landsarkivet 1973.
- *Studier i svensk kyrkobokföring 1600-1946*. Göteborg, Landsarkivet 1984 (tr. 1985).
- Lignell, Anders, *Bekrifning öfver grefskapet Dal*. Stockholm, P. A. Norstedts & söner 1851-52.
- Linebaugh, Peter, *The London Hanged. Crime and civil society in the eighteenth century*. London, Penguin 1993.
- *The Magna Carta Manifesto. Liberties and commons for all*. Berkeley, University of California Press 2008.
- »Some Principles of the Commons», i *Counterpunch*. Jan. 8-10, 2010
[<http://www.counterpunch.org/2010/01/08/some-principles-of-the-commons>]
[2013-03-11]
- Lithell, Ulla-Britt, *Breast-feeding and reproduction. Studies in marital fertility and infant mortality in 19th century Finland and Sweden*. Ak. avh. Uppsala univ. Uppsala 1981.
- Livi-Bacci, Massimo, *A Concise History of World Population*. Oxford, Blackwell 2007.
- Ljung, Olof, *Järns socken. Jordbruksbygd på Dal*. Mellerud 1980.
- *Kroppefjäll*. Mellerud 1976.
- Lockridge, Kenneth A., *The Fertility Transition in Sweden: a preliminary look at smaller geographic units, 1855-1890*. Umeå, Demografiska databasen, Univ. 1983.
- Lundh, Christer, »Households and families in pre-industrial Sweden», i *Continuity and Change*. 1995, vol. 10, nr 1, s. 33-68.
- »Swedish Marriages. Customs, Legislation and Demography in the Eighteenth and Nineteenth Centuries», i *Lund papers in economic history, Population economics* 2003 nr 88.
- Lundqvist, Pia, *Marknad på väg. Den västgötska gårdfarihandeln 1790-1864*. Ak. avh. Göteborgs univ. Göteborg 2008.
- Lundsjö, Olle, *Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet*. Ak. avh. Stockholms univ. Stockholm 1975.
- Lutz, Wolfgang m.fl., »The Low Fertility Trap Hypothesis. Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe», i *Vienna Yearbook of Population Research* 2006. s. 167-192.
- Löfgren, Orvar, *Fångstmän i industrisamhället. En halländsk kustbygds omvandling 1800-1970*. Ak. avh. Stockholms univ. Lund, LiberLäromedel 1977.
- »Potatisfolket levde av nästan ingenting», i *Forskning och framsteg*. 1977 nr 3-4, s. 23-29.
- & Hellspong, Mats, *Land & stad. Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*. Malmö, Gleerup 1994.
- Macfarlane, Alan, *The Culture of Capitalism*. Oxford, Basil Blackwell 1987.
- *The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition*. Oxford, Blackwell 1978.
- MacInnes, John & Díaz, Julio Pérez, »The Reproductive Revolution», i *The Sociological Review*. 2009, vol. 57, nr 2, s. 262-284.
- Malmberg, Bo, »Landsbygdens befolkning. Jordbruk, barnafödande och demografisk transition», i *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900. Studier av de areella näring-*

- arnas geografi och historia. Stockholm, Kungl. Skogs- och Lantbruksakad. 2011 s. 103–116.
- Malthus, Robert, *An Essay on the Principle of Population*. 1803, andra uppl.
- Manderfeldt, Carl, *Tal, hållet för Grinstads menighet på Dals land söndagen den 21 julii 1799, då en förgylld silfverbägare af 50 lods wigt, från kongl. patriotiska sällskapet öfverlämnades bonden Nils Sandberg i Ekbro, som belöning för hans på egen bekostnad : gjorda utflyttning från hufwudgården, ut på en oländig mark, den han upodlat*. Göteborg, Samuel Norberg 1799
- Mann, Susan, *Agrarian capitalism in theory and practice*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 1990.
- Martling, Carl-Henric, *Nattvardskrisen i Karlstads stift under 1800-talets senare hälft*. Ak. avh. Uppsala univ. Lund 1958.
- Marx, Karl, *Kapitalet. Första boken*. Lund, Arkiv 1985 (på tyska 1867).
- Mascher, Catharina, »En ny väg till landskapets historia», i *Arkeologiska möten utmed väg 26. Borgunda–Skövde*. Skrifter från Västergötlands museum 2005 nr 33, s. 37–62.
- McCloskey, Donald N., »The Enclosure of Open Fields: Preface to a Study of Its Impact on the Efficiency of English Agriculture in the Eighteenth Century», i *Journal of Economic History*. 1972, nr 32, s. 15–35.
- McNeill, William H., *Farsoterna i historien*. Stockholm, Gidlund 1985.
- McQuillan, Kevin, »When Does Religion Influence Fertility?», i *Population and Development Review*. 2004, vol. 30, nr 1, s. 25–56.
- Mies, Maria & Bennholdt-Thompson, Veronica, *The Subsistence Perspective. Beyond the Globalised Economy*. London, Zed 2000 (översättning från tyska).
- Moberg, Harald, *Jordbruksmekanisering i Sverige under tre sekel*. Stockholm, Kungl. Skogs- och lantbruksakad. 1989.
- Morell, Mats, »Generationsväxling och resursöverföring i jordbruket 1870–2000», projektpresentation, oktober 2005.
- — — *Det svenska jordbrukets historia. Bd 4. Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*. Stockholm, Natur och kultur/LT 2001.
- Myrman, Jonas, *Hur Sverige blev rikt*. Stockholm, SNS 1994.
- Mörner, Adolph, »Landshövdingeämbetet i Älvsborgs län riksdagsrelation för åren 1751–1754, avgiven den 28 jan 1755», tr. i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift Del 1* Stockholm 1888–1899 häfte 6 & 7 s. 31–75.
- — — »Ur landshövding Mörners topografiska beskrivning av Älvsborgs län». Red. Nils Nilsson. Tr. i *Hembygden*. 1962, s. 47–68.
- Neeson, Jeanette M., *Commoners. Common right, enclosure and social change in England, 1700–1820*. Cambridge, Cambridge University Press 1996.
- Niskanen, Kirsti, *Godsägare, småbrukare och jordbrukets modernisering. Södermanlands län 1875–1935*. Ak. avh. Stockholms univ. Stockholm, Almqvist & Wiksell International 1995.
- Norberg, Arvid, *L. M. Engström. Dalslandsprosten*. Stockholm, Diakonistyrelsens bokförlag 1961.
- Nordisk familjebok*. Stockholm, Idun 1904–1926 (2 uppl.).
- Nordström, Ludvig, *Lort-Sverige*. Stockholm 1938.
- Noreen, Paul, *Emigrationen från Sundals härad i Dalsland 1860–1895. Emigrationens orsaker och förlopp*. Tr. Mellerud 1987 (org. 1967)
- Norlén, Ingmar, *Förbannade Ekström*. Stockholm, Carlsson 1993.
- Nyberg, Anita, »Arbetade bondens hustru?», i *Bonden i dikt och verklighet*. Red. Bo Larsson. Stockholm, Nord. museet 1993, s. 132–145.

- Nyström, Lars, »Att göra omelett utan att slå sönder ägg. Skiftesvitsordets teori och praktik. Laga skifte i Fyrunga 1844», i *Historia. Vänbok till Christer Winberg 5 juni 2007*. Red. Lennart Andersson Palm och Maria Sjöberg. Göteborg 2007, s. 177–193.
- »Åkern i Ålmhestra», i *J. G. Josefssons dagbok från Ålmhestra. Jordbruket på en gård i Dalstorp, södra Västergötland 1842–1898*. Göteborg, Humanistiska fakulteten, 1998, s. 29–51
- »Mellan marknad och teknik», i *Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning*. Göteborg, Humanistiska fakulteten, Univ. 1998, s. 229–270
- Odén, Birgitta, »Emigrationen från Norden till Nordamerika under 1800-talet. Aktuella forskningsuppgifter», i *Historisk Tidskrift*. 1963, s. 261–277.
- Ohlin, P. G., »Mortality, Marriage and Growth in Pre-Industrial Populations», i *Population Studies*. 1961, nr 14, s. 190–197.
- Olai, Birgitta, *Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en Östgötasocken*. Ak. avh. Uppsala univ. Uppsala 1983.
- Olofsson, Sven, *Till ömsesidig nytta. Entreprenörer, framgång och sociala relationer i centrala Jämtland ca 1810–1850*. Ak. avh. Uppsala univ. Uppsala 2011.
- Olsson, Mats, *Skatta dig lycklig. Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900*. Hedemora, Gidlund 2005.
- Jonsson, Per, *Finntorparna i Mången. Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*. Ak. avh. Lunds univ. Landskrona, Reformatio 1989.
- Palm, Lennart Andersson, »Boskapsskötseln. En historisk förutsättning», i *Bygden kring ridvägarna. Årtusenden kring Åsunden. Från Borås och de sju häraderna*. 1997, vol. 45, s. 91–105.
- »Efterblivenhet eller rationell tidsanvändning – frågor kring det västsvenska ensädet», i *Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning*. Göteborg, Humanistiska fakulteten, Univ. 1998, s. 13–82.
- *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*. Göteborg 2000.
- *Gud bevara utsädet! Produktionen på en västsvensk ensädesgård. Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760–1865*. Stockholm Kungl. Skogs- och lantbruksakad. 1997.
- *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*. Göteborg 2001.
- »Det starka bondesamhället. Sjuhäradsbygden 1434–1529», i *Folkets historia*. 1991 vol. 19, nr 1, s. 11–26.
- Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate*. Red. Peter Hoppenbrouwers & Jan Luiten van Zanden. Turnhout, Brepols 2001.
- Persson, Christer, *Hemslöjd och folkökning. En studie av befolkningsutveckling, proto-industri och andra näringar ur ett regionalt perspektiv [1749–1855]*. Växjö, Växjö Univ. Press 2003.
- Peterson, Gunilla, *Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810–1890*. Ak. avh. Stockholms univ. Stockholm, Almqvist & Wiksell International 1989.
- Pettersson, Ronny, »Dramat på allmänningen, en tragedi i två versioner», i *Från vida fält. Festskrift till Rolf Adamsson 25.10.1987*. Stockholm 1987.
- *Ett reformverk under omprövning. Skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet*. Stockholm, Kungl. Skogs- och lantbruksakad. 2003.
- *Laga skifte i Hallands län. Förändring mellan regeltväng och handlingsfrihet*. Ak. avh. Stockholms univ. Stockholm, Almqvist & Wiksell international 1983.
- Polanyi, Karl, *Den stora omvandlingen. Marknadsekonomins uppgång och fall*. Lund, Arkiv 2002 (på eng. 1944)

- Potts, Malcolm & Campbell, Martha, »History of Contraception», i *Global Library of Women's Medicine*. 2009.
[http://www.glowm.com/section_view/heading/History%20of%20Contraception/item/375] [2013-03-11]
- Rantanen, Martti, *Tillväxt i periferin. Befolkning och jordbruk i södra Österbotten 1750–1890*. Ak. avh. Göteborgs univ. Göteborg 1997.
- Robinson, Joan, *An Essay on Marxian Economics*. London, MacMillan 1957.
- Rosander, Göran, *Herrarbete. Dalfolkets säsongvisa arbersvandringar i jämförande belysning*. Ak. avh. Uppsala univ. Uppsala 1964.
- Rothbard, Murray N., *Down With Primitivism: A Thorough Critique of Polanyi*. 1961.
[<http://mises.org/daily/1607>] [2013-03-11]
- Rune, Albin, *Dalbosläkten Larsson–Rune. En släktkrönika*. Karlstad 1942.
- Rydberg, Gudrun, »När Dalbergså skulle bli stad för 400 år sen», i *Hembygden*. 2010, s. 9–52.
—— *Von Quanten och hans bönder. En dalsländsk godsägare och hans relationer till sina underhavande 1776–1789*. Opubl. c-uppsats i historia, Göteborgs universitet 1984.
—— & Sjöberg, Mats, »Bland skutor och skeppare på Dalbolandet», i *Himmel och havrejord*. Red. Gudrun Rydberg och Mats Sjöberg. Mellerud, Bolstad hembygdsförening 1982, s. 203–222.
- Samuelsson, Gunnar, *Lantvärnet 1808–1809*. Ak. avh. Uppsala univ. Uppsala 1944.
- Samuelsson, Göran, *I godsets skugga? Frälsebonden på Ångsö. Familj och arbete 1700–1880*. Ak. avh. Stockholms univ. Stockholm 2004.
- Sandström, Josef, »Om »hammar»- och »solskifte»», i *Fataburen*. 1909, s. 204–222.
- Sanne, Kjell, »Dalslands befolkning i statistisk belysning», i *Hembygden*. 1929, s. 40–76.
- Schlosser, Eric, *Pengar som gräs. Sex, droger och svart arbetskraft*. Stockholm, Ordfront 2004.
- Schütz, E. J., *Om skifte af jord. Ett bidrag till kännedom om våra skifteslagars uppkomst och utveckling jemte försök till tolkning af gällande skiftesstadga*. Stockholm, Hægström 1890.
- Secombe, Wally, *A millennium of family change. Feudalism to capitalism in northwestern Europe*. London, Verso 1992.
—— *Weathering the storm. Working-class families from the industrial revolution to the fertility decline*. London, Verso 1993.
- Semmingsen, Ingrid, »Norwegian Emigration in the Nineteenth Century», i *The Scandinavian Economic History Review*. 1960, vol. 8, nr 2, s. 150–160.
- Sen, Amartya, »Jämställdheten och befolkningsfrågan», i *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. 2001, nr 3/4, s. 79–84.
- Seyler, Hans, *Hur bonden blev lönearbetare. Industrisamhället och den svenska bondeklassens omvandling*. Ak. avh. Uppsala univ. Uppsala 1983.
- Sivesand, Kent, *Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälardalen*. Ak. avh. Uppsala univ. Uppsala 1979.
- Sjöbeck, Märten, *Dalsland. En landskaplig orientering*. Stockholm, Seelig 1953.
- Sjöberg, Mats, *Att säkra framtidens skördar. Barndom, skola och arbete i agrar miljö. Bolstad pastorat 1860–1930*. Ak. avh. Linköpings univ. Linköping 1996.
—— »Småmejeriernas tid. Om gårdsmejerier i Grinstad i början av 1900-talet», i *Hembygden* 2006, s. 213–231.
- Sköld, Peter, *The Two Faces of Smallpox. A Disease and its Prevention in Eighteenth- and nineteenth century Sweden*. Ak. avh. Umeå univ. Umeå 1996.
- Smith, Adam, *Den osynliga handen. Adam Smith i urval*. Stockholm, Timbro 1994.

- Sogner, Sølvi; Randsborg, Hege Brit & Fure, Eli *Fra stua full til tobarnskull. Om nedgangen i barnetall i norske familier i de siste 200 år, med særlig vekt på perioden 1890–1930*. Oslo, Univ.-forl. 1984.
- SOU 1936:59. *Betänkande i sexualfrågan. Avgivet av befolkningskommissionen*.
- SOU 1938:15. *Betänkande angående »landsbygdens avfolkning». Avgivet av Befolkningskommissionen*.
- SOU 1938:19. *Yttrande med socialetiska synpunkter på befolkningsfrågan. Avlämnat av befolkningskommissionen*.
- SOU 1938:57. *Slutbetänkande. Avgivet av befolkningskommissionen*.
- SOU 1946:42. *Riklinjer för den framtida jordbrukspolitiken. Betänkande. D. 1. 1942 års jordbrukskommitté*.
- SOU 1946:46. *Riklinjer för den framtida jordbrukspolitiken. Betänkande. D. 2. 1942 års jordbrukskommitté*.
- Sporrong, Ulf, »Bysamhället», i *Svensk landsbygd. Kulturgeografiska studier av markanvändning, bebyggelse och miljö*. Stockholm, AWE/Geber 1979, s. 7–44.
- & Wennersten, Elisabeth, *Leksands sockenbeskrivning. D. 10, Marken, gården, släkten och arvet. Om jordägandet och dess konsekvenser för människor, landskap och bebyggelse i Tibbelle och Ullvi byar, Leksands socken 1734–1820*. Leksand, kommunen 1995.
- Stenflo, Gun Alm, »Parity-Dependent Fertility in a Population with Natural Fertility in Northern Sweden 1720–1900», i *Journal of Family History*. 1989, vol. 14, nr 3, s. 211–227.
- Stanfors, Maria, »Barnafödande under 1900-talet», i *Historisk tidskrift*. 2006, vol. 126, nr 2, s. 237–255.
- Sundbärg, Gustav, *Ekonomisk-statistisk beskrifning öfver Sveriges olika landsdelar*. Stockholm 1910. [=Emigrationsutredningen, bil. V]
- Svensson, Henrik, *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft*. Ak. avh. Lunds univ. Lund 2005.
- Svensson, Jörn, *Jordbruk och depression 1870–1900. En kritik av statistikens utvecklingsbild*. Ak. avh. Lunds univ. Lund, Cavefors 1965.
- Svensson, Patrick, *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne 1800–1870*. Ak. avh. Lunds univ. Stockholm, Almqvist & Wiksell International 2001.
- Söderberg, Johan, *Den moderna människans uppkomst och andra uppsatser*. Red. Anders Björnsson. Stockholm, Carlsson 2000.
- Tanturri, Maria Letizia & Mencarini, Letizia, »Childless or Childfree? Paths to Voluntary Childlessness in Italy», i *Population and Development Review*. 2008, vol. 34, nr 1, s. 51–77.
- Tedebrand, Lars-Göran, *Västernorrland och Nordamerika 1875–1913. Utvandring och återinvandring*. Ak. avh. Uppsala univ. Uppsala 1972.
- Therborn, Göran, *Between Sex and Power. Family in the world, 1900–2000*. London, Routledge 2004.
- »Hur det hela började. När och varför det moderna Sverige blev vad det blev», i *Sverige – vardag och struktur. Sociologer beskriver det svenska samhället*. Red. Ulf Himmelstrand & Göran Svensson. Stockholm, Norstedt 1988.
- Thompson, Edward P., »De engelska massornas moraliska ekonomi», i *Herremakt och folklig kultur. Socialhistoriska uppsatser*. Stockholm, Författarförl. 1983, s. 65–135.
- »The grid of inheritance. A comment», i *Family & Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200–1800*. Red. Jack Goody, Joan Thirsk & E. P. Thompson. Cambridge, Past & Present Publications 1976, s. 328–360.

- *The Making of the English Working Class*. Hammondsworth, Penguin books 1968.
- Thorburn, Bertil, *Willm Thorburns söner. Ett blad ur den svenska havreexportens historia*. Uddevalla, Thorburns söners AB 1951.
- Thulin, Gabriel, *Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen med särskildt afseende å frågan om delningsgrund vid skifte*. Stockholm, Norstedt 1911
- Tilly, Louise A., »The food riot as a form of political conflict in France», i *Journal of Interdisciplinary History*. 1971, vol. 2, nr 1, s. 23–57.
- & Scott, Joan W., *Women, Work and Family*. New York, Methuen 1987.
- Tinti, Stefano; Maramai, Alessandra & Graziani, Laura, »The New Catalogue of Italian Tsunamis», i *Natural Hazards*. 2004 vol. 33, s. 439–465.
- Tjajanov, Alexandr V., *On the theory of peasant economy*. Red. Daniel Thorner. Madison, The University of Wisconsin Press 1986 (på ryska 1925).
- Tjära, barkbröd och wildhoning. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Red. Brit Liljewall. Stockholm, Nordiska museet 1996.
- Townsend, Joseph, *A dissertation on the poor laws. By a well-wisher to mankind*. Berkeley, University of California Press 1971 (i org. 1786).
- Utterström, Gustaf, *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Del 1 & 2*. Ak. avh. Stockholms högskola. Stockholm, Tiden 1957.
- *Landshövdingarnas berättelser om länens tillstånd under 1700- och 1800-talen*. Stockholm, Riksarkivet 1954.
- Wall, Richard, »Elderly persons and members of their households in England and Wales from preindustrial Times to the present», i *Aging in the past. Demography, society, and old age*. Red. David I. Kertzer & Peter Laslett. Berkeley, University of California Press 1995, s. 81–106.
- Warde, Paul, »Fear of Wood Shortage and the Reality of the Woodland in Europe, c.1450–1850», i *History Workshop Journal*. 2006 vol. 62, nr 1, s. 28–57.
- Weber, Max, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Lund, Argos förlag 1995 (på tyska 1905).
- Westerdahl, Christer, *Vänern. Landskap – människa – skepp. Om en maritim inlandskultur vid Vänern*. Skärhamn, Båtdokgruppen 2003.
- Westermarck, Edvard, *Det mänskliga äktenskapets historia*. Helsingfors, Söderström & C:o 1893
- Widgren, Mats, »Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhällen?», i *Äganderätten i lantbrukets historia*. Red. Mats Widgren. Stockholm, Nordiska museet 1995, s. 5–16.
- »Towards a Historical Geography of Intensive Farming in Eastern Africa», i *Islands of Intensive Agriculture in Eastern Africa. Past & Present*. Red. Mats Widgren & John E. G. Sutton. Stockholm, Kulturgeografiska inst. 2004, s. 1–18.
- *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300–1750*. Uddevalla, Bohusläns museum 1997.
- Wiking-Faria, Pablo, *Freden, friköpen och järnplogarna. Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900*. Ak. Avh. Göteborgs univ. Göteborg 2009.
- Winberg, Christer, »Amning och äktenskaplig fruktsamhet. Replikskifte mellan Ulla-Britt Lithell och Christer Winberg», i *Historisk tidskrift*. 1988, vol. 108, s. [232]–243.
- »En annan väg till det moderna samhället: den svenska bondeklassens upprykning», i *Folkets historia*. 1996, nr 2, s. 2–17.

- Folkökning och proletarisering. *Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. Ak. avh. Göteborgs univ. Göteborg 1975.
- »Halländsk agrarrevolution», recension av Ydborn, Lars *Befolkningstillväxt och jordbruk* Göteborg 1984, i *Historisk Tidskrift* 1985, s. 88–95.
- *Hur Västsverige blev västsvenskt*. Göteborg, Humanistiska fakulteten, Univ. 2000.
- *Varför skriver vi inte historiska romaner istället? Texter i urval 1980–2005*. Red. Christer Ahlberger, Jan Christensen & Martin Linde. Göteborg, Daidalos 2010.
- »Älvsborgs län under nyare tid», i *Älvsborgs län. Historia i gränsbygd*. Red. Mimi Håkansson. Vänersborg 1997, s. 117–138.
- Wohlin, Nils, *Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751–1900. Statistisk-demografisk studie på grundval af de svenska yrkesräkningar*. Stockholm, Norstedt 1909. [= *Emigrationsutredningen*, bil. IX]
- *Torpare-, backstugu- och inhysesklasserna. Öfversikt af deras uppkomst, tillväxt och aftagande med särskild hänsyn till torparklassens undergräfvande*. Stockholm, Norstedt 1908. [= *Emigrationsutredningen*, bil. XI]
- *Den äktenskapliga fruktsamhetens tillbakagång på Gotland* Stockholm, Nord. bokh. 1915.
- Wolf, Eric R., *Europe and the people without history*. Berkeley, Univ. of Calif. P., 1982
- Wood, Ellen M., *The origin of capitalism*. New York, Monthly Review Press 1999.
- *The pristine culture of capitalism. A historical essay on old regimes and modern states*. London, Verso 1992.
- Wright, Harold, *Befolkningsproblemet*. Stockholm, Norstedt 1924.
- Wrigley, Edward. A. & Schofield, Roger S., *The population history of England 1541–1871. A reconstruction*. Cambridge, Cambridge University Press 1989.
- Wägner, Elin; Gustafsson, Ruth & Grubb, Rut, »Kvinnornas kris», se *SOU 1938:19 Västsvensk fromhet. Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*. Red. Christer Ahlberger & Göran Malmstedt. Göteborg, Humanistiska fakulteten, Univ. 1993.
- Yelling, James A., *Common Field and Enclosure in England 1450–1850*. London, Macmillan 1977.
- Åberg, Hjalmar, *I odlingens utmarker. Ödetorp på Kroppefjäll*. Dals-Rostock 1962.
- Ågren, Maria, »Marknadens välsignelser? Om gifta makars inköp av jord under 1700- och 1800-talen», i *Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden. Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Red. Britt Liljewall. Stockholm, Kungl. Skogs- och Lantbruksakad. 2009, s. 239–250.
- *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*. Stockholm, Institutet för rättshistorisk forskning 1997.
- Åkerman, Sune, »Befolkningen som problembarn» i *Den dolda historien*. Red. R Ambjörnsson & D Gaunt. Stockholm, Författarförlaget 1984, s. 192–222.
- »En befolkning före den demografiska revolutionen», i *Historieforskning på nya vägar*. Red. Lars-Göran Tedebrand. Lund, Studentlitt. 1977 s. 273–302.
- »Befolkningsexplosion eller barnbegränsning? Gotlands befolkningsutveckling under tidigt 1700-tal», i *Scandia*. 1986, vol. 52, s. 39–72.
- »Historiker avlivar befolkningsmyter», i *Forskning och framsteg*. 1977, nr 5/6, s. 2–5.
- Åmark, Karl, *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830*. Ak. avh. Stockholms högskola. Stockholm, 1915.
- Åström, Adolf, *Om svensk jordägarätt*. Stockholm, Norstedt 1897.
- Österberg, Dag, *Sociologins nyckelbegrepp och deras ursprung*. Göteborg, Korpen 1981.

Österberg, Eva, *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*. Lund, LiberLäromedel/Gleerup 1977.